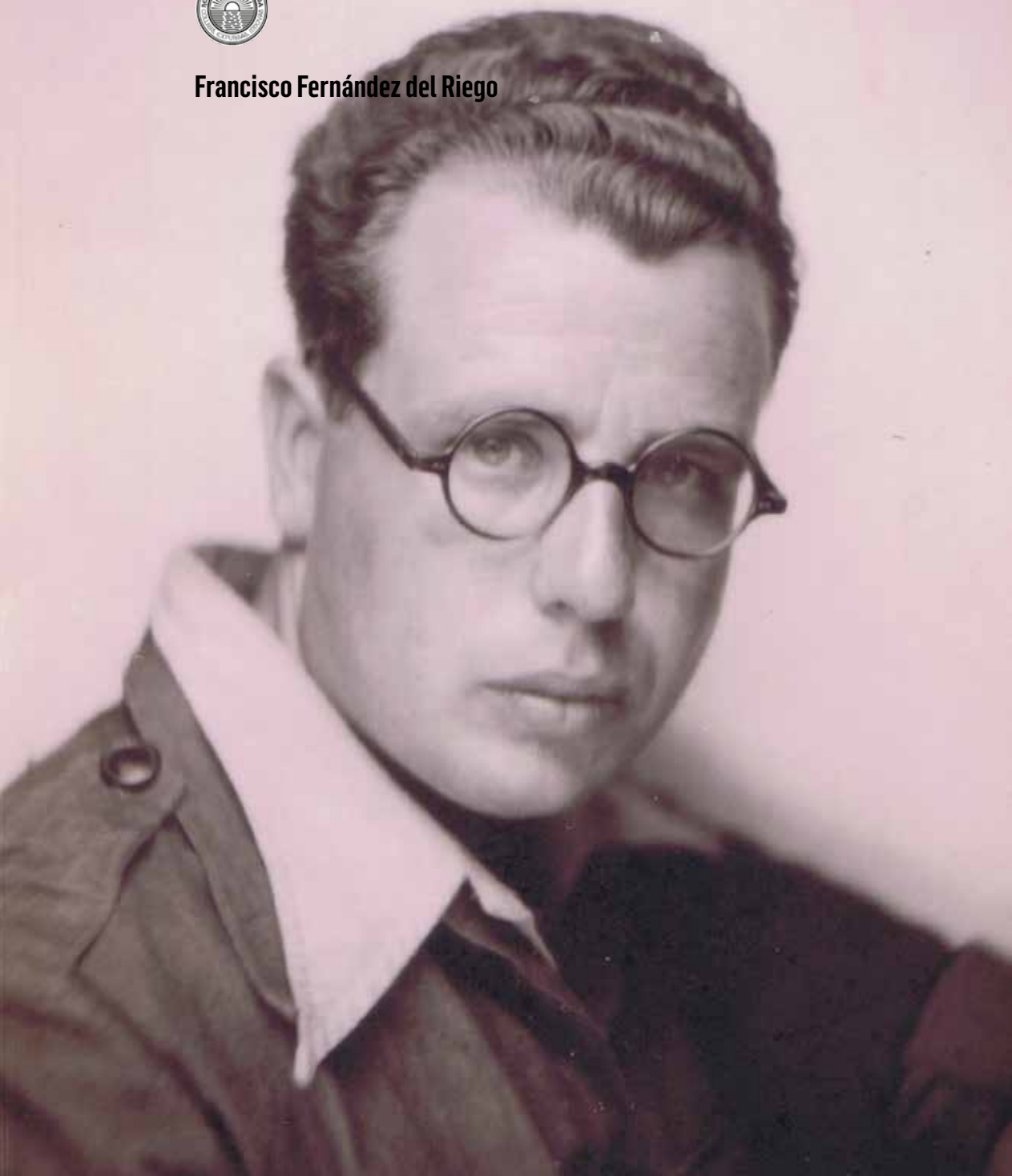

BOLETÍN DA REAL ACADEMIA GALEGA

Francisco Fernández del Riego

NÚMERO 384

A CORUÑA

ANO 2023

BOLETÍN DA REAL ACADEMIA GALEGA

REAL ACADEMIA

NÚMERO 384

A CORUÑA

ANO 2023

Boletín da Real Academia Galega

Consello de redacción:

Víctor Fernández Freixanes
Margarita Ledo Andión
Fina Casalderrey
Marilar Aleixandre
Henrique Monteagudo

Secretaría técnica:

Nélida Cosme

Editor científico:

Henrique Monteagudo

Edita:

Real Academia Galega

<https://doi.org/10.32766/brag.384>

Deseño:

Xosé Díaz / Imago Mundi

Maquetación:

Real Academia Galega

ISSN: 1576 - 8767

ISSN-e: 2605 - 1680

Depósito legal: C-743/2000

© REAL ACADEMIA GALEGA

Rúa Tabernas, 11

Apartado 557

15001 A CORUÑA

Tif. 981 20 73 08

www.academia.gal

publicacions@academia.gal

**REAL
ACADEMIA
GALEGA**

**Deputación
Pontevedra**

COMITÉ CIENTÍFICO

FERNANDO BOUZA ÁLVAREZ	Universidade Complutense-Madrid
ISABEL BURDIEL	Universidade de Valencia
JOSE V. CAPELA	Universidade do Minho
IVO CASTRO	Universidade de Lisboa
FERNANDO DEVOTO	Universidade de Buenos Aires
PILAR GARCÍA NEGRO	Universidade da Coruña
ANA GARRIDO GONZÁLEZ	Universidade de Varsovia
JAVIER GÓMEZ MONTERO	Universidade de Kiel
TAINA HÄMÄLÄINEN	Universidade de Helsinki
JOHANNES KABATEK	Universidade de Zürich
TAKE KAZU ASAKA	Universidade Tsudajuku de Toquio
XABIER KINTANA	Euskaltzaindia / Real Academia de la Lengua Vasca
MARÍA XESÚS LAMA LÓPEZ	Universidade de Barcelona
ROSA MARÍA LOJO	Universidade del Salvador / Universidade de Buenos Aires
KATHLEEN MARCH	Universidade de Maine
ANA M. ^a MARTINS	Universidade de Lisboa
MARINA MAYORAL	Universidade Autónoma de Madrid
MIRIAM HALPERN PEREIRA	ISTCE- Instituto Universitário de Lisboa
GABRIEL REI DOVAL	Universidade de Wisconsin-Milwaukee
BORJA DE RIQUER	Universidade Autónoma de Barcelona
GUILLERMO ROJO	Real Academia Española/ Universidade de Santiago de Compostela
JOHN RUTHERFORD	Universidade de Oxford
JOAN VENY	Institut d'Estudis Catalans / Termcat
DARÍO VILLANUEVA PRIETO	Real Academia Española / Universidade de Santiago de Compostela
HELENA ZERNOVA	Universidade de San Petesburgo

LIMAR

Este número 384 do *Boletín* da RAG céntrase na memoria de Francisco Fernández del Riego, a quen este ano a Academia dedicou o Día das Letras Galegas. As terras de Lourenzá e a cidade de Vigo foron as localidades de referencia para as conmemoracións.

Igual que o pasado ano a figura de Delgado Gurriarán serviu en gran medida para visitar o mundo do exilio en México despois da guerra civil, a figura e a obra de Francisco Fernández del Riego lévannos pola historia do galeguismo e da cultura galega ao longo de todo o século XX, con momentos tan significativos coma o Seminario de Estudos Galegos, o Partido Galeguista e a Segunda República, a guerra civil e o que a historiografía denomina o “exilio interior”, etapa de resistencia á ditadura na que, no ámbito da cultura (tamén na política), Del Riego tivo unha significación especial, servindo de ponte entre xeracións e entre a Galicia exiliada en América e na Galicia do interior. Empresas como a editorial Galaxia ou a Fundación Penzol, que dirixiu dende a súa creación ata pouco antes do seu pasamento, son exemplos deste labor, sen esquecer a súa actividade na Real Academia Galega, na que en distintas etapas contribuíu á súa renovación e na que, xunto cos académicos Manuel Gómez Román e Xesús Ferro Couselo, ideou e puxo en marcha a celebración do Día das Letras Galegas (1963), acaso a iniciativa cultural máis eficaz e brillante das últimas décadas. De todo dáse conta nestas páxinas.

Capítulo á parte merece *Voces da narrativa*, un encontro organizado pola Sección de Literatura que constituiu un diálogo entre narradoras e narradores mozos para reflexionar sobre o proceso da escrita nas novas xeracións.

Mais o *Boletín da Real Academia Galega* inclúe tamén a crónica de realizacións e acontecementos que a institución desenvolve ao longo de doce meses de actividade. Non todo se pode recoller neste número: o labor dos seminarios, por exemplo, que de xeito constante traballan en cadansúa especialidade (onomástica, lexicografía, terminoloxía, sociolingüística) e alimentan proxectos como o Dicionario da RAG en liña, a plataforma dixital Galicia Nomeada, as publicacións da colección Terra Nomeada, que aspiran incorporar progresivamente a toponimia de todos os concellos galegos, ou os traballos de campo do Seminario

de Sociolingüística, ademais das actividades das Seccións de Lingua, de Literatura e de Historia, que nalgúns casos se concretan en publicacións autónomas (Ane-xos BRAG). Mencións especiais merecen neste ámbito as dedicadas a Manuel Murguía (coincidindo co centenario do seu pasamento), a Andrés Martínez Salazar, que foi o segundo presidente da institución, e a Marcial del Adalid, para quen deseñamos un sitio especial na web da Academia.

De maneira moi sucinta, na sección Vida oficial dáse conta do labor da RAG ao longo do ano nos seus distintos ámbitos: traballos de campo, publicacións, propostas didácticas pensando de xeito especial nos máis novos (Primavera das Letras), espazos de difusión para todos os públicos (Portal das Palabras, Ximnasio Léxico) e unha serie de actividades co mesmo obxectivo: información e difusión da nosa lingua e a nosa cultura. Esta información ofrécese de maneira pormenorizada na Memoria de actividades da Academia.¹ Quen estea interesado pode visitar esta memoria na web institucional para ter información máis polo miúdo do labor que se vén realizando.

VFF

1 Dispoñible para consulta na web institucional.

I

**Francisco Fernández
del Riego na cultura
galega do século XX**

Real Academia Galega. Colección Castro Paris, 1988.

I

Francisco Fernández del Riego na cultura galega do século XX

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO NA REAL ACADEMIA GALEGA
/ Víctor F. Freixanes

A SINGRADURA DUN SÉCULO SEN ACOUGO

UNHA TRAXECTORIA AO SERVIZO DE GALICIA / María Dolores Villanueva Gesteira

LOURENZÁ EN DEL RIEGO / Manuel Román Ramos

DON PACO, O PÍCARO QUE NUNCA ESQUEUCEU / Xosé López González

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO NA IIª REPÚBLICA:
ANOS DE FORMACIÓN POLÍTICA E INTELLECTUAL / Justo Beramendi

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO, UN GALEGUISTA REPUBLICANO
NA GUERRA DE ESPAÑA / Lourenzo Fernández Prieto

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO E A FANADA RECONSTRUCCIÓN
DO PARTIDO GALEGUISTA NA CLANDESTINIDADE / Uxío-Bregán Diéguez Cequiel

APUNTAMENTOS SOBRE FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO, A EDITORIAL GALAXIA, A
REVISTA GRIAL E A FUNDACIÓN PENZOL / Xosé Manuel Soutullo

“VIN E LOITEI. SON UN HOME!” / Camiño Noia Campos

REDES, EPISTOLARIOS, RELACIÓNS E COLABORACIÓNS

A HIDRA TRICÉFALA DE GALAXIA: O EQUIPO FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO,
XAIME ISLA E RAMÓN PIÑEIRO / Xosé Luís Pastoriza Rozas

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO, ÁLVARO CUNQUEIRO
E RICARDO CARBALLO CALERO, EN REDE / Dolores Vilavedra

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO, EDITOR NA RESISTENCIA AO FRANQUISMO
/ Xosé Manuel Dasilva

“QUERIDO E ADEMIADO IRMÁN”. FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO
E RAMÓN OTERO PEDRAYO, MÁIS DE CORENTA ANOS
DE FRATERNAL INTERCAMBIO EPISTOLAR (1934-1975) / Patricia Arias Chachero

MANUEL RODRIGUES LAPA, FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO
E A EDICIÓ N DAS CANTIGAS D’ESCARNHO E MALDIZER / Henrique Monteagudo

FERNÁNDEZ DEL RIEGO, CÓN S UL DA DIÁ SPORA GALEGA (1945-1960)
/ Ramón Villares

O EPISTOLARIO FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO - LUIS SEOANE:
DIÁ LOGO ENTRE O EXILIO INTERIOR E O EXILIO EXTERIOR
(COA “PANTASMA DO COMUNISMO” ALÓ NO FONDO) / Xesús Alonso Montero

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO E A XENTE DE GALICIA EMIGRANTE:
HISTORIA DUNHA DISENSIÓ N PRODUTIVA / Pablo García Martínez

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO MEMORIALISTA / Ramón Nicolás

DE TRASALBA A LOURENZÁ: A PAISAXE NA OBRA
DE FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO / María López Sá ndez

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO NA REAL ACADEMIA GALEGA

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO IN THE ROYAL GALICIAN ACADEMY

Víctor F. Freixanes
Real Academia Galega

Resumo: Francisco Fernández del Riego ingresou como académico de numero na RAG o 26 de novembro de 1960, aínda que con anterioridade a esta data, xa participaba activamente na renovación da institución traballando pola incorporación de persoeiros comprometidos coa lingua e mesmo co pensamento galeguista. En 1997 asume a presidencia e durante catro anos, ata o 2001, lidera un proxecto de futuro que supón, entre outras iniciativas, a renovación dos estatutos fundacionais. Mais a súa achega máis significativa, acaso a de maior transcendencia para a lingua e a cultura galegas, foi a creación do Día das Letras Galegas. Sesenta anos despois podemos dicir que esta celebración implica a toda a sociedade dentro e fóra de Galicia.

Abstract: Francisco Fernández del Riego was inducted into the Royal Galician Academy as a full member on 26 November 1960. Previously, he had participated actively in the renewal of the institution by facilitating the inclusion of figures who were committed to the Galician language and engaged in Galicianist thought. He was president of the RAG from 1997 to 2001 and focused on the future, undertaking such initiatives as, amongst others, the revision of the institution's bylaws. His most significant contribution, and perhaps the most decisive for Galicia's language and culture, was the creation of Galician Literature Day. Sixty years later, the annual event draws upon considerable social support within and beyond Galicia.

Palabras chave: Francisco Fernández del Riego, Real Academia Galega, Día das Letras Galegas.

Key words: Francisco Fernández del Riego, Royal Galician Academy, Galician Literature Day.

1.

Francisco Fernández del Riego, a quen con admiración e afecto todos chamabamos don Paco, ingresou como académico de número na RAG o 26 de novembro de 1960, nunha sesión plenaria extraordinaria que se celebrou no salón de actos do Círculo de Artesáns da cidade da Coruña. A entidade, fundada en 1847, denominábase daquela Reunión Recreativa e Instructiva de Artesanos e estivo historicamente vencellada ao liberalismo e ao galeguismo. Dende ela promovéronse acontecementos significativos da cultura do Rexurdimento, como os Xogos Florais de 1884 e a homenaxe a Rosalía de Castro en setembro de 1885, que se celebrou no Teatro Principal presidida por Emilia Pardo Bazán. O 30 de setembro de 1906 presentouse nos seus locais a Real Academia Galega, constituída un ano antes (4 de setembro de 1905), e nestas mesmas instalacións tivo lugar a solemne homenaxe a Concepción Arenal. En 1918 recibíuse como académica de honra a Sofía Casanova. Nese mesmo ano programouse a homenaxe a Eduardo Pondal, que finara o ano anterior. Seguindo esta tradición, que deu acollida tamén a outros académicos, no Círculo de Artesáns (Reunión Recreativa e Instructiva de Artesanos) leu Fernández del Riego o discurso de ingreso na Real Academia Galega, titulado *Un país e unha cultura: a idea de Galicia nos nosos escritores*, que respondeu Ricardo Carballo Calero en nome da institución. Na súa intervención, o novo numerario fixo unha viaxe pola literatura galega dende o século XIX, salientando a significación do discurso das letras na construción da identidade do país.¹

Mais a relación e o compromiso coa Academia viña de atrás. O 4 de abril de 1948 Fernández del Riego xa fora proposto como académico correspondente, presentado por Manuel Casás Fernández —que entón era presidente da institución—, por Alejandro Barreiro e por Leandro Carré. Dez anos despois (o 12 de novembro de 1958), os académicos Manuel Gómez Román, Ramón Otero Pedrayo, Sebastián Martínez-Risco e o mesmo Manuel Casás Fernández asinan a proposta para recibilo como académico numerario, o que se oficializa en xunta ordinaria o 21 de xuño do ano seguinte. Daquela presentouse tamén outra candidatura,

1 Pode consultarse no sitio web da RAG, xunto coa biografía do autor.

a do xornalista Francisco Leal Insua,² promovida polos académicos Victoriano Taibo García, José Espinosa Rodríguez, Francisco Vales Villamarín e Ramón de Artaza Malvárez. Leal Insua era entón académico correspondente, igual que Del Riego; xuntos colaboraran de mozos, con Álvaro Cunqueiro, Aquilino Iglesia Alvariño, Noriega Varela e Xosé Díaz Jácome entre outros, na revista *Vallibria* (1930) que dirixía en Mondoñedo Xosé Trapero Pardo, e nestas datas da elección académica figuraba á fronte do xornal *Faro de Vigo*. Tratábase de cubrir a cadeira que deixara vacante por falecemento Florentino López-Cuevillas. A candidatura de Del Riego obtivo vinte votos e a de Leal Insua, trece.³

O 13 de novembro de 1960 a Academia acordou en xunta ordinaria a data de ingreso. A acta di literalmente:

En cumplimiento de lo que preceptúan los Estatutos corporativos, designose una comisión encargada de dictaminar respecto de los discursos de ingreso en la Academia de don Francisco Fernández del Riego y de contestación, éste de don Ricardo Carballo Calero. Por unanimidad fueron nombrados los Numerarios don Domingo García Sabell, don Isidro Parga Pondal y don Aquilino Iglesia Alvariño.

Estos compañeros expresaron el deseo de que se suspendiese la reunión por breves momentos, con objeto de redactar los informes solicitados, cosa que se hizo con la aprobación de todos los presentes.

Reanudada la sesión, por el Secretario que suscribe, se dio lectura al escrito que los Académicos aludidos presentaron, siendo aprobado sin reparo alguno por la Asamblea, señalándose a continuación el día veintiséis del mes actual para el acto de recepción del Numerario electo señor Fernández del Riego.

2 Francisco Leal Insua (Viveiro, 1910 - Madrid, 1997) xa fora candidato para ingresar na RAG pouco tempo antes, competindo con Isidro Parga Pondal. Estaba casado coa pintora Xulia Minguillón (Lugo, 1906 - Madrid, 1965), autora dun coñecido retrato de Fernández del Riego cunha paisaxe da rúa de Viveiro ao fondo, cadro que se presentou nunha exposición en Vigo no ano 1951. Ambos os dous, Del Riego e Xulia Minguillón viviran a infancia en Lourenzá case que porta con porta, na mesma rúa e na mesma praza.

3 Os vinte votos a favor de Del Riego foron os seguintes: Ramón Otero Pedrayo, Vicente Risco, Xesús Ferro Couselo, Xaquín Lorenzo, Manuel Gómez Román, Xosé Filgueira Valverde, Antonio Iglesias Vilarelle, Luís Iglesias, Ramón María Aller, Aquilino Iglesia Alvariño, Antonio Fraguas, Fermín Bouza Brey, Gonzalo López Abente, Manuel Casás, Ricardo Carballo Calero, Domingo García-Sabell, Manuel Chamoso Lamas, Sebastián Martínez-Risco, Leandro Carré Alvarellos e Manuel Banet Fontenla. Apoiaron a candidatura de Francisco Leal Insua: José Espinosa Rodríguez, Victoriano Taibo, Xulio Sigüenza, Antonio Rey Soto, Francisco Vázquez Saco, Ramón de Artaza Malvárez, Manuel Vázquez Seijas, José Luis Bugallal Marchesi, Julio Dávila Díaz, Julio Rodríguez Yordi, Francisco Vales Villamarín, Joaquín Freire de Andrade e Ángel del Castillo. Abstivéronse: Salustiano Portela Pazos, Enrique Chao Espina e Paulino Pedret Casado.

O 26 de novembro celebrouse, pois, a recepción ás 20:00 horas no salón de actos da Reunión Recreativa e Instructiva de Artesanos, que o cedeu xenerosamente para tal ocasión. Sesión pública e solemne, presidida por Sebastián Martínez-Risco, na que actuou como secretario Francisco Vales Villamarín e como tesoureiro Leandro Carré Alvarelos.

Entre los asistentes —informa a acta— figuraban los miembros Numerarios y Correspondientes de la Academia que en la localidad residen, así como muchos llegados de diferentes puntos de la región a este objeto; representaciones de los centros de cultura y selecto público, que abarrotó totalmente el amplio y magnífico salón.

También se registró la presencia de numerosas señoras.

Abierta la sesión por el señor Martínez Risco, procedió el Secretario, señor Vales Villamarín, a la lectura del acta de la elección de don Francisco Fernández del Riego y a la convocatoria circulada al efecto entre los miembros de este regio Instituto. Después, los Académicos de número don Domingo García Sabell y don Isidro Parga Pondal acompañaron al recipiendario hasta el lugar designado a éste en el estrado presidencial, para proceder a la lectura de su reglamentario discurso de ingreso.

El señor Fernández del Riego leyó su discurso, notable pieza literaria y de investigación, que versó sobre “Un país e unha cultura. A idea de Galicia nos nosos escritores”. Antes, en exquisitos párrafos, dedicó un recuerdo emocionado a su antecesor en el sillón corporativo, don Florentino López Cuevillas Alonso. Seguidamente, el miembro Numerario don Ricardo Carballo Calero, designado para contestar al nuevo Académico glosó lo más saliente del discurso de éste, haciendo una muy completa semblanza del señor Fernández del Riego.

Los dos Académicos se expresaron en idioma gallego.

Finalmente, entre nutridas ovaciones, don Sebastián Martínez Risco impuso al señor Fernández del Riego la medalla corporativa, dándole el abrazo tradicional. El solemne acto terminó con unas palabras del señor Martínez Risco, en las que expresó la satisfacción de la Academia por contar con tan relevante miembro. El señor Martínez Risco fue también muy aplaudido. Eran las nueve y treinta horas de la noche del expresado veintiséis de noviembre de mil novecientos sesenta, de todo lo cual, como Secretario, certifico con el visto bueno del señor Presidente.

Francisco Vales Villamarín

Vº Bº. El Presidente, Sebastián Martínez Risco

2.

Con anterioridade a esta data, Francisco Fernández del Riego xa viña participando moi activamente no deseño estratéxico da Academia, máis concretamente na súa necesaria renovación, seleccionando a incorporación de novos persoeiros que recuperasen a súa actividade e, sobre todo, o compromiso galeguista que a definía historicamente. Despois da guerra a institución figuraba moi minguada, igual que a propia cultura galega. O presidente Manuel Casás Fernández (1867-1960), que fora alcalde da Coruña durante a ditadura de Primo de Rivera, logrou que o novo réxime non a disolvese, como aconteceu co Seminario de Estudos Galegos, por exemplo, mais ao prezo de diminuír a súa actividade e a súa significación. Na ampla correspondencia que conservamos de Fernández del Riego con compañeiros de xeración e outros como Ramón Otero Pedrayo, a quen todos tiñan por mestre e guieiro, hai numerosas alusións e mesmo indicacións concretas verbo da necesidade de traballar a prol de determinados candidatos para fortalecer o que nos seus escritos el mesmo considera primeira institución simbólica da nosa lingua e a nosa cultura.

Nun dos seus libros de memorias, *O río do tempo. Unha historia vivida*, escribe:

A institución fundada no ano 1905 puido sobrevivir durante a guerra civil polas xestións de don Manuel Casás que ocupaba a presidencia da mesma. Sen embargo, o labor académico non só esmorecera, senón que case se podería chamar de desgaleguizador. Por mor das circunstancias, para cubrir as moitas vacantes, chegaron a ser membros numerarios homes non identificados cos problemas da lingua e da cultura autóctonas. Mesmo houbo momentos nos que se fixeron manifestacións públicas indocumentadas e culturalmente irresponsables. Así as cousas, pareceunos que non debiamos desentendernos da vida da Corporación, pesie á súa inoperatividade. A Academia Galega gozaba de certo carácter representativo, polo menos a nivel oficial. Aínda que silandeiramente, compría proceder ao seu remozamento. (1990, pp. 234-235)

Tal remozamento significaba traballar a prol da incorporación de candidatos renovadores. Entre 1950 e 1960 sobre todo son numerosas as xestións de Fernández del Riego para integrar novos académicos da órbita do galeguismo. Non foi el o único; a figura de Otero Pedrayo era moi importante. No ano 1950 creárase a editorial Galaxia, plataforma que presidía o señor de Trasalba e que entre os seus fundadores reunía vellos compañeiros do Partido e das Mocidades Galeguistas, xunto con representantes do galeguismo no exterior, de Buenos Aires principalmente. Naquelas datas xa estaban na RAG Ricardo Carballo Calero, que ingresou no ano 1958, e Domingo García-Sabell (1959), ademais dalgunhas figuras históricas

como o devandito Otero Pedrayo (1929) e outras de relevancia como Fermín Bouza-Brey (1941), Aquilino Iglesia Alvariño (1949), Manuel Gómez Román (1951), Ramón Villar Ponte (1951), Xesús Ferro Couselo (1951), Xaquín Lorenzo (1951), Xosé Filgueira Valverde (1951) ou Antonio Fraguas (1956). Mais non abondo para asumir a estratexia galeguizadora que Del Riego e o grupo de vellos galeguistas republicanos propoñían. Xosé Luís Franco Grande, n'Os *anos escuros*. *A resistencia cultural dunha xeración* (2004), fala deste período e mais do impulso que no seu día lle deu á institución Sebastián Martínez-Risco cando asume a presidencia en 1960, logo do falecemento de Manuel Casás. Xusto ese ano, ingresa na Academia Francisco Fernández del Riego.

Nun primeiro momento Del Riego opúxose á súa candidatura, considerando que podía ser moito máis útil na retagarda, non na primeira liña, mais a operación estaba deseñada. Non é casual que na proposta aparezan Otero Pedrayo e Manuel Gómez Román, que foron compañeiros seus no Partido Galeguista, o segundo incluso secretario deste na clandestinidade despois da guerra. Tampouco estraña a presenza de Sebastián Martínez-Risco, que figura entre os fundadores da editorial Galaxia en 1950 e que viña de asumir a presidencia da RAG o 10 de outubro de 1960, pouco antes do ingreso de Del Riego, iniciando o proceso de renovación ao que fai referencia Franco Grande nas súas memorias.

A nómina de incorporacións “galeguistas” acérase logo do ingreso do de Lourenzá: Isidro Parga Pondal xa lera o seu discurso en xuño do mesmo ano 1960, mais Álvaro Cunqueiro e Ánxel Fole entran na RAG en 1963, Xosé María Álvarez Blázquez en 1964 (fora elixido en 1962) ao tempo que Valentín Paz Andrade, aínda que este non le o discurso ata 1978, Rafael Dieste en 1967 (1970),⁴ Marino Dónega Rozas en 1968 (1973), Xesús Taboada Chivite en 1965 (1976), segundo se van producindo vacantes. En todos estes casos aparece Francisco Fernández del Riego entre os promotores.

O caso de Cunqueiro tivo unha significación especial. Compañeiro de andaiñas universitarias nos anos composteláns da Segunda República, Del Riego, xunto con Ricardo Carballo Calero, participara moi activamente na recuperación do de Mondoñedo para a literatura galega. Son moitas as alusión na correspondencia á necesidade de avivar a candidatura do autor de *Merlín e familia*. En cartas a Ramón Piñeiro, Otero Pedrayo e outros amigos, Fernández del Riego insiste en que sexa Cunqueiro quen se incorpore á institución antes ca el. En calquera caso, foi Del Riego o encargado de dar resposta ao seu discurso de ingreso: *Algunhas imaxinacións sobre tesouros*, que a editorial Galaxia publicaría co título de *Tesouros novos e vellos* (1964).

4 A primeira data corresponde á elección do académico, a segunda é a de lectura do discurso de ingreso.

Entre os novos académicos promovidos por Francisco Fernández del Riego figura tamén Eduardo Blanco Amor, que foi proposto por Ramón Otero Pedrayo, Domingo García-Sabell, Xesús Ferro Couselo e Francisco Vales Villamarín, ademais do noso académico, e resultou electo en xunta ordinaria da RAG o 30 de xaneiro de 1972. Blanco Amor non chegou a tomar posesión da cadeira como académico numerario. Faleceu en Vigo en decembro de 1979.

Propostos por Francisco Fernández del Riego, que formaba parte da terna correspondente, foron elixidos máis tarde Andrés Torres Queiruga, Eduardo Moreiras Collazo e Xaime Isla Couto.⁵

Ademais de propostas para a incorporación de numerarios, Fernández del Riego animou e asinou varios ingresos de académicos correspondentes, cos perceptivos informes: Alejandro Campos Ramírez (“Alejandro Finisterre”), proposto ademais por Ferro Couselo e Álvaro Cunqueiro, e electo en xunta do 17 de decembro de 1967. Hipólito de Sa Bravo, proposto por Francisco Vales Villamarín, Francisco Fernández del Riego e Xosé María Álvarez Blázquez, e electo en xunta de 26 de xaneiro de 1969. Tomás Barros, proposto por Francisco Vales Villamarín, Francisco Fernández del Riego e Eduardo Moreiras, e electo en xunta de 23 de marzo de 1980. Olga Gallego Domínguez, proposta por Francisco Fernández del Riego, Antonio Gil Merino e Xulio Francisco Ogando Vázquez, e electa o 26 de outubro de 1980.⁶ Andrés Martínez-Morás Soria, proposto por Valentín Paz-Andrade, Francisco Fernández del Riego e Xosé María Álvarez Blázquez, e electo en xunta do 20 de setembro de 1981; e Florencio Delgado Gurriarán, proposto por Francisco Fernández del Riego, Ogando Vázquez e Valentín Paz-Andrade, e electo o 19 de xullo de 1981.

5 Andrés Torres Queiruga foi proposto por Domingo García-Sabell, Francisco Fernández del Riego e Ramón Piñeiro López, e electo en xunta de 3 de xuño de 1979. Ingresou o 20 de xuño de 1980. Eduardo Moreiras Collazo foi proposto por Francisco Fernández del Riego, Álvaro Cunqueiro e Marino Dónega. Electo en xunta de 15 de maio de 1977, ingresou o 28 de abril de 1991. Xaime Isla Couto foi proposto por Ramón Piñeiro, Francisco Fernández del Riego e Isidro Parga Pondal, foi electo en xunta de 17 de febreiro de 1974 e ingresou o 29 de xaneiro de 1999.

6 O 15 de novembro de 1985 Olga Gallego Domínguez ingresou na RAG como académica de número, promovida por Manuel Chamoso Lamas, Francisco Ogando Vázquez e Francisco Xavier Río Barja. Foi a primeira muller que ingresou na Academia, pois a anteriormente electa, Francisca Herrera Garrido, non chegou ler o seu discurso e, por tanto, non tomou posesión da cadeira. O discurso de Olga Gallego titúlase *As barcas e as barcaxes da provincia de Ourense no antigo Réxime*. Respondeulle en nome da institución o académico Antonio Gil Merino.

3.

Os traballos literarios de Ferńndez del Riego na RAG ćntranse en labores de difusi3n cultural e cŕtica, achegas publicadas todas no *Boletín* anual da instituci3n (BRAG).⁷ Dada a enorme producci3n do autor e o seu vencello con outras empresas e entidades, moi fundamentalmente coa editorial Galaxia, onde exerceu de editor e xerente, coa revista *Grial*, da que foi codirector xunto con Ram3n Piñeiro entre os anos 1963 e 1988, e coa Fundaci3n Penzol, que dirixiu dende a súa creaci3n en 1963 ata pouco antes do seu falecemento, o n3mero de referencias na RAG, comparadas co conxunto da súa obra, ́ cuantitativamente menor, mais non por iso pouco relevante.

A primeira colaboraci3n da que temos noticia ́ do ano 1956, “O mundo de Eduardo Pondal”, publicada no n3mero 309-320 do BRAG. No n3mero 339-344 do ano 1961 publica unha “Bibliograf́a de Ram3n Cabanillas”. En 1975, ano no que lembrabamos vinte e cinco anos do pasamento en Buenos Aires de Castelao, publica no n3mero 357 do BRAG “Nova presenza de Castelao”. Ḿais adiante, no ano 2000, salientamos no n3mero 361 tres notas necrol3xicas sobre vellos compaÑeiros e amigos: ́lvaro Cunqueiro Mora, Ram3n Mart́nez L3pez e Ricardo Carballo Calero, aś como outra no ano 2002 (n3mero 363 do BRAG) dedicada a Marino D3nega Rozas.

Xa fixemos referencia ́ súa actividade na posguerra, pilotando dende a retagarda o proceso de renovaci3n da Academia, traballando pola incorporaci3n de persoeiros comprometidos coa lingua e mesmo co pensamento galeguista, esmorecido despois da contenda. Nese momento contou coa colaboraci3n activa de Ram3n Otero Pedrayo. Na correspondencia entre os dous hai moitas referencias a ese proceso.⁸

Outro gran momento de Ferńndez del Riego ́ cando en 1997, con 84 anos, asume a presidencia da instituci3n, logo da renuncia de Domingo Garća-Sabell. Durante catro anos, ata o 2001, de novo lidera un proxecto de futuro que sup3n, entre outras iniciativas, a renovaci3n dos estatutos fundacionais —que non se actualizaran dende 1905— e a reestruturaci3n do n3mero de membros numerais, establecendo mandatos de catro ou todo o ḿais oito anos para os cargos executivos, que ata ese momento eran practicamente vitalicios; o inicio dun proceso de nova organizaci3n do traballo e de dixitalizaci3n de fondos, que despois

7 Actualmente dispoÑibles na web da Academia.

8 Recollida no volume *Rexistros no vento. Epistolario entre Francisco Ferńndez del Riego e Ram3n Otero Pedrayo* (2023). Son ḿais de 400 cartas, correspondencia cruzada procedente na súa meirande parte dos fondos da Fundaci3n Otero Pedrayo e da Fundaci3n Penzol, en Vigo. A edici3n e as notas son responsabilidade de Patricia Arias Chachero, e o limiar de Xesús Alonso Montero.

continuaría o seu sucesor, Xosé Ramón Barreiro Fernández; a reactivación de publicacións esmorecidas, entre elas o propio *Boletín* da Academia; o afianzamento da presenza social da institución alén do estrito espazo académico e, sobre todo, a creación de novas pontes de diálogo, que permitiron a incorporación á RAG de persoas que se mantiñan distantes ou que eran abertamente críticas.

Durante o mandato de Fernández del Riego incorporáronse á Academia: Xosé Luís Franco Grande (3/VII/1998), Antón Santamarina Fernández (24/X/1998), Xaime Isla Couto (29/I/1999), Andrés Fernández-Albalat (28/V/1999), Ramón Lorenzo Vázquez (7/V/1999), Francisco Fernández Rei (25/IX/1999), Xosé Luís Méndez Ferrín (3/IX/2000), Xohana Torres Fernández (27/X/2001) e Xosé Neira Vilas (17/XI/2001). Este último evoca nun dos seus libros de memorias, *Cartas e lembranzas. Epistolario con Francisco Fernández del Riego, 1959-2007* (2013), a derradeira visita que, xunto con Anisia Miranda, lle fixo na súa residencia viguesa da praza de Compostela, en marzo de 2009. Tiña don Paco 96 anos. “Falamos de moita cousas”, escribe Neira Vilas, “[...] da democracia, do sistema das autonomías, e referímonos a algúns escritores novos, ó uso de Internet e do teléfono móbil, á edición de libros, ós concursos literarios, á normativa lingüística, á Real Academia Galega, que el presidira ata non había moito, promovendo unha necesaria renovación... Satisfacíalle que lle dixésemos isto, e apoñía: ‘Fixen o que puiden’” (2013, pp. 60-61).

4.

Mais a achega máis significativa de Francisco Fernández del Riego, acaso a de maior transcendencia para a lingua e a cultura galegas no pasado e no presente século, foi a creación do Día das Letras Galegas pouco tempo despois da súa incorporación á Academia no ano 1960. O proceso está moi documentado. E tiña un antecedente. No ano 1933, Del Riego xa publica un artigo en *El Pueblo Gallego* (25/VII/1933) no que fala da necesidade de ir promovendo unha semana “dedicada á cultura galega, coa emoción, coa intensidade e coa riqueza que tal empresa esixe e merece” e fala, entre outras cousas, da celebración dunha Festa do Libro Galego con vocación de incidir na sociedade, sobre todo para espallar nas escolas.

A historia é coñecida. A pouco de chegar, Del Riego ponse en contacto con vellos amigos, académicos e non académicos, para promover unha iniciativa destas características dende a primeira institución cultural do país. Seica houbo algunhas reticencias, visións pesimistas que el non compartía. Nas moitas horas de conversa que tiveron ocasión de manter con el, moitas veces escoiteino renegar do pesimismo, unha pexa que seica leva o país enriba produto da frustración histórica, mais que el entendía que debíamos combater con vontade, coherencia e

visión de futuro. A iniciativa do Día das Letras nacía en parte para contrarrestar a celebración do Día do Libro, en castelán, o 23 de abril, aniversario da morte de Miguel de Cervantes. “Un día para o libro e as letras galegas”, comentou, e remexendo na memoria deu co 17 de maio, data na que, a falta de colofón ou información editorial, Rosalía de Castro asina a dedicatoria de *Cantares gallegos* á escritora Fernán Caballero (Cecilia Böhl de Faber) en 1863. Tamén era a data do nacemento do seu esposo, Manuel Murguía, que moito tiña que ver coa publicación. En 1963 facíanse cen anos da primeira edición dun libro que se considera fundacional da nosa literatura moderna (o Rexurdimento).

Para tal fin, Del Riego reúne a sinatura doutros dous compañeiros de corporación: Manuel Gómez Román e Xesús Ferro Couselo. Os dous ingresaran na Academia antes ca el e formaban parte da estratexia galeguista que viñan deseñando dende a década anterior. Velaquí o texto coa argumentación que o 20 de marzo de 1963 os tres académicos presentan para que se considere a iniciativa:

Con motivo de se celebrar no presente ano o Centenario da publicación de “Cantares gallegos” de Rosalía de Castro, os membros numerarios que subscriben someten á consideración da Xunta xeneral da “Real Academia Gallega”, a seguinte proposta:

1º.- Todos sabemos que o libro rosalián editado en 1863, ten sido a primeira obra maestra con que contou a Literatura Galega Contemporánea. A súa aparición veu a lle dar prestixio universal á nosa fala como instrumento de creación literaria. Representa, pois, un fito decisivo na historia da renacemento cultural de Galicia.

2º.- A celebración do centenario deste acontecemento, convida a reconsiderar o significado do mensaxe transmitido nos “Cantares”. Un mensaxe que, tanto como espírito e pobo, tanto como universalismo e galegitude, foi, estéticamente, un mensaxe de palabra e poesía.

3º.- Velaquí por qué, ademais dos aitos conmemorativos que se orgañen pra reactualizar na conciencia das xentes o acento de tal mensaxe, a Academia —como órgano oficial da nosa cultura— debería consagrar, con carácter de perdurabilidade, o simbolismo da data nunha celebración anual.

4º.- O millor xeito de o conseguir sería que acordase declarar Día das Letras Galegas, o 17 de maio de cada ano, a partir do presente. Contaríase así, pra o porvir, cunha xornada oficialmente adicada a honrar ós nosos libros. O día 17 de maio de cada ano viría ser a data destinada a recoller o latexo material da actividade intelectual galega.

5º.- Ninguén desconoce que o libro ten unha forza simbólica extraordinaria. Sendo a amosa máis reveladora do nivel cultural dos pobos, non é de estranar o afán de espaxelo e de lle abrir camiños pra ensanchar o ámbito dos seus lectores. No caso de Galicia, ningunha data máis axeitada pra enaltecer e difundir o libro eiquí producido, que a que conmemora a publicación da obra coa que se encetou o prestixio contemporáneo das Letras galegas.

6º.- De atopar eco no acordo dos numerarios da Corporación o contido desta proposta, compriríaa dalo a conocer en Nota oficial, recabando a colaboración dos centros culturás de Galicia e a de todos os Centros Galegos do mundo, pra percurar o *ésito* consagradorio da celebración.

A acta da xunta ordinaria da RAG do 28 de abril de 1963, apenas tres semanas antes da conmemoración, di:

El Secretario dió a conocer una interesantísima proposición que suscriben los numerarios señores Fernández del Riego, Gómez Román y Ferro Couselo, en relación con el centenario de la publicación de “Cantares Gallegos” de Rosalía de Castro, que se cumple el 17 de mayo próximo. En su vista, acordó la asamblea declarar “Día de las Letras Gallegas” el 17 de mayo de cada año, a partir del presente, que esta Corporación celebrará con la máxima solemnidad, recabando, como se solicita, la colaboración de las instituciones culturales del país y la de todos los Centros Gallegos del mundo para el mayor realce de tan señalada efemérides.

En principio, los actos que, a juicio de la Academia, deben tener lugar el año actual, en la fecha indicada, serán los siguientes: Visita a doña Gala Murguía de Castro, hija única supérstite de los insignes don Manuel Murguía y doña Rosalía de Castro; ofrenda floral en las tumbas de Rosalía y Murguía, al igual que en la casa de la Matanza, en donde falleció aquélla; sesión académica extraordinaria en el paraninfo de la Universidad compostelana con intervención de los académicos de número señores Otero Pedrayo, Carballo Calero y Bouza Brey, y del correspondiente señor Naya Pérez, y colocación de una lápida conmemorativa en la casa en que vivió la gloriosa lírica aquí en La Coruña, esto último a petición del académico numerario señor Freyre de Andrade.

Solicítouse a correspondente autorización do ministerio, como era preceptivo, e apenas sen tempo para maiores encomendas, organizáronse as primeiras celebracións: un acto académico, aberto ao público, no salón Fonseca da Universidade de Santiago de Compostela, presidido polo catedrático Enrique Moreno Báez, no que o académico Ricardo Carballo Calero disertou sobre a figura e a

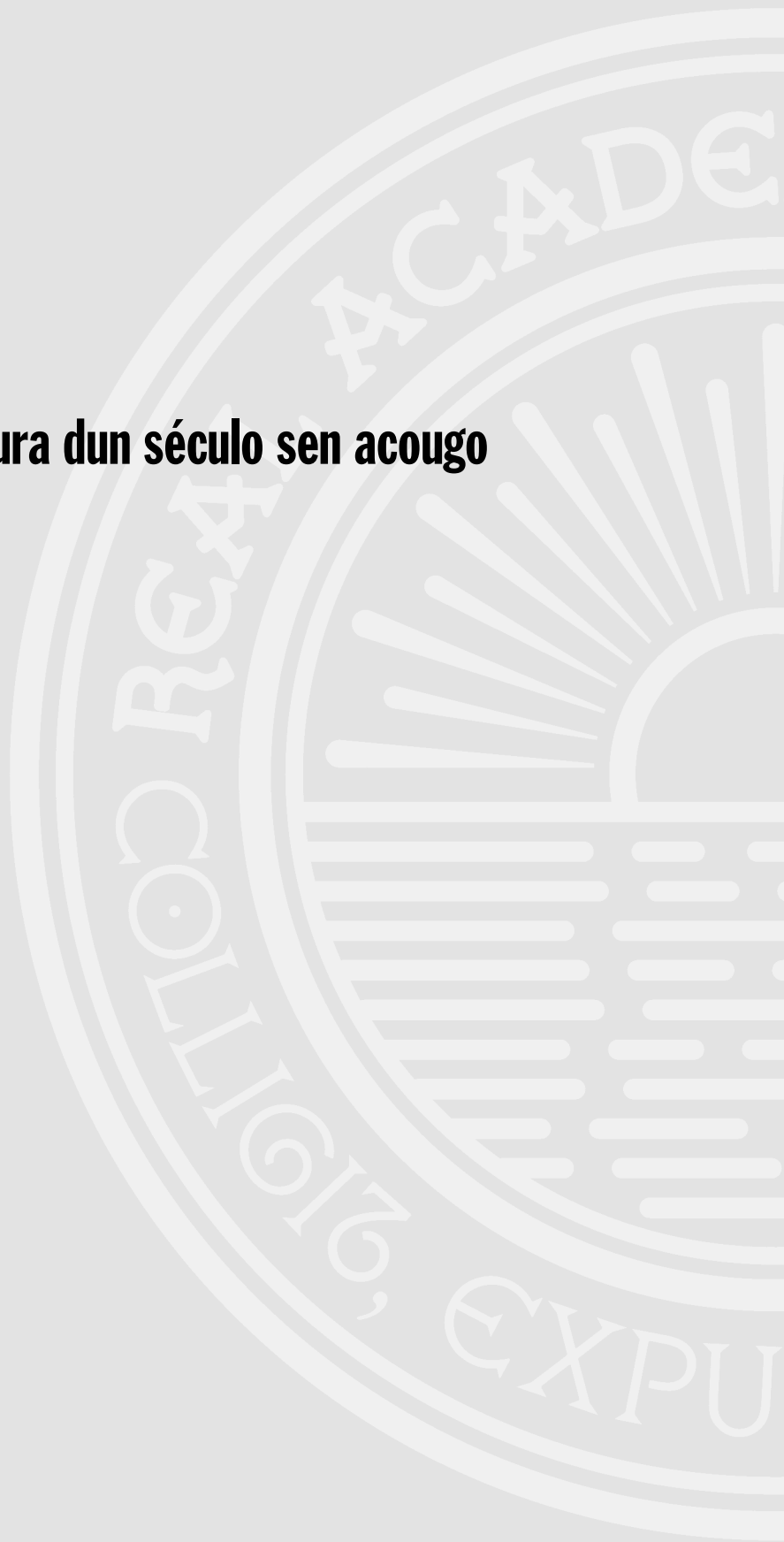
obra de Rosalía de Castro. Na primeira bancada había catro poetas novos, que participaron no acto: Xohana Torres, Arcadio López Casanova, Carlos Casares e Salvador García-Bodaño. A afluencia de público, segundo din as crónicas, foi importante, aínda que selectiva. A continuación realizouse unha procesión cívica ata a estatua da poeta na Ferradura compostelá. En Vigo, A Coruña e Lugo tamén se celebraron actos. Nesta última cidade, concretamente, o profesor Alonso Montero, María Xosé Queizán e Xosé Luís Méndez Ferrín falaron sobre a autora de *Cantares gallegos* e sobre a literatura galega en xeral. Polas mesmas datas, en Vigo, inaugurábase a Fundación Penzol. Ao ano seguinte, a RAG acordou dedicar o 17 de maio á figura e á obra de Castelao, que finara no exilio de Buenos Aires catorce anos antes.

Dende o primeiro momento, a celebración tivo un eco importante na prensa. Non hai máis que consultar os xornais daqueles anos. Mais hoxe é un acontecemento cultural de primeiro nivel. Poucas iniciativas de tanta transcendencia social como o Día das Letras Galegas. O que inicialmente foron actos académicos case que en circuíto cerrado, axiña foron asumidos na década dos 60 e nos anos 70 polo cada vez máis activo asociacionismo cultural, que en gran medida era tamén activismo cívico a prol das liberdades democráticas, a identidade nacional que promovía o galeguismo e a reivindicación do idioma. O libro era o gran protagonista, símbolo de recoñecemento e prestixio. As librerías sacaban á rúa mesas con libros galegos. Sesenta anos despois podemos dicir que o Día das Letras Galegas implica a toda a sociedade, seguramente dun xeito desigual, pero cada vez máis participativo: no ámbito institucional, docente, asociativo, político, económico, empresarial, mediático, dentro e fóra de Galicia. Unha iniciativa que a RAG considerou de xeito moi especial para dedicar a celebración neste ano 2023 a quen foi o seu principal promotor.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Arias Chachero, Patricia, ed. (2023). *Rexistros no vento. Epistolario entre Francisco Fernández del Riego e Ramón Otero Pedrayo*. A Coruña: Real Academia Galega. <https://doi.org/10.32766/rag.423>
- Fernández del Riego, Francisco (1990). *O río do tempo. Unha historia vivida*. Sada: Edicións do Castro.
- Franco Grande, Xosé Luís (2004). *Os anos escuros. A resistencia cultural dunha xeración*. Vigo: Galaxia.
- Neira Vilas, Xosé (2013). *Cartas e lembranzas. Epistolario con Francisco Fernández del Riego, 1959-2007*. Vigo: Galaxia.

A singradura dun século sen acougo

UNHA TRAXECTORIA AO SERVIZO DE GALICIA

A CAREER IN THE SERVICE OF GALICIA

María Dolores Villanueva Gesteira
Fundación Penzol / IES Álvaro Cunqueiro

Resumo: A figura de Francisco Fernández del Riego está vinculada a un bo número de iniciativas ao longo do século XX. Se nun primeiro momento centrou os seus esforzos na política activa, ben como líder estudantil, ben como membro do Partido Galeguista, logo da guerra e durante a ditadura entendeu que a causa cultural era a fórmula máis factible. Con todo, estivo en dúas ocasións na cadea porque, como el afirmaba, facer cultura galega era naquel momento militar politicamente. O seu compromiso nacionalista mantívose ao longo da súa vida e non só traballou arreo en cada proxecto que emprendeu, tamén ideou iniciativas, formulou propostas e deseñou estratexias a favor da lingua e da cultura galegas.

Abstract: The figure of Francisco Fernández del Riego is associated with a large number of initiatives over the course of the 20th century. Although he initially focused his efforts on active politics, whether as a student leader or member of the Galicianist Party, he regarded culture as the most feasible form of activism following the Spanish Civil War. However, he was imprisoned on two occasions; as he himself stated, a commitment to Galician culture at that time was tantamount to political involvement. His remained committed to Galician nationalism throughout his life, as demonstrated by his full involvement in every project he undertook, and the initiatives, proposals and strategies in support of Galician language and culture that he led.

Palabras chave: Francisco Fernández del Riego, Partido Galeguista, galeguismo, cadea, culturalismo, compromiso, política, ideólogo.

Key words: Francisco Fernández del Riego, Galicianist Party, Galicianism, prison, culturalism, commitment, politics, ideologist.

A Francisco Fernández del Riego preocupáballe nos últimos anos da súa vida a imaxe que del se presentaba, a do peón das ideas doutros galeguistas, cando fora arquitecto e promotor de moitas delas. Segundo el percibía, dende a exposición que organizara no ano 2000 a editorial Galaxia polo seu cincuenta aniversario, impúxose ese discurso, pois na mostra relegábano a un simple xerente, cando a súa importancia na creación e no desenvolvemento da empresa fora capital.

O certo é que a construción do edificio nacionalista débelle moito a aquel Francisco Fernández del Riego líder estudantil que reclamaba en público —no mesmo acto de apertura do curso académico 1933-1934—, unha universidade pública e galega, iso é, que a *alma mater* empregase a lingua propia e tivese perspectiva de país en todos os ámbitos do coñecemento, como paralelamente facían dentro do Seminario de Estudos Galegos. Aquel rapaz novo, de fondas inquedanzas nacionalistas, axudaba a Ánxel Casal na imprenta Nós, os xoves mantiña un parladoiro político denominado Grupo de Santiago, e incorporouse ao Partido Galeguista no mesmo momento da súa fundación, en decembro de 1931. Aquel estudante de Dereito e de Filosofía e Letras —carreira esta última que non remataría a falta dalgunhas materias— era o único que participaba dos tres faladoiros da mocidade en Compostela: Café Español, Café Derby e imprenta Nós. Ao tempo, ía adquirindo postos de responsabilidade como o de secretario xeral das Mocidades Galeguistas, a petición de Alexandre Bóveda, e, posteriormente, como integrante da comisión que se encargou de elaborar o Estatuto de Autonomía.

Xa daquela a súa firma aparecía con asiduidade na prensa con escritos fundamentalmente políticos, porque, de non se perpetrar un golpe de Estado, de seguro ese sería o seu camiño, pero a guerra e a posterior ditadura obrigárono a mudar as súas perspectivas vitais. O seu compromiso político levouno a sufrir humillacións, vexacións e a estar na primeira liña de batalla sobrevivindo cada día a aquela atrocidade cun uniforme que detestaba. Ao rematar a contenda castigárono por “ser galleguista e afecto al Frente Popular” cunha sanción de tres anos e un día de inhabilitación especial para o desempeño dos cargos públicos de mando, confianza e directivos, así como o pago de duascenas pesetas. Ao tempo foi expulsado da universidade, onde exercía docencia na Facultade de Dereito e, así as cousas, cunha maleta de cartón cunha pouca roupa e libros buscou acubillo en Vigo.

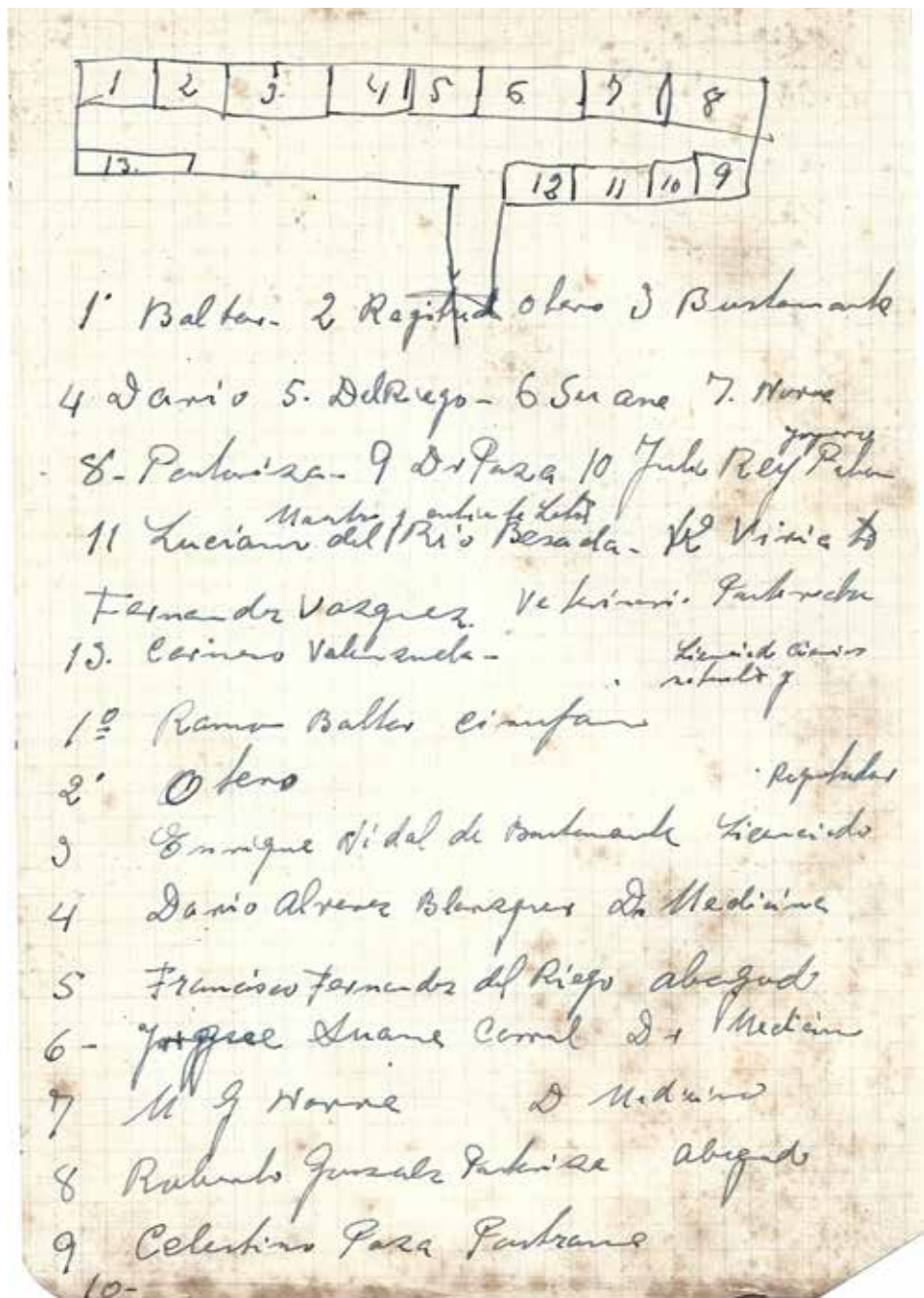
Na cidade olívica lidera a comezos dos anos corenta —xunto a Enrique Peinador— a reconstrución do Partido Galeguista e, coa precaución debida, celebra a primeira das reunións na casa de mariñeiros que alugaba en Coruxo no tempo estival. Posteriormente, na súa vivenda viguesa tivo lugar en 1947 unha entrevista cun emisario madrileño que quería establecer contactos con persoeiros republicanos para crear en Galicia a Unión de Intelectuais Libres, unha organización

afín ao Partido Comunista que xurdira a finais de 1944. Tratábase de Francisco Rey Drox, coñecido como o Coronel Chacama. Ao pouco tempo, a Del Riego acusárono de ser o presidente desta organización e estivo durante dúas semanas na cadea xunto a outros compañeiros que tamén foron procesados polo xulgado militar “Para la represión del Comunismo, la Masonería y el espionaje” (causa nº438/47). Un deles, o médico Ramón Baltar, deixou constancia nunha cuartilla da relación de celas e colegas que acusaran coma a el de pertenza á masonería, de axuda aos guerrilleiros e de estar ás ordes do Goberno republicano exiliado. Con eles atopábanse o doutor Darío Álvarez Blázquez, o profesor Enrique Vidal de Bustamante, o avogado Roberto González Pastoriza, o médico Celestino Poza Pastrana, o xoieiro Julio Rey, o mestre Luciano del Río Besada, o licenciado en Ciencias Naturais Casimiro Valenzuela, o veterinario Viriato Fernández Vázquez, o médico Jorge Seoane, o rexistrador da propiedade José Otero e o médico Modesto García Novoa. Ao parecer había ao redor de vinte persoas detidas, pero eses son os trece nomes que aparecen no documento elaborado naquelas condicións por Ramón Baltar e que chega a nós grazas aos netos de Darío Álvarez Blázquez: Carlota Álvarez Basso e Alfonso Álvarez.

Del Riego recibiu a visita da súa muller, Evelina Hervella, e dos seus irmáns Antonio e Domingo e resistiu como puido naquelas condicións de insalubridade, rodeado de chinchas. Tamén Darío Álvarez Blázquez recibiu a visita da súa dona, Carmiña Gándara, que anotou nunhas follas que lle pediu o libro que estaba lendo, un de Rof Carballo con prólogo de Gregorio Marañón, que o cura non lle deixara pasar “porque Marañón era rojo”.

En 1946, mentres Del Riego estaba totalmente entregado á causa política, Plácido Castro, Xaime Isla Couto e Celso Collazo fundaran SEPT —Servicio Ediciones Publicaciones y Traducciones— na cidade de Vigo. Era un negocio editorial e de librería ao que se sumaría Xosé Meixide como socio uns meses despois. Por entón, tamén comezara a editarse en Santiago, baixo a dirección do navarro José Goñi Aizpurua, o xornal *La Noche* onde colaboraba Del Riego nunha sección fixa semanal —“Un tema gallego cada semana”—, para despois asumir, xunto a Xaime Isla, a dirección do suplemento: “O que vostede fai na *Noche* é o único verdadeiramente galego que se enxerga na nosa terra e o estrano é que llo deixen enxergar” (carta de Florentino López-Cuevillas a Fernández del Riego, 17/XI/1949).

Era entón 1949 e non só dirixían o suplemento —foron quince semanas ata que actuou a censura—, tamén buscaban unha alternativa á vía política, sabedores xa de que o réxime se asentara. Así as cousas, Del Riego participa da vía cultural e por fin enxergan ese proxecto editorial que xa non será SEPT, e levará o nome de Galaxia. De feito, en novembro de 1949 anúnciase a creación da editorial nas páxinas do xornal e comezan a poñer os esteos para a súa viabilidade

Manuscrito de Ramón Baltar coa relación de presos acusados en 1947 de querer fundar en Galicia a UIL. Arquivo familiar Darío Álvarez Blázquez

cunha campaña de captación de subscritores e accionistas. Non tardan en enviar aos posibles interesados o que chamaron “Prospecto da Fundación”, que redactou Del Riego, documento no cal se fai fincapé no concepto de universalidade dende o particular, ao tempo que se aposta por unha rigorosa selección editorial, por un programa que contemple a literatura popular coa que chegar ao gran público, sen obviar a poesía, o ensaio, as traducións ou os manuais divulgativos. Casualidade ou non, o proxecto editorial botou a andar no momento en que Del Riego entrou no grupo e pulou pola súa viabilidade.

Nun artigo dos anos corenta xa mostraba a súa preocupación pola falta dunha publicación periódica coa que dotar a cultura galega dunhas páxinas de referencia e de visibilidade.

Lo indudable es que no se crea una cultura con lapsos de ocio y de pavor, sino laborando cada día, aún en las etapas menos propicias. Pensamos que es la hora de asociar todos los esfuerzos, hoy disociados, y los caminos de nuestra cultura son el mejor medio para intensificar la reunión cordial de todos los que comulgan en su fe. Para el logro de este ideal se impone también la necesidad de editar una Revista consagrada a la exaltación y difusión de nuestros valores intelectuales. Una revista capaz de continuar la labor iniciada hace años por la publicación “Nós”. Claro que presidida por un criterio más amplio, más moderno, menos arqueológico. Una revista donde haya densidad, sensibilidad exacerbada frente a la época. Una publicación que pueda formar parte de la vida de las generaciones futuras. No únicamente una publicación señera en estos días, sino que tenga un valor de fuerza expansiva en el tiempo. (Lorenzana 1948)

Neste mesmo artigo, “Hacia la difusión de nuestros libros”, que Del Riego asinou co pseudónimo de Salvador Lorenzana na sección “Un tema gallego cada semana”, recolle a idea dunha grande empresa que puidese encher as casas de libros galegos, pero que resultasen de interese, non lle atraen as reliquias. Tamén teima na necesidade dunha revista que difunda e visibilice a cultura galega e, para isto, ten como referente a xeración Nós, coa que cumpría establecer unha ponte de continuidade, aínda coa necesidade de adaptarse aos tempos tan precarios que estaban a vivir.

Os estatutos de Galaxia están datados na cidade de Vigo o 3 de novembro de 1950, día en que comparecen ante o notario Manuel Gómez Román, Xaime Isla Couto e Del Riego. Dende o inicio asume o cargo de secretario, pero o certo é que estaba presente en cada decisión; así, na súa casa elabórase o primeiro número do Caderno Grial e a súa *Historia de la literatura gallega* inaugura a colección de

Manuais, iso si, debidamente traducida ao castelán, pois a censura non permitía monografías en galego.

Con todo, o 28 de Nadal de 1951 Del Riego pide ser relevado no cargo, que asumirá a partir dese momento Emilio Álvarez Blázquez. Nas súas memorias data con posterioridade este feito, facéndoo coincidir coa segunda ocasión que estivo na cadea, polo que argumentaba que tomara esa decisión para non prexudicar a editorial. Porén, produciuse a finais do ano 1951 por motivos que descoñecemos, aínda que pola correspondencia dese tempo parece que non estaba a pasar un bo momento.

Non sabe canto me doeu e doinos a todos o seu acordo. Estiven onte en Vigo. Falamos de Vde. Sin Salvador Lorenzana pareceume Vigo menos ledo e amigo. Foi elixido Álvarez Blázquez. Paseiamos longamente á beira da badía azul de domingo. Desexo seu milloramento, meu querido del Riego. (carta de Otero Pedrayo a Fernández del Riego, 14/IV/1952)

Quedaba, iso si, como membro do Consello Técnico Asesor e asumía funcións de editor, aínda que se acabase de incorporar Ramón Piñeiro como director literario. O certo é que Del Riego non renuncia ao contacto con escritores amigos como Álvaro Cunqueiro, o seu compañeiro da infancia, a quen alenta para que retome a escrita creativa en galego. Aínda que antes chegaría *Á lus do candil* (1953), a primeira obra narrativa que dá ao prelo Galaxia e que prologa Del Riego, que naquel prospecto inicial falaba da importancia da literatura popular, base sobre a que elabora Ánxel Fole os seus ben coñecidos contos.

Nese tempo tamén consegue o seu pasaporte e viaxa a Buenos Aires, en 1954, aínda que xa era correspondente do Centro Galego de Buenos Aires dende 1949, un traballo polo que o gratificaban con oitocentos pesos anuais e que axudaba á súa precaria economía. En non poucas ocasións tense recordado que o galeguismo consideraba a don Paco o seu Ministro de Asuntos Exteriores, pois fora a persoa que salvara a distancia atlántica, a través da correspondencia case diaria con emigrantes e exiliados, pero tamén coa súa colaboración constante coa diáspora. Desta maneira, atopámolo en moitas das iniciativas que se levaron a cabo alén mar: axudou a Seoane na exposición de arte galega que montou en Buenos Aires; xestionou as pensións vitalicias que recibían da emigración Gala Murguía de Castro e Ramón Cabanillas; mercou as flores que se depositaron na tumba deste último o día do seu enterro; entregou os cartos do premio ao mellor estudante da Universidade de Santiago de Compostela, que financiaba a emigración; tramitou o diñeiro para a adquisición da casa de Rosalía e, posteriormente, as subvencións ao Padroado, entre outros moitos trámites. Do mesmo modo, fornecía

as publicacións do exterior non só con artigos propios, tamén doutros galeguistas, informábaos dos pasos que daban en Galicia ou facía de anfitrión con aqueles que regresaban. Tamén foi o encargado de enviar a terra galega coa que se enterrou a Castelao e as colaboracións que se publicaron na Arxentina sobre o rianxeiro.

Neste país e en Uruguai insta os galeguistas a colaborar na distribución dos libros de Galaxia e será Neira Vilas o que se pon á fronte e crea Follas Novas, que foi fundamental para que se espallasen os libros entre a colectividade. Un ano despois, o 25 de agosto de 1955, tres inspectores do corpo de policía —Waldo López Mazaira, José María San Román e Jaime Martínez Castro—, realizan un minucioso rexistro na casa de Del Riego, en presenza de Luís Meixide González e Xosé María Álvarez Blázquez. Despois de varias horas, conclúen que non foi “hallada ningunha prensa ni libros que a juicio de los funcionarios reportara ninguna responsabilidad para el inquilino del piso”. Con todo, aínda que o resultado do rexistro fora negativo, prenden a Fernández del Riego só dous días despois por un suposto cargo de rebelión militar; a razón é que tamén rexistraran a casa do excarabineiro Domingo Lemos Suárez e alí atoparon cartas e exemplares da revista *Galicia*, do Centro Galego de Buenos Aires, onde era colaborador habitual Del Riego, aínda que asinaba como Salvador Lorenzana. Ao tempo, levárase a cabo outro rexistro na casa de Manuel García Barros, en Callobre (A Estrada), onde tamén atoparan “revistas de carácter comunista editadas en Buenos Aires por los rojos en el exilio”. En concreto, no número de xullo e agosto de 1954 aparecía non só a crónica mensual de Del Riego “Galicia cada trinta días”, firmada con pseudónimo, senón numerosas fotos do seu paso pola capital bonaerense, entre elas a participación en homenaxes a Castelao. Prendérono por “rebelión militar” e pasou bastante tempo ata que por fin o deixaron en liberdade; antes diso, sete letrados de Vigo remiten un escrito ao presidente da Audiencia Provincial de Pontevedra para pedir a súa absolución.

Del Riego refuxiouse no despacho de avogados dos seus irmáns Joaquín e Vicente, onde facía traballos puntuais para Galaxia, principalmente de edición. Un día presentáronse Ramón Otero Pedrayo, Manuel Gómez Román e Xaime Isla naquel bufete —situado na rúa Velázquez Moreno— para pedirlle que regresase a Galaxia, porque a editora non ía ben. El dubidou, xa que non podía prescindir do seu soldo de letrado, pero Isla ofreceulle unha remuneración de tres mil pesetas. Con aquel salario —acompañado doutros ingresos por diferentes tarefas— podía vivir, polo que asumiu o cargo de xerente e fuxiu da avogacía, que tan pouco lle gustaba. Non será ata o 6 de novembro de 1960 que se acorde cubrir a vacante de “xerente ou segredario xeral” con Del Riego, unha decisión que se ratifica semanas despois na xunta xeral. En sucesivas xuntanzas consta en acta o agradecemento a Del Riego, pois, dende que asumira o novo cargo, a editora mellorara as vendas e

impulsara as relacións co estranxeiro, especialmente con profesores universitarios e centros culturais. Para facer promoción das publicacións, tamén comezou a elaborar un catálogo anual dos títulos, ao que se lle daba difusión entre subscritores e amigos xunto coa felicitación de Nadal. Nos primeiros anos facían unha tiraxe de 4000 exemplares e distribuíanos tamén en librerías e comercios.

Del Riego asume a xerencia de *Galaxia* a finais de 1960 e leva a cabo unha ampliación comercial, pero a súa non é só unha intervención administrativa, vai máis aló. Así, crea a colección *Salnés* en 1961, pois o seu interese era que os autores con obra poética tivesen un espazo de referencia, xa que moitos orixinais se rexeitaban dende *Galaxia* ao non ser o xénero prioritario para o director literario. Nun acto de rebeldía de Emilio Álvarez Blázquez e Fernández del Riego, membros da editorial, botaron a andar paralelamente a colección de poesía, coa que querían demostrar que se podía manter sen graves prexuízos económicos. Sen dúbida, o maior acerto foi a publicación en 1962 de *Longa noite de pedra*, de Celso Emilio Ferreiro, un poemario que marcará un antes e un despois e que saíu por iniciativa de Del Riego.

Só un ano despois, a censura autoriza a saída de *Grial. Revista Galega de Cultura*. Nas súas páxinas Del Riego asinou máis de 150 artigos e son innumerables os que redactaría sen poñer o seu nome. Ao longo de cen números foi o seu director, xunto a Ramón Piñeiro, e teimou na súa puntualidade co lectorado, a introdución de novos temas e novas firmas, pois era moi consciente de que sen relevo non hai futuro.

Antes, en 1957, creárase a colección *Illa Nova* na que tamén vai desempeñar un papel fundamental. Así, por exemplo, prologa o libro de Méndez Ferrín *Percival e outras historias* (1958). O escritor, daquela un mozo de vinte anos, deixáralo no seu despacho antes de marchar a Madrid, onde estaba a estudar, aínda que Del Riego xa coñecía os relatos porque con anterioridade Ferrín os presentara ao concurso do Centro Galego de Buenos Aires, onde gañara un dos premios, tamén a iniciativa de Del Riego. A convocatoria de alén mar celebrábase dende 1945 e, nos difíciles anos do franquismo, Del Riego animaba os máis novos a probar sorte, razón pola que entre os premiados atopamos a Méndez Ferrín, Mourullo, Franco Grande ou Ramón Lorenzo. Tamén a Ánxel Fole ou ao propio Del Riego, que en 1946 gañaba o primeiro premio pola *Historia da literatura galega*; en 1949, por *Precursores e novos*; e, en 1957, por *O solitario de Bergantiños*. Non foron os únicos recoñecementos que recibiu, pois tamén obtivo o premio da Federación de Sociedades Galegas, que lle publica o libro *Cos ollos do noso espírito* (1949), e aínda o segundo premio da Casa de Galicia en Montevideo (*La Noche*, 4/XI/1960).

O éxito que tivo cos seus ensaios non se correspondeu co que acadou coas páxinas de ficción, posto que en 1949 enviou unha novela que quedou nun caixón

ao non ser premiada. O mecanoscrito atópase no Arquivo-Biblioteca Francisco Fernández del Riego, nunha carpeta de inéditos onde aparecen ao tempo coleccións de artigos e, incluso, unhas folliñas onde ficciona os seus primeiros anos de vida. Con todo, reparamos en *Anguria nas brétemas*, o título escollido para a ficción que asina co pseudónimo Paulo Marco e co lema Finisterre e que cruzou o Atlántico sen sorte. Ao comezar a súa lectura sorpréndennos os seus parágrafos porque semellan coñecidos e, certamente, ao cotexalos con *O cego de Pumardedón* (1992), decatámonos de que están inseridos na única novela que Del Riego deu ao prelo. Ata o de agora sabiamos que a obra comezara a escribila moito antes, pois en 1985 apareceran dous capítulos na revista *Grial*, pero descoñecía-se que en realidade era un texto dos anos corenta que foi corrixindo e aumentando ao longo de boa parte da súa vida.

Sempre afirmou que o seu soño de neno era o de chegar a ser escritor e que o intentou, mais sendo consciente de que a súa misión dentro da cultura do país era outra. Decatouse axiña que non posuía a fantasía de Cunqueiro ou a prosa de Otero, entendeu cedo que aquela vocación adolescente podía enfocala cara ao ensaio e que, ademais, cumpría a misión de espallar e crear un discurso moi necesario na época.

No eido político aínda participou na clandestinidade do xermolar do PSG, pero coa chegada da democracia entendeu que había que deixar paso aos máis novos e soubo facerse ao lado, mantendo o seu compromiso nacionalista. Lembro ben os últimos meses da súa vida, xa coas forzas minguadas, recordo chamadas e peticións para ir velo de primeiras figuras políticas do país. Sempre se negaba, con educación, pero cando colgaba dicíame que non quería que a súa derradeira foto fose como a de Otero Pedrayo, que recibira a Cruz Martínez Esteruelas, un político do franquismo. Nos últimos meses blindouse porque non desexaba que nada nin ninguén manchase a súa traxectoria coherente e de total compromiso con Galicia. Aquel venres, 26 de novembro de 2010, xantamos como cada semana; quixo lembrar o seu Lourenzá natal, a súa toponimia, os personaxes curiosos da súa infancia, aquel val que sempre levou consigo. En Lourenzá nacera aquel home xeneroso, humilde, de ideas rexas, un arquitecto que perfilou o edificio do galeguismo, pero que tamén baixou á obra para facer o que fose necesario, porque calquera cousa por pequena que fose axudaba á causa de noso.

Don Paco, como era coñecido, dooulle á cidade de Vigo o patrimonio máis valioso que posuía: a súa pinacoteca, arquivo e biblioteca, aínda que con anterioridade realizara doazóns á biblioteca da súa vila natal. Nós somos as persoas legatarias e temos o deber e a honra de manter viva a súa herdanza. Somos responsables de que se cumpra a súa manda testamentaria, que ansía unha Galicia dona de seu, cunha lingua que florezca nos patios dos colexios e nos parques, na

xustiza, na universidade, nas fábricas, nas oficinas, nos centros comerciais, nos estadios deportivos e nas praias. Por ese día futuro co que el soñou e polo que loitou en cada latexo, homenaxeámolo hoxe, sesenta anos despois da feliz idea de crear o Día das Letras Galegas.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Fernández del Riego, Francisco (1990). *O río do tempo. Unha historia vivida*. Sada: Edicións do Castro.
- Fernández del Riego, Francisco (1992). *O cego de Pumarredón*. Vigo: Ir Indo.
- Fernández del Riego, Francisco (2003). *Camiño andado*. Vigo: Galaxia.
- Lorenzana, Salvador [Francisco Fernández del Riego] (1948). Hacia la difusión de nuestros libros. *La Noche*, 30/I/1948, p. 4.
- Villanueva Gesteira, Malores (2022). *Un loitador pola idea de Galicia*. Vigo: Galaxia.
- Villanueva Gesteira, Malores (2023). Furar nas tebras da clandestinidade. Francisco Fernández del Riego na cadea. *Grial*. 237, 75-81.

LOURENZÁ EN DEL RIEGO

LOURENZÁ IN DEL RIEGO

Manuel Román Ramos

Resumo: Percorrido didáctico sobre a vinculación afectiva e sentimental de Francisco Fernández del Riego con Vilanova de Lourenzá, a vila do seu nacemento, a través dunhas lembranzas tanto de espazos físicos coma de personaxes coetáneos dos anos da súa infancia e adolescencia.

Abstract: A guided tour of the emotional and sentimental relationship between Francisco Fernández del Riego and Vilanova de Lourenzá, his hometown, focusing on memories of locations and contemporary characters from his childhood and adolescence.

Palabras chave: percorrido didáctico, Vilanova de Lourenzá, Paco de Amada, avoa Dominica, praza do Conde Santo, Rei Charlo, Juana de Ibarbourou, Xulia Minguillón, Francisco Fernández del Riego.

Key words: guided tour, Vilanova de Lourenzá, Paco de Amada, grandmother Dominica, Praza do Conde Santo, Rei Charlo, Juana de Ibarbourou, Xulia Minguillón, Francisco Fernández del Riego.

O libro de memorias, autobiográfico, que escribiu Francisco Fernández del Riego, titulado *O río do tempo*, empeza así:

Nacín, ou nacéronme, no amencer do 7 de xaneiro do ano 1913. ¿Para que agachar a data do meu nacemento? Enrellado xa no mundo, o primeiro que sentín foi a man da miña nai. Era o primoxénito. Fun o agasallo que, cun algo de demoranza, recibiron os meus pais na noite de Reis. Era unha casa, a nosa, ubicada nunha praza da pequena Vilanova de Lourenzá. (Del Riego 1990, p. 11)

Temos logo que os Reis Magos de 1913 chegaron á casa de Vicente Fernández e Amada del Riego cun día de atraso. Ao día seguinte bautizaron o neno na igrexa parroquial poñéndolle os nomes de Francisco Xesús Benito Antonio, rememorando os seus avós, o seu padriño e a súa madriña.

Desde esa data, o cordón umbilical que une a Francisco Fernández del Riego con Vilanova, con Lourenzá vai ser permanente, vai durar toda a vida. Os paseos que súa avoa Dominica lle daba polo cantón e polo Redondel; as alegrías éticas da súa ama de cría, María de Masma, quen mentres lle daba de zugar a teta metía uns grolos da augardente que a familia tiña na lacena (don Paco recordaba este feito dicindo, humoristicamente, que el estaba inmunizado e vacinado contra os excesos alcohólicos); a aprendizaxe das primeiras letras na escola pública de Vilanova, xunto cos demais nenos da vila e das aldeñas dos arredores; a preparación para o bacharelato elemental no convento, baixo a tutela dos monxes beneditinos; a colaboración en revistas comarcais, sobre todo na mindoniense *Vallibria*, xunto con outros mozos coetáneos seus: Álvaro Cunqueiro, Dionisio Gamallo Fierros, Aquilino Iglesia Alvariño, Xosé Trapero Pardo e outros que logo acadarían prestixio na arte da literatura; a súa primeira intervención pública como orador, dende o balcón do concello para conmemorar o Día da Patria Galega do ano 1931...

Estas vivencias e outras cóntannolas nunha audioguía coa voz ficcionada de D. Paco, que fala das cousas que el dixo e deixou escritas e vainos relatando as súas lembranzas, as impresións e aconteceres nos que se desenvolveron a súa infancia, adolescencia e primeira xuventude. Os escenarios polos que avanza o percurso didactico son os seguintes:

1.

A praza enmarcada pola igrexa, a casa abacial (actual concello) e o mosteiro, que oficialmente hoxe se denomina praza da Conde Santo, pero que a veciñanza sempre chamou, e chama, o Cantón e o Redondel. Nestes lugares pasou moitas das súas primeiras horas e días da súa vida.

2.

O edificio do mosteiro no que el empezou a ir á escola de dona Estrela, de don Maximino, de don Xosé, e onde os frades bieitos o prepararon para facer o bacharelato elemental. Tamén nos fala do titular da praza: o Conde Santo, aquel conde da poderosa familia dos Osóriz, emparentado cos reis de León, que no século

x, canso de guerrear na fronteira contra os mouros, decide retirarse e fundar un mosteiro neste lugar, que máis adiante se converterá nunha poderosa abadía, forza motriz no desenvolvemento socioeconómico e cultural do norte da actual provincia de Lugo e parte da da Coruña. Ao redor deste mosteiro nace unha vila, unha das tantas Vilanovas que aparecen na Idade Media en toda a Península.

3.

Tamén nos conta porque aos de aquí, de Vilanova, nos chaman ‘os do páxaro’, alcume que ten orixe nos rito ancestral que obrigaba os veciños da vila a entregar un paxaro (aquí dicimos *páxaro*) o día de Aninovo en sinal de obediencia, submisión e vasalaxe ao abade, señor destas terras. Ao paxaro chamábano o Rei Charlo, e días antes da entrega tiñan que capturalo. No acto, o abade collíao, sacáballe varias plumas e logo soltábao. Era unha metáfora, coma unha mensaxe de que eles tamén estaban nas súas mans e que se el quería ceibábaos ou non. Logo da cerimonia elixíanse os alcaldes ordinarios.

4.

No lugar que se coñece como Muíño dos Frades, cóntanos como alí traballou de muiñeiro un rapaz que, coma tantos outros, un día colleu a maleta, cruzou o Atlántico e chegou ao Uruguai. Este mozo, que se chamaba Vicente Fernández, curiosamente igual ca o pai de D. Paco, casou e formou familia na banda oriental e tivo unha filla que fixo historia na literatura hispanoamericana: Juana de Ibarbourou, de solteira Juanita Fernández, que se converterá nunha das plumas máis importantes no concerto da literatura universal, acadando unha gran celebridade en toda América, ata o punto de ser aclamada como Juana de América nun solemne acto que lle ofreceron as autoridades políticas e culturais o 10 de agosto de 1929 no Palacio Lexislativo de Montevideo.

Membro da Academia das Letras do Uruguai, presidenta da Sociedade Uruguai de Escritores, Premio Nacional de Literatura en 1959, é autora de obras inmortais como *Las lenguas de diamantes*, *El cántaro fresco* ou *Raíz salvaje*. En 1934 participa en Montevideo no encontro que alí tiveron as tres grandes poetas de América: Gabriela Mistral, Premio Nobel de Literatura, Alfonsina Storni, a defensora dos dereitos da muller, e Juana de Ibarbourou, da que alguén dixo que “foi a pioneira en tratar o erotismo e retratar con sarcasmo e ironía o papel da muller no seu tempo”. Desde o ano 1963, a Biblioteca Pública Municipal de Vilanova de Lourenzá leva o seu nome.

Don Paco mantivo con ela unha relación epistolar. O que non sabía, porque é un dato descoñecido, é que, dalgunha forma, tiñan unha certa afastada e política relación familiar: a nai de don Paco, Amada, tiña curmáns comúns con Juana. Unha irmá do avó materno de don Paco (Jesús María), chamada Elisa, casou cun irmán do pai de Juana (Vicente Fernández), chamado José M. Fernández Rodríguez; os fillos deste matrimonio, que foron bastantes, eran curmáns de Juana, por parte paterna, e de Amada, pola materna e, curiosamente, tamén se apelidaban Fernández del Riego.

5.

Durante o percorrido, don Paco tamén nos fala dunha veciña súa, porta con porta na praza de Linares Rivas, a pintora Xulia Minguillón, que aínda que nacida en Lugo se criou en Vilanova porque seu pai, Federico Minguillón, era o farmacéutico da vila.

Xulia Minguillón é autora de varios cadros onde a temática fai referencia ás terras laurentinas: *Brétema*, *Surcos*, *Atardecer no pobo*, *Montes da Cazolga* e, sobre todo, o famoso cuadro *A escola de Doloriñas*, onde pintou a mestra e os rapaciños e rapaciñas dunha escola das chamada de ferrado. Con este cuadro conseguiu a Medalla de Ouro na Exposición Nacional de Belas Artes, no ano 1941. Era a primeira muller que acadaba tal galardón. Este cuadro hoxe pertence ao Museo Nacional Centro de Arte Raíña Sofía e está depositado no Museo Provincial de Lugo. Del dixo don Paco que “deixou rexistrado un anaco estático da vida galega”.

Don Paco sempre mantivo unha relación de amizade con Xulia, primeiro en Vilanova e despois en Vigo, onde a pintora residiu porque o seu home, Francisco Leal Insua, foi director do *Faro de Vigo*. Curiosamente, Leal Insua foi o opoñente que tivo don Paco cando accedeu á cadeira da Real Academia Galega, no ano 1960. Un dos retratos máis coñecidos e recoñecido de Del Riego é obra de Xulia Minguillón.

Como anécdota cóntovos que en certa ocasión Ana María, a irmá de don Paco, recentemente falecida, díxome que a relación de Paco e Xulia era tan próxima que incluso na casa pensaron que serían mozos. Algo que cando llo contei a don Paco, medio alporizado, díxome, “que va, se era moito máis vella ca min”.

6.

Rematando xa o percorrido, na rúa Principal, a única con que contaba a vila na súa nenez, a audioguía vainos contando as impresións que nel deixaron as xentes e os acontecementos que alí se desenvolvían: Ánxel, xastre e carteiro; Abilio, o albardeiro; Arsenio, o mecánico; o Trigueiro, dono dun forno, quen lles metía medo aos nenos coas súas longas e apuntadas barbas. Os primeiros coches a motor que pasaban por esa rúa que tamén era parte da estrada xeral Vilalba-Oviedo... Tamén nos sinala a casa onde estaba situada a vella casona na que foi abatido a tiros pola Garda Civil o famoso fuxido Luís Trigo, alias o Gardarríos, e a súa compañeira no ano 1948.

7.

A andaina remata diante da súa casa natal.

Todas estas vivencias, xunto con outros moitos feitos que nos relata polo miúdo no seu libro *Lourenzá*, foron calando no espírito de Paco de Amada, e fixeron que estas emocións vitais se fosen transformando nun profundo sentimento de amor e paixón pola terra onde nacera; devoción e namoro que xa non o abandonarían no transcurso da súa vida.

Francisco Fernández del Riego foi un home que amou profundamente Galicia; viviu toda a súa vida por e para Galicia. Ninguén mellor ca el soubo europeizar, universalizar a cultura galega, desde unha perspectiva non de illamento, non localista, senón cunha visión de cultura peculiar, de cultura diferenciada, de cultura propia, pero como célula de universalidade. E para facer este labor, este traballo, tomou como alicerce todo o que aprendeu aquí en Lourenzá de neno e de rapaz. En palabras de Otero Pedrayo, “no seu val xeórxico e claustral de Lourenzá, aprendeu o amor e a curtesía debida ás cousas sinxelas e eternas”. O amor ás cousas sinxelas e eternas: a cultura popular, iso que non se aprende nin nos libros nin nas bibliotecas nin nas universidades, senón iso que hai que aprender, que hai que mamar no lugar onde a cadaquén lle toca nacer e vivir: as tradicións, os ritos, os costumes, as lendas, as cantigas, a forma de enfrontarse ao sufrimento, a forma de celebrar as alegrías e, por suposto, a fala.

En Vilanova, en Lourenzá, don Paco asimilou, interiorizou e fixo súa a cultura do pobo, o ser de Galicia, para despois dunha forma máis racional, máis traballada, máis madura, máis elaborada, transformar esta realidade emocional nunha realidade consciente. Fixo unha metamorfose, unha transfiguración de Lourenzá en Galicia. Penso eu que isto foi o que determinou esa querenza inquebrantable

que don Paco profesou por Vilanova, por Lourenzá. Consideraba que aquí estaba a raíz, a xénese, a esencia espiritual do seu ser e do seu ideal. O seu microcosmos.

Para os laurentinos e laurentinas é un orgullo que unha biografía tan exemplar, a dun home tan fundamental e transcendente na historia de Galicia, sexa a dun veciño noso, alguén que naceu en Vilanova e que sempre se gabou de ser de aquí. Para nosoutros, o noso fillo predilecto é un laurentino universal, o máis universal dos laurentinos.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Fernández del Riego, Francisco. (1990). *O río do tempo. Unha historia vivida*. Sada: Edicións do Castro.

DON PACO, O PÍCARO QUE NUNCA ESQUEUCEU

DON PACO, THE RASCAL WHO NEVER FORGOT

Xosé López González

Resumo: Un percorrido vincutivo de don Paco del Riego con Vilanova de Lourenzá a través da súa infancia argalleira e inesquecible. Un achegamento lúdico á súa figura, reflectido na súa obra escrita, coa vila rural que o viu nacer e que sempre levou no corazón, aló onde for.

Abstract: An examination of Paco del Riego's links with Vilanova de Lourenzá through a memorable childhood full of escapades. A ludic approach to his figure as reflected in his written work and focusing on the hometown that he always held dear, wherever he went.

Palabras chave: Vilanova de Lourenzá, Francisco Fernández del Riego, lembranzas infantís, argalladas, pícaro.

Key words: Vilanova de Lourenzá, Francisco Fernández del Riego, childhood memories, escapades, rascal.

A idade na que revisas os teus recordos do pasado inflúe neles, fainos mudar. Todo depende das vivencias que tiveses, do sufrido, do experimentado no momento en que fagas a revisión. (María Villamarín. *Diario de dúas casas*)

Temos ouvido, non unha, senón unha morea de veces, que a Rainer María Rilke se lle ten atribuído a xa célebre frase “a verdadeira patria do home é a infancia”. Dende logo, non sei se a verdadeira, pero si a máis auténtica, aquela que nos vai deixar unha pegada indeleble para o resto da nosa existencia e que, en definitiva, nos fará mellores persoas e máis felices. Aquela que endexamais poderemos esquecer por moitas reviravoltas que deamos no noso periplo vital e que quedará impresa a ferro quente nalgún recuncho do noso cerebro, para o resto dos nosos días. Isto foi o que aconteceu con don Paco.

Gravada ficou tamén a lingua que aquí, neste lugar, aprendeu e logo esparexeu por todo o noso territorio e levou sempre por bandeira, con orgullo e a cabeza ben erguida. Palabriñas moi nosas que sempre o identificarían como un laurentino e un mariño: *pícaro, xuntoiro, amolar, faguer e desfaguer, xermolo, esteña, axina, pina, pesego, ciligras, delonciña, cullarete, xaora, irmao* e outras moitas que agochou no seu caletre como un verdadeiro tesouro.

A nenez de hoxe en día é, cando menos, abondo diferente da que puido vivir o noso protagonista, don Paco, naqueles tempos de comezos do século xx, nunha pequena vila rural coma esta nosa na que todo o mundo se coñecía e trataba, mesmo por pura necesidade. Aínda así, todas as infancias teñen algo en común, o xogo, eses devezos de argallar, de compartir, de relacionarse a través do brincar, de coñecer os demais e a si mesmos; de saber adaptarse a unhas regras e respectalas, de coñecer os nosos dereitos, pero tamén os nosos deberes. Que é isto, se non ir formándonos como persoas?

O neno Paco tamén viviu intensamente neste contorno vilego e rural a súa, se cadra, máis fermosa etapa da vida. Esa que o formou como a boa, excelente e solidaria persoa que foi durante eses noventa e sete anos de existencia no mundo dos vivos. Queremos, xa que logo, realizar un percorrido argalleiro do pícaro Paco, a través das súas múltiples lembranzas, vinculado a este espazo laurentino, en convivencia coas súas xentes e cos seus costumes e tradicións. Uns recordos que o *traguían* de volta á terra que o viu nacer, nesa noite de Reis de 1913. Comentaba no seu querido libro *Lourenzá*:

Os antigos falaban moito do Leteo, río infernal do esquecemento. Pero, ¿e a enxurrada da memoria? Quen se deixa bater polas súas augas ven ser como si se bañase en si mesmo. E do autobaño sae recuperado. Esta ablución purificadora andei moitas veces a practicala como un exercicio espiritual. Penso que quizais a vida teña por fin inmediato un pouso de lembranzas.

En certas ocasións esquecer é doce, pero resulta aventurado. Ó que esquece lévano os paxaros. Nalgunha circunstancia memorar é amargo. Pero nunca inútil, agás nos trances doentíos da idea fixa. Eu o que sei é que nunha chea de momentos restablecíame coa excitación da rememoranza. O mal do intre desaparecía como desdenable na curva estadística da persistencia. Era a memoria quen me permitía a realización do triunfo. Gostei invariablemente de abrir o vello arcón aromatizado de anos. [...] Ó recuar cara tempos idos comezan a me falar os testemuños máis achegados. (2004, pp. 5-7)

Cantas lembranzas vencelladas con Lourenzá couberon nese seu fardelo da memoria, nesa súa maseira das lembranzas infantís!

Non eran soamente persoas maiores coas que eu batía no taboado vilego. Nel cobraban tamén presenza rapaces da miña idade. Compartía con eles xogos e brincadeiras. Despois de saír da escola, entretiñámonos co irio ario, co tirafondas, os muíños de vento, cos bolos na Gracia. Competindo en campeonatos de pelota, nos que nos valía de frontón a longa parede da igrexa que daba á alameda. No tempo bó gozabamos bañándonos nas augas do Baos no Pozo de Cuñas. Ou nas do Masma no Pozo da Ola. Na miña memoria xorden algúns nomes de compañeiros de xogos e aventuras. Eduardo de Miguelito, Xerardo de Palacios, Amadeo do Xastre, Paco do Pedrón, Rosendo de Varela, O Cípe. (2004, p. 91)

Estes momentos de tempos idos recordáboas noventa e un anos despois, en 2004, ao publicarse o citado libro *Lourenzá*. Dende logo, a infancia marca e ben.

Do mesmo xeito mais uns anos antes, en 1990, cando publicaba o seu primeiro libro de memorias, *O río do tempo. Unha historia vivida*, xa lle dedicaba un pequeno espazo aos seus xogos de cando neno:

[...] o moito que me gorentaba latricar arreo na nosa fala cos rapaces, fillos de artesáns e de labregos que deambulaban pola vila. Eses contactos, en xogos e trouladas, determinaron en min unha fonda identificación co léxico e cos decires populares. De neno brincaba cos compañeiros de escola, competía no “irioario”, na xogaina de “ás noces”, ía a me bañar ao río, participaba en rudimentarios partidos con bolas de trapo [...] (1990, pp. 27-28)

Ademais, sente unha profunda identificación co léxico e o mundo da fraseoloxía popular propia desta terra e arredores. No seu derradeiro libro de memorias, *Camiño andado*, publicado en 2003, un ano antes ca o de *Lourenzá*, á parte de mostrar o seu lado máis de neno auténtico e fedello, tratando de fuxir dos maiores, engade unha serie numerosa de argalladas coas que enredaba:

Ás veces fuxía da vixilancia familiar para me ir bañar con outros rapaces no río, en Cuñas, ou no chamado Pozo da Ola. Gorentábame, por outra banda, intervir na elaboración de xoguetes que entretiñan os nosos leceres. Lembro, con saudade, aqueles barcos de noz que botabamos na corrente fluvial. Os cabalos de pataca, os carros de nabo. Pasábao moi ben a correr cos patinetes, formados por unha táboa de madeira montada sobre rodas. Recreábame co bailarete, o andacamiños e, de especial, co tirafondas. (2003, p. 14)

Queremos facer fincapé, especialmente, nun deles, o bailarete. Nesta zona mariñá denominamos deste xeito os bugallos pequerrechos dos carballos. Xa reciben esa denominación, probablemente, polo da argallada empregada para bailar en forma de peón, trompo ou buxaina.

Xogabamos ás noces. Faciamos un furado e tirábase as noces, e o que saía con pares gañaba, e ao que lle saían impares perdía. Por exemplo, seis noces. Facíase un furado na terra e tirábase. Se lle saían pares, quedaba un con todo. Se saían impares, gañaba o que xogaba con el. E xogabamos á billarda, xogo ao que tamén lle chamabamos o irio ou ario. “Irio, ario, a las puertas del boticario” dicíamos. Tamén xogabamos ao fútbol cunha pelota de goma maciza. (Conde 2018, p. 22)

Este texto pertence ao libro *Conversas con Paco del Riego*, de Perfecto Conde, froito dunha parolada realizada o 10 de abril de 2008. Segue lembrando con todo detalle mesmo as regras dalgún dos xogos, aspecto este que demostra o importante que é o brincar nesta etapa.

Pero non só fai referencia a todo tipo de brincadeiras en libros coma os que acabamos de nomear, senón tamén na súa novela *O cego de Pumardedón*, que ademais de levar o nome dun topónimo próximo a esta vila, recorda algún momento de xogo do seu personaxe principal, Mauro.

Mauro rise das bimbineas. Volve a se mergullar nas lembranzas do pasado, cando, de rapaz, viña pasar breves tempadas neste mesmo lugar de Pumardedón. [...] Por veces sentaba á beira do prado, xogaba cun talo de herba, acariñaba mainamente unha margarida amarela ou un estraloque. Outras, observaba ao mozo da finca no seu traballo e trocaba palabras gasalleiras con el. (1992, p. 8)

Dende logo, é innegable a vinculación afectiva que don Paco sentiu ata os seus derradeiros días por esta vila, polas súas xentes e polas súas paisaxes. Dos seus ollos, cada vez que volveu a ela, escorregaron sentidas bágoas de emoción, porque don Paco sempre foi aquel pícaro argalleiro que nunca esqueceu.

Así o demostran estas palabras ao ter que marchar para Santiago de Compostela e iniciar unha nova etapa, lonxe deste val:

Ía entrar, mozo cumprido, nunha nova época. ¡Adeus querida Lourenzá!
¡Adeus coorriqueos pola vila, paseos polo campo, falaes coas xentes vilegas!
Todo esto non o volvería ver. Vale dicir, non o volvería ver coa luz que daquela o ollaba. A luz brillante, iluminadora, da infancia e a adolescencia. Sí a volvería

ollar noutros momentos da miña longa existencia. Pero xa non sería o mesmo. Ó marchar de Vilanova levaba comigo un mundo de lembranzas. Nela quedaba unha parte importante da miña vida. Iso viña ser, mesmamente, o que levaba. Non a miña vida feita lembranza, senón as miñas lembranzas feitas vida. E, xa que logo, non se reducía o dito a un simple xogo de palabras. (2004, p. 101)

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Conde, Perfecto (2018). *Conversas con Paco del Riego*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Fernández del Riego, Francisco (1990). *O río do tempo. Unha historia vivida*. Sada: Edicións do Castro.
- Fernández del Riego, Francisco (1992). *O cego de Pumardedón*. Vigo: Ir Indo.
- Fernández del Riego, Francisco (2003). *Camiño andado*. Vigo: Galaxia.
- Fernández del Riego, Francisco (2004). *Lourenzá*. Sada: Edicións do Castro.

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO NA IIª REPÚBLICA: ANOS DE FORMACIÓN POLÍTICA E INTELLECTUAL

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO DURING THE SECOND REPUBLIC:
THE YEARS OF POLITICAL AND INTELLECTUAL DEVELOPMENT

Justo Beramendi
Universidade de Santiago de Compostela

ORCID: 0000-0002-1473-0632

Resumo: Análise da formación intelectual e do pensamento político de Francisco Fernández del Riego e descrición das súas actividades dentro do nacionalismo galego de esquerda como propagandista, líder universitario, militante da Asociación Nacionalista de Santiago e do Partido Galeguista e dirixente dos Grupos Ultreya e da Federación de Mocedades Galeguistas durante a Segunda República Española.

Abstract: This article analyses Francisco Fernández del Riego's intellectual background and political ideology, and describes his left-wing Galician nationalist activity as a propagandist, university leader, activist in the Santiago Nationalist Association and Galicianist Party, and leader of the Ultreya Groups and the Young Galicianists Federation during the Second Spanish Republic.

Palabras chave: Francisco Fernández del Riego, nacionalismo galego, Partido Galeguista, Mocedades Galeguistas, Segunda República Española.

Key words: Francisco Fernández del Riego, Galician nationalism, Galicianist Party, Young Galicianist, Second Spanish Republic.

NATIVO NACIONALISTA: DA ASOCIACIÓN NACIONALISTA DE SANTIAGO AO PARTIDO GALEGUISTA

Paco del Riego, que era como o coñeciamos coloquialmente, nado en Vilanova de Lourenzá o 7 de xaneiro de 1913, pertencía á que podemos chamar segunda xeración do nacionalismo galego, a que vén xusto despois da dos fundadores das Irmandades da Fala en 1916. Son os nados nos tres primeiros lustros do século xx: Alexandre Bóveda (n.1903), Xosé Fernando Filgueira Valverde (n.1906), Ricardo Carballo Calero (n.1910) ou Xaime Isla Couto (n. 1915). Rematado o bacharelato, en outubro de 1930 comeza Dereito en Madrid, pero no curso 1931-1932 trasládase a Santiago, onde rematará a carreira en 1934, estudos que fai de forma simultánea cos de Filosofía e Letras. Cando chega a Compostela, a Segunda República, proclamada o 14 de abril, está a dar o seus primeiros pasos cunhas Cortes debatendo a Constitución do novo réxime, e o nacionalismo galego atópase nun momento de reorganización e crecemento, logo da forzada paréntese da ditadura do xeneral Miguel Primo de Rivera (1923-1929).

Con só dezaioito anos Del Riego enrólase decontado na Asociación Nazionalista de Santiago (ANS), probablemente recrutado por Lois Tobío, tamén estudante de Dereito e o seu introdutor nos círculos galeguistas da Universidade. A ANS era un dos numerosos grupos nacionalistas, case todos de ámbito local, que se constituíran ou reconstituíran en Galicia durante a chamada “Ditabranda” do xeneral Dámaso Berenguer (1930-1931), uns *ex novo*, como o Partido Galeguista de Pontevedra, o Grupo Autonomista Galego de Vigo ou a Irmandade de Noia, outros por reactivación da Irmandade anterior á ditadura como na Coruña ou en Ourense, fose co mesmo nome ou con outro. Tal era o caso de Santiago, onde en 1916 se fundara a segunda Irmandade da Fala (IF) de Galicia, dez días despois da primeira na Coruña.

Dende o nacemento das Irmandades convivían no seo do nacionalismo galego dúas variantes ideolóxicas principais: a liberal-democrática e filo-republicana e a católico-tradicionista, amén dalgúns, moi poucos, irmandiños de simpatías socialdemócratas. E respecto da relación de Galicia con España a maioría asumía, polo menos en público, o autodeterminismo federalista establecido na I Asemblea Nacionalista (Lugo, 1918) e só sectores moi minoritarios se manifestaban abertamente arredistas. Malia a asunción por todos os irmandiños dese programa entre 1918 e 1922, as diferencias ideolóxicas e as discrepancias tácticas, nomeadamente en relación coa política de alianzas e a participación nas eleccións, acabaron provocando unha ruptura na IV Asemblea, celebrada en Monforte en 1922. A IF da Coruña, que tiña máis afiliados que todas as demais xuntas e controlaba o órgano oficial, *A Nosa Terra*, separouse do resto acompañada de dúas máis pequenas (Betanzos e Vilalba). Todas as demais, unhas vinte, permaneceron unidas nunha

nova organización, a Irmandade Nazionalista Galega, máis centralizada e xerarquizada e de moi curta andaina, pois a ditadura filla do golpe de Estado do 13 de setembro de 1923 provocou o seu desmantelamento en pouco tempo.¹

A ANS, da que puideron identificar 35 membros, era bo exemplo da diversidade tanto ideolóxica coma xeracional do nacionalismo galego nese momento. Na dereita estaban o vello Manuel Banet Fontenla, militante galeguista dende a época rexionalista que trasladara a súa notaría de Monforte a Santiago, e os seus dous fillos, tamén notarios, xunto cos sacerdotes Xosé M. Cabada, Manuel García García, Xesús Carro e Paulino Pedret, a catedrática Mª Pura Lorenzana, o empregado Manuel Beiras, o artista Camilo Díaz, o avogado Francisco Vázquez e o empresario e presidente do Círculo Mercantil, Santiago de la Riva Barba. No centro-esquerda ou na esquerda, os estudantes Ricardo Carballo Calero, Álvaro Cunqueiro, Francisco Fernández del Riego, Sebastián González García-Paz, Luis Seoane e Lois Tobío, o pintor Mariano Fernández Granell e o propio presidente da Asociación, o canteiro filsocialista e despois avogado Xan Xesús González. Onde se situaba o noso mozo? Como veremos, na liña liberal-demócrata, tanto polas súas ideas coma polos seus actos.

O nacionalismo galego, malia competir aínda dividido, conseguira nas primeiras eleccións da República de 28 de xuño de 1931 catro deputados, un por Pontevedra en solitario (Castelao) coa Candidatura Galeguista, outro por Ourense (Otero Pedrayo) co Partido Nazionalista Republicán de Ourense en coalición con dúas formacións republicanas, e dous pola Coruña (Antón Villar Ponte e Ramón Suárez Picallo) dentro das listas do Partido Republicano Gallego (ORGA), a formación autonomista pero non nacionalista liderada por Santiago Casares Quiroga. Os catro, fieis ao programa de Lugo, defenderon nos debates constitucionais unha República Federal que, como ben sabemos, non foi adiante. A solución triunfante, o chamado Estado Integral, só contemplaba autonomías limitadas dabondo e non doadas de conseguir. Conscientes da necesidade de sumar forzas por riba das discrepancias ideolóxicas para conseguir polo menos esa autonomía, mal menor respecto do ríxido centralismo de sempre, todas as organizacións nacionalistas puxéronse de acordo en poucos meses e converxeron en decembro para fundar o Partido Galeguista na cidade de Pontevedra. Tamén a ANS. E con ela Paco del Riego, que foi en todo momento un militante moi activo e totalmente disciplinado até o punto de cumprir sempre as instrucións recibidas, mesmo nos casos en que non parecía concordar totalmente con elas. Por outra parte, pensaba que, dado que o nacionalismo galego, se ben crecía rapidamente, era unha forza

1 Para unha descrición e análise pormenorizadas das ideoloxías e da evolución tanto das Irmandades da Fala coma do Partido Galeguista até 1936, véxase Beramendi (2007, pp. 413-1074).

minoritaria, resultaba decisivo preservar a súa unidade. Así que procuraba non entrar nas retesías internas entre esquerdas e dereitas (que continuaban e *in crescendo*), malia ter moi claro que el era das primeiras. E se entraba facíao sen acritude para non empeorar as cousas.

Antes de describir a súa actividade política como líder universitario, dirixente das Mocidades Galeguistas e propagandista prolífico, convén analizar brevemente o ideario que a inspiraba.

A IDEOLOXÍA: NA ESQUERDA DO NACIONALISMO

En todo ideosistema nacionalista o seu núcleo central, o concepto de nación propia, é un significante baleiro no que atinxe á definición do sistema económico, a estrutura social e o sistema político que se quere para esa nación. De aquí que tal concepto necesariamente teña que articularse cunha ou case sempre con varias ideoloxías non nacionalistas (tradicionalismo, liberalismo, socialismo, fascismo etc.) que serán as que acheguen os caracteres socioeconómicos e políticos deseables. Isto implica que nas sociedades modernas complexas, nas que conviven sectores sociais, intereses e visións do mundo moi diferentes, os nacionalismos case nunca se basean nunha única ideoloxía senón nun feixe ou familia de ideoloxías que teñen en común a asunción dese concepto de nación e as reivindicacións de soberanía ou autogoberno que derivan directamente deste pero difiren en todo o demais.

No caso de Del Riego, nos anos que aquí consideramos, esa ideoloxía de base é o liberalismo democrático no político e un impreciso reformismo no social. Por iso defende explicitamente a democracia tanto en España coma no resto do mundo e pide “facer tábula rasa da idade meia que nos abruma aínda” (1935p). E por iso rexeita o corporativismo político (1935l), a monárquica Renovación Española (1934c) e un fascismo polo que manifesta sentir “fonda repugnancia” (1936a), así como a fundamentación católica do tradicionalismo español e toda instrumentalización política da relixión.

Pero, como era de esperar, tamén amosa límites pola esquerda. Nestes anos, Del Riego critica o anarquismo, o materialismo histórico, “liña negativa e vontariosa da loita de clases”, e as súas expresións políticas, tanto o socialismo marxista coma o comunismo marxista-leninista, por negadores das liberdades individuais e nacionais (1933e). E non se deixa seducir, ao contrario que Castelao anos despois, polo feito de que a Constitución da URSS fale do dereito á autodeterminación das nacións: “o respecto oficial á lingua e ao principio de autoctonismo das diversas Repúblicas Soviéticas, non deixa de ser unha ficción. Homes e pobos feitos engranaxe na máquina relixiosamente tiránica do gran Estado” (1935a). Actitude

lóxica en quen concibía o *devir* da humanidade non como unha sucesión de loitas sociopolíticas consecuencia da evolución dos modos de produción nin como a pugna entre as tradicións legado da Providencia e a súa negación, senón como unha longa marcha cara ás liberdades individuais e nacionais. Por iso, para el, a alternativa ás ditaduras revolucionarias non podían ser as ditaduras reaccionarias, senón a máxima democratización das sociedades e a emancipación das nacións sen Estado (1933s, 1933i).

Isto último lévanos a preguntarmos: que concepto de nación asumía Del Riego? O liberal revolucionario, fillo da Revolución Francesa, que concibía a nación como a libre unión dos cidadáns para formar unha entidade política soberana por riba das diferenzas lingüísticas, étnicas, sociais ou relixiosas entre uns e outros? O orgánico-historicista, que a imaxinaba como unha realidade obxectiva que a historia foi xerando de forma espontánea dende tempos moi antigos e pola que un grupo humano acababa dotado de caracteres singulares e en si mesmos extrapolíticos? Ou algunha das numerosas hibridacións dos dous anteriores que adoptaron dende mediados do século XIX a maioría dos nacionalismos, con ou sen Estado?

O concepto de nación asumido polo galeguismo político dende o rexionalismo do século XIX viña sendo o orgánico-historicista establecido por Manuel Murguía dende os primeiros tomos da súa *Historia de Galicia* (1865), logo feito canon por Vicente Risco (1920). Naturalmente, Del Riego entra no nacionalismo galego asumindo esa idea da nación como “entidade natural, produto da espontaneidade do desenrolo histórico”, que se contrapón á de Estado, “obra dos homes, entidade artificial” (1933g), idea que nunca abandonará totalmente pero que si hibridará co concepto liberal para dar maior coherencia ás súas actitudes políticas. Será un dos poucos en facelo nese momento no seo do galeguismo. Con tal fin mete no mesmo saco a Herder e a Rousseau cando afirma que na “estroitura natural e histórica da propia nacionalidade” conviven sen maior problema o “*esprito nacional*” e a “*vivencia dunha volunté générale*” (1934s). Nese camiño, que en realidade xa percorrera moito antes Pasquale Stanislao Mancini (1851) en Italia, Del Riego apóiase na autoridade de numerosos clásicos dun e doutro bando, dende o liberal radical Pi i Margall aos organicistas Prat de la Riba e Durán i Ventosa pasando polos hibridadores Renan e o propio Mancini, sen que lle preocupen demasiado as incompatibilidades teóricas entre os primeiros e os segundos. Só hai algo no que se afasta claramente do tándem Murguía-Risco (e do que el chama a Escola Xermánica): que a raza poida ser fundamento da nación, e faino, como el mesmo confesa, por esixencia das súas conviccións democráticas:

Contrariamente â doutrina francesa, a Escola Xermánica considera â Raza fundamento da nación e impón â nación as fronteiras da Raza. Tan distantes nós

distra teoría, coma a que nos impón a tendencia democrática do noso nacionalismo, podemos mediante ela considerar tamén a nosa patria, cruzada por tantas razas e civilizacións anque fundidas todas nunha predomiñante, no cadro das nacionalidás diferenciadas. (1934s)

O resultado final é concibir a nación en xeral como unha realidade obxectiva, “realidade tradicional, lingüística, natural e hestórica dun grupo de xentes, proietada nun espacio xeográfico, de vivir a súa propia vida” (1935a), e na que a conciencia e vontade dos nacionais é importante para realizarse politicamente pero non para decidir se a nación existe ou non. En todo caso, reclama, na liña de Peña Novo (1921), un sistema político democrático para a nación orgánica (Fernández del Riego 1935p).

En concordancia co anterior, ten outras diferenzas con algúns dos seus mestres. Concretamente, unha vez máis, con Vicente Risco. E así, mentres este, dende un historicismo de base tradicionalista, condena o “oitocentismo” por fillo do racionalismo ilustrado e berce das liberdades modernas, Del Riego profesa un historicismo liberal que gaba ese século XIX xustamente porque nel se acelera a longa marcha da humanidade cara á liberdade de individuos e pobos, e nomeadamente en Europa, que é “una tradición cultural y siempre una idea. Idea que tiene por nombre: Libertad”. Liberdade relixiosa primeiro, liberdade persoal despois e finalmente liberdade nacional (1933s, 1934s). De aquí o seu aprecio polos filósofos da Ilustración e mesmo por algún socialista utópico como Proudhon (1934s).

Pero tamén ten coincidencias cos ideólogos do nacionalismo galego que lle preceden. Por exemplo, non considera contraditorio co anterior valorar positivamente o romanticismo (1932g, 1933p), “fillo lexítimo da raza céltiga” que espera rexurda (1934a) porque, segundo di, ademais de traer a “liberación estética”, “salvou a Galicia; fíxolle mirar prâ sua ialma chea de miserentas fórmulas prestadas” (1934a). Tamén coincide na vella tese do celtismo e con Risco na existencia dunha civilización atlántica contraposta á mediterránea e á que pertence Galicia (1932f, 1933p, 1933q). E pensa que o motor da historia non son as relixións nin os caudillos nin a loita de clases, senón as nacións “naturaes”:

As nacións —como dí Viqueira— son os puntaes verdadeiros da cultura. A humanidade desfáise en nacións, porque precisa órgaos. As nacións, pois, son os órgaos da humanidade con misións que cumprir. A de Galicia chega e por eso rexurde. (1935e)

Por iso condena todo o que vai contra esa configuración “natural” da especie humana, dende aquelas democracias que co seu centralismo negan as nacións sen Estado (1935a) ao imperialismo ianqui en América Latina (1933x) ou, máis en xeral, a esa “baraunda imperialista do capitalismo mundial” na que “todo se afunde” (1934c), ese imperialismo dos “vellos Estados capitalistas” que estaba abocando a outra guerra mundial (1936c). A alternativa lóxica a esa situación é a súa particular utopía, un mundo organizado democraticamente en federación universal de nacións naturais:

a única solución pacifista de fonda permañencia, non poderá residir endexamais máis que niso: unha completa desfeita dos Estados históricos e imperialistas. Unha proclama xusta dos dereitos dos pobos, recoñecendo as súas características naturais e diferenciadas. Un *Federalismo Internacional*, constituído sobor da base das pequenas nacións. (1936c)

E había que empezar por esa Europa que se disputaban marxismos, liberais, fascismos e outros ismos reaccionarios, promovendo un europeísmo democrático que a afastase do precipicio. Estaba convencido de que a solución radicaba en darlle unha saída democrática aos problemas nacionais (1935a), porque “es necesaria para restaurar el orden europeo, una libre comunidad de naciones libres, base de una libre comunidad de hombres libres, absueltos de toda opresión de orden nacional o religioso” (1933af). Ou, dito doutro modo: “Autonomía integral dos pobos peninsulares. Federación Ibérica. Zolverein europeo. Aerópago universal de nacións ceibes. Velahí a única solución” (1934c).

O instrumento imprescindible para alcanzar ese obxectivo non podía ser outro que ese nacionalismo democrático, pacifista e europeísta/universalista que esboza nalgunhas pasaxes (1933e). De aquí que aplauda todas as loitas de liberación nacional pasadas e presentes e que dedique algún artigo a líderes como o Mahatma Gandhi ou Eamon de Valera (1932e).

A aplicación das ideas precedentes a Galicia dá como resultado unha concepción da nación galega algo diferente do relato dominante.² Por un lado, asume expresamente o seu núcleo básico (1934s), o que explica que nos seus escritos abunde a presenza dos caracteres que fan dos habitantes de Galicia unha nación dende a Antigüidade. En primeiro lugar, as orixes celtas: “Celtismo igual a esencia de Galicia” (1934h). De aquí as numerosas mencións á raza celta, ao pensamento celta, ao carácter celta e mesmo a “mozos celtas” para referirse aos galegos

2 Os celtas asentáronse na terra galaica e da interacción resultante xurdiu unha etnicidade específica (raza + terra + *Volkgeist*) completada despois coa lingua galega, no decurso dunha historia tamén singular.

actuais.³ En segundo lugar, a Terra, cunha maiúscula que converte o territorio en sinónimo da Patria ou da Nación. En terceiro lugar, o “esprito galego”, omnipresente modo de designar o que outros chaman alma nacional e do que salienta algunha característica, como o lirismo,⁴ pero non tanto outras do canon vixente como a *cobiza do lonxe* de Risco ou a *saudade*, tan querida anos despois por Ramón Piñeiro. En cuarto lugar, a lingua, manifestación por excelencia da nacionalidade. E como produto da combinación de todos os precedentes unha cultura popular autóctona e ininterrompida, aínda que cambiante, dende a época dos celtas e unha alta cultura enxebre que só puido manifestarse vizosa nos momentos menos desfavorables da súa historia, que son dous: o apoxeo medieval e o rexurdimento contemporáneo.

Asume tamén o relato dominante no nacionalismo sobre o pasado da nación: loitas de resistencia dos celtas fronte aos romanos que “inauguraban o proceso nacional de loita pol-a liberdade” (1935ñ) e acabaron traxicamente no episodio heroico do monte Medulio; independencia nacional cos suevos finalmente truncada pola superioridade militar visigoda; manifestación cristiá do espírito galego con Prisciliano; superioridade galega altomedieval dentro da monarquía cristiá occidental e Reino de Galicia intermitente; esplendor literario e cultural e poder político na época que personifica en Xelmírez; absorción do Reino de Galicia por Castela a partir de Fernando III e decadencia posterior; fracaso do intento de liberación que, segundo el, foron as guerras irmandiñas; execución de Pardo de Cela e asoballamento nacional polos Reis Católicos; séculos escuros cos seus sucesores; e finalmente, esforzos polo rexurdir nacional a partir de mediados do século XIX, e non só polo renacer literario en galego, senón tamén por feitos que lle merecen un tratamento especial como a sublevación de abril de 1846, acabada cos fusilamentos de Carral, ou o Banquete de Conxo.⁵

Pero non todo é en Del Riego aceptación mimética do establecido. Consecuente coa súa procura dun concepto híbrido de nación, introduce na súa idea de Galicia, xunto cos xa citados, un elemento alleo ao canon organicista:

Galicia é unha nación tanto si se olla dende o punto de vista espiritualista da sua formación coma si se analiza atendendo ao criterio materialista, motor da sua evolución económica nacional. *E Galicia revelouse como tal no intre en que o convivio histórico transformou en lazos voluntarios, en unión ceibemente consentida*

3 Véxanse, entre outros escritos, 1932c, 1932f, 1932g, 1932h, 1933a e 1933n.

4 “O lirismo é un motivo esencial da nosa i-alma. Lirismo é algo máis que fonte de poesía lírica. Afirmase por eso a eistencia dun carater lírico” (1933p).

5 Véxanse tamén 1932c, 1932d, 1932g, 1933a, 1933p, 1933ae, 1933ag, 1934a, 1934d, 1935ñ e 1935p.

o que denantes foran loitas de razas, domiño de príncipes e señores sobor de servos e vasallos. (1934s. A cursiva é miña)

Por outra parte, fai unha xerarquización propia dos elementos definidores da nación galega de modo que cada un ten unha incidencia moi diferente sobre as partes propiamente políticas do ideosistema. Os de maior presenza e peso para xustificar a reivindicación da emancipación nacional son, sen dúbida, os de índole non física (lingua, cultura, “espírito”), mentres que a raza (celta) actúa só no nivel discursivo máis abstracto sen dar lugar a conclusións propiamente racistas, por outra banda incompatibles coa súa utopía dunha harmonía universal de nacións “naturaes” libremente federadas. E para deixar isto moi claro mesmo bota man de alguén que, polo seu españolismo, non era precisamente santo da súa devoción: “A raza é a lingua, dixo xa o mestre Unamuno” (1933x). E en efecto, a lingua é para el, xunto co espírito e a cultura, alicerce maior da nación.⁶

Na súa diagnose dos problemas de Galicia, que chega a chamar “colonia” (1932d), Del Riego presta moita máis atención aos de natureza política e cultural (opresión nacional, marxinação da lingua e da cultura propias) que aos de índole socioeconómica (atraso, emigración) e, como todos os galeguistas dende Murguía e Rosalía, aponlle a responsabilidade maior deses males a Castela que, a través da España-Estado, asoballa co centralismo as demais nacións ibéricas e lles impón a súa lingua e os seus valores.

É certo que ás veces aborda o subdesenvolvemento económico do país (para el consecuencia do centralismo). Tal fai, por exemplo, cando denuncia o tratado de España co Uruguai e as súas consecuencias negativas para a gandería galega (1933m). Pero a maioría das súas análises do presente e do pasado céntranse na relación Galicia-España no político e no cultural. Dende a concepción de España como Estado plurinacional, que non nación (1932b, 1933g, 1935p), común a case todos os nacionalistas galegos do momento, denuncia arreo a opresión nacional de Galicia dende os Reis Católicos (1933r), opresión que chega a cualificar de “racismo imperialista” (1933x), cunha indignación que mesmo lle fai esquecer o seu soño antirracista dunha humanidade de nacións libres e toda dignas de respecto para falar “de isa raza africana, despreziable e inmunda que pobo a Meseta”

6 “A lingua de cada pobo é o característico mais enxebre e mais poidente da nazonalidade. Xentes que falan a lingua que lles é propia son un pobo que se non perteñece” (1932d).

“Na loita pol-a nacionalidade galega, a fala, é o centro de gravidade do pensamento e da vountade do noso pobo” (1932i).

“No idioma está o senso do pasado vixente e o senso do futuro inmediato. Nil maniféstase a concencia, o ser, e a cultura dun pobo” (1933o).

(1933r), pois xa se sabe que “Dende os tempos primitivos pertence España á esfera da cultura africana. Sálvase Cataluña e sálvase Galicia” (1934h).

Na súa opinión, as tépedas autonomías que permite a República non cambian realmente a situación. Cualifica de “miserento” o Estatuto de Cataluña (1933r), e considera que Galicia, co seu proxecto de Estatuto aprobado pola Asemblea de Concellos dende hai meses pero co referendo bloqueado pola desidia do goberno, segue tan oprimida e explotada coma sempre, algo do que culpa sobre todo a “un Casares Quiroga vinte veces traidor” (1933ñ).

Este nome lévanos á segunda causa, interna esta, dos males de Galicia: os galegos españolizados que impiden coa súa existencia e as súas actitudes a rexeneración da nación. Del Riego atácaos cunha violencia verbal extrema: “vil ralea de desalmados e truhás que son a rémora da nosa cruzada redentora, do noso ideal emancipador; contra isa caste de señoritos cursis, mediocres sin alma que ollan a patrea con vilipendio e non queren conquistar ou defender a súa liberdade” (1932f); “ises falsos galegos, ises mestizos, señoritos vendidos, que se avergoñan de falar a súa lingua”, incluída “a mocidade galega, deica agora, piara de cochos e rebano de carneiros” (1932i).

A alternativa a esa Galicia “desgaleguizada i escrava”, que estaba “nas máns de maragatos e colonizadores indiños” (1934l) tiña que vir da eliminación da causa maior, o centralismo, e do seu corolario, a imposición da lingua e a cultura casteláns. Xa que logo, abondaría con substituír o Estado centralista e castelanizado por unha federación/confederación libremente acordada polas nacións que o compoñen (1933af). Como dixera Xan Vicente Viqueira (1920) con metáfora musical: “A estridencia nacionalista resólvese como un acorde disonante n’unha consonancia federalista”.

É contradictorio este federalismo coa presenza relativamente frecuente nos seus textos das verbas *autodeterminación* (1935p), *independencia* (1933d) e *soberanía* (1933ñ) aplicadas a Galicia? Coido que non, porque son varias as veces que rexeita de forma explícita o separatismo e defende a federación das nacións ibéricas (1933g, 1933t). O verdadeiro alcance desas verbas está na índole moi radical dese federalismo, que deixa na Federación o mínimo poder necesario para a súa existencia e mantén nos entes federados o máximo posible de soberanía, na liña do marcado pola I Asemblea Nacionalista de 1918. Un federalismo, por certo, copiado de Pi i Margall no relativo á distribución territorial do poder, pero non na definición deses entes que en Pi son Estados formados pola mera vontade dos cidadáns para constituír xuntos a nación española, mentres que nos nacionalistas galegos son nacións orgánicas preexistentes, xeradas ao longo da historia. De aquí que Del Riego conclúa: “Tal é a única política capaz pra solucionar os problemas nacionás, i en especial o problema nacional de Galicia, unha confederación

ceibemente paitada sobor das bases de independencia política, interdependencia económica e fraternidade espiritual” (1934s).

Pero a asunción deste horizonte para a súa nación, por outra parte común á maioría dos nacionalistas galegos do momento, non impedía que no íntimo agochase, como moitos dos seus irmáns, sentimentos separatistas que ás veces asomaban fuxidíos, como cando di con tácita aprobación que a Tripla Alianza de 1923 foi un “paito secreto de matiz francamente arredista” (1934i).

Como debía ser por dentro esa nación libremente confederada? Sería unha Galicia modernizada e europeizada pero dende a súa tradición, “no desdeñando el ruralismo, del que utilizamos sus valores emocionales y tradicionales, dándoles una vitalidad actual” (1934aa). Esta arela xenérica concrétase nos diversos eidos en sintonía básica coa visión do Partido Galeguista.

En primeiro lugar, sería un país totalmente regaleguizado no cultural e moi especialmente no lingüístico, “xa que a lingua é esencial á sua persoalidade” (1933l). No político, ademais da institucionalización da parroquia no rural e da desaparición das provincias e das súas Deputacións, sería o reino do “sufraxio dereito e secreto garantizados” con certas doses de democracia directa mediante o *recall* (1935l), nunha “nova democracia social de campesiños e de obreiros, de mariñeiros e montañeses” que “arrole coma unha tempestade total-as orgaizacións centrás que nos oprimen” (1933d). No económico, asume a tese dominante no nacionalismo dunha Galicia necesariamente vinculada á primacía do sector primario, que, iso si, tería que liberarse dos atrancos que lle impedían ser fonte de prosperidade para todos (1935l). E no social, a acción combinada da democracia enxebre e do progreso económico levaría a que “As diferencias de clase social, de relixión, de sexo, ficarían eistintas dentro do ambiente igualitario dos dereitos políticos” (1935l).

Que forzas podían impulsar a transformación da nación dende a escura realidade do presente ao luminoso escenario dese futuro soñado? Só unha, o nacionalismo, porque o españolismo máis ou menos confeso do resto das actuanes en Galicia, fosen de esquerdas ou de dereitas, impedíalles abordar como é debido os problemas do país (1933m).⁷ Un nacionalismo que, dende o seus principios democráticos (1933aa), debía impulsar unha “revolución espiritual que nos ha colocar no esceario da Hestoria Universal” (1932f), loita que “habera de facervos mártires, si é perciso!”, di nunha das súas arengas aos galeguistas mozos (1932f). E con tal fin “todol-os meios están xustificados prâ sua conquista, dende o vértigo

7 Cunha soa excepción, o movemento agrarista. Por iso dedica un artigo (1933ah) a lembrar moi positivamente a desaparecida Acción Gallega e a Basilio Álvarez, que non eran nacionalistas.

da revolución con sangue deica o ôrde na revolución de ideas, mais aló do caos revolucionario, aspiramos ao retorno da xusticia e da paz” (1933r).

Estes belixerantes desafogos resultan pouco cribles, dado o seu acreditado pacifismo. De feito, á hora de concretar ese “todos os medios” só aparecen liñas de actuación pacíficas nun proceso no que a emancipación nacional vai precedida dun longo camiño de creación da conciencia nacional no pobo (1935p), para o que considera moito máis importante a acción cultural que a barricada, empezando pola incorporación do galego aos centros educativos e aos usos públicos e continuando coa alta cultura,⁸ bases dende as que a conciencia nacional, o “espírito galego”, irá penetrando noutros ámbitos, porque o nacionalismo galego “mais que un movemento político é unha xeira de postulados de cultura” (1933p).

Nesa estratexia, e xa no plano político, tamén concede certa importancia á alianza cos nacionalismos catalán e vasco, polo que aplaude a constitución de Galeuzca (1933r). Na mesma liña defende o foralismo vasco, incluído o concerto económico, e a autonomía de Cataluña (1932a, 1936a). En cambio, dedica moita menos atención ao mundo lusófono, cun único artigo e só para recomendar un maior cultivo da irmandade lingüística con Portugal e Brasil (1932d).

O ACTIVISTA CULTURAL

Antes de entrar na descrición das súas actividades, cómpre unha breve referencia á formación que está detrás. O repaso á nómina de artistas, literatos e pensadores que cita nos seus escritos destes anos revela unha base intelectual que resulta extraordinaria en cantidade e calidade para un mozo de entre dezanove e vinte e tres anos. Sen espazo para analizala adecuadamente, darei algúns datos moi significativos. Son en total algo máis de 250. Como era de esperar polo seu grande interese nesa dirección, o grupo máis numeroso (176) é o dos literatos e artistas (66 galegos, 28 españois e 82 do resto do mundo, nomeadamente de Europa), grupo que abrangue clásicos e modernos e con gran presenza das vangardas das artes plásticas e da música. En segundo lugar, pero o máis importante para explicar a súa visión do mundo, están os filósofos, os científicos sociais e os teóricos da política, que suman 69 (15 galegos, 15 españois e 39 do mundo), con predominio dos foráneos, que van dende Platón e Aristóteles a Max Weber e Spengler, pasando por Descartes, Kant, Hegel, Herder, Fichte, Renan ou Mancini, algo coherente con ese afán seu de abrir Galicia e o seu nacionalismo ao mundo. É moi significativa a ausencia de marxistas e anarquistas.

8 Véxanse tamén 1932d, 1932f, 1932ñ, 1933b, 1933o e 1933u.

Pasemos ás súas actividades e empecemos polo seu activismo cultural. Convencido de que a expansión social da lingua, da escrita e da publicística en galego, así como das artes propias, eran algo esencial na renacionalización de Galicia, dedica boa parte das súas enerxías a difundir unha alta cultura, feita dende o “espírito” galego pero innovadora como a que máis. Nesta liña, defende as vangardas artísticas e até se permite reprochar a Castelao que as rexeitase no seu *Diario 1921* (1935e).

Nesa liña, pronuncia conferencias, logo publicadas, sobre o renacemento cultural galego (1933p, 1935p), salienta o valor de figuras xa desaparecidas do galeguismo,⁹ publica decontado recensións eloxiosas de tanta novidade literaria produce o nacionalismo¹⁰ e mesmo eloxia a Valle-Inclán lamentando que non escriba en galego pois, segundo di, de facelo a literatura galega estaría entre as primeiras do mundo (1934x). Así mesmo defende na prensa o labor do Seminario de Estudos Galegos (1932b), do que será membro, participa na creación da Asociación de Escritores Galegos en 1936, é dos máis activos no movemento de solidariedade que en setembro de 1934 salvou da creba á editorial Nós de Ánxel Casal e propón (1933n) instituír o 25 de xullo o Día do Libro Galego, algo que non conseguirá até 1963 co nome de Día das Letras Galegas e noutra data.

O LÍDER UNIVERSITARIO

Malia os seus reiterados esforzos, o nacionalismo non foi quen de construír unha organización universitaria propia que tivese uns efectivos e unha estabilidade acorde coa cantidade e calidade dos estudantes e xoves profesores afíns ao galeguismo ou militantes do PG. Conseguiu, iso si, unha notable influencia na Federación Universitaria Escolar (FUE) da Universidade de Santiago, a organización suprapartidaria de centro-esquerda e ámbito estatal, que era a máis numerosa e activa entre os estudantes. E neste empeño destaca, entre outros universitarios do PG, a figura de Del Riego no esforzo de achegar a FUE a posicións galeguistas.

Ademais de promover cursos extracurriculares sobre historia, literatura, lingua e xeografía de Galicia e de dirixir a efémera revista *Universitarios*, publicou en varios periódicos artigos nos que reclamaba unha universidade galeguizada, modernizada, autónoma e con máis titulacións, concretamente Veterinaria e

9 Con escritos monográficos dedicados a Leiras Pulpeiro (1932g), Viqueira (1932h) e Eiroa Barral (1935c) ou con outros panorámicos (1933p, 1934a, 1934b, 1934v, 1935e).

10 De obras publicadas por Otero Pedrayo (1934e, 1934m, 1934z), Castelao (1934ñ), Antón Villar Ponte (1934p) e Filgueira Valverde (1934q), entre outros.

Arquitectura.¹¹ En marzo de 1933 encabezou, xunto con Carballo Calero, un manifesto (PG 1933a), asinado por 25 estudantes, que pedía unha universidade menos funcionarial, máis científica, centrada na realidade de Galicia e accesible aos xoves de menos recursos porque os estudos superiores debían ser un dereito de todos e non un privilexio. Resumían dito modelo en cinco reivindicacións:

1. Autonomía de Galicia
2. Independencia universitaria con relación a Madrid
3. Federación Oficial Escolar Universitaria única e galega
4. Igualdade de dereitos para o galego en relación ao castelán
5. Establecemento de cátedras permanentes de cultura galega

O manifesto difundíuse nunha campaña, aprobada pola dirección da FUE e dirixida por un comité de acción, na que ademais se denunciou os profesores que non cumprían coas súas obrigas docentes.¹² Foron tamén moi sonados os incidentes provocados pola conferencia, con críticas moi duras á Universidade, que pronunciou Álvaro de las Casas a invitación da FUE e que por pouco lle custa un serio castigo administrativo ao propio Del Riego (1933h).

O premio ao seu labor como dirixente da FUE chegoulle no outono de 1933, cando foi elixido polos seus compañeiros para representalos no acto de apertura de curso cun discurso (1934aa) no que, logo de deixar claro que falaba en castelán por imposición oficial, foi desenvolvendo o programa antedito para desagrado da maior parte do profesorado presente. Este foi o seu momento culminante como líder universitario, merecedor de que o 6 de outubro *El Pueblo Gallego* lle dedicase na última páxina un dos seus “Perfiles ilustrados”. En adiante, xa no treito final da súa carreira ou como licenciado e profesor, centrará a súa actividade política no partido e, sobre todo, nas súas mocedades.

DIRIXENTE DOS ULTREYA E DAS MOCEDADES

O 10 de febreiro de 1932 Álvaro de las Casas fundou en Noia os Grupos Ultreya, coa pretensión de convertelos na organización oficial das mocidades do PG. A dirección do partido tolerou a iniciativa, non sen moitas reticencias por parte dalgúns dada a personalidade do promotor (que non tardaría en escindir-se para

11 Véxanse 1932m, 1932ñ, 1933f e 1933l.

12 *Acta Reservada*, Compostela, 23 de marzo de 1933. Asinada por Francisco Fernández del Riego, Joaquín Lorenzo Fernández, Raimundo Aguiar Álvarez, José Antonio Rodríguez Tenreiro e César González-Seco. Folio mecanografiado. Museo do Pobo Galego. Fondo *Xaquín Lorenzo*.

crear a Vangarda Nazionalista Galega) e certas connotacións do aparato e a estrutura algo paramilitar da nova organización. Con todo, o PG impuxo algunhas modificacións no órgano directivo, introducindo o cargo de secretario xeral, que se confiou a Francisco Fernández del Riego, seguro que para vixiar o fundador e xefe máximo inevitable.

Porén, a existencia dos Ultreyas foi sempre motivo de polémica no seo do partido, e máis cando empezaron a chegar noticias de feitos pouco presentables acontecidos nas súas excursións. Ademais entraban en competencia co desenvolvemento das Mocidades Galeguistas, máis acordes co partido nos seus principios, na súa dependencia orgánica e incluso na súa estética. Finalmente, en decembro de 1933 a dirección do PG decidiu “retirar o seu apoio ás Agrupacións ULTREYA” (PG 1933b). Aínda que os grupos seguiron existindo sobre o papel e facendo algunhas actividades culturais, perderon toda relevancia política dentro do nacionalismo.

Acto seguido, o PG creou na súa III Asemblea (xaneiro 1934) a Federación de Mocidades Galeguistas (FMG) como única organización xuvenil oficial. Para presidir o seu Consello Nacional foi elixido Del Riego como secretario xeral, coa misión obvia de facer de ponte entre o PG e a FMG. As restantes secretarías foron ocupadas por Xaime Isla Couto (organización), Xosé Lois Fontenla (técnica) e Xoán Luís Ramos Colemán (propaganda).

Del Riego exerceu o seu novo cargo con dedicación tanto na dimensión puramente organizativa coma na de animador e guieiro ideolóxico da tropa posta ao seu coidado. Así, daba instrucións de funcionamento cando o estimaba necesario, mesmo dende *A Nosa Terra* (1934r), pero sobre todo prodigábase en mensaxes tanto aos mozos nacionalistas coma á xuventude galega en xeral dende a prensa á súa disposición, algo que por certo xa viña facendo dende antes de crearse a FMG.¹³ Neses textos salientaba a importancia da xuventude no movemento nacionalista. Ás veces, se cadra para encirrala, case convertía a mocidade en protagonista principal do nacionalismo, na necesaria “elite nacionalista que na universidade e no campo cree unha concencia limpa na mocidade, a avangarda do espírito galego, a sal da terra” (1933d), na que reclama “con xuvenil impertinencia, non soio a sua parte na vida, sinón o timón da política e da cultura naciónás” (1935p). E en ocasións empregaba acentos propios dunha arenga militar antes da batalla (1933o):

13 Véxanse 1932d, 1932f, 1933v, 1934f, 1934o e 1936b.

¡Mocedades Galeguistas! Hoxe constituídes os exércitos de avangarda nos campos da revolución galega. É necesario que vos decatedes da vosa outa misión, chea de heroísmos e de sacrificios. Comprende mártires e sobran lirismos nos intres que percorren. Compre acción e política e sobran teorizantes.

Pero, ademais de alentar a militancia a que espalle os ideais galeguistas, esas mensaxes amosan unha das maiores obsesións de Del Riego: preservar en todo o posible a unidade do nacionalismo. De aquí que en 1935, cando a confrontación entre dereitas e esquerdas no seo do partido saía con forza á superficie, coidase necesario manifestar, co gallo do primeiro aniversario da creación da FMG, que as mocidades debían manterse á marxe desas rifas: “O nacionalismo é unha relixión. É unha fé. Galiza é unha realidade no espacio e na tradición. A laboura da mocidade ten que prescindir do dato concreto, da nimiedade circunstancial, do tópico político, pra se resolver na inmensidade clara d-un fito criador” e non “perder o pulo da rebeldía en aras de posturas acomodaticias ou paitos de transixencia” (1935d).

Porén, ao contrario do que acontecía no PG onde a tensión maior era a do eixo esquerda-dereita, na FMG alentaba outra. Boa parte da súa afiliación consideraba demasiado tépedo o autonomismo táctico do PG e sentía inclinacións máis radicais que nalgúns chegaban ao arredismo. E Del Riego, entre uns e outros, tiña que facer equilibrios para que o descontento dunha parte das mocidades non fose a maiores. De aquí que, nos mesmos textos en que defendía a posición do partido introducise sempre frases que cabía interpretar como concesións discursivas as arelas de ir alén.

Moi ilustrativo resulta ao respecto o acontecido na asemblea da FMG celebrada no Teatro Curros Enríquez de Celanova o 13 de outubro de 1935.¹⁴ As intervencións dos representantes ourensáns foron todo menos tranquilizadoras. Celso Emilio Ferreiro propuxo “estirpar do chao galego a esa seudo-xuventude, sexa como sexa, de xeito pacífico ou non”, “a cristalización do ideal nazonalista dentro ou fora da lei” e “total e absoluta liberdade da Patria”. Vicente Bóveda chamou á “plena rebeldía mentras Hespaña siga tratando a Galiza como unha colonia”. Xosé Velo púxose heroico: “para librar a Galiza da dominación hespañola hai que loitar con decisión e valentía, e expor o peito ás balas”. E Xaime Isla Couto, representante da Mocidade de Vigo, non quixo quedarse atrás: “en nome da FMG e especialmente do grupo de Vigo teño que decir que somos nidia e absolutamente separatistas e en ningún momento debemos d’ocultar ises nosos sentimentos”.

14 Véxase a crónica d’A *Fouce*, nº 84, novembro de 1935.

E que fixo Paco del Riego, xefe da dirección central da FMG e representante de facto dos nacionalistas adultos? Pois o único que cabía nesa situación: dar unha de cal e outra de area. Para adormecer tanta exaltación, rematou o acto cun longo e anestésico discurso sobre nacionalismo político, económico e cultural, no que nin secundou as afirmacións arredistas nin as negou.

NO PARTIDO GALEGUISTA

Ademais das súas responsabilidades na universidade e nas mocidades, Del Riego actuaba tamén como militante do PG no escenario político xeral. Participaba como orador nas campañas do partido e prodigábase no eido que mellor se lle daba: a prensa. Dende ela reclama a autonomía de Galicia antes do inicio do proceso autonómico (1932a), bótalle unha man aos ourensáns dende o *Heraldo de Galicia* na campaña de 1933 (1933ab), ataca ao españolismo dende *A Nosa Terra* (1933ac) e aposta polo triunfo do nacionalismo porque nin coas dereitas nin coas esquerdas españolas mellorarían os problemas de Galicia (1933ad).

Pero non só escribía senón que tamén participaba na creación de novos periódicos políticos. En 1934 fundou, xunto con Álvaro de las Casas, xa escindido do Partido Galeguista, *Alento. Boletín de estudos polítecicos*. En 1935 fixo o propio na posta en marcha de *Ser. Semanario de izquierdas*, dirixido por Ramón Suárez Picallo e con Del Riego de subdirector, periódico destinado a reforzar a alianza do PG cos republicanos de esquerdas para desprazar ás dereitas do poder, paso imprescindible para desbloquear o proceso autonómico.

En 1934, na III Asemblea do PG, alcanzou as maiores responsabilidades orgánicas da súa curta carreira porque, ademais de ser elixido secretario xeral da FMG, foi nomeado subdirector d'*A Nosa Terra* e membro do Consello galego de Galeuzca.

Pero xa vimos que o maior problema co que tivo que lidar foi a súa función de ponte entre o PG e a FMG. Como militante do primeiro debía secundar a táctica autonomista e como dirixente da segunda necesitaba amosar certa sintonía coas arelas radicais dos mozos para preservar a súa autoridade. De aquí que nalgún artigo combine a xustificación da política posibilista da dirección do PG con expresións destinadas a contentar o radicalismo xuvenil falando de actuar “violentamente no terreo político [...] enchendo ao mesmo tempo as cadeas de nazionalistas galegos”. E mesmo prometendo poñerse á fronte desa rebeldía “redentorista”: “Eu serei o primeiro soldado de filas” (1934n). O mesmo sentido tiña a súa mestura de aprobación e reticencia en relación co pacto coa esquerda republicana que abriu a entrada do PG na Fronte Popular, pacto que coidaba necesario pero a condición de que o PG non renuncie a “un ápice do seu pulo

racial. E sobor de todo non tratando de ganar en esquerdismo hespañol o que se expón a perder en incentivo galego” (1935n).

En todo caso, participou moi activamente nas campañas triunfantes das eleccións de febreiro de 1936 e na posterior do referendo do Estatuto. Por fin o nacionalismo galego conseguía unha gran vitoria. Mais a alegría do 28 de xuño durou pouco, só tres semanas. E chegou a barbarie xenocida que levou á morte, á cadea, ao paro ou ao exilio tantos republicanos, nacionalistas galegos incluídos. Del Riego salvou a vida por pouco. E con ela o seu compromiso con Galicia para o resto da súa longa vida.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Beramendi, Justo (2007). *De provincia a nación. Historia do galeguismo político*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Casas, Álvaro de las (1933). *Verbas aos mozos galegos*. Santiago de Compostela: [s.n.].
- Diéguez Cequiel, Uxío-Breogán (2003). *Álvaro de las Casas*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Fernández del Riego, Francisco (1932a). Verbas da Mocidade. O que serán os Estatutos rexionaes. *El Pueblo Gallego*. 15/V/1932, 14.
- Fernández del Riego, Francisco (1932b). Verbas da Mocidade. Unha frase de Ortega e Gasset. *El Pueblo Gallego*. 22/V/1932, 14.
- Fernández del Riego, Francisco (1932c). Verbas da Mocidade. Compostela, nova esperanza céltiga. *El Pueblo Gallego*. 28/V/1932, 14.
- Fernández del Riego, Francisco (1932d). Fiesta sobor da lingua galega. *A Fouce. Periódico galego*. 50, 4.
- Fernández del Riego, Francisco (1932e). Verbas da mocidade. Gandhi, símbolo das reivindicacións nacionaes. *El Pueblo Gallego*. 18/VI/1932, 1.
- Fernández del Riego, Francisco (1932f). A miña chamada ¡Mocidade Galega: en pé! *El Pueblo Gallego*. 24/VII/1932, 6.
- Fernández del Riego, Francisco (1932g). Leiras Pulpeiro. *Galiza*. 4, 8.
- Fernández del Riego, Francisco (1932h). Verbas da Mocidade. Lembranza de Viqueira. *El Pueblo Gallego*. 26/X/1932, 12.
- Fernández del Riego, Francisco (1932i). Mais sobor da nosa lingua. *A Fouce. Periódico galego*. 56, 1.
- Fernández del Riego, Francisco (1932l). Un dilema: ser o no ser. *El Pueblo Gallego*. 9/XII/1932, 1.
- Fernández del Riego, Francisco (1932m). A Universidade Galega. *A Fouce. Periódico galego*. 57, 4.

- Fernández del Riego, Francisco (1932n). Verbas da Mocidade. Síntomas de europeísmo. *El Pueblo Gallego*. 28/XII/1932, 10.
- Fernández del Riego, Francisco (1932ñ). Verbas da Mocidade. O bilingüismo e a Universidade. *El Pueblo Gallego*. 30/XII/1932, 1.
- Fernández del Riego, Francisco (1933a). Espírito de Prisciliano: alma da raza. *Universitarios. Revista de la F.U.E.* 2, 6-7.
- Fernández del Riego, Francisco (1933b). Verbas da Mocidade. Respondendo a unha alusión. *El Pueblo Gallego*. 5/I/1933, 12.
- Fernández del Riego, Francisco (1933c). Galeguismo - Cultura - Universidade. *Heraldo de Galicia*. 116, 1.
- Fernández del Riego, Francisco (1933d). Galicia, Mocidade, Revolución. *A Fouce. Periódico galego*. 58, 1.
- Fernández del Riego, Francisco (1933e). Nacionalismos. A nova e a vella Europa. *Heraldo de Galicia*. 124, 1.
- Fernández del Riego, Francisco (1933f). Roteiros. A nosa Universidade está en crisis. *El Pueblo Gallego*. 22/III/1933, 1 e 12.
- Fernández del Riego, Francisco (1933g). O falso concepto de Unidade. *Heraldo de Galicia*. 126, 1.
- Fernández del Riego, Francisco (1933h). Pol-a Universidade Nacional. *A Fouce. Periódico galego*. 60, 3.
- Fernández del Riego, Francisco (1933i). Fascismo e unitarismo. *Heraldo de Galicia*. 133, 1.
- Fernández del Riego, Francisco (1933l). Universitarismo e galeguidade. *A Nosa Terra*. 298, 2.
- Fernández del Riego, Francisco (1933m). Galicia e os partidos políticos. *Heraldo de Galicia*. 139, 1.
- Fernández del Riego, Francisco (1933n). Enfoques. A Diada do libro galego. *El Pueblo Gallego*. 25/VII/1933, 6.
- Fernández del Riego, Francisco (1933ñ). A nosa Festa Nacional. *A Fouce. Periódico galego*. 62, 5.
- Fernández del Riego, Francisco (1933o). As mocidades galeguistas. *Heraldo de Galicia*. 148, 1.
- Fernández del Riego, Francisco (1933p). Índice cultural e artístico do Renacemento galego. *Nós*. 117, 184-188; 118, 224-228; 119, 241-243.
- Fernández del Riego, Francisco (1933q). Nas avanzadas do galeguismo. *Heraldo de Galicia*. 149, 1.
- Fernández del Riego, Francisco (1933r). Galeuzca. As nacionalidades ibéricas en pé. *A Fouce. Periódico galego*. 64, 3.

- Fernández del Riego, Francisco (1933s). Galleguismo, sentido de europeidad. *Heraldo de Galicia*. 151, 1.
- Fernández del Riego, Francisco (1933t). O centralismo e nós. *A Nosa Terra*. 312, 1.
- Fernández del Riego, Francisco (1933u). O camiñar do nacionalismo. *A Nosa Terra*. 313, 3.
- Fernández del Riego, Francisco (1933v). Diálogos. Que debemos de facer os mozos galegos? *El Pueblo Gallego*. 14/X/1933, 12.
- Fernández del Riego, Francisco (1933x). Racismo, imperialismo, hespañolismo. *Heraldo de Galicia*. 153, 1.
- Fernández del Riego, Francisco (1933z). Os galeguistas ante as eleccións. *Heraldo de Galicia*. 155, 1.
- Fernández del Riego, Francisco (1933aa). Diálogos. ¿Dónde situarnos y frente a que? *El Pueblo Gallego*. 1/XI/1933, 1.
- Fernández del Riego, Francisco (1933ab). Dereitismo retrógrado. *Heraldo de Galicia*. 156, 1.
- Fernández del Riego, Francisco (1933ac). Hespañolismo i eleccións. *A Nosa Terra*. 316, 1.
- Fernández del Riego, Francisco (1933ad). A realidade política. *A Nosa Terra*. 317, 6.
- Fernández del Riego, Francisco (1933ae). Os precursores. Estampa romántica do XIX. *El Pueblo Gallego*. 15/XII/1933, 1.
- Fernández del Riego, Francisco (1933af). A nosa autoctonía nacional. *A Nosa Terra*. 318, 1.
- Fernández del Riego, Francisco (1933ag). Literarias. Filmografo do medioevo galego. *El Pueblo Gallego*. 22/XII/1933, 12.
- Fernández del Riego, Francisco (1933ah). Acción Gallega. Paisaxe de loitas redentoras. *El Pueblo Gallego*. 29/XII/1933, 12.
- Fernández del Riego, Francisco (1934a). Antoloxía Nacional. Os inteleituas finiseculares. *El Pueblo Gallego*. 11/I/1934, 14.
- Fernández del Riego, Francisco (1934b). Bitácora galeguista. O movemento novo da cultura. *El Pueblo Gallego*. 25/I/1934, 12.
- Fernández del Riego, Francisco (1934c). Decálogo de ideas. *A Nosa Terra*. 321, 4.
- Fernández del Riego, Francisco (1934d). Acentos. O Banquete de Conxo. *El Pueblo Gallego*. 21/II/1934, 12.
- Fernández del Riego, Francisco (1934e). Apuntes. Cadro en coores de Otero Pedrayo. *El Pueblo Gallego*. 21/III/1934, 1.
- Fernández del Riego, Francisco (1934f). O que deben ser e o que deben saber os nazionalistas. *A Nosa Terra*. 338, 3 [páxina das Mocedades].

- Fernández del Riego, Francisco (1934g). Símbolos e tradicións. *A Nosa Terra*. 341, 3 [Guieiro da F. M. G.].
- Fernández del Riego, Francisco (1934h). Glosario en tempos do nazionalismo galego. *El Pueblo Gallego*. 25/VII/1934, 14.
- Fernández del Riego, Francisco (1934i). Poliorama da Triple Alianza. *Alento*. 1-2, 9-12.
- Fernández del Riego, Francisco (1934l). A bandeira inzada. Recreación de Galicia como Nación. *A Fouce. Periódico galego*. 72, 1-2.
- Fernández del Riego, Francisco (1934m). A romeiria de Xelmírez. *El Pueblo Gallego*. 16/VIII/1934, 12.
- Fernández del Riego, Francisco (1934n). Nacionalismo político i-espiritual. *A Nosa Terra*. 344, 3 [Páxina das Mocidades].
- Fernández del Riego, Francisco (1934ñ). Os dous de sempre. *El Pueblo Gallego*. 22/VIII/1934, 12.
- Fernández del Riego, Francisco (1934o). F.M.G. Poliorama nacional. *El Pueblo Gallego*. 30/VIII/1934, 12.
- Fernández del Riego, Francisco (1934p). Literarias. Os evanxeos da risa absoluta. *El Pueblo Gallego*. 1/IX/1934, 1.
- Fernández del Riego, Francisco (1934q). Literarias. Lago González, arcebispo galego. *El Pueblo Gallego*. 7/IX/1934, 1.
- Fernández del Riego, Francisco (1934r). Chamada aos mozos. O Segredario Xeral á F.M.G. *A Nosa Terra*. 348, 3 [Guieiro. *Outavox nazionalista da F. M. G.*, nº 3].
- Fernández del Riego, Francisco (1934s). Dintel xurídico-político da nación galega. *Alento*. 4, 65-71.
- Fernández del Riego, Francisco (1934t). Orientacións. Necesidade dun teatro galego. *El Pueblo Gallego*. 8/XI/1934, 12.
- Fernández del Riego, Francisco (1934u). Alusións. O Premio Nobel de Literatura. *El Pueblo Gallego*. 14/XI/1934, 12.
- Fernández del Riego, Francisco (1934v). Proeles. Tres xeneracións literarias. *El Pueblo Gallego*. 28/XI/1934, 1.
- Fernández del Riego, Francisco (1934x). Proeles. Valle Inclán e a Academia hespañola. *El Pueblo Gallego*. 5/XII/1934, 14.
- Fernández del Riego, Francisco (1934z). Proeles. Fra Vernerero. *El Pueblo Gallego*. 12/XII/1934, 12.
- Fernández del Riego, Francisco (1934aa). *La Universidad gallega ante el momento actual: discurso leído en la solemne inauguración del curso académico de 1933 a 1934 en la Universidad Literaria de Santiago*. Santiago de Compostela: Universidad de Santiago.

- Fernández del Riego, Francisco (1935a). Artigoación nacionalista de Europa. *Alento*. 7-8, 164-170.
- Fernández del Riego, Francisco (1935b). Proeles. Papeletas de notas encol do romantismo. *El Pueblo Gallego*. 24/I/1935, 14.
- Fernández del Riego, Francisco (1935c). Morreu Eiroa. *A Nosa Terra*. 355, 3 [Guieiro. *Outavox nazonalista da F.M.G.* 9].
- Fernández del Riego, Francisco (1935d). A relixión nacionalista. *A Nosa Terra*. 357, 3 [Guieiro. *Outavox nazonalista da F.M.G.*, 11].
- Fernández del Riego, Francisco (1935e). Presencia de Galicia nos vieiros da arte nova. *Nós*. 135, 51-58.
- Fernández del Riego, Francisco (1935f). Ronsel de ortodoxia nacional. *Heraldo de Galicia*. 232, 1.
- Fernández del Riego, Francisco (1935g). Galicia fronte á política centralizadora. *Ser. Semanario gallego de izquierdas*. 12, 8.
- Fernández del Riego, Francisco (1935h). Melodía (M. García Paz). *Ser. Semanario gallego de izquierdas*. 14, 4.
- Fernández del Riego, Francisco (1935i). A AntiGalicia. *Ser. Semanario gallego de izquierdas*. 15, 5.
- Fernández del Riego, Francisco (1935l). Nacionalismo e Democracia. *A Nosa Terra*. 375, 2.
- Fernández del Riego, Francisco (1935m). A Voz de Cataluña. *Ser. Semanario gallego de izquierdas*. 18, 3.
- Fernández del Riego, Francisco (1935n). Senso de rebeldía ou táctica de transixencia? *A Nosa Terra*. 383, 1.
- Fernández del Riego, Francisco (1935ñ). Oito intentos, e sete fracasos de Galicia. *Guieiro*. 1, 2.
- Fernández del Riego, Francisco (1935o). Anuncio da Galicia nacionalista. *Guieiro*. 2, 4.
- Fernández del Riego, Francisco (1935p). Espírito político e forma cultural da nova Galicia. Notas pra unha xuventude nacionalista nosa. *Nós*. 139-144, 145-153.
- Fernández del Riego, Francisco (1936a). Ao berro de morra Catalunya. *Guieiro*. 7, 1-2.
- Fernández del Riego, Francisco (1936b). Oriflama patriótica. *Guieiro*. 9, 6 e 2.
- Fernández del Riego, Francisco (1936c). Federalismo internacional. *A Nosa Terra*. 407, 1.
- Fernández del Riego, Francisco (1936d). Centralismo, programa de dereitas. *A Nosa Terra*. 409, 4.
- Mancini, Pasquale Stanislao (1985 [1851]). *Sobre la nacionalidad*. Madrid: Tecnos.

- Murguía, Manuel Martínez (1865). *Historia de Galicia. Primer Tomo*. Lugo: Imp. Soto Freire.
- Partido Galeguista (1933a). *Aos escolares. Aos universitarios. Aos galegos*. Santiago: Imp. Nós, s.d., 2 pp. [Asdo: Ricardo Carballo Calero, Francisco Fernández del Riego et alii].
- Partido Galeguista (1933b). *Memoria que o Consello presenta a III Asamblea do Partido*. Mecanografado. 6 pp. holandesa. Nadal de 1933. Fundación Penzol. Fondo Villar Ponte.
- Peña Novo, Luis (1921). Nacionalismo e democracia. *Nós*. 4, 12-15.
- Risco, Vicente Martínez (1920). *Teoría do nacionalismo galego*. Ourense: Imp. La Región.
- Ulloa Fernández de Sanmamed, Emilio (1977). *Álvaro de las Casas y los grupos Ultreyas. Su incidencia en el nacionalismo gallego*. Tese de licenciatura. Universidade de Santiago de Compostela.
- Viqueira, Xan Vicente (1920). Disonancia e consonancia. *A Nosa Terra*. 124, 3.

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO, UN GALEGUISTA REPUBLICANO NA GUERRA DE ESPAÑA

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO,
A REPUBLICAN GALICIANIST IN THE SPANISH CIVIL WAR

Lourenzo Fernández Prieto
Real Academia Galega
Universidade de Santiago de Compostela
ORCID: 0000-0003-3206-2428

Resumo: A partir do *Diario de guerra* de Del Riego (2023) faise uha interpretación algo diferente da súa persoa, tendo en conta o que o golpe e a persecución coutou e o que a experiencia da guerra definiu neste estudante brillante, activista político galeguista fundador de organizacións e catedrático que nunca lle deixaron ser. Os verdugos e vencedores agochados na experiencia de Del Riego explican o seu périplo vital, político, profesional e intelectual e a tantos outros vencidos e salvados.

Abstract: An analysis of Del Riego's *Diario de guerra* (2023) leads to a somewhat different interpretation of Francisco Fernández del Riego that takes into account the impact of the coup in 1936, ensuing persecution and the experience of the Spanish Civil War on this brilliant student. A Galician political activist and founder of organizations, Del Riego was prevented from becoming a professor. The executioners and victors embedded in Del Riego's experience explain his empirical, political, professional and intellectual journey and that of so many others who were defeated and saved.

Palabras chave: Francisco Fernández del Riego, *Diario de guerra*, golpe, guerra, persecucións, galeguismo político, memoria dos vencidos, victoria dos verdugos.

Key words: Francisco Fernández del Riego, *Diario de guerra*, coup, war, persecution, political Galicianism, memory of the defeated, victory of the executioners.

O QUE APRENDEMOS ESTE ANO DE DEL RIEGO

Contra o que se afirma, a historia non esvaece senón que define, non escurece senón que clarexa. A condición é enfocar ben, procurar boas fontes e facerlles boas preguntas, baseadas máis na procura do descoñecido que no prexuízo xa asentado. A alteridade e o método poden abrírnos o coñecemento do pasado moito mellor do que unha enganosa ollada directa nos permite coñecer dun presente en movemento e camuflado na ausencia de perspectiva.

Todos coñecemos a Fernández del Riego, todos adquirimos unha idea del. Viviu anos dabondo para ter máis dunha vida e pasou —coma outros e outras— por vicisitudes que só o curto século xx obrigou a transitar. Non queda ningún daqueles homes, daquelas mulleres; son pasado, son materia da historia.

Teño para min, non sei se hai acordo nisto, que o ano Fernández del Riego deparou máis novidades —mesmo máis sorpresas— sobre o persoeiro das Letras Galegas do que é adoito. A diferenza entre o retrato que tiñamos del e o que temos agora, o que criamos saber e o que agora sabemos, é maior no caso de Del Riego que no doutros persoeiros. E poida que iso teña que ver con dous condicionantes, un de pasado: falamos dun home que viviu no cerne da deboura do pasado incómodo; outro de presente: a ansia que vivimos por desvendar todo o que teña que ver con aquel pasado de golpe, matanzas, guerra e ditadura, sen a pesada lousa do mito da reconciliación, que xa non pode nin debe operar a case cincuenta anos da morte do ditador. Pese á súa resistencia, o paradigma da reconciliación xa non opera para coñecer historicamente o que pasou antes da Transición da ditadura á democracia.

Outros dos homenaxeados no que levamos de século xx tamén viviron a guerra: Delgado Gurriarán, Carballo Calero, Fraguas, Filgueira Valverde, Paz-Andrade, Piñeiro, Álvarez Blázquez, Lorenzo Varela, Xocas. Pero ningún reunía a condición de Del Riego de ter sido dirixente republicano galeguista, soldado, resistente e organizador político na clandestinidade, agás parcialmente Piñeiro, por unha banda, e Paz-Andrade pola outra. E sobre todo, ningún deixou como el feitos e fontes que poder rastrexar para reconstruír o seu pasado e darlle sentido. Remarco, feitos e fontes, pois abundan —máis do que deberían— a preparación en vida de elementos, documentos e fondos para construír biografías autorizadas póstumas.

Os feitos xa non existen, pero as fontes permiten reconstruílos con certa aproximación. No caso de Del Riego a procura de fontes foi parte importante do traballo de moitos cara a este ano.

No caso das apreciacións que presento, debo dicir que están guiadas, xaora, polo tratamento que fixen do seu inédito *Diario de guerra*, pero non só. Tamén pola revisión doutros materiais dispoñibles, incluída a longa entrevista inédita feita por

Andrés Domínguez e Antonio Somoza para *Nomes e Voces* que conservamos no fondo Terra&Memoria da Universidade de Santiago de Compostela, xestionado agora no CISPAC, así como o cotexo con outras entrevistas e materiais biográficos publicados. Todo o que foi coñecéndose sobre Del Riego ao longo deste ano lévame, en conxunto, a unha interpretación do seu periplo vital pode que algo diferente da que se adoita, pero que, aínda que escurecida, en realidade tiñamos xa diante de nós no derradeiro Del Riego presidente da Academia Galega.

QUEN FOI DE VERDADE DEL RIEGO?

Ramón Nicolás, que foi un dos que non parou de procurar fontes inéditas, agochadas ou esquecidas, para iluminar o pasado de Del Riego, pediunos a algúns que fixésemos un resume dos aspectos para nós máis destacados de Del Riego en 220 caracteres, destinado á rede antes chamada Twitter. Procurar esa síntese obrigoume a destilar esa interpretación que aquí achego, a partir dos aspectos que eu destacaría da súa historia ou máis ben de Del Riego na historia do tempo que lle tocou vivir:

1. O que non puido ser: un brillante catedrático de Dereito Civil da Universidade de Santiago. Imaxínade. Ese era o camiño que levaba xa ben guiado. E da mesma guía saíría, seguramente, un político da Galicia autónoma.
2. O que foi e nunca se lle recoñeceu pola xeración seguinte de nacionalistas galegos: un resistente político, un organizador de partido que desenvolveu a resistencia nacionalista, democrática e republicana alí onde puido e como puido.

O primeiro, a súa carreira como catedrático e político nacionalista galego republicano foi coutada polo golpe militar e pola duradeira ditadura que sae da guerra que provocou o golpe.

O segundo, foi negado por unha banda por quen o converteu nun galeguista culturalista nos anos setenta e tamén por quen o cousificou como galeguista histórico na década dos oitenta. Todo xunto e á vez desfigurou o seu retrato ao compás das lóxicas do tempo, os conflitos dos sucesivos presentes e os lexítimos intereses xeracionais.

O mellor retrato de Del Riego ten máis que ver co que puido ser, pero non foi, e tamén co que foi e nunca se lle recoñeceu, e que hoxe podemos identificar. O seu foi un perfil escurecido pola fuxida, confundido polo recrutamento, esvaído polo medo do que escapa da matanza, agochado pola clandestinidade do que sempre está perseguido, pero definido polo rastro do que non para de facer cousas propias do resistente, ata que chega o tempo dos novos resistentes que el alenta,

aínda que non o vexan nin o recoñezan porque carecen das condicións para ter memoria.

Na Galiza nin se mantén a vella organización como en Euskadi, tamén alí superada polas novas, nin se crean outras ou se recuperan as vellas organizacións como en Cataluña. Non había para a nova xeración de resistentes antifranquistas galegos moitas condicións para recoñecer en Del Riego —e noutros— a memoria do nacionalismo galego republicano. Non é este o sitio para discutir as diferenzas entre as tres sociedades e as súas organizacións políticas. Si para constatar que, mentres en Euskadi e Cataluña o golpe fracasou e houbo guerra e memoria contra o fascismo, en Galicia houbo un golpe militar rápido e triunfante, matanzas e persecucións; á vez, a resistencia armada prolongouse máis que en ningures e durou dúas décadas pero nin hoxe aínda tomou corpo na memoria democrática do presente. É tamén este é o sitio para afirmar que as diferenzas da resolución do golpe de xullo de 1936 nos distintos territorios teñen menos que ver con condicións estruturais e capacidades políticas e de mobilización social, que coa continxencia da propia acción golpista e a súa capacidade para imporse militarmente. O azar, e non só a necesidade, permiten entender o pasado.

FACER A GUERRA COS INIMIGOS CONTRA OS AMIGOS E CONTALO

Tivo que ser moi difícil —sabemos que o foi—, para aqueles mozos republicanos e galeguistas dos anos trinta, facer a guerra que non querían e con quen non querían. Pode que non reparásemos aínda dabondo nesa perversión, por dúas razóns principais.

A primeira é que a memoria pública daqueles mozos non foi manexada por eles, e o inédito diario de guerra de Fernández del Riego é a mellor proba. Unha proba máis de que a memoria da guerra daqueles mozos foi unha memoria subalterna, soterrada, á que aínda lle custa traballo formar parte da historia. Fixeron o que non querían facer. Despois, esa parte da súa vida pasou a pertencer a un pasado abominable que xa non lle interesaba á seguinte xeración, cansa de escoitar historias da guerra. Se os fillos dos vencedores cansaron de escoitar a historia dos seus pais, mentres se beneficiaban da posición que lles daban —como lembra Bartolomé Calvero—, imaxínade que perdesen case todo menos a vida.

Aquela memoria da guerra dos vencidos foi pasando a formar parte dun pasado que se quería agochar porque era incómodo, posiblemente máis por tratarse dun pasado non querido que polo que cadaquén fixera. Quen eran eles? Aqueles soldados á forza nunha guerra que nunca quixeron e que tampouco nunca esperaron, provocada por uns poucos militares golpistas. Estaban entre os vencedores, entre

os vencidos, entre os vencidos que fixeran a guerra cos vencedores? O diario de guerra de Del Riego dá-nos pistas para reforzar algunhas respostas a estas preguntas.

A segunda razón ten que ver cos verdugos, o exclusivo e compacto grupo de protagonistas que acapararon a memoria da guerra dende aquela vitoria de 1939, que non foi paz nunca, ata a morte do ditador en 1975; foron os golpistas de 1936 (os perpetradores) quen manexaron a memoria colectiva dende o mesmo momento da matanza e as persecucións iniciadas por eles en xullo daquel ano — despois— subidos ao escuro e longo poder de catro décadas. Os golpistas de xullo, que eran poucos e o sabían, tiveron razóns poderosas para facer da memoria e do pasado un elemento central do seu poder. Empezaron illados en Pamplona, Burgos, Valladolid, A Coruña, Salamanca, Canarias, Marrocos, Cádiz e Sevilla. Sen apoios sociais nin políticos e con moi pouco poder militar, rebelados contra os seus propios superiores xerárquicos territoriais, a única forma de converter en éxito o seu previsto fracaso inicial foi provocar a radical fractura da sociedade en dous bandos por medio da violencia. Usando o método do escuadrismo fascista ou das milicias nazis, pero sincopado no tempo e multiplicado na dimensión da violencia, entre os meses de xullo de 1936 a abril de 1937 —con sucesivas e moduladas prolongacións posteriores—. De certo a dimensión da matanza perpetrada polo golpistas de 1936 contra os seus compatriotas escandalizou aos fascistas italianos e tamén aos militares nazis, porque precedeu ás atrocidades que eles cometerían uns anos despois contra os que consideraron razas inferiores e contra a resistencia das zonas ocupadas na posterior guerra mundial.

Desde o verán de 1937 o esforzo bélico dos sublevados parou temporalmente a matanza e a persecución na retagarda a prol do recrutamento para a guerra total. Del Riego sae daquela do agocho —seguramente na casa da familia Ron, veciña da de seus pais en Compostela— para presentarse na caixa de recrutas. Despois de chamar a súa quinta chamaron tamén os excedentes de continxente e ademais —segundo acordou coa familia— non podía seguir comprometendo os seus salvadores. Ao pouco de chegar á fronte de guerra comeza co seu diario.

Diarios como este de Del Riego son un anaco escachado e enlameado dun pasado traumático para o seu autor e incómodo para o presente.

Se pensamos nas memorias dos que estiveron nos campos de concentración uns anos máis tarde da guerra de España, repararemos que para eles sobrevivir era resistir. Nesas memorias —de Primo Levi á máis recente de Anise Postel-Vinay— podemos ter a mellor guía para entender contextos e comportamentos que se relacionan cos que puido vivir Fernández del Riego —e tantos e tantas máis— nos meses do golpe de Estado e posteriormente.

Jorge Semprún, que foi un dos primeiros en comprender a importancia de contar aquela experiencia, foi tamén un dos que sufriu a interesada e oportunista

manipulación do seu pasado de sufrimento, condensada nesa maldita e temida pregunta: que debeu facer para salvarse el mentres outros se afundían? A mesma atormentada cuestión da que dá conta Primo Levi.

Unha das trapelas da aínda dominante memoria dos verdugos é seguir obrigándonos a pensar o que fixeron aqueles homes e mulleres, fóra de contexto temporal e territorial. Integralo no tempo dos xenocidios, dos campos e do combate entre as democracias e os fascismo, é o mellor antídoto para evitar o narcótico da memoria dos perpetradores. Para entender de que nos fala Del Riego, temos que integrar o seu diario no contexto, como el mesmo fai. Esa é, por acaso, unha das máis interesantes leccións deste diario.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Fernández del Riego, Francisco (2023). *Diario de guerra*. Vigo: Galaxia.

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO E A FANADA RECONSTRUCCIÓN DO PARTIDO GALEGUISTA NA CLANDESTINIDADE

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO AND THE ABORTIVE RECONSTRUCTION
OF THE UNDERGROUND GALICIANIST PARTY

Uxío-Breogán Diéguez Cequiel
Universidade da Coruña
ORCID: 0000-0001-7999-3030

Resumo: Coa marcha forzosa ao exilio, na primavera de 1939, dos principais referentes do Partido Galeguista que resistiron ao golpe militar de 1936 e que teimaran en defender a República e as teses do galeguismo político en territorio peninsular, iniciárase a súa reconstrucción en Galiza. Ramón de Valenzuela, Francisco Fernández del Riego, Xaime Isla Couto, Manuel Gómez Román e Ramón Piñeiro serían centrais neste esforzo. Valenzuela, que fora designado no tempo de guerra secretario de organización do PG, promovería a reorganización do partido nacionalista desde 1944 ao saír do cárcere, acompañado de Xosé Velo Mosquera, Mariano Otero Castelao, Dámaso Carrasco e Vicente Bóveda, entre outros. Mais este esforzo tivo un breve percorrido. Francisco Fernández del Riego, Xaime Isla Couto e Manuel Gómez Román, último secretario xeral do PG no tempo republicano, farían unha nova tentativa de restablecer o partido, con Ramón Piñeiro como liberado, que tivo o seu momento álxido no verán de 1945, cando en Coruxo (Vigo) se celebrou unha asemblea de ámbito nacional na que se ratificaría o traballo desenvolvido até o momento e os pasos a seguir de aí en diante. Unha reorganización que daría lugar ao “boletín informativo” *Galicia* e ao “portavoz do Partido Galeguista” *Roteiro*.

Abstract: When the main leaders of the Galicianist Party who resisted the military coup, and who sought to defend the Second Spanish Republic and the idea of political Galicianism in Spain, began going into exile in the spring of 1939, the foundations for the rebuilding of the Galicianist Party in Galiza began to be created. Ramón de Valenzuela, Francisco Fernández del Riego, Xaime Isla Couto, Manuel Gómez Román and Ramón Piñeiro were key figures

in this campaign. Valenzuela, who had been appointed Organizational Secretary of the Galicianist Party during the Spanish Civil War, became involved in the reorganization of the nationalist party from 1944 upon his release from prison. Although this initiative had little impact, it was supported by Xosé Velo Mosquera, Mariano Otero Castelao, Dámaso Carrasco and Vicente Bóveda, amongst others. Del Riego and Xaime Isla Couto, together with Manuel Gómez Román, the last General Secretary of the Galicianist Party during the Second Republic, in addition to a recently released Ramón Piñeiro, also contributed to this process. These efforts reached their peak in the summer of 1945, when a national assembly was held in Coruxo (Vigo) in order to ratify progress to date and choose the steps to be taken forwards. The reorganization led to the creation of the newsletter, *Galicia*, and the Galicianist Party official bulletin, *Roteiro*.

Palabras chave: Francisco Fernández del Riego, Ramón Piñeiro, Partido Galeguista, ditadura franquista, resistencia política e cultural.

Key words: Francisco F. del Riego, Ramón Piñeiro, Galicianist Party, Franco dictatorship, political and cultural resistance.

INTRODUCCIÓN

Após o golpe militar de xullo de 1936, os dirixentes do Partido Galeguista (PG) e das súas mocidades que lograron fuxir da represión ficaron espallados. Unha vez o exército golpista dominou todo o territorio galego, e dado que o secretario de organización do PG, o economista Alexandre Bóveda, fora asasinado, mentres que o secretario xeral do PG, o arquitecto Manuel Gómez Román —home xa daquelas de sesenta anos—, estaba vixiado no seu Vigo natal, a militancia do PG que resistía ao fascismo desde Barcelona nomeou en 1937 un novo secretario de organización. Por proposta do deputado Daniel R. Castelao, a responsabilidade recaería en Ramón de Valenzuela.

Valenzuela contaba daquela con vinte e tres anos, mais xa tivera responsabilidades políticas (fora representante desde 1935 do PG nas Terras do Deza e na Estrada) e participara moi activamente na campaña en favor do Estatuto de Autonomía de 1936, durante a cal interviñera como orador xunto a Bóveda, Castelao ou Víctor Casas, entre outros, en numerosos actos. Alén disto, contaba cunha sólida capacitación intelectual, pois no verán do 36 rematara a súa formación como mestre e principiara a licenciatura de Dereito e a de Filosofía e Letras.

De tal modo, Valenzuela pasaría, en plena guerra, a exercer como secretario de organización do PG desde a capital catalá, na que os galeguistas contaban cunha sede na rúa Fontanella (Diéguez 2015, p. 67). Valenzuela foi detido en 1936 na Bandeira e obrigado a combater co exército golpista,¹ desde o cal conseguiu pasar ao exército republicano en decembro de 1937 (Igrexas 2006, p. 14), como fixera, entre outros, o tamén nacionalista galego Elixio Rodríguez. No exército republicano Valenzuela formou parte do Servizo de Intelixencia (xunto ao tamén galeguista Carlos Velo), pertencente ao Estado Maior do Exército de Terra en Barcelona (Valenzuela 1997). Na capital catalá sumaríase á Solidariedade Galega Antifascista, da que era presidente o socialista Pedro Longueira e secretario xeral o galeguista Luís Soto, iniciativa que impulsarían os nacionalistas galegos Daniel R. Castelao, Arturo Cuadrado, Rafael Dieste, Amparo Alvajar, Florencio Delgado Gurriarán, Xohán López Durá e, entre outros, Xohán Xosé Plá. Estes galeguistas tamén crearon a revista *Nova Galiza. Boletín Quincenal dos escritores antifascistas*,² ao tempo que algúns deles, sobre todo Castelao, colaboraban coa publicación *Nueva Galicia*, impulsada en Madrid polo PCE como boletín da División Líster.³

Cando xa se vía improbable a vitoria republicana fronte ao exército sublevado e os seus aliados italianos e alemáns, aquela militancia nacionalista galega que mantivera vivo o PG desde Barcelona faría o posíbel por manter izada a bandeira do galeguismo, promovendo a edición d'*A Nosa Terra* (ANT), voceiro do PG. Por volta de 1938 editaríanse dous números, mais xa desde Buenos Aires, con colaboracións de Castelao e Suárez Picallo desde territorio peninsular, entre outros.⁴

- 1 Unha vez logrou pasar ao exército republicano, ficaría ás ordes do comunista galego Enrique Líster (Enrique Liste Forján), destacado cadro galego do Partido Comunista de España (PCE) e integrante desde o inicio da guerra do 5º Rexemento das Milicias Populares republicanas, que tamén estaba ao mando da 1ª Brigada Mixta (da que sería comisario Santiago Álvarez, fundador con Castelao en Madrid das Milicias Populares Galegas) do Exército Popular da República.
- 2 O primeiro número de *Nova Galiza* é do 15 de abril de 1937 (e semella que o último número se editou o 8 de xaneiro de 1938). Resulta de especial interese o prólogo de Xosé Lois García á edición facsimilar desta revista publicada por Edicións do Castro no ano 1990.
- 3 *Nueva Galicia* nace o 17 de maio de 1937, editándose até o 10 de decembro de 1938. Véxanse os interesantes estudos previos de Xesús Alonso Montero e de Víctor Santidrián na edición facsimilar publicada por Edicións do Castro no ano 1997.
- 4 O número 422 de ANT, datado o 17 de xullo de 1936, foi o último editado en Galiza antes do golpe militar do 18 de xullo (téñase presente que hai unha edición mal datada dese número, na que se fai constar na capa que saía do prelo o 10 de xullo de 1936). O nº 425 foi o primeiro editado no exilio bonaerense da man da Irmandade Galega, por volta do 28 de xuño de 1942 (e até o nº 518, publicado en novembro de 1972). Mais entre medias editáronse desde Buenos Aires, semella que como encomenda e coa colaboración do PG que resistía en Barcelona, o nº 423 e o nº 424 no ano 1938, baixo o subtítulo de “Boletín do Partido Galeguista. Editado no Eistranxeiro pol-o Grupo Galeguista Mentres Galiza fique encadeada”. En ambos os números houbo, como se indicou, colaboracións de galeguistas que aínda resistían ao fascismo desde territorio peninsular, fundamentalmente desde Barcelona —este sería o caso de Castelao, Ramón Suárez Picallo e Ramón de Valenzuela—, xunto a outros que vivían na Arxentina desde había décadas —como Emilio Pita e Ramón Rey Baltar, que sostiñan o grupo bonaerense do PG—.

Sería a antesala do inicio do exilio da maior parte dos máis destacados e veteranos galeguistas, que após a queda da República en territorio peninsular, porían rumbo maioritariamente cara á capital da Arxentina, evitando unha morte segura.

En Buenos Aires, aqueles exiliados e outros nacionalistas que levaban anos traballando na capital arxentina fundarían o 13 de decembro de 1941 a Irmandade Galega (a modo de PG ampliado no exilio), na que o deputado Daniel Rodríguez Castelao destacaba como a figura de maior relevancia. A IG reeditaría o periódico ANT desde o simbólico 28 de xuño de 1942, para celebrar o sexto aniversario do plebiscito do Estatuto de Autonomía, e desde o 17 de agosto o Día dos Mártires Galegos, en conmemoración da data do asasinato de Bóveda (Diéguez 2015, pp. 121-127).

Canto aos militantes da Federación de Mocidades Galeguistas (FMG) —nados maioritariamente arredor de 1915—, serían obrigados a sumarse ao exército sublevado após unha resistencia imposible nas primeiras horas do golpe de Estado (e logo de terse que agochar durante semanas para librar dunha represión física segura). Este sería o caso, entre moitos outros, de Xaime Isla Couto, Avelino Pousa Antelo, Ramón Piñeiro, Marino Dónega, Francisco Barreiro Salaño, Xosé Velo ou Francisco Fernández del Riego —que fora secretario xeral da FMG até outubro de 1935⁵ e lle entregaría o testemuño ao celanovés Xosé Velo Mosquera—. Algúns daqueles mozos galeguistas coincidiron facendo parte forzosamente daquel exército sublevado, mais a maioría deles non se reencontrarían até a finalización da guerra. Dónega indicou ao respecto (1991, p. 35) como chamarían ás súas “respectivas quintas, do 36 e do 37, incorporándose Piñeiro á gloria da Infantería e eu á sufrida Sanidade Militar. O Ramón xa me dixera que non había mellor seguridade cá de estar mobilizados. Xa non volvemos saber un do outro, ata [...] 1938, [daquela] atopámonos en Teruel”.

Algúns daqueles mozos galeguistas faleceron na fronte de guerra, como Ánxelo Ramos Colemán, Manuel Ferreirós ou Xaime Vidal Rei (Pastoriza 2015, pp. 42-47). Del Riego, sobre aquel contexto e sobre o inicio da ditadura, confesaría nunha conversa como tiveran que *axeitarse* “...ás circunstancias porque eran insuperábeis”, dado que aqueles eran tempos “moi difíciles [...] no económico, o político, o cultural” (Carballa 1995, p. 26). Isto non implicaba que aqueles militantes galeguistas claudicasen. Eran anos moi duros. Un tempo que Del Riego cualificaría de “horribel”, afirmando que “a vida non valía nada” e que “tanto [lle] daba morrer como non morrer” (Conde 2018, p. 54).

5 Nesa altura Del Riego sería reclamado para o Partido Galeguista por Alexandre Bóveda e se incorporaría ao Comité de Prensa do Comité Central da Autonomía (Villanueva 2022, p. 75).

BASES PARA A REORGANIZACIÓN DO PG NA TERRA

Pasado o tempo de guerra, houbo unha dupla tentativa de reorganización do PG: unha arredor de Ramón de Valenzuela, en colaboración con Xosé Velo Mosquera, e outra impulsada por Francisco Fernández del Riego, Manuel Gómez Román e Xaime Isla Couto, na que Ramón Piñeiro exercería un labor central. En ambos os casos Vigo, a cidade máis poboada de Galiza e na que había certa garantía de anonimato, sería o centro desa dupla tentativa de reorganización galeguista.

A INICIATIVA DE RAMÓN DE VALENZUELA

Ramón de Valenzuela, detido en Francia pola Gestapo no verán de 1940 após a súa intensa experiencia no Exército Popular da República, fora enviado á España franquista para ingresar na prisión provincial de Ávila. Ao saír do cárcere no ano 1944, semella que considerara ben marchar ao exilio ou ben integrarse na guerrilla anti-franquista, segundo conta nun dos seus libros de memorias noveladas. Despois de catro anos preso, “cáseque catro dos meus mellores anos mozos”, afirmaríase (Valenzuela 1997, p. 123), non soportaba seguir en “prisión atenuada” (liberdade vixiada, na que tería que estar durante once anos); por moito que fose no pazo familiar da Viña (Manduas, Silleda), mais sen poder facer nada contra a ditadura franquista nin ao servizo dos seus ideais republicanos e patrióticos. Finalmente, Valenzuela quedou en Galiza e asentouse en Vilagarcía de Arousa, grazas a que conseguiu traballo como comercial. Dirixía unha explotación de arxila, o que lle permitiu viaxar por toda a provincia de Pontevedra e da Coruña (Igrexas 2006, p. 14).

Daquela pensou en traballar en favor da reorganización do PG, contactando con militancia da súa confianza como Mariano Otero Castelao, Dámaso Carrasco Duaso e Vicente Bóveda. Afirmaríase Valenzuela nunha das súas novelas autobiográficas (1997, pp. 133-134) como o “Partido Galeguista era algo ó que [se] aperta en procura de forza para vivir activamente con intensidade ou en percura de acougo para aturar ruindades”. En Vigo Ramón de Valenzuela comunicouse con Del Riego e chegou a conversar tamén con Ramón Piñeiro (2022, pp. 62-63), mais entre os tres non se debeu crear a necesaria confianza para articular algo conxuntamente. Valenzuela tamén se entrevistaría con Xosé Velo, que no ano 1943 acababa de chegar a Vigo, onde abrira unha modesta academia xunto ao seu curmán Castor Velo, na que ambos impartían aulas.⁶ Velo mantiña trato daquelas

6 Logo de ser detido tras o golpe militar de xullo de 1936, Velo veríase obrigado a combater até 1938 coas tropas insubordinadas diante da legalidade republicana, facendo parte, mesmo, da División Acoirazada Brunete, o cal lle serviría para formarse militarmente —e aproveitaría para próximas etapas das que participaría contra a ditadura franquista—.

con Francisco F. del Riego, anque aqueles dous exsecretarios xerais da FMG (Rojó 1987; Diéguez 2003) non chegaron a concordar en que pasos dar para reorganizar o PG. Seguramente non axudou que Velo fose partidario, xunto a Ramón de Valenzuela e Mariano Otero Castelao,⁷ de manter colaboración activa coa guerrilla antifranquista e coa Unión Nacional Española (UNE), plataforma creada en Francia en 1942 da man do PCE para agrupar as forzas antifranquistas e fronte á que se situaba a maior parte do resto de exmilitantes da FMG que tentaban relanzar o PG xunto a Del Riego.

Velo pouco máis puido facer que amosarlle a Valenzuela, como fixera previamente con Del Riego, a súa total dispoñibilidade para colaborar na reorganización do PG, porque a finais de 1944, e tras varias reunións clandestinas, sería detido xunto a Mariano Otero Castelao e outros militantes vinculados á UNE, ficando presos varios meses. Deste xeito, frustrouse calquera acción política liderada polo que fora o último secretario xeral da FMG/FMN.⁸ Sabemos por unha carta de Ramón Piñeiro a Francisco F. del Riego, escrita en Madrid en xaneiro de 1945, que Del Riego se entrevistara con Velo “antes de saír de viaxe” (supoñemos que se refería o de Láncara á nova detención de Velo de finais de 1944), para verificar se estivera inxuriando a Vicente Bóveda (descoñecemos o contido das supostas inxurias).⁹ Noutra carta que Piñeiro lle envía a Del Riego, con apenas un día de diferenza, afirma que se aledaba “moito de que a nosa amiga de Celanova [Pepe Velo] te segue (sic) visitando, e disposta a non continuar sementando confusión entre os coñecidos”. Entendemos que gardaría relación co cese da toma de contactos que se propuxera Velo, en coordinación con Valenzuela e Otero Castelao (e co que puidera ter dito de Vicente Bóveda).¹⁰

7 Curmán de Daniel R. Castelao, foi no tempo republicano concelleiro do PG en Rianxo. A inicios dos 40 asentouse en Vigo, exercendo profesionalmente como xastre.

8 Ficaría en liberdade vixiada desde 1945, para fuxir dous anos despois a Celanova, acompañado de Otero Castelao, onde se agocharon até 1948. De Celanova escaparon a Portugal, país en que Velo sería detido pola PIDE. Tras un permiso carcerario, a finais daquel mesmo 1948, marcharon ao exilio venezolano. Alí, Velo destacaría polo seu traballo de axitación patriótica galega entre a colectividade emigrada. Para alén da súa célebre participación en 1956 no I Congreso da Emigración Galega, foi cofundador do Directorio Revolucionario Ibérico de Liberación (DRIL) no ano 1959, e participou no ano 1961 do secuestro do transatlántico *Santa María*, rebautizado como *Santa Liberdade*. Despois marcharía exiliado ao Brasil xunto ao seu fillo Víctor, tamén membro do DRIL, onde ambos serían recoñecidos como refuxiados políticos.

9 Piñeiro entrevistaríase daquelas con Vicente Bóveda, irmán menor de Alexandre Bóveda e noutrora cadro da FMG, para saber se se sumaría á reorganización do PG, facéndose cargo da organización do partido en Ourense. Afirmaría Piñeiro que Bóveda “aprobou calurosamente os nosos puntos de vista”.

10 Cartas con sinatura FR-068/001/024 e FR-CA-068/001/025, datadas en Madrid o 23/1/1945 e o 24/1/1945, respectivamente (Arquivo da Biblioteca Penzol).

Situados no ano 1945, Valenzuela ficara marxinado da reorganización do PG, sendo os máximos responsábeis Gómez Román, Del Riego e Piñeiro¹¹ (se ben Gómez Román tivo que optar por un perfil simbólico, dado o control policial ao que estaba sometido). Tal e como ten expresado Piñeiro, el fixera o posíbel para que Valenzuela desistise da iniciativa de reorganizar o PG e situalo na órbita da UNE.¹² E aínda que Valenzuela abandonaría a súa iniciativa (malia ter conformado unha mínima rede galeguista), non é menos certo que seguiría clandestinamente militando no antifranquismo, ligado á UNE, na mesma liña que Velo;¹³ fronte a aposta da maior parte dos galeguistas do interior en favor de ligar o PG reconstituído á Alianza Nacional de Fuerzas Democráticas (ANFD), plataforma que se viña de crear fronte á UNE en outubro de 1944, arredor do Partido Socialista Obrero Español (PSOE) e do Movemento Libertario,¹⁴ para alén doutras forzas republicanas.

Perdida toda esperanza de ser útil para a reorganización do PG, mais sen abandonar as súas firmes conviccións galeguistas, Valenzuela retomaría en 1945 os estudos universitarios de Filosofía e Letras até completalos en 1947. Seguiría mantendo relación directa coa oposición antifranquista, a través da UNE, casando a inicios daquel ano con María Victoria (*Mariví*) Villaverde,¹⁵ de militancia republicana, a quen coñecera en Francia. Tras conseguir Valenzuela ser indultado en 1949, viaxaría xunto a Mariví Villaverde a Buenos Aires, onde se exiliarían, sendo moi activos no seo do galeguismo e o antifranquismo.¹⁶

11 Os tres reuniríanse en Vigo periodicamente no despacho de Gómez Román, no nº 25 da avenida García Barbón e nunha cafetería próxima á rotativa de *El Pueblo Gallego*.

12 Piñeiro sitúa a súa conversa con Valenzuela en Vigo no ano 1942 (2002, pp. 62-63), seguida doutra con Francisco F. del Riego, mais estas dúas conversas —se unha foi seguida da outra, no mesmo día ou en días consecutivos— tiveron que producirse en 1944, ano no que saíu do cárcere Valenzuela.

13 Así como outros galeguistas que iniciaran o seu exilio en Francia ou que xa quedarían permanentemente naquel país, como Xohán Xosé Plá, do que se garda epistolario ao respecto (Santidrián 2002, p. 126; Ínsua 2017, pp. 79-81; Diéguez 2017).

14 A inicios de 1946 o PCE disolvería á súa vez a UNE, solicitando a súa integración na ANFD (Santidrián 2002, p. 284).

15 Fillla do galeguista Elpidio Villaverde, membro das Irmandades da Fala e logo da Organización Republicana Gallega Autónoma (ORGA), coa que sería cofundador do partido español Izquierda Republicana, do que sería elixido deputado galego nas eleccións xerais de febreiro de 1936. Villaverde acabaría integrándose no exilio no Consello de Galiza.

16 Valenzuela actuaría como secretario de Castelao, co que mantivo moita amizade até a súa morte; e a inicios da década dos 50 sería secretario da Irmandade Galega (*A Nosa Terra* nº 480). No ano 1962 formalizaría o seu ingreso no PCE (Igrexas 2006, p. 15).

A INICIATIVA DE FRANCISCO F. DEL RIEGO, MANUEL GÓMEZ ROMÁN
E XAIME ISLA COUTO XUNTO A RAMÓN PIÑEIRO

Francisco F. del Riego e Xaime Isla Couto serían os militantes que máis intensamente e con maior constancia procurarían reorganizar o PG en Galiza, sen cesaren até a consecución dese obxectivo. Del Riego, que fora inhabilitado como profesor auxiliar universitario pola súa militancia galeguista (Villanueva 2022, pp. 82-83), chegou a Vigo en 1939, logo de deixar Compostela, onde soubo que perigaba a súa liberdade (Fernández del Riego 1990, p. 127). En Vigo procurou traballo no despacho do avogado Valentín Paz-Andrade, coa mala sorte de que, segundo Del Riego chegaba á cidade, Paz-Andrade veríase forzado a marchar desterrado a Villanueva de la Serena (Fernández del Riego 1990, p. 130; Calvo 1998, pp. 170-173). Naquel tempo de dura posguerra, as dificultades só se salvaban, segundo afirmaríase Del Riego, coa compañía e complicidade de amigos do período prebélico, como era o caso de Carlos Maside (Diéguez 2015, p. 262) que viviría entre Vigo e Compostela e con quen Del Riego compartiría enormes penurias.

Ao pouco encontraríase Del Riego en Vigo con Enrique Peinador Lines, abastado galeguista¹⁷ que o citou no seu domicilio da rúa Cuba para falar da situación política. Desde aquel encontro, Del Riego e Peinador chegaron a verse todos os días á tardiña durante meses, sendo “nese piso onde se sentaron as bases iniciais da reconstitución do galeguismo da posguerra”, segundo faría saber o noutrora secretario xeral da FMG (Fernández del Riego 1990, pp. 134-139).

Nesa altura Del Riego e Ricardo Carvalho Calero, que estaba recluído no cárcere militar de Jaén,¹⁸ retomaban a súa relación epistolar. A primeira carta, do 28 de decembro de 1939, enviada por Carvalho Calero a Del Riego —e na que se centraba en aspectos familiares e profesionais a futuro—, daría lugar a unha segunda epístola, datada o 15 febreiro de 1940, na que, aínda que non hai, aparentemente, ningunha referencia política (naturalmente, non podía habela!), non

17 Socio protector do Seminario de Estudos Galegos e militante desde a súa fundación do Partido Galeguista, tal e como xa o fora das Irmandades da Fala. Diante do golpe de Estado de 1936 vería intervidas e ocupadas as súas propiedades e mesmo tería que agacharse cara ao final da guerra en Laxe grazas ao seu xenro, o xeólogo galeguista Isidro Parga Pondal, finxindo que marchara ao exilio, tal e como ten indicado Ricardo Gurriarán (2016). O compromiso familiar co galeguismo e fronte ao golpe militar ficaba patente tamén pola militancia do seu fillo, Enrique Peinador Porrúa, quen, a maiores do seu activismo republicano, colaboraría no tempo de guerra con Castelao, Suárez Picallo, Xohán Xosé Plá, Pedro Penabade, Ramón Vidal Barreiro, Agapito García Atadell, Manuel Martínez Risco e Marciana Pimentel, entre outros, na creación das Milicias Populares Galegas, que se formarían en Madrid no verán de 1936. A sede de recrutamento foi habilitada no nº 15 da rúa Conde de Peñalver. Véxase a recensión editada no nº 354 do xornal *Crónica* (23/VIII/1936). Enrique Peinador Porrúa sería executado o 27 de abril de 1940 pola súa militancia republicana e a súa participación contra o exército golpista, falecendo inmediatamente despois o seu pai.

18 Onde permanecería preso até 1941.

é menos certo que dá conta de como se atopaba animicamente Carvalho e como afrontaba a nova etapa que estaba por vir, en liberdade: aseguraba que “en mi estado de ánimo —que continúa inalterable— no existe decaimento alguno”. Na seguinte carta que redacta Carvalho Calero, datada o 23 febreiro de 1940, volve abordar cuestións familiares e laborais, reflexionando aparentemente sobre a posíbel apertura dun bufete entre el e Del Riego, mais no treito que seleccionamos podería referirse tamén, canecendo a censura militar, ao relanzamento do proxecto político galeguista cando afirma o seguinte:

[...] continuaremos madurando y examinando dificultades y facilidades. Tú estás en mejores condiciones para ir adelantando ideas y desmenuzando posibilidades. De modo que leería con sumo gusto lo que se te ocurriese sobre el particular enfrentándote ya con el problema concreto en todas sus fases, para llegar a una conclusión práctica sobre la viabilidad del pensamiento y el volumen de la totalidad de sus aspectos. (Carvalho 2006, p. 57)

En paralelo aos pasos que estaba a dar Francisco F. del Riego, e parello a este reencontro epistolar con Carvalho Calero, coincidirían en Compostela por cuestións académicas, naquel mesmo ano 1940, Xaime Isla Couto, Marino Dónega e Ramón Piñeiro, segundo o propio Isla Couto nos ten relatado nalgunha das conversas que mantivemos na virada de século.¹⁹ Falarían daquela estes militantes galeguistas condicionados pola ledicia do reencontro, mais tamén polo medo imperante naquela tesitura en que o totalitarismo español se erguía triunfante. Isla Couto e Dónega afirmarían a necesidade de rearticular o PG, mais Piñeiro (2002, p. 61) sería partidario de agardar, dado o contexto internacional. Lembrando un posterior encontro con Piñeiro no que o de Láncara mantería a súa negativa ao relanzamento político-organizativo do galeguismo nesa altura (situando aquel novo encontro casual á altura aínda de 1941), Marino Dónega (1991, p. 36) lembraría o que segue:

Rematada a guerra, incorporámonos, naturalmente, ás nosas casas e mais á Universidade. Era o tempo máis inmediato á postguerra e ningún dos dous [el e Piñeiro] puidemos *facer carreira*. Nunha das miñas habituais viaxes a Lugo,

19 Conversa con Xaime Isla Couto, Vigo, 10/V/2001. Canto á data referida para o encontro daqueles tres galeguistas, cómpre indicar que hai quen o sitúa no ano 1939, mais non parece probábel. Sexa como for, téñase presente que estamos situando cronoloxicamente a evolución do proceso que nos ocupa a partir, fundamentalmente, das conversas e libros de memorias dos seus protagonistas, non sempre coincidentes, como é natural, logo dunha distancia de máis de medio século entre os feitos relatados e a lembranza dos mesmos, xa que son moi poucos os documentos existentes sobre os que reconstruír os primeiros anos daquel proceso.

batín con Ramón nos porches da Praza Maior. Sería o ano 1941. Pregunteille, máis que nada por preguntar, que cousa era a que podíamos facer naquela situación os restos que aínda quedaban do galeguismo. E, poida que contrariado, díxome cunha seqedade á que non me tiña afeito, “¡Nada!” [...]. Explicoume que estando Alemaña no seu apoxeo bélico, de chegar unha victoria nazi ningún podería saber que sería de Europa, de España, de Galicia e de nós mesmos.

Fronte a aquela negativa inicial de Piñeiro, comprensíbel naquel complexo contexto, Del Riego ten afirmado como se reuniu con Manuel Gómez Román e Enrique Peinador en 1941²⁰ para decidir en firme a relación de galeguistas cos que ir contactando de cara a reorganizar o PG. Malia o que supuxera e significara o golpe militar de 1936 en Galiza, cumpría relanzar até onde for posíbel o PG, tal e como indicaría Del Riego:

A guerra civil non só truncara drasticamente o proceso histórico do galeguismo en marcha. Sementou o pavor, o perseguimento, a asolación. O *paseo*, o fusilamento, a cadea, o exilio, o desterro interior, deseñaron o panorama tráxico que cubría todo o país. O desmonte e saqueo de institucións culturais, queima de libros [...] completaban a provocada desfeita. En semellantes circunstancias parecía imposible calquera intento de recuperación. Pero aínda así tiña que se encetar dalgún xeito, con riscos, perigos, a tarefa recobrador. (Fernández del Riego 2003, p. 95)

A partir da devandita reunión, e das conversas previas, iríase iniciando a reorganización clandestina do PG. Referiríase a aquela xuntanza Del Riego nos seguintes termos:

Estudiamos durante a reunión devandita a posibilidade de reconstruír o Partido en forma clandestina, mantendo el [Gómez Román] a condición de titular da Secretaría Xeral. Fixemos reconto dos militantes superviventes que residían en Galicia. Pero necesitábase unha persoa da maior confianza e plena solvencia, para servir de enlace responsable entre os posibles antigos militantes dispostos

20 Del Riego sitúa en *Camiño andado* (2003) a devandita xuntanza en 1941, mais de ser nesta data hai que ter presente que Enrique Peinador non puido participar da reunión, pois falecera na primavera de 1940, como xa indicamos. Seguramente foi nesa data, sen a presenza xa de Enrique Peinador Lines, logo doutras que previamente animara a organizar Peinador (repasándose nesta de 1941 as listaxes de militancia galeguista que foran confeccionando Peinador, Gómez Román e Del Riego un ano atrás). Agradézolle á colega Camiño Noia a observación referida á data de falecemento de Peinador Lines, que sucedeu o 19 de xuño de 1940 (pouco despois do asasinato do seu fillo Enrique Peinador Porrúa, acontecida o 27 de abril de 1940, como xa se sinalou).

a se incorporar ó traballo de reconstrución na clandestinidade. Delegaron en min para que meditase sobre o particular e fixese a escolla. (2003, p. 96)

Entre tanto, os galeguistas que vivían en Vigo comezaron a xuntarse nun fala-doiro, en dous ou tres cafés da cidade, que se íría ampliando co tempo, aínda que sempre con especial cautela, como nos indicaría a inicios de século Del Riego:

[...] chegamos a xuntarnos todos os coñecidos en tertúlias de cafés desaparecidos como Derby ou Savoy. Estabamos Maside, Paz Andrade,²¹ [...] e outros que viñan esporadicamente. Falabamos con medo, en voz baixa e só coa xente de confianza, da situación. Cando chegaba alguén dubidoso tratábase de temas xerais.²²

PRIMEIRA ETAPA DA REORGANIZACIÓN DO PG

Logo de sopesar cal persoa podería ser a máis axeitada para actuar como enlace entre uns e outros galeguistas, Del Riego pensou en Ramón Piñeiro para cumprir aquela central e tan delicada función. Poríase en contacto con Piñeiro a través de Servando Gómez-Aller de la Vallina,²³ noutrora secretario do grupo galeguista de Lugo durante a II República —presidido por Xosé Ramón Fernández-Oxea, *Ben-Cho-Shey*—. Gómez-Aller exercía en Vigo como delegado do Instituto Social da Mariña,²⁴ e pasaba as fins de semana en Lugo. Malia o seu privilexiado posto no marco da ditadura franquista, De la Vallina seguía a manter amizade cos seus vellos compañeiros de militancia galeguista, de tal modo que Fernández del Riego e Gómez Román non dubidaron en trasladarlle a encomenda. Piñeiro entrevistárase con Del Riego en Vigo e aceptaría o labor que se lle trasladaba (Piñeiro 2002, pp. 62-64). Dónega celebraría este cambio de postura de Piñeiro (ben que remi-tindo a unha data levemente posterior á que indica Del Riego nas súas memorias), afirmando como no “ano 1943 xa se empezara a vislumbrar a victoria das poten-cias democráticas. Chegara, por tanto, o momento de organizar a resistencia. O Piñeiro xa podía converter aquel ‘¡Nada!’ pesimista, nun ‘¡Agora!’ esperanzador” (Dónega 1991, p. 36).

21 Os Isla Couto, os irmáns Álvarez Blázquez, Laxeiro, Plácido Castro, Celso Collazo etcétera.

22 Conversa con Francisco Fernández del Riego. Fundación Penzol, Vigo, 9/X/2001.

23 Piñeiro ten indicado que De la Vallina tamén fora quen o puxera ao tanto da tentativa de reorganización do PG de Ramón de Valenzuela, aproveitando para viaxar a Vigo de cara a falar con Valenzuela primeiro e logo con Del Riego (Piñeiro 2002, p. 62).

24 A partir da súa amizade co falanxista Antonio Pedrosa Latas, daquela asesor xurídico do ISM, para logo ser subcomisario e, finalmente, director xeral técnico dese organismo na década dos 50.

Unha vez clarificada a listaxe de galeguistas a contactar, Fernández del Riego e Gómez Román encomendaríanlle a Piñeiro que fose entrevistándose con uns e outros, tanto en Galiza coma en Madrid. Na capital española asentárase Ramón Piñeiro no ano 1942 e matricularíase na Facultade de Filosofía da Universidade Complutense. Alí tiña que contactar cos galeguistas residentes naquela cidade. En paralelo establecería diálogo con representantes do nacionalismo vasco e catalán de cara a rearticular o pacto Galeuzca, e con representantes das forzas do antifranquismo español (2002, pp. 70-72). Uns e outros contactos encomendados fóronse dando desde 1943, para alén dos que gradualmente xa se estableceran con anterioridade na liña do indicado.

Ramón Piñeiro (1991a, p. 382) lembraría aquel proceso de reorganización en dúas etapas, destacando en relación á primeira o seguinte:

No primeiro período, iniciado aló polo ano 1943, o primordial esforzo que era preciso levar a cabo era o do reagrupamento dos elementos dispersos que tiñan sobrevivido á catástrofe da guerra civil. Naqueles intres, as dificultades de movemento, o terror imperante, os riscos —moi serios— da represión, etc. facían extraordinariamente complicada e árdua a tentativa de lograr unha reorganización clandestina do galeguismo.

A través do epistolario político que se conserva entre Del Riego e Piñeiro²⁵ observamos como o de Lánacara realizaría un intenso traballo para facer efectivos os contactos encamiñados a vertebrar o PG na clandestinidade. Del Riego sinalaría ao respecto o seguinte:

[...] realizou Piñeiro continuas viaxes para recabar opinións. Entrevistouse con Carballo Calero no Ferrol, con Plácido Castro en Cambados, con Mariñas del Valle na Coruña, Emilio Álvarez Gallego en Pontevedra, Vicente Bóveda en Ourense, Dámaso Carrasco en Vilagarcía, Ánxel Fole en Lugo, Barreiro Salaño en Santiago e moitos outros máis. Case todos os consultados decidiron sumarse á proposta. (2003, p. 97)

Semella que no mes de xullo de 1943 se desenvolveu en Coruxo unha primeira reunión con algúns dos galeguistas contactados até o momento. Segundo lembraría Del Riego, desde “primeiras horas da mañán, e por camiños diferentes,

25 Agradezo fondamente a Henrique Monteagudo que me facilitase unha copia das cartas. As citas que empregamos no presente texto están extraídas da transcripción que fixo noutrora Del Riego á máquina de escribir, que traduciu ao galego os orixinais de Piñeiro, redactados en español por mor do contexto político.

foron chegando ao punto de cita os convocados”. Acordaríase colectivamente a reorganización do PG, mantendo na secretaría xeral o arquitecto Manuel Gómez Román. Dous meses despois volvería desenvolverse outra xuntanza para elixir unha estrutura orgánica provisoria, na que Ramón Piñeiro asumiu a secretaría política, Xosé Meixide a secretaría de organización, Cesáreo Saco a secretaría de información, Xaime Isla a secretaría técnica e Del Riego a secretaría do exterior e de propaganda. Como suplentes foron designados Dámaso Carrasco, Ánxel Fole e Xesús Ferro Couselo (Fernández del Riego 1990, pp. 142-143).²⁶

Logo desta reunión Ramón Piñeiro seguiría realizando contactos entre Galiza e Madrid; despois virían algunhas reunións en Francia co republicanismo español, fundamentalmente con socialistas e anarquistas. Piñeiro integraría en Madrid no faladoiro de que participaban galeguistas como Xosé Ramón Fernández-Oxea, Evaristo Mosquera (que compartira prisión con Alexandre Bóveda), Fermín Penzol, Castro Arines e Álvaro Gil Varela, quen colaboraría economicamente na reorganización do PG logo de pasar pola prisión e ser inhabilitado como enxeñeiro.²⁷ Lembrando aquel faladoiro, Piñeiro (1981, pp. 279-288) afirmaríase que nese marco lle comentou a Penzol a función que estaba a realizar ao servizo da reconstrución do PG, ao que este respondeu de inmediato mostrando a súa disposición a colaborar activamente na mesma:

No outono ou inverno de 1943, coñecino eu alí [Piñeiro refírese a Fermín Penzol] e ó cabo dalgún tempo fixémonos amigos. Informeino dos nosos plans de reorganización clandestina do galeguismo e de que a min se me encomendara a misión de establecer contacto e relación cos vascos, os cataláns, o galeguismo exiliado en Francia (concretamente [Xohán Xosé] Pla) a través dos vascos e tamén claro coa resistencia antifranquista existente en Madrid [...]. Desde 1943 ó 46 compartimos directamente as actividades políticas clandestinas.

26 Tanto Xosé Ramón Fernández-Oxea coma Ánxel Fole teñen situado a reunión no ano 1945, en consonancia cunha convocatoria —que presentamos máis adiante— asinada por Ramón Piñeiro para se reuniren en asemblea aqueles galeguistas en Coruxo. Sen dúbida puido haber, e seguramente houbo, unha reunión en Coruxo (e mesmo máis dunha) en 1943, mais acho que a asemblea do 22 de xullo de 1945 foi na que se dotou o PG na clandestinidade desa estrutura orgánica, ben equilibrada territorialmente, que nos traslada privilexiadamente Del Riego. Avalan isto tamén as cartas que lle foi enviando Piñeiro a Del Riego a modo de informes referidos aos contactos que ía facendo o secretario político do PG, nas que podemos ver como algúns dos que participarían da dirección do PG reconstituído estaban aínda no 1944 integrándose naquela dinámica política, tan comprometedora e perigosa. Repárese nos treitos que reproducimos das cartas que a modo de informes lle ía enviando nesta altura Piñeiro a Del Riego, sobre todo en setembro de 1944.

27 Tras saír do cárcere, sería directivo de Zeltia e de Ferroviosos Especiales, S.A. (TRANFESA) desde a súa fundación no ano 1943, empresas creadas por Xosé e Antonio Fernández López. Xunto a Xosé Fernández, Fermín Penzol e Emilio González López creara en Madrid a Mocidade Céltica na súa etapa estudantil.

Desde 1944 observamos como o relanzamento do PG vai tendo unha dinámica estábel, algo que se pode contrastar a través das cartas que Ramón Piñeiro lle enviaría regularmente a Francisco F. del Riego. Cartas asinadas a modo de informes, por veces escritos en clave (2002, p. 70),²⁸ desde Lugo ou Madrid, e logo mesmo desde Donostia ou París, en que Piñeiro dá conta da realidade política do anti-franquismo e dos contactos que estaba a facer en nome do PG reconstituído. En setembro de 1944 faille a Del Riego un balance moi positivo dos contactos que fora realizando, dando por reconstituído o PG a nivel nacional:

Levo recollido impresións de diferentes persoas sobre a dirección que debe imprimirse á empresa [é dicir, ao PG], e penso ter un coñecemento bastante exacto de cal é o punto de vista xeral. Podo asegurarche que as apreciacións son case unánimes, aínda procedendo de persoas distantes entre sí.²⁹

Unha semana despois acrecenta que mesmo se podía dar por reorganizado o PG a nivel zonal, agás no caso da Coruña:

Recibín a túa carta, e con ela unha gran satisfacción, pois polos datos que nela me das vexo que está asegurada a realización da nosa iniciativa. Penso que a fase inicial está practicamente rematada, xa que non quedan máis prazas importantes por organizar que a da Coruña. Isto hai que o resolver dalgún xeito, e creo que o mellor será que me poña á fala con [Marino] Dónega para que se faga cargo da representación do negocio alí.³⁰ Refírome unicamente á localidade, pois para intervir na dirección da empresa abonda Ricardo [Carvalho Calero], cousa que me parece non será difícil.³¹

O CONTACTO DO PG CO EXILIO GALEGUISTA (DA IRMANDADE GALEGA AO CONSELLO DE GALIZA)

Aquel PG reconstituído procuraríase desde o inicio manter unha relación directa cos galeguistas exiliados. Segundo xa se apuntou, o nacionalismo galego alén mar creou arredor do deputado Daniel R. Castelao a Irmandade Galega, en decembro

28 Documentos que se poden consultar no arquivo da Biblioteca Penzol, procedentes do arquivo de Francisco Fernández del Riego, así como no Arquivo do Nacionalismo Vasco, da Fundación Sabino Arana, fundamentalmente do fondo de José Rezola, que revisamos a inicios do presente século.

29 Lugo, 1 de setembro de 1944. Arquivo Penzol, sinatura FR-CA-068/001/006.

30 Tal e como sucedería, en colaboración con Jenaro Marínhas del Valle.

31 Lugo, 7 de setembro de 1944. Arquivo Penzol, sinatura FR-CA-068/001/007.

de 1941, a modo de PG no exilio;³² e logo o Consello de Galiza, como sorte de goberno galego no exilio, para *gardar, manter e defender a vontade do povo galego*, segundo se aseveraría na acta fundacional daquel organismo, vontade expresada a través do plebiscito do 28 de xuño de 1936 (Diéguez 2015, pp. 130-138). Del Riego e Piñeiro principiarían a súa relación epistolar con Castelao cara a inicios de 1944, por iniciativa deste último; a través dela temos un testemuño privilegiado do diálogo existente entre o galeguismo político de aquí e de alén mar e a percepción que se tería desde o exilio do que estaba a suceder en Galiza. Na primeira carta que ao parecer se lle enviaría a Castelao desde o PG reconstituído, da autoría de Piñeiro,³³ pódese ler unha mensaxe de optimismo na que se lle atribúe ao galeguismo político do interior a responsabilidade do que cumpría facer no país:

[...] queremos que vos chegue, desde o corazón mesmo da terra lonxana que vós só podeades soñar, un alento de fé e de confianza no destino futuro do noso pobo. Porque o poder da vontade humana cando sinte a grandeza dos esforzos creadores da historia é tan forte como o destino. A nosa vontade de que Galicia viva a súa propia historia xa non poderá crebala ninguén. Contade nela.

Castelao enviaría no outono de 1944 unha carta aos galeguistas do interior a través dos nacionalistas vascos poñendo en valor o traballo realizado desde o inicio do exilio en favor da reorganización do nacionalismo galego. O veterano dirixente do PG afirmaba que non abandonaríaa as súas responsabilidades como deputado e presidente recentemente elixido do Consello de Galiza.³⁴ Neste sentido, co horizonte próximo do final da segunda guerra mundial, Castelao enviaría unha mensaxe moi clara ao interior:

32 Un PG no exilio que reuniría non só militantes da organización nacionalista no tempo republicano previo ao golpe militar e á guerra, senón tamén outros militantes nacionalistas, como sería o caso de parte da afiliación da independentista Sociedade Nazonalista Pondal, situada durante a II República en contra do PG, tal e como Ricardo Flores e Bernaldo Souto nos chegarían a indicar no cambio de século (Diéguez 2015, pp. 121 e ss.).

33 A primeira carta que coñecemos entre o PG reconstituído e Castelao, publicada por Xavier Castro no magnífico libro *Castelao e os galeguistas do interior* (2000, p. 78), non ten data, mais o editor do libro sitúaa no ano 1943. Ao meu ver, debe situarse exactamente a inicios de 1944, fundamentalmente pola evolución do traballo clandestino de reorganización partidaria que se estaba a acometer no interior e que imos reconstruíndo en mellor medida a través de documentos que se foron coñecendo cos anos.

34 Reprochando que tan só tivera até o momento novas desde o país grazas ás cartas de Otero Pedrayo e Valentín Paz-Andrade. Castelao aproveitou para dar conta de como viña de publicar o libro *Sempre en Galiza*.

Os acontecementos precipítanse de tal xeito que calquera día d-estes acábase a guerra, e no parte da nova paz desplomábase o artificio que se montou en Hespaña, aunque algunha potencia poderosa quixera amparal-a. Velahí a miña gran preocupación, pois como non me roen os remordimentos nin estou disposto a fuxir do meu posto de honor, tede a seguridade de que tratarei de estar por ahí ou perto de ahí no intre no que se xuzgue inminente a caída dos que hoxe mandan ahí. (Castro 2000, p. 80)

A relación entre uns e outros galeguistas sería, desde o inicio, complexa e non falta de tensións. O contexto non permitía ter un contacto directo e fluído, e o que se tiña era mínimo e sometido aos rigores da clandestinidade, o que seguramente contribuíu a malos entendidos e a amplificar as diferenzas político-ideolóxicas existentes entre uns e outros. É que non hai dúbida de que naquela altura houbo dúas visións contrapostas no referido a como reconstruír política e organizativamente o galeguismo: no interior entendeuse que ninguén podía titorizar desde fóra da Galiza o labor clandestino que se estaba a realizar —co esforzo que requiría manter o proxecto vivo na Terra—, e no exilio entendíase que, con Castelao á cabeza, contaban cunha lexitimidade sobranceira, para alén de liberdade de movemento e recursos dos que se carecía no interior. Ademais, o goberno republicano, co que o exilio galeguista mantiña relación directa, tamén residía no exilio, co que iso implicaba. E alén mar o galeguismo tiña contacto con milleiros de galegos a partir dunha magna rede societaria froito dunha secular emigración, que posibilitaba actos multitudinarios, o que contrastaba coas relacións a pequena escala que ía tecendo o galeguismo no interior, sen proxección social algunha. Sexa como for, a finais de 1944 Del Riego escribelle a Castelao unha carta nun ton conciliador, na que lle explica que levaban meses (obsérvese que non se fala de anos) tentando reactivar o PG no país:

fai varios meses que, decatándonos da importancia dos acontecementos, matinamos na necesidade de non ficar quedos ante o discurrir das cousas. [...] a primeira manifestación de traballo, consistiu en facer reconto de forzas, en pornos en inmediato contaio todol-os irmáns que quedamos con vida e firmes na antiga fe. O resultado subseguinte foi o de avencellar os elementos de toda Galiza, que se atopaban desarticulados, por imperativo das circunstancias. (Castro 2000, p. 96)

Ramón Piñeiro referiríase á primeira carta que lle chegaría de Castelao (e que el recibiría en Madrid, a través dos destacados peneuvistas do interior Joseba Rezola e Koldo Mitxelena, cos que mantiña estreita relación) nuns termos que dan conta,

ao noso ver, da falta de consideración do de Láncara verbo do tecido galeguista que se estaba organizando arredor da figura de Castelao en América do Sur:

[...] tiven noticias de Castelao. En data bastante recente foi obxecto dun homenaxe ofrecido polos seus amigos e admiradores e ao final do banquete pronunciou un discurso no que expresou o seu “credo político”. Como é ben sabido, sempre ten moito interés coñecer a ideoloxía do artista para poder valorar xustamente a súa postura.³⁵

A homenaxe á que se refire Piñeiro nesta epístola tivo que ser a que se lle tributou a Castelao desde o Centro Ourensán con motivo do Día da Patria Galega de 1944, tras a publicación catro meses atrás do libro *Sempre en Galiza*. Pronunciaría o discurso de apertura do acto Manuel Puente, empresario galeguista que se fixera cargo da manutención en Buenos Aires de Castelao e que lle proporcionou a vivenda que desfrutou até o final dos seus días xunto á súa dona Virxinia Pereira.³⁶ Afirmaría Puente que a colectividade galega na Arxentina, da man do Centro Ourensán e coa adhesión das colectividade galegas do Uruguai, Cuba, Porto Rico, México, Nova York e Brasil, estaba a homenaxear unha das “personalidades máis eminentes da España contemporánea” e “a máis auténtica representación de Galicia”.³⁷

Os tirapuxas entre o interior e o exilio serían constantes mesmo despois da morte de Castelao en 1950. No extenso informe que anos despois (1958) o galeguismo político do interior redactaría da man de Ramón Piñeiro, e que se lle exporía na casa da Rosaleda de Domingo García Sabell a Perfecto López, enviado do Consello de Galiza desde Buenos Aires, afirmaríase que desde o PG no interior se tomara a decisión de “recoñecer” e “cooperar” coa devandita institución en vida de Castelao, mais:

[...] en canto instrumento local do galeguismo en Buenos Aires —como a Intersocietaria ou a Irmandade— para a súa acción dentro da colectividade galega das terras platenses; [e] declinar expresamente toda responsabilidade solidaria coas actividades e funcións do Consello fóra desa órbita local. Entendendo que o Consello de Galiza era “un artificio carente de fundamento e demasiado alonxado da realidade vital e espiritual do pobo galego”.³⁸

35 Lugo, 23 de outubro de 1944. Arquivo Penzol, sinatura FR-CA-068/001/008.

36 Tal e como Rosa Puente, filla de Manuel Puente, nos indicou en Buenos Aires no verán de 2008.

37 *A Nosa Terra*. 429 (25 de xullo de 1944), pp. 5-6.

38 Esta parte do informe, titulada “Consello de Galicia”, leuna Francisco F. del Riego diante de Perfecto López naquela reunión. Véxase Piñeiro (1991b, p. 359).

Seguramente non axudarían a acercar posturas as informacións que, na primavera de 1945, lle enviaría Xohán Xosé Plá desde Francia a Piñeiro³⁹ para que desde o interior valorasen na súa xusta media o Consello de Galiza (co que non matina boas relacións). Nunha carta indicáballe Piñeiro a Del Riego:

[...] saberás que me escribiu Pepita Plá, que como ti sabes, levamos moito tempo sin nos escribir. Manda lembranzas para ti. Manda noticias moi curiosas e interesantes de Daniel e a súa familia. Noticias que corroboran as nosas previsións [...] aínda que esto non é motivo de satisfacción para nós.

Ora ben, a falta de relevo que desde o PG do interior se lle atribuíra ao Consello de Galiza non implicaría que se desbotase a figura de Castelao para ocupar responsabilidades no exterior que ningún cadro do PG no interior podería asumir. Nesa orde de cousas, Piñeiro afirmaría como desde Galiza se poría en marcha unha operación en favor de que Castelao se sumase, en representación do galeguismo, ao goberno republicano encabezado por Giral:

Cando a oposición democrática e republicana comenzo a se organizar arredor da bandeira da restauración da legalidade constitucional, da que Aguirre se converteu en campión, e o Consello de Galicia quedaba forzosamente illado deixando a Castelao, como presidente do mesmo, nunha posición de verdadeiro bloqueio, nós estudiamos a maneira de crebar dende aquí ese isolamento [...]. Conquerimos, despois de esforzadas, difíciles e tenaces xestións, que as demais forzas democráticas de Galicia transixisen en reclamar conxuntamente unha representación galega no goberno da República —semellante á vasca ou á catalana—, que delegasen nos galeguistas e aceptasen a Castelao como candidato común de tódolos demócratas galegos do interior para representar a Galicia no goberno.⁴⁰ Este triunfo noso foi, entre cantos esforzos fixemos ao longo de moitos anos terroríficos, o que máis fondamente nos emocionou e nos compensou das nosas amarguras [...]. Unha vez conquistado isto enviamos unha delegación a Francia.⁴¹

39 A relación de Plá e Castelao fora empeorando gradualmente no exilio, arredor da representación do Consello de Galiza en Francia. Véxase Diéguez (2015, pp. 102-113).

40 Piñeiro indica como en Francia había “un tinglado político galego, destinado a conquistar [que Portela Valladares fora] o ministro de Galicia, entón exiliado en Marsella. Esa candidatura respaldábase dende os comunistas ata o presidente Aguirre (este por coidar que a figura de Portela, como ex-xefe do goberno en Madrid, dábase máis peso político internacional ó goberno de Giral)”.

41 Este texto facía parte do informe titulado “Castelao” que en 1958 se lle presentara a Perfecto López. A lectura desta parte correspondeulle a Cesáreo Saco. Véxase Piñeiro (1991c, p. 373).

Pola contra, desde o exilio non sentirían os galeguistas da Irmandade Galega e do Consello de Galiza que desde o interior se respaldase xustamente a candidatura de Castelao como ministro no goberno Giral. Sexa como for, o certo é que Piñeiro viaxaría a Francia para realizar as xestións oportunas para garantir que o presidente do Consello de Galiza representase o galeguismo no devandito goberno (coa exposición e perigo que implicaba aquela xestión). No epistolario entre Piñeiro e Del Riego pódese ler unha carta moi clarificadora ao respecto, na que o 10 de outubro de 1945 o secretario político do PG lle indica desde Madrid a Del Riego que ao igual que vascos e cataláns contaban cos seus respectivos gobernos, cumpría crear unha “Xunta de Galicia” e unificar a liña do galeguismo no exilio, realizando xestións no marco da ANFD⁴² que garantisen a “primacía” do galeguismo do interior, cuestión que tamén refire dese xeito Del Riego nun dos seus libros de memorias (1990, p. 143).

Parello a isto, Piñeiro estaba entregado en Madrid a fortalecer a plataforma Galeuzca no interior, na que o PG tivera especial relevancia durante o tempo republicano e da que facía parte o galeguismo no exilio con especial dedicación de Daniel R. Castelao (Estévez 2009). A tal fin pasou Piñeiro vinte días en Cataluña, tal e como informa nunha carta datada en Madrid o 5 de novembro. Afirmaba nela que a “eficacia de Galeuzca é cada día máis acusada. Temos contacto directo e continuo —unha vez por semana— con París, Londres e Washington. Estamos, asimesmo, en relación directa coa axencia Reuters, coa Associated Press e coa B.B.C.”.⁴³ Días despois, o 21 de novembro, confirmáballo Piñeiro a Del Riego que

42 Esta carta de Ramón Piñeiro confirma, novamente, que o ano no que se designa a dirección estábel do PG foi 1945, dado que estando datada esta carta en outubro de 1945 debemos ter presente como Del Riego indica no libro de memoria *O río do tempo* que unha vez conformada a dirección “comezou a se desenvolver unha intensa actividade do Partido. Moi pouco despois de se encetar esta, constitúfuese en Compostela unha Xunta Galega de Alianza Democrática” (Fernández del Riego 1990, p. 143).

43 Piñeiro revela que nesa altura aínda Galeuzca non era parte integrante da ANFD mais estaba en proceso. Repárase tamén en que realmente os contactos a nivel internacional que refire Piñeiro non eran propiamente de Galeuzca senón do nacionalismo vasco, a través do lehendakari José Antonio Aguirre, que estaba moi ben relacionado a nivel internacional e que contaba cunha magnífica rede de información (coa que mantiña relación directa algún galeguista, como era o caso de Xohán Xosé Plá) ligada aos servizos de intelixencia británicos. En todo caso, Galeuzca, con data do 22 de decembro de 1944, volví relanzarse no exilio. Ao pouco de crearse o Consello de Galiza, con Castelao como presidente, impulsábase a reorganización daquel tripartito, que referendarían na devandita data en México nove organizacións nacionalistas —dúas de Euskadi, seis de Catalunya e unha de Galiza—. Para o caso galego os asinantes serían, en nome da delegación mexicana do Partido Galeguista no exilio, Xohán López Durá e Florencio Delgado Gurriarán, a instancias do Consello de Galiza e a partir dunha viaxe do galeguista Rodolfo Prada, en coordinación con Castelao, que o levou aos principais países de América do Sur, nos que se reuniu cos responsábeis das delegacións da Irmandade Galega en cada un deles para que constituísen xunto aos grupos do exilio vasco e catalán Consellos de Galeuzca. Desde agosto de 1945 editaríase a revista *Galeuzca*, voceira do pacto homónimo. Véxase *A Nosa Terra* 434 (I/1945), pp. 1-2 e 4-7; así como o prólogo de Xosé Estévez á edición facsimilar da revista *Galeuzca* (1994).

viña de facer “xestións para que Castelao [entrarse] a formar parte do Goberno da República en representación de Galicia”, como proposta das forzas da Alianza Democrática do interior. Afirmaba que con “esto parécenos que fixemos todo o que para nós nos era posible facer en apoio dos intentos de Castelao para mellorar a posición política de Galicia dentro daquel ambiente no que se está movendo”. Daquela tamén informaba Piñeiro de como Diego Martínez Barrio e José Giral Pereira, respectivamente presidente da República e presidente do Goberno republicano no exilio naquela altura, estaban comprometidos coa aprobación do Estatuto galego, mais que até o momento non fora posíbel pola oposición de Indalecio Prieto do PSOE. En todo caso, o Estatuto galego non sería aprobado polas Cortes republicanas no exilio até novembro de 1945 (Diéguez 2015, pp. 134-138).

O PG E A OPOSICIÓN ESPAÑOLA Á DITADURA FRANQUISTA

Unha vez o PG foi rearticulado minimamente na clandestinidade en Galiza, por volta do ano 1944 comezaríanse a manter relacións con outras organizacións coas que o galeguismo asinara acordos durante a II República e mesmo con anterioridade. A partir da memoria da Triple Alianza e o Galeuzca, o PG reconstituído contactaría coas forzas nacionalistas vascas e catalás que operaban no interior contra a ditadura. A tal fin, Piñeiro entrevistaríase en Madrid a cabalo de finais de 1944 e inicios de 1945 cos seus representantes (Fernández del Riego 1990, p. 144). Unha vez establecidos estes contactos, acordarían os nacionalistas galegos, vascos e cataláns manter relación directa “coas grandes organizacións políticas españolas”, en palabras de Ramón Piñeiro.⁴⁴ O de Lánacara afirmaríase como desde o PG non se limitarían a “prestixiar a presenza de Galicia na loita clandestina xeral”, senón que tamén “na mesma Galicia levamos a cabo unha intensa convivencia coas demais forzas democráticas, tratando de crear sólidos vencillos de solidariedade no tocante ás reivindicacións políticas do noso pobo” (Piñeiro 1991a, pp. 382-383).

Aquelas relacións darían lugar á participación do PG na ANFD, tal e como se indicou anteriormente, unha vez desde a Alianza se aceptou a demanda galeguista de ver aprobada a Autonomía galega cando for posíbel. Aquilo deu lugar a que se formalizase a inicios de 1945 en Compostela a Xunta Galega da Alianza Democrática (XGAD), da man do PG, a CNT, o PSOE, a UGT e a Federación Agraria (Fernández del Riego 1990, p. 143; Santidrián 2002, p. 416; Pereira e

44 Se ben sabemos que os nacionalistas vascos e cataláns xa mantiñan esas relacións, sobre todo o lehen-dakari Aguirre. Mais non é menos certo que desde aquela altura vanse manter relacións con eses partido de ámbito español desde Galeuzca.

Fernández 2006, pp. 125-128), para o que fora fundamental o traballo de Piñeiro e do anarquista vilagarcían Luís García Costa, coñecido na clandestinidade como Juan García Durán. De cara a que a XGAD representase toda a oposición anti-franquista, semella que Piñeiro se manifestou en favor de non excluír o PCE (Casares 1991, p. 60).

Dada a evolución do contexto político a nivel español e internacional, diante do inminente final da segunda guerra mundial, grazas ás vitorias militares das forzas aliadas fronte ao nazismo, o PG buscou dar lugar a unha reunión para reflexionar colectivamente ao respecto, pensando na posibilidade de que a ditadura franquista caese xunto ao nacionalsocialismo alemán, de cara a fixar unha estrutura orgánica o máis estábel posíbel, referendar o traballo feito até o momento e marcar a liña a seguir en diante, nun contexto crítico. A tal fin convocouse unha xuntanza de cadros do PG a celebrar en Coruxo, nas proximidades da cidade de Vigo, o 22 de xullo de 1945 (logo dalgún outro encontro a menor escala no mesmo emprazamento desde 1943, como se sinalou).

A reunión foi organizada por Francisco Fernández del Riego, Xaime Isla Couto e Ramón Piñeiro, aproveitando que en Coruxo veraneaba e recibía amizades Del Riego. A partir dunha carta que asinaría Piñeiro, redactada cun exquisito texto en clave, serían convocados galeguistas que vivían en Galiza e fóra do país. Na carta podíase ler que cumpría reunir os “parentes” de Daniel —en clara alusión a Castela e ao galeguismo republicano—, para proceder á elección de quen “administraría a súa herdanza” (Diéguez 2015, pp. 256-259). Na carta orixinal a modo de convocatoria que Piñeiro lle enviou a Xosé Ramón Fernández-Oxea, podíase ler o que segue:⁴⁵

Vigo, 14-7-1945

Meu querido amigo:

Póñolle unhas liñas para comunicarlle que o día 22 d-este mes coincidiremos eiquí todos os parentes máis cercanos de Daniel para ver a quen convén encargarlle a administración da súa herencia. Folgaríamonos moito de que puideran asistir vostede e Fermín [Penzol]. En caso afirmativo convíña que llo anunciara a Paco (Progreso, 29 - 5º Izqda.) para agardarlles na estación.

Saúdos a Isabel e unha aperta pra vostede do seu amigo

Piñeiro

45 Fondo *Xosé Ramón Fernández-Oxea*, Arquivo Provincial de Ourense. Souben deste documento inédito, que publiquei no 2015, grazas a Xoán Ramiro Cuba e Xosé Ramón Hermida, comisarios dunha exposición sobre Xosé Ramón Fernández-Oxea, *Ben-Cho-Shey*, promovida desde a Deputación de Lugo.

Sería un encontro no que algúns dos presentes volvían verse após anos sen contacto directo. Xosé Ramón Fernández-Oxea recibiría e gardaría o único exemplar orixinal manuscrito que, achamos, se conserva daquela convocatoria. Nesa xuntanza modelaríase a dirección do PG que guiaría colexiadamente a acción do partido. A dirección orgánica do PG reconstituído ratificaría a Manuel Gómez Román como secretario xeral, quen presidiría a asemblea; a Ramón Piñeiro como secretario político; a Francisco Fernández del Riego como secretario do exterior e de propaganda; a Xosé Meixide como secretario de organización; a Cesáreo Saco como secretario de información; e a Xaime Isla Couto como secretario técnico. Xunto a estes elixíronse os responsábeis territoriais, nomeadamente Vicente Bóveda por Ourense; Jenaro Mariñas del Valle pola Coruña; Francisco Barreiro Salaño por Santiago de Compostela; Emilio Álvarez Gallego por Pontevedra; Xosé Bieito Pazos por Vigo; Xosé María Cadahía Vázquez por Lugo; Ricardo Carvalho Calero por Ferrol; e Xosé Ramón Fernández-Oxea por Madrid (Fernández del Riego 1990, pp. 142-143).⁴⁶ Tamén se acordou a creación dun selo editorial e dunha revista de pensamento tan pronto for posíbel.

Xosé Ramón Fernández-Oxea recolleu nun seu diario (inédito) as súas impresións daquela reunión:

22 [xullo de 1945]. Xuntámonos en Coruxo unha ducia de galeguistas en pequena asemblea do Partido para dar conta dos traballos realizados en orde a reorganización das nosas forzas políticas e para trocar impresións a mais de nomear o Consello provisional que ha de levar a dirección da nosa actividade. Foi un acto casi familiar dunha fonda emoción e na mente de todos nós estaba a lembranza dos nosos mártires e das derradeiras asambreias nas que tanto entusiasmo puxeramos. Os poucos que ali nos xuntabamos tiñamos a representación de moitos irmaus e por eso a xuntanza foi grande en potencia. Falouse moito e discutíuse pouco, porque todos estamos dacordo en ceibar a nosa terra da escravitude na que está mergullada. Mantivemos grandes espranzas e detiñamos proxectos para futura loita pola liberdade de Galicia. Iste acto, que algún día será histórico, foi o preludio da liberación galega e tamén o enlace con aquelas inesquencibles xuntanzas do 1936. Queira Deus protexer a Galicia e guiarnos ben.⁴⁷

46 Del Riego sitúa a escolla desta dirección no ano 1943, mais segundo a evolución que presenta Piñeiro nos seus informes semella que aquela dirección do PG foi deseñada na reunión de Coruxo celebrada o 22 de xullo de 1945.

47 Fondo *Xosé Ramón Fernández-Oxea*. Arquivo Provincial de Ourense.

A partir daquela reunión comezaría a se editar o voceiro do PG rearticulado na terra, intitulado *Galicia. Boletín Informativo*, así como *Roteiro. Portavoz do Partido Galeguista*, que redactaban á máquina de escribir, respectivamente, Del Riego e Ramón Piñeiro. O primeiro número do *Galicia. Boletín Informativo* levaría data do Día da Patria de 1945 e nel aseveraríase que dende facía “cinco anos a organización crandestiña do galeguismo ven cuallando nunha nova forma [...], que aspira a conquistar para Galicia a libertade cultural e política que o franquismo asoballou” (Diéguez 2015, p. 259). Desde o exilio galeguista en América daríase conta da edición do *Galicia*, poñendo en valor a loita clandestina realizada no país.⁴⁸

A dirección do PG reconstituído estaría en contacto en todo momento co antifranquismo español, sendo Ramón Piñeiro quen asistiría ás reunións e encontros clandestinos. Piñeiro sería o delegado do PG nas reunións desenvolvidas en Madrid con membros da dirección do sindicato español anarquista Confederación Nacional del Trabajo (CNT) ou do Partido Nacionalista Vasco (PNV); ou participando como representante do partido na antifranquista Alianza Nacional de Fuerzas Democráticas (ANFD). De feito, o primeiro exemplar da obra *Sempre en Galiza*, de Daniel R. Castelao, que tería nas mans Ramón Piñeiro chegaríalle a través de Joseba Rezola en Madrid no ano 1945,⁴⁹ vía Francia; exemplar que logo Álvaro Gil poría en circulación en Galiza, a dicir do propio Ramón Piñeiro (Castro 1991, pp. 263-264).

E Piñeiro tamén sería a persoa que o PG enviaría a negociar a París en 1946 (ao longo de febreiro e inicios de marzo) a presenza galeguista na ampliación do Consello de Ministros do Goberno Giral, fronte á candidatura de Portela Valladares. Desde o exilio o galeguismo tamén traballaría arreo para asegurar aquela presenza galega, candidatando a Castelao para que entrase no Goberno Giral. Para alén de controversias entre o interior e o exilio, o certo é que o traballo duns e doutros deu lugar a que Castelao fose nomeado ministro sen carteira no devandito Goberno republicano no exilio, cargo que exercería entre 1946 e 1947.

REPRESIÓN E ESMORECEMENTO DO PG

O labor de reorganización do PG no interior fixera que a policía franquista tentase prender os seus máximos responsábeis. A viaxe de Piñeiro a Francia foi a antesala da súa detención. Tras o seu regreso, a través de Donostia, axentes da Brigada Político-Social capturaríano en Madrid o 9 de abril de 1946 (Barros 2009,

48 *A Nosa Terra* 455 (IV/1947), p. 1.

49 Os peneuvistas serían os que lle porían a Piñeiro o alcume *Santiago*, para actuar na clandestinidade.

pp. 225-238; Dasiva 2011), xunto a outros militantes antifranquistas, entre os que destacaban os galeguistas Cesáreo e Camilo Saco (Saco 2006, p. 97), o anarquista galego Luís Costa García (*Juan García Durán*) e o nacionalista vasco Koldo Mitxelena. Desde o exilio, Castelao faría constar a súa dor por aquela detención, mais criticando a exposición pública que tivera Piñeiro no marco da súa viaxe a Francia, onde participara dun acto político en Marsella.⁵⁰ Os irmáns Saco permanecerían presos en Alcalá de Henares até abril de 1948, mentres que Piñeiro non saíría de prisión até 1949, logo de pasar por Alcalá de Henares, Ocaña e Yeserías.⁵¹

Segundo nos ten indicado Del Riego, e tal e como podemos imaxinar, cando Piñeiro e os irmáns Saco foron arrestados pensouse desde o PG que caería toda a estrutura, mais aqueles galeguistas manteríanse firmes diante da súa detención e durante o tempo de prisión, sen delatar ninguén; mentres que o resto da dirección aplicou medidas de seguranza extraordinarias para non levantaren sospeitas sobre a súa militancia e estrutura. A partir de xullo de 1946 reorganizárase o PG, segundo se podía ler nas “normas de orgaización pra os grupos do PG” que viña de aprobar o seu Comité Executivo (Castro 2000, p. 338).

Tras a detención de Piñeiro, Francisco F. del Riego procurou salvagardar os informes que aquel lle fora enviando, así como o resto de documentación política editada, incluídos exemplares das publicacións *Galicia* e *Roteiro*. Afirmaría Del Riego que agochou toda a documentación coidadosamente, incluída a relación epistolar co exilio, soterrándoa “un anoitecer na horta dunha casa ubicada na aba do Castro de Vigo [...]. Foi desa maneira como se puido salvar unha importante referencia escrita sobre a historia da clandestinidade antifranquista” (Fernández del Riego 1990, p. 163).

Desde a dirección do PG tomouse a decisión de suplir a ausencia de Piñeiro con Fermín Penzol, quen se encargaría das funcións asumidas polo de Láncara, é dicir, a secretaría política do PG —empregando o pseudónimo *Santiago Pol* na correspondencia—. Así mesmo, Vicente Bóveda substituíu a Cesáreo Saco á fronte da secretaría de información. En abril do 1947 desde o *Galicia. Boletín Informativo*, o PG reconstituído lanzou un “chamamento á unidade galega” contra a ditadura franquista. Afirmábase no editorial do voceiro que aquel non era o momento de “afiar persoalismos partidistas, nin de afondar discrepancias”, e facíase un chamado aos “homes xunguidos pol-o amor a Terra, á República e á

50 Castelao refírese á participación de Ramón Piñeiro nun mitin republicano en Marsella, afirmando desde Buenos Aires, con data 7 de agosto de 1946, “non comprendemos como se obrou tan alegremente” (Castro 2000, p. 341). Piñeiro faría referencia á devandita intervención pública nunha carta enviada a Del Riego, escrita cara a finais de febreiro de 1946, afirmando que se vira obrigado a intervir no acto, no que participaría co nome ficticio de *Rafael Pereira*.

51 O proceso xudicial ao que foi sometido Piñeiro e o resto dos detidos está magnificamente ben estudado por Xosé Manuel Dasilva (2011).

Liberdade. Por riba de particulares matices ideolóxicos, está a gran empresa de loitar contra a opreición e de preparar a tarefa construtiva do porvir”.⁵²

Seguindo a liña histórica do PG, aquela formación liderada agora por Francisco F. del Riego e Fermín Penzol proclamábase autodeterminista e apostaba pola restauración da República española en chave federal, “compatible coa liberdade dos homes, compatible coa liberdade dos pobos hispánicos”, exixindo para Galiza “o recoñecimento da nosa personalidade galega e [...] do dereito de aitar o noso pobo na libre gobernación dos seus peculiares intereses”.⁵³

Entrementres, Del Riego procuraríase manter unha relación estábel con figuras de relevo do galeguismo no exilio, para alén de Castelao. De tal modo, desde finais de 1946 iniciaría unha relación epistolar co exiliado Luis Seoane,⁵⁴ quen recibirá moi positivamente a primeira carta de Del Riego. Afirmaría Seoane, por volta do 28 de xaneiro de 1947 (Fernández del Riego 2002, p. 23):

Quixera que esta correspondencia que encetache, con esa carta peregrina que contesto hoxe, se continuase entre nós, pois aínda que teñamos perdido o contacto persoal hai moitos máis anos que os que eu desexaría que pasasen, tivemos noticias a miúdo a través de cartas escritas a amigos nosos de aquí e dalgún viaxeiro.⁵⁵

Así mesmo, o simbólico 14 de abril de 1947 desde o PG estimularíase a creación do programa radiofónico *Galician Programme* (até 1956), da prestixiosa emisora BBC —programa posibilitado polo exiliado Plácido Castro, que traballaba como locutor e redactor de contidos na emisora, coa que o galeguismo mantiña relación desde 1945, a través dos contactos que fornecía o nacionalismo vasco a través de Galeuzca—. Desde Galiza intervirían, malia os custes que lles puidese ocasionar, un grupo de galeguistas entre os que se encontraba Del Riego (Toro 1994; Ríos 1997). Daquelas o PG nomearía a Xohán Xosé Plá como o delegado no exterior, o que sería recibido negativamente por parte de Castelao e do Consello de Galiza (Diéguez 2017). Aprobábase aquel nomeamento na última acta que coñecemos do PG, datada na primavera de 1947, na que tamén se indicaba que se lle trasladaría a Castelao “o disgusto do Partido por non haber mantido relacións coil dende a toma de posesión do Ministerio”, tempo no que “en troques de rodearse de xentes

52 *Galicia. Boletín Informativo*. IV/1947, p. 1. Arquivo do Nacionalismo Vasco.

53 *Galicia. Boletín Informativo*. IV/1947, p. 2. Arquivo do Nacionalismo Vasco.

54 Cartas magnificamente compiladas e analizadas por Xesús Alonso Montero. Véxase Francisco F. del Riego (2002).

55 Del Riego chegaría a viaxar a Buenos Aires sete anos despois daquelas palabras, onde participaría de varios actos, incluída unha homenaxe a Castelao, xunto á militancia galeguista exiliada.

do Partido ou simpatizantes rodeouse [Castelao] dunha camarilla comunista a que parece está aitalmente entregado” (Castro 2000, p. 394).

No mes de setembro de 1947, Francisco Fernández del Riego, seguido de preto pola policía franquista pola súa militancia galeguista, sería detido acusado de ser membro da Unión de Intelectuales Libres (UIL), da que non se coñecía actividade ningunha en Galiza, xunto a unha ducia de demócratas entre os que tamén se achaban os galeguistas Roberto González Pastoriza e Darío Álvarez Blázquez⁵⁶ (Álvarez Gándara 2013, pp. 74-75).

Desde o PG veríase cada vez máis difícil desenvolver o seu labor arredor do programa político que esta formación encarnaba na clandestinidade. A falta de capacidade de incidencia social e os custos que a clandestinidade estaba a provocar na reducida militancia galeguista no interior fixeron que o PG reformulase a súa táctica. Aínda que non se acordou disolver o PG, idea na que insistiría até o final dos seus días Francisco F. del Riego, non é menos certo que desde a dirección do PG se tomou a decisión de cambiar de rumbo e primar a resistencia cultural. A creación do Patronato Rosalía de Castro, en novembro de 1947, con Manuel Gómez Román, Ramón Otero Pedrayo, Xosé Mosquera, Fermín Bouza Brey, Manuel Beiras, Antón Fraguas ou Xesús Ferro Couselo, e o lanzamento da editorial SEPT un ano atrás, en abril de 1946, da man de Xaime Isla Couto, Plácido Castro e Celso Collazo, serían a antesala do que estaba por vir.

O CAMBIO DE CICLO: DO PG AO SELO EDITORIAL GALAXIA

A finais da década dos 40 os artífices da reconstitución do PG concluirían que non era posíbel ampliar a base do partido pola represión franquista e que tampouco era posíbel amplificar a súa actividade, pois verificaran que os esforzos que lle dedicaran a manter viva a organización política non estaban a dar os froitos agardados, senón que pola contra provocaban enormes custos económicos e persoais. Parelo a isto, a ditadura franquista fora conseguindo normalizarse e con ela os seus valores e o programa supremacista español (por exemplo, a exclusión da esfera pública do idioma propio da Galiza). No contexto internacional ficaban lonxe as esperanzas de ver derrotado o franquismo por unha alianza democrática internacional, como sucedera co nacionalsocialismo alemán a mediados da década. Cadraba o final dos anos corenta coa saída de Ramón Piñeiro do cárcere, onde tivera tempo para reflexionar sobre o futuro do galeguismo e do

56 A UIL víñase de crear desde México en xullo de 1947 na sede do Centro Republicano Español, baixo a presidencia de Honorato de Castro, polo que dificilmente aqueles galeguistas podían ter que ver con aquela entidade.

antifranquismo e de conversar ao respecto con outros presos. Del Riego, Fermín Penzol e Piñeiro, coa aquiescencia de Gómez Román e a maioría de militantes activos do PG, apostarían decididamente por buscar unha alternativa que sortease a represión da ditadura franquista e que puidese manter vivo o galeguismo. Desde 1948 disporíanse a crear unha plataforma editorial desde a que impulsar unha fase centrada na resistencia cultural, que puidese contaxiar as novas xeracións do ideario do PG. No entanto, o 15 de outubro de 1949 chegou a oportunidade de facerse cargo do “suplemento económico y cultural de Galicia” que editaba o periódico *La Noche*,⁵⁷ xornal no que colaboraba habitualmente Del Riego. Xaime Isla e Del Riego dirixirían aquel suplemento semanal que se publicaría os sábados ao longo de tres meses (Fernández del Riego 2003, p. 109).

Ao pouco, o nacionalismo galego perdería o seu maior referente vivo alén mar, coa morte de Castelao o 7 de xaneiro de 1950, presidente daquela sorte de goberno galego no exilio que era o Consello de Galiza. Na Galiza impedirían as autoridades franquistas calquera mostra de respecto e exaltación política da figura de Castelao. Con todo, desafiando as instrucións gubernativas da ditadura, desde as páxinas do suplemento do xornal *La Noche* deuse conta do falecemento de Castelao na Arxentina, pois integrou na súa capa, a catro columnas, información sobre o pasamento do autor de *Sempre en Galiza*, xunto a un artigo de Valentín Paz-Andrade e outro, asinado co pseudónimo L., da autoría de Francisco Fernández del Riego.⁵⁸ As autoridades franquistas non podían tolerar aquel desafío e o suplemento vería o seu final o 28 de xaneiro de 1950.

Así mesmo, desde a terra enviarían Ramón Piñeiro, Francisco F. del Riego, Ramón Otero Pedrayo, Ánxel Fole e Xosé Ramón Fernández-Oxea (que asinou como *Ben-Cho-Shey*, como sempre fixera durante o tempo republicano) sentidos textos en lembranza e exaltación da figura de Castelao, publicados no monográfico d'*A Nosa Terra* do 25 de xullo de 1950. Del Riego foi, sen dúbida, o que achegou o texto de perfil máis político sobre o autor de *Sempre en Galiza*. No final do seu texto presentou unha reflexión de enorme interese para o tema que nos ocupa:

¿E cándoo é o intre no que imaxinamos a Castelao máis Castelao? [...] Albiscámolo, en fin, soñando porvires, predecindo mañás de liberdade pra a Galiza que tanto amóu.

Ista Galiza será un enfeitado de xusticia, de progreso e de paz. [...] Traspilará na ialma galega un afán de criación nova, de vitalísimo rexurdimento, de amplo e gozoso romaxe pol-as estradas da liberdade.

57 *El Correo Gallego*, 12/X/1949.

58 Conversa con Raimundo García Domínguez, “Borobó”, Madrid, 2001.

Desde a súa outura, Castelao estános fitando. Adiviña os nosos pensamentos, e agarda que falemos. ¿Qué lle imos a dicir a Castelao? ¿Dirémoslle que a nosa fe e a nosa esperanza como galegos, é a súa esperanza e a súa fe? ¿Dirémoslle que os nosos traballos, os nosos afás ficarán en servicio permañente ó ideal pol-o que íl morreu?

Escoitemos, de todol-os xeitos, a súa senlleira voz. Somella que nos quere dicir:

“Non teimo reprocharvos nada; non serán as miñas queixas cramorosas. Nada do que desconecíchedes ou combatéchedes do meu labor, ten agora sinificación. Todo iso xa pasou: eiquí estou hoxe na vosa presenza. E quero que voltedes a mín; pero que voltedes de todo corazón, como se volta á amizade d’un amigo a quen se tiña esquecido [...]”.

Galiza, pois, ten un mito humán, unha bandeira símbolo que seguir.

Cando estaban a se publicar estas liñas cheas de respecto cara a figura de Castelao (e quizais de certa autocrítica...), estábanse a sentar as bases do novo proxecto no que se diluiría o PG reconstituído clandestinamente en Galiza. O 15 de xullo de 1950⁵⁹ Fernández del Riego, Piñeiro, Isla Couto e outros compañeiros e compañeiras galeguistas presentaban en Compostela o selo editorial Galaxia, cuxa constitución sería asinada diante de notario con data do 3 de novembro de 1950, segundo ten lembrado o propio Del Riego (2023). O selo adoptaría a forma de sociedade anónima por suxestión de Isla Couto, quen redactou os estatutos da empresa (Fernández del Riego 2003, p. 111). Galaxia sería a plataforma desde a que incidir na sociedade en chave galeguista, mantendo vivo o cultivo do galego na escrita e fomentando a reflexión sobre o país, co que iso implicaba naquela altura. Estes sinais darían lugar á publicación da revista *Grial*. Galaxia e *Grial* foron resultado da firme vontade galeguista daqueles que se reuniran en Coruxo no verán de 1945 e que xa daquela afirmaran a necesidade de crear un selo editorial e unha revista de pensamento para estimular o relanzamento do proxecto galeguista no país, canecendo a represión da ditadura franquista. Así o lembraría anos máis tarde o galeguista Ánxel Fole (1996, p. 103):

[...] lembro que foi nunha aldea de Vigo, na casa onde vraneaba o noso amigo Farruco del Riego. Antes de xantar, xantando e despois de xantar. Eilí coincidimos un fato de escritores galegos. Algúns de nós inda non se estrenaran nas letras cun soio libro. Eu penso que cuasemente todos. Alguén fixo repetoutar unha idea [...]: Galicia tiña unha fonda necesidade de ter unha editorial e

59 Segundo ten afirmado Del Riego, aínda que se adoita indicar que aquel xantar se celebrou o 25 de xullo de 1950. Véxase Fernández del Riego (2023).

tamén unha revista nidiamente de cultura galega. Cuase que nos xuramentamos pra facer realizábel aquela idea [...].

Galaxia evidenciaba un cambio de ciclo do galeguismo político no interior, igualmente situado no antifranquismo (Monteagudo 2008), que se centraría na aposta pola resistencia cultural, após case unha década de traballo político clandestino fronte á ditadura. O proxecto Galaxia tería á cabeza a Ramón Otero Pedrayo como presidente e a Manuel Gómez Román como vicepresidente, o que simbolizaba a vontade de visibilizar a continuidade do vello PG no proxecto editorial.⁶⁰ Dábase-lles proxección a aqueles que foran centrais na reorganización clandestina do PG, non só a través da figura de Gómez Román, senón tamén da man de Xaime Isla Couto, que sería o conselleiro-delegado; de Ramón Piñeiro, que asumiría a dirección literaria; e de Francisco Fernández del Riego, que exercería como secretario da editora; así como de Sebastián Martínez-Risco Macías, Antonio Fernández López e Xesús Ferro Couselo que ocuparían as vogalías.

O perfil marcadamente galeguista na súa acepción máis política (e a potencial función ideoloxizadora) de Galaxia e da colección Grial faría que as autoridades franquistas censurasen o primeiro caderno desta última colección, no ano 1951, antecedente da revista que nacería en 1963 baixo a dirección de Francisco F. del Riego e de Ramón Piñeiro. Atrás quedaban os anos de clandestinidade, de enorme aprendizaxe, e por diante abríase unha nova etapa que, malia non ser idílica, ofrecía a posibilidade de traballar polo país sen xogar fisicamente a vida.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Álvarez Gándara, Alfonso (2013). Francisco Fernández del Riego político. En: María Dolores Cabrera Iglesias e María Dolores Villanueva Gesteira, *Francisco Fernández del Riego. Vigo dende o corazón*. Vigo: Galaxia, 73-77.
- Barros, Miguel (2009). *Ramón Piñeiro e a revisión do nacionalismo*. Vol. II. *Acción Política*. Vigo: Galaxia.
- Beramendi, Justo (2008). *De provincia a nación. Historia do galeguismo político*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Calvo, Tucho (1998). *Valentín Paz-Andrade. A memoria do século*. Sada: Edicións do Castro.

60 Pedrayo fora con Castelao elixido deputado galeguista nas Cortes constituíntes, sendo o único dos deputados galeguistas republicanos que non marchou ao exilio, polo que sufriu os rigores da represión nos planos económico e laboral. Pola súa banda, Gómez Román foi, como se indicou, o último secretario xeral do PG elixido antes do golpe militar de 1936.

- Carballa, Xan (1995). Francisco Fernández del Riego, *o medo que pasamos non se pode crer*. En: *As horas secuestradas. Vida cotiá no franquismo*. Vigo: Promocións Culturais Galegas, 25-29.
- Carvalho Calero, Ricardo (2006). *Epistolario a Fernández del Riego*. Vigo: Galaxia. Edición e transcripción de Dolores Vilavedra e Montserrat Pena.
- Casares, Carlos (1991). *Ramón Piñeiro. Unha vida por Galicia*. A Coruña: Fundación Caixa Galicia.
- Castro, Xavier (1991). Ramón Piñeiro, protagonista e testemuña da nosa historia. En: *Homenaxe a Ramón Piñeiro*. Santiago de Compostela: Fundación Caixa Galicia, 259-264.
- Castro, Xavier (2000). *Castelao e os galeguistas do interior: cartas e documentos 1943-1954*. Vigo: Galaxia.
- Conde, Perfecto (2018). *Conversas con Paco del Riego*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Dasilva, Xosé Manuel (2011). *Proceso e encarceramento de Ramón Piñeiro (1946-1949)*. Vigo: Galaxia.
- Diéguez Cequiél, Uxío-Breogán (2003). *Álvaro de las Casas. Biografía e epistolario*. Vigo: Galaxia.
- Diéguez Cequiél, Uxío-Breogán (2012). Nacionalismo galego, golpe militar reaccionario e a (necesaria) resistencia armada. En: *A guerrilla antifranquista galega: actas. 15, 16 e 17 de xaneiro do 2009. Paraninfo da Universidade da Coruña*. A Coruña: CRMHd'AC, 219-236.
- Diéguez Cequiél, Uxío-Breogán (2015). *Nacionalismo galego aquén e alén mar (1936-1975)*. Santiago de Compostela: Laivento.
- Diéguez Cequiél, Uxío-Breogán (2017). El exilio europeo del nacionalismo gallego a partir de 1939. Francia y la figura de Xohán Xosé Plá. *Cahiers de Civilisation Espagnole Contemporaine*. 18. <https://doi.org/10.4000/ccec.6674>
- Dónega, Marino (1991). Perfil humano. En: *Homenaxe a Ramón Piñeiro*. Santiago de Compostela: Fundación Caixa Galicia, 27-36.
- Estévez, Xosé (1994). El *Galeuzca* en el exilio. En: *Galeuzca*. Vigo: Nova Galicia Edicións, 47-84. Prólogo á edición facsimilar.
- Estévez, Xosé (2009). *Galeuzca: la rebelión de la periferia (1923-1998)*. Madrid: Entinema.
- Fernández del Riego, Francisco (1990). *O río do tempo: una historia vivida*. Sada: Edicións do Castro.
- Fernández del Riego, Francisco (2002). *Cartas de Luis Seoane desde o exilio*. Sada: Edicións do Castro.
- Fernández del Riego, Francisco (2003). *Camiño andado*. Vigo: Galaxia.
- Fernández del Riego, Francisco (2023). O que Galaxia viña significar. *El Progreso*. 17/V/2023.

- Fole, Ánxel (1996). Lembranzas: a xuntanza de 1945. En: *Cartafolio galego*. Vigo: A Nosa Terra, 103. Edición de Claudio Rodríguez Fer.
- Gurriarán, Ricardo (2016). *Enrique Peinador Lines e Mondariz: empresa, turismo e país*. Ourense: Grupo Academia Postal.
- Igrexas, Manuel (2006). Apuntamentos sobre a biografía de Ramón de Valenzuela. En: Charo Ferreiro e Inmaculada Pena, coords. *Homenaxe a Antón Alonso Ríos e a Ramón de Valenzuela*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 9-16.
- Ínsua, Emilio Xosé (2017). O sobriño Xoán Xosé Pla Fernández. En: *O escritor viveirense Xoán Pla Zubiri (1874-1936)*. Viveiro: Biblioteca Emilio Antonio Insua García de Estudios Viveirenses, 70-122.
- Monteagudo, Henrique (2008). Ramón Piñeiro, a Editorial Galaxia e a Real Academia Galega (1950-1962): estratexias de resistencia idiomática fronte ao franquismo. *Grial*. 177, 98-111.
- Nicolás, Ramón (2022). *Francisco Fernández del Riego. Vida e obra dun obreiro do galeguismo*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Pastoriza Rozas, Xose Luís (2015). *Xaime Isla. Raíz e utopía de Galicia*. Vigo: Galaxia / Fundación Isla Couto.
- Pereira, Dionisio e Fernández, Eliseo (2006). *O movemento libertario en Galiza (1936-1976)*. Vigo: A Nosa Terra.
- Piñeiro, Ramón (1981). A personalidade política de Fermín Penzol. *Grial*. 73, 279-288.
- Piñeiro, Ramón (1991a). Balance do noso labor. *Grial*. 111 [monográfico: *Da miña acordanza. Ramón Piñeiro (1915-1990)*], 382-388.
- Piñeiro, Ramón (1991b). Consello de Galicia. *Grial*. 111 [monográfico: *Da miña acordanza. Ramón Piñeiro (1915-1990)*], 353-359.
- Piñeiro, Ramón (1991c). Castelao. *Grial*. 111 [monográfico: *Da miña acordanza. Ramón Piñeiro (1915-1990)*], 369-376.
- Piñeiro, Ramón (2002). *Da miña acordanza*. Vigo: Galaxia.
- Ríos, Xulio (1997). *Plácido Castro*. Vigo: Ir Indo.
- Rojos, Arximiro (1987). *As Mocidades Galeguistas*. Vigo: Galaxia.
- Saco, Fernando (2006). *Os irmáns Saco*. Vigo: A Nosa Terra.
- Sánchez Martínez, Pablo (2020). Achada a acta fundacional da 'Mocidade Galeguista' de Celanova. *Murguía. Revista Galega de Historia*. 41-42, 55-63.
- Santidrián, Víctor (2002). *Historia do PCE en Galicia (1920-1968)*. Sada: Edicións do Castro.
- Toro, Antonio Raúl de (1994). *Galicia desde Londres: Galicia, Gran Bretaña e Irlanda nos programas galegos da BBC*. A Coruña: Tambre.
- Valenzuela, Ramón de (1997). *Era tempo de apandar*. Vigo: A Nosa Terra.
- Villanueva Gesteira, María Dolores (2022). *Francisco Fernández del Riego. Un loitador pola idea de Galicia*. Vigo: Galaxia.

APUNTAMENTOS SOBRE FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO, A EDITORIAL GALAXIA, A REVISTA *GRIAL* E A FUNDACIÓN PENZOL

OBSERVATIONS ON FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO, GALAXIA PUBLISHING HOUSE,
THE JOURNAL *GRIAL* AND THE PENZOL FOUNDATION

Xosé Manuel Soutullo
Fundación Penzol

Resumo: Francisco Fernández del Riego tivo un papel sobranceiro en tres feitos de especial importancia para a cultura galega da segunda metade do século xx que ocorreron hai agora sesenta anos, en 1963: a institución do Día das Letras Galegas, a publicación do primeiro número de *Grial. Revista Galega de Cultura* e a creación da Fundación Penzol. Estas dúas últimas iniciativas naceron ao abeiro da editorial Galaxia, fundada en 1950 por un grupo de persoas vinculadas, na súa maior parte, ao Partido Galeguista.

Abórdase o seu papel na editora, da que foi fundador, o seu primeiro secretario do Consello de Administración e director-xerente; na revista *Grial*, que codirixiu con Ramón Piñeiro durante vinte e cinco anos —cen números, de 1963 a 1988—, e da súa dirección durante corenta e sete anos da Biblioteca da Fundación Penzol, ata finais de 2009, apenas dez meses antes do seu falecemento en novembro de 2010.

Abstract: Francisco Fernández del Riego played a leading role in three highly-important events for Galician culture which occurred in 1963: the inauguration of Galician Literature Day, the publication of the first issue of *Grial. Revista Galega de Cultura* and the creation of the Penzol Foundation. The second and third enterprises came under the umbrella of the Galaxia publishing house, founded in 1950 by a group of people linked primarily to the Galicianist Party. This article examines del Riego's role in Galaxia, of which he was a founder; his position as first secretary of its board of directors and managing director; his contribution to the journal *Grial*, which he co-edited with Ramón Piñeiro for twenty-five years (one hundred issues, from 1963 to 1988); and his management of the Penzol

Foundation Library for 47 years until 2010, shortly before his death in November 2010.

Palabras chave: Editorial Galaxia, Fermín Penzol, Francisco Fernández del Riego, Fundación Penzol, galeguismo, *Grial*, Ramón Piñeiro, Xaime Isla.

Key words: Galaxia publishing house, Fermín Penzol, Francisco Fernández del Riego, Penzol Foundation, Galicianism, *Grial*, Ramón Piñeiro, Xaime Isla.

1. 1963. CATRO FITOS NA CULTURA GALEGA CONTEMPORÁNEA

No ano 1963 producíronse catro importantes feitos na cultura galega contemporánea: a fundación das Edicións do Castro, impulsadas por Isaac Díaz Pardo, a publicación do primeiro número da revista *Grial*, a institución do Día das Letras Galegas e a creación da Fundación Penzol.¹ En tres deles tivo Francisco Fernández del Riego unha intervención central e decisiva. Nestes apuntamentos centráremonos no seu labor en dous deles: a revista *Grial* e mais na Fundación Penzol. E no que tamén tivo na empresa matriz desas iniciativas: a editorial Galaxia, fundada en 1950.

2. SANTIAGO DE COMPOSTELA: PRIMEIRAS EXPERIENCIAS EDITORIAIS

Xa en idade temperá Francisco Fernández del Riego tivo relación co mundo editorial —como el mesmo conta nos seus escritos memorialísticos, véxase, por caso, *Camiño andado*, publicado en 2003, con 90 anos cumpridos—, do que, ademais, temos un valioso testemuño gráfico de Luis Seoane: un seu debuxo do ano 1933 onde aparece retratado co propietario da editorial Nós, Ánxel Casal, acompañado por Álvaro de las Casas, o fundador da organización Ultreya, e mais Xoán Rodríguez Tenreiro e Xoán Brañas Cancelo, compañeiros de militancia nas Mocidades Galeguistas.

Nas citadas memorias conta que, ademais de visitar adoito o Seminario de Estudos Galegos:

1 En 1963, ano, sen dúbida, *axitado* polo centenario da publicación de *Cantares gallegos*, houbo numerosas actividades culturais en distintas localidades de Galicia. De entre elas salienta a exposición bibliográfica organizada por Xesús Alonso Montero e Epifanio Ramos de Castro, *Cen anos de literatura galega*, celebrada en Lugo entre o 9 e o 19 de decembro, que tivo unha relevancia que transcendeu o ámbito local. Ilustra esta apreciación o dato de que o catálogo (Alonso e Ramos de Castro 1964) que se publicou sobre as obras expostas —monografías e artigos— recolle 2149 referencias, das que 1744 se presentaron na mostra.

Compaxinaba eu aquela frecuentación coa case diaria comparecencia na Imprenta Nós. Seoane e mais eu axudabámoslle a Ánxel Casal na redacción e ilustración da publicidade dos libros que ían saíndo do prelo. (Fernández del Riego 2023c, p. 80)

Nas súas variadas actividades neses tempos da República, Del Riego tamén tivo outras relacionadas con asuntos editoriais, pois asumiu responsabilidades en varias revistas. Xa daquela amosaba un dos trazos máis recoñecibles da súa personalidade. Así o lembraba nas memorias antes citadas:

O tempo ben distribuído e ordenado permitíume actuar en tantas fronteas. Ás que debo engadir a das colaboracións na prensa periódica e diaria do país e da emigración. Mesmo como director da revista *Universitarios*, redactor de *Alento*, *Nós*, *Galiza*. (Fernández del Riego 2003c, p. 81)

Mais, nesa altura, o seu futuro profesional xa estaba encarreirado cara ao mundo universitario, pois en 1934 licenciábase en Dereito e comeza a impartir docencia como profesor axudante de dereito civil e noutras materias da carreira (Nicolás 2022, p. 29), actividade académica que compartía coa militancia política, onde xa acadara sona como orador e chegara á secretaría xeral das Mocidades Galeguistas, entre outras importantes responsabilidades. Nada presaxiaba que a súa vida camiñaría por outros vieiros, onde esas breves experiencias relacionadas co mundo da edición cobrarían importancia. Porque o golpe militar de 1936 e a vitoria facciosa en 1939 darían volta ás súas expectativas profesionais, que tiveron que reorientarse laboralmente e, tamén, xeograficamente. Non aconteceu o mesmo coa política, onde permaneceu fiel ás posicións galeguistas desde as diferentes actividades ás que se dedicou durante toda a súa vida.

Mais a nosa intervención centrase no proxecto cultural, e político, que se inicia en 1950 coa fundación da editorial Galaxia, e tamén noutras dúas iniciativas que se desenvolven ao abeiro dese proxecto: a revista *Grial* e a Fundación Penzol. Nas tres, o noso protagonista terá unha posición relevante, xunto con dúas figuras, Xaime Isla e Ramón Piñeiro, ás que el mesmo recoñece unha decisiva contribución no seu desenvolvemento:

Xaime Illa Couto, Ramón Piñeiro López e mais eu constituímos o grupo iniciador dunha tarefa que se amosaba tan dura como dificultosa. Todos tres procedíamos da militancia galeguista, pero as características que nos definían eran moi diferentes. Naquel tempo poboado de sombras, decidímonos a levar a cabo unha actividade conxunta. Constituímos así unha singular unidade de traballo, de compromiso, de esperanza. (Fernández del Riego 2023b, p. 189)

3. RESIDENCIA EN VIGO. A EDITORIAL GALAXIA

Non arriscamos se consideramos que Francisco Fernández del Riego tiña un futuro profesional no ámbito académico, onde xa antes de 1936, como xa dixen, lograra ingresar como profesor axudante para impartir aulas na facultade de Dereito. Tampouco arriscamos se aseguramos que tamén tiña un brillante porvir no campo da política, onde nos primeiros anos trinta xa amosara grandes cualidades como organizador e activista no galeguismo militante. Mais, o fanático e sanguinario golpe militar mudou o escenario vital de milleiros de persoas; tamén o del. Nas súas propias palabras, o triunfo dos sublevados

non só truncara drasticamente o proceso histórico do galeguismo en marcha. Sementou o pavor, o perseguimento, a desolación. O “paseo”, o fusilamento, a cadea, o exilio, o desterro interior, deseñaron o panorama tráxico que cubría todo o país. O desmonte e saqueo de institucións culturais, queima de libros, atentados a todo vestixio galeguizador, completaban a provocada desfeita. (Fernández del Riego 2023c, p. 105)

No seu caso, o final da guerra, fanadas as expectativas académicas, e sentindo, ademais, que a súa integridade física non estaba asegurada en Compostela, onde xa avanzamos que tivera unha intensa actividade pública, cultural e política, supuxo un cambio de residencia que o levou a Vigo a finais de 1939, cidade na que contaba con algúns apoios, nomeadamente, de Valentín Paz-Andrade. As circunstancias da súa instalación na cidade son abondo coñecidas e non repararemos nelas nestes apuntamentos.

Mais si nos interesa aos efectos da súa relación con asuntos editoriais. Porque da man de Paz-Andrade encargárase de traballos de edición en dúas publicacións que, efectivamente, pouco teñen que ver coas actividades do galeguismo político e cultural, mais si entendemos que deberon significar unha importante experiencia para o coñecemento dos labores de edición, que lle serían útiles no futuro en Galaxia, na revista *Grial* e mesmo como impresor, cando se fixo cargo da dirección de Artes Gráficas Galicia.

Trátase da súa ocupación nas revistas *Industrias Pesqueras*, na que comeza a traballar ao chegar a Vigo, e mais *Industria Conservera*, onde o fará desde o ano 1943, cando se volve publicar despois da paréntese da guerra civil, onde é un home-orquestra que redacta e selecciona practicamente todos os contidos de cada número.

Neses tempos, Del Riego tamén participa como actor principal, xunto con Xaime Isla, noutra experiencia que terá unha importante significación nos anos inmediatamente posteriores: o *Suplemento del Sábado* do xornal compostelán *La Noche*. Esta breve experiencia —o primeiro número saíu o 15 de outubro de 1949

e o último o 28 de xaneiro de 1950— serviulles para madurar unha idea que foran forxando na segunda metade dos anos corenta. Del Riego, nun artigo publicado en 1947 en *La Noche*, reflexionaba sobre a necesidade dunha editora de libros en galego, e tamén sabemos, por Ramón Piñeiro, que Isla xa tiña avanzado o proxecto para crear unha editora, que, en principio, se centraría na publicación dunha revista:

Fai tres días recibín tamén carta do Xaime, que me informa dos seus plans relativos á Editorial. Eu xa tiña coñecemento das súas xestións pola túa carta derradeira. Realmente paréceme que pode facer unha gran obra si leva adiante esa empresa. Non deixes de alentalo, ti que estás perto dil.²

Na década dos corenta, algúns dos sobreviventes do tenebroso escenario que se amosaba ao remate da guerra vinculados ao galeguismo, como é o caso do noso protagonista, non renunciaron aos seus ideais e, paseniño, comezaron a reconstruír os vínculos e as relacións que permitisen non só a realización de actividades de signo cultural, pois tamén se propoñen, a partir de 1943, o reinicio da actividade política, neste caso a reconstrución clandestina do Partido Galeguista.

É neste escenario político e cultural onde se fraguará un proxecto que terá unha singular importancia no devir da cultura galega do século XX, e onde o noso protagonista terá un significado papel: a fundación, en 1950, da editorial Galaxia, constituída como sociedade anónima, o que hoxe chamariamos unha industria cultural, aínda que, ao noso entender, tamén foi unha eficaz pantalla que permitiu disimular as actividades do grupo que refundara o Partido Galeguista, que tiñan obxectivos máis ambiciosos que a simple edición de libros.

Francisco Fernández del Riego formará parte do seu primeiro consello de administración, onde se responsabilizará da secretaría de actas, aínda que o seu labor irá moito máis aló desa actividade administrativa. Será un infatigable traballador nos eidos da edición ata que, en 1960, asuma a xerencia da empresa, que exercerá ata finais da década dos setenta, cando compartía ese cargo coa dirección de Artes Gráficas Galicia e a da Biblioteca Penzol, o que, sen dúbida, podía realizar por ter unha personalidade dotada para a organización, da que el era ben consciente, como se deduce da cita que antes recolleemos sobre as súas tamén variadas actividades nos tempos composteláns. Manterase no consello de administración da sociedade editora ata a súa renuncia en 1991.

2 Carta de Ramón Piñeiro a Francisco Fernández del Riego. Lugo, 4 de setembro de 1949. Arquivo FFDR. Biblioteca-Museo Francisco Fernández del Riego.

3.1. OBXECTIVOS FUNDACIONAIS DE GALAXIA

A editora nacía en tempos delicados para a cultura galega e os seus creadores. Como o propio Del Riego recolle n'*A xeración Galaxia*, obra de 1996:

Morte, éxodo ou silencio desagregaran os grupos de escritores, de investigadores, arrincándoos do ambiente no que se movían. Uns permaneceron, atobados, na terra natal, outros víronse forzados a coller o camiño do exilio. Mentres os que aquí quedaran tiñan que se manter amudecidos. (Fernández del Riego 2023b, p. 48)

Créase, pois, cuns obxectivos que procuraban enfrontar esa realidade. En primeiro lugar, establecer unha continuidade coas xeracións anteriores ao golpe do 36: a xeración Nós —a súa figura máis representativa e de meirande prestixio é, nesa altura, Ramón Otero Pedrayo, a quen propoñen e elixen presidente do Consello da Administración da editora—, e a que Carballo Calero denomina a xeración do Seminario de Estudos Galegos (Fermín Bouza-Brey, Lois Tobío, Xosé Filgueira Valverde, Valentín Paz-Andrade, Rafael Dieste, Ramón Martínez López...).

Tamén a dignificación da lingua, cunha decidida opción polo ensaio, que desde o primeiro momento se manifestou no carácter das súas publicacións. Ademais, o ensaio permitíalles vincular intelectualmente a cultura galega coas correntes europeas do momento, fuxindo do ermo en que o réxime franquista quería converter as linguas e culturas diferentes da que se consideraba a única oficial.

Tan importante coma os dous anteriores obxectivos era facilitar unha plataforma ás novas xeracións, nadas polo tempo da República, ou inmediatamente antes, e, en gran medida, descoñecedoras da realidade cultural da Galicia anterior á guerra. Para sabermos dese triste escenario dispomos, poñamos como exemplo, dos testemuños de tres escritores de diferentes xeracións que nos achegaron o seu caso: Xesús Alonso Montero, Xosé L. Franco Grande e Carlos Casares, que comezan na universidade mesmo descoñecendo a existencia de libros en galego ou de personalidades relevantes, como era o caso emblemático de Castelao, de quen o franquismo amosou especial interese en ocultar a memoria das súas actividades de antes e durante o exilio.

Como xa dixemos, Del Riego é un decidido impulsor da editorial Galaxia, que inicia a súa andaina cun consello de administración composto por Ramón Otero Pedrayo, como presidente; Manuel Gómez Román, vicepresidente; Xaime Isla Couto, conselleiro-delegado, e Antonio Fernández López, Sebastián Martínez-Risco Macías e Xesús Ferro Couselo como vogais (Fernández del Riego 2023b, p. 38).

Del Riego será o secretario dese primeiro Consello, e axiña se porá á fronte da produción da editora, que, nos primeiros tempos, contaba cun equipo asesor que tiña como principal función a elaboración dun programa de actividades, como el mesmo informa:

A andadura inicial realizouse coa axuda dun equipo de xente moza. Púxose este en marcha, dirixido por dous membros do consello de administración: Xaime Illa Couto e mais eu. Formábao: o inspector de primeiro ensino Luís Viñas Cortegoso, o médico Ricardo García Suárez, o chanceler do consulado uruguaio, Emilio Álvarez Blázquez; o oftalmólogo, Antón Beiras García, o profesor de ensino medio, Rufo Pérez González, e o escolante Xosé Meixide González. Designouse para exercer a dirección literaria a Ramón Piñeiro López, e para a dirección administrativa e comercial a Luís Viñas. (Fernández del Riego 2023b, p. 51)

Desde eses primeiros momentos, Fernández del Riego asume plenamente a dirección do traballo editorial —co cargo de director-xerente a partir de 1960—. Será un editor no senso máis amplo da palabra. Durante máis de vinte e cinco anos, xunto coa dirección literaria de Ramón Piñeiro, participará na elaboración do plan editorial, aguilloará escritores para sumalos á creación, proporá obras, creará coleccións, corruxará textos, pasará á máquina orixinais para componseos en imprenta... Mesmo, nos primeiros tempos, empaquetará libros e loitará coas reticencias dos libeiros para que aceptasen recibir as publicacións de Galaxia, como el mesmo lembra:

Foron os iniciais, anos de dura laboría. Eu pasaba a máquina os textos, que recibiamos manuscritos. Dirixía na imprenta a diagramación, composición e axuste das páxinas. Corrixía as probas. Faciamos todos os paquetes que despois entregabamos nas oficinas de correos. Levabamos outros en depósito ás librerías locais, onde non eran ben recibidos. (Fernández del Riego 2023c, p. 126)

A propósito da corrección de probas, non de menor importancia foi a aplicación duns criterios harmonizadores, para o cal o Consello de Administración acordou encargarlle a Ramón Piñeiro a redacción dunhas normas para as edicións de Galaxia, normas que non se chegaron a publicitar (Monteagudo 2021),³ mais

3 Para o papel de Piñeiro e Del Riego na elaboración e uso dunhas normas propias de Galaxia véxase o apartado “Importancia histórica da decantación do modelo lingüístico culto” en Monteagudo (2021, pp. 147-150). A obra tamén presenta un recomendable capítulo, o IV, sobre o papel de Galaxia na súa primeira época: “A Editorial Galaxia e a resistencia galeguista” (2021, pp. 151-186).

consta que se aplicaban para “facер máis accesible a lectura da lingua” (Fernández del Riego 2023b, p. 195).

Abondan as referencias que nos permiten coñecer o seu labor, intenso, imprescindible no día a día da editora. Por exemplo, polas cartas que lle envía Carballo Calero (2006) sabemos do seu papel coordinador para conseguir as obras que aquel precisaba para a redacción da *Historia da literatura galega contemporánea* (1963), un dos títulos en que Galaxia puxo maior empeño en publicar, pois cadraba plenamente cos obxectivos que a editora se marcara de dar a coñecer ás novas xeracións a tradición literaria anterior ao 36. Lembremos que el mesmo elaborara un breve manual, *Historia de la literatura gallega* (Fernández del Riego 1951), unha das primeiras publicacións de Galaxia, cun claro interese divulgador.

Outro tanto podemos dicir do seu papel de animador para lograr que figuras que tiveran relevante papel noutrora nas nosas letras volvesen ao rego, como foron os casos de Vicente Risco e Álvaro Cunqueiro. Do primeiro, que despois de 1936 se mantivera afastado da actividade na nosa lingua —en Galaxia, tamén nos primeiros tempos da colección Manuais publicara, en castelán, unha *Historia de Galicia* (Risco 1952)—, logrou, malia aos iniciais reparos, o seu consentimento para organizar un volume, *Leria* (1961) que escolmaba textos de Risco editados nos seus tempos de actividade galeguista.

Máis importante, se cadra, foi o seu papel na recuperación para as letras galegas da figura de Álvaro Cunqueiro, que se inicia xa na etapa en que Del Riego coordina a edición do *Suplemento del Sábado*. Esa incitación obterá a súa peza maior cando Galaxia dea ao prelo *Merlín e familia* (1955), que instala a Cunqueiro nun lugar de honra da nosa literatura.⁴

Tamén foi determinante a súa relación con Manuel Rodrigues Lapa para que a súa edición crítica de *Cantigas d'escarnho e de mal dizer*, composta e impresa en Portugal, se publicase en 1965 baixo o selo de Galaxia, que a incorporou ao seu catálogo e comercializou.⁵

4 Para as circunstancias da relación Del Riego-Cunqueiro, véxase Cunqueiro (2003).

5 Para os problemas da súa edición, e sobre a intensa relación de Lapa co noso protagonista, é interesante achegarse á edición das cartas do primeiro ao segundo, cun esclarecedor prólogo deste (Lapa 2001).

3.2. A COLECCIÓN SALNÉS

En 1961, xunto con Darío Álvarez Blázquez e mais Celso Emilio Ferreiro,⁶ funda a colección de poesía Salnés, que se abriu cos poemarios de dúas personalidades ben coñecidas xa naqueles anos: *Nenias*, de Aquilino Iglesia Alvariño, e *Salterio de Fingoi*, de Ricardo Carballo Calero. N’A *xeración Galaxia* (1995), Del Riego apunta os seus obxectivos:

Concibíase con amplitude de criterio, inspirándose na idea de servir ás letras galegas e a cantos se esforzasen no seu cultivo. Tentábase fortalecer a inquietude creadora dos poetas que, con voz do tempo, se expresasen na nosa lingua. Galaxia apoiou a iniciativa, *incorporándoa ó seu programa editorial*. (Fernández del Riego 2023b; a cursiva é miña)

A propósito da colección, o propio Del Riego sementou confusión sobre a súa pertenza ou non ao plan editorial de Galaxia, pois no seu derradeiro libro memorialístico, *Camiño andado*, de 2003, semella contradicir o escrito en 1995:

Receptivo ás demandas dalgúns poetas, dáballle eu voltas á idea de crear unha colección na que abrir canles para os seus versos. Suxerínlle á dirección literaria de Galaxia que asumise a iniciativa da creación. *Non a estimou oportuna*, entre outros motivos, porque carecía de mercado rendible. Non me convenceron as razóns aducidas e teimeei levar avante a idea por outros camiños. (Fernández del Riego 2023c, p. 182; a cursiva é miña)

Non coñecemos as razóns do cambio de opinión, mais podemos asegurar que a colección aparece nos catálogos de Galaxia desde os seus inicios, pois xa no de 1961 figura entre as outras coleccións da editora como “Salnés, Coleición de Poesía Galega”; e na páxina de créditos dos libros, o enderezo —Reconquista 1, Vigo— é o mesmo ca o de Galaxia. Sexa como sexa, a partir de 1968, na páxina de créditos do poemario *Mencer de lúas*, de Alfredo Conde, xa figura Galaxia como editora. Cómpre lembrar que naquel inicial 1961 Del Riego era o seu director-xerente.

En calquera caso, Salnés publicou, ata 1974, unha importante nómina de autores e obras, que cobrou notoria relevancia por ser nela onde se editou a primeira edición do que, ao pouco, se convertería en emblemática referencia poética

6 Na páxina de créditos dos primeiros títulos, indicase: “Salnés. Coleición de Poesía Galega. Ao coidado de: Celso Emilio Ferreiro, Emilio Álvarez Blázquez, Salvador Lorenzana”. A referencia aos directores da colección desaparece en 1966, no poemario de Bernardiño Graña *Profecía do mar*.

da oposición antifranquista: *Longa noite de pedra*, de Celso Emilio Ferreiro (1962). Na súa edición tivo Del Riego un activo papel, como el mesmo lembra:

[Ferreiro] tiña escritos unha chea de poemas, pero correspondían a distintas épocas e a diversas motivacións inspiradoras. Convencino para que repasásemos xuntos esas composicións. Escolleríamos entre elas as que puidesen fornecer corpo de coherencia á obra que se pretendía. Presentouse [...] cun abondosísimo mangado de poemas mecanografados e manuscritos. Durante varias xeirias de escolla rematamos artellando o libro. Presentouse despois o problema do título [...] ocorréuseme suxerirlle o dun dos poemas escolmados, “Longa noite de pedra”. [...] Con este epígrafe saíu do prelo o libro, que adquiriría axiña gran resonancia. (Fernández del Riego 2023c, pp. 183-184)

Esta cita, tirada do seu *Camiño andado*, que vai máis alá do feito puntual da edición do libro de Ferreiro, ilustra perfectamente o papel de editor, no sentido de conselleiro e interventor, que Del Riego tivo durante as décadas en que se responsabilizou do día a día da marcha de Galaxia.

3.3. A XERENCIA DE ARTES GRÁFICAS GALICIA

Faremos unha breve parada noutra súa actividade relacionada cos libros, neste caso na súa vertente das industrias de impresión: a xerencia de Artes Gráficas Galicia, empresa creada en 1972. Ata ese momento, unha boa parte dos libros de Galaxia imprimíanse nos talleres tipográficos de Faro de Vigo. Cando a empresa xornalística decidiu pechar esa sección de imprenta, un grupo de persoas relacionadas coa editorial —entre elas, Álvaro Gil e Xaime Isla— deciden adquirirla e constituír unha sociedade anónima, que se encargaría da impresión dos libros de Galaxia. Como xa comentamos, Del Riego coñecera xa de novo, en Compostela, as artes da impresión. Agora tocáballe enfrontar os novos retos que nese tempo se presentaban no sector das artes gráficas, como era o caso da muda dos sistemas de composición, coa substitución das linotipias polas novas formas de maquetación realizadas con equipos informáticos. Tamén tivo que afrontar a modernización dunha parte da maquinaria de impresión, obsoleta para os retos da nova empresa. Alí tamén se imprimiron revistas ás que dedicou moitas enerxías: *Industria Conservera*, *Industrias Pesqueras* e, sobre todo, *Grial*. En 1987, xa case con 75 anos, retirouse desta actividade.

4. A REVISTA GRIAL

4.1. O PRIMEIRO INTENTO: COLECCIÓN GRIAL

Como xa referimos ao inicio, os fundadores da editorial tiñan como unha das súas primeiras iniciativas a edición dunha revista:

Cando se constituíu Galaxia quíxose identificala como grupo cultural galeguista, e non como mera empresa editora de libros. Para iso cumpría dispor dunha publicación de carácter colectivo, que aparecese con regularidade. (Fernández del Riego 2023b, p. 64)

Dadas as dificultades de conseguir autorización para a edición dunha revista, pois apenas a lograban as que tiñan unha marcada afinidade co réxime, as xentes de Galaxia optaron pola creación dunha colección á que chamaron *Grial*, de contido principalmente monográfico, que serviría para que o grupo de ensaístas que se estaba conformando ao redor da editorial, e a achega de novas xeracións que se sumaban ao discurso do galeguismo, tivesen unha plataforma desde a que reflexionar sobre problemas de Galicia cunha “dimensión de universalidade”.

Entre 1951 e 1952 publicáronse catro volumes, un por trimestre, que se editaron con estes títulos: o número 1, co significativo de *Presencia de Galicia*; o 2, *Pintura actual en Galicia*; o 3, *Presencia de Curros y Dª Emilia*, e o 4, *Aspectos económicos y jurídicos de Galicia* (Fernández del Riego 2023b, pp. 64-65).

Del Riego tivo un papel central na organización e edición dos cadernos, nos que tamén colaborou publicando indistintamente como Francisco Fernández del Riego e Salvador Lorenzana. No seu papel como editor encargouse, xunto con Piñeiro, da preparación dos volumes, tal como el mesmo informa a respecto do número 1: “A preparación e o ordenamento do volume, diagramado por Xaime Isla, fixémoslo Piñeiro e mais eu no piso vigués da miña residencia” (Fernández del Riego 2023a, p. 283).

Non tardaría o réxime en decatarse de que, pola porta de atrás, as xentes de Galaxia estaban publicando unha revista de pensamento, disimulada como cadernos dunha colección editorial: a colección *Grial*. Nese momento decidiu de maneira fulminante a desaparición da colección.

Aínda así, Galaxia publicou tres obras colectivas co mesmo espírito e semellante composición e presentación da colección *Grial*, mais xa sen identificalas como colección para evitar a gadoupa censora, que axudaron a decantar a opción polo ensaísmo, tan cara aos seu promotores: *7 ensayos sobre Rosalía* (1952), *La saudade* (1953) e *Paisaxe e cultura* (1955). Nos tres volumes tamén colaborou Del Riego utilizando o pseudónimo de Salvador Lorenzana.

4.2. GRIAL. UNHA REVISTA DE CULTURA. 1963

Pasaría máis dunha década, ata 1963, para que o réxime permitise aos promotores de *Grial* lograr un dos obxectivos que se marcaran coa fundación da empresa: editar unha revista de cultura, da que Ramón Piñeiro sinalaba estes obxectivos principais:

1. Ser vehículo responsable da actividade cultural galega.
2. Ser vehículo de incorporación a Galicia da cultura universal, e en especial a europea.
3. Facer presente fóra de Galicia a imaxe da cultura galega.
4. Contribuír ao prestixio cultural da lingua galega, tanto dentro como fóra de Galicia. (Piñeiro 2013, p. 31)

Máis alá destas intencións *culturais*, tamén podemos considerar que a publicación reforzaba o carácter opositor e reivindicativo do proxecto político-cultural que significaba a editorial Galaxia. Seguimos a Ramón Villares nesta consideración:

Nos anos sesenta/setenta [...], polo menos no caso español, o espazo cultural se converteu nun dos instrumentos predilectos de oposición ao franquismo. Isto explica a aparición de publicacións e proxectos de carácter cultural que tiñan como primeiro obxectivo preparar unha saída para a ditadura [...] A revista non naceu, pois, como algo illado [...] a saída definitiva de *Grial* de 1963 forma parte dun proxecto epocal máis claro, tanto dentro como fóra de Galicia. (Villares 2013, pp. 15-16)

A conta disto, será oportuno lembrar que un ano despois, en 1964, tamén na contorna das xentes de Galaxia, se promove a creación do Partido Socialista Galego, inspirado nas posicións que na altura mantiña Piñeiro, e os seus compañeiros, sobre a necesidade de que Galicia contase con forzas políticas (a socialdemocracia e a democracia cristiá) homologables coas maioritarias que reconstruíran Europa após da segunda guerra mundial. Á fronte do PSG situouse, nos seus primeiros tempos, Francisco Fernández del Riego, xa nesa altura, como se dixo, director-xerente de Galaxia e codirector, xunto co propio Piñeiro, de *Grial*.⁷ Da oferta demócrata cristiá encargaríase, co tempo, Xaime Isla.

7 “O 25 de agosto de 1964 constituíuse na Coruña o que se ía chamar Partido Socialista Galego. Ao acto constituínte asistiron Cesáreo Saco, Salvador Rey, Xosé Manuel Beiras, Salvador García-Bodaño, Mario Orjales, Rodríguez Pardo, Luís Viñas, Amado Losada, García Briones e mais eu” (Fernández del Riego 2023a, p. 362).

Así pois, desde 1963, ano da aparición do número 1, ata o número 100, de 1988, trimestre a trimestre, durante vinte e cinco anos, Del Riego e Piñeiro codixiron a publicación, que se converteu nunha prestixiosa referencia do proxecto Galaxia, onde o grupo puido realizar unha das súas máximas aspiracións: a plena operatividade da lingua galega como lingua de cultura, coa que se poderían tratar os máis variados e altos temas malia que, por esixencias administrativas, tivo que publicar tamén colaboracións en castelán. Nese período, as súas páxinas recolleron dúcias de traballos sobre arte, filosofía e pensamento, literatura, lingüística, historia... Tamén publicou numerosas sinaturas da literatura galega e traducíronse dúcias de autores estranxeiros, con especial relevancia de colaboradores da área lusobrasileira.

A revista foi ademais unha plataforma onde concorreron varias xeracións. Sirva de exemplo esta lista de nomes do número 1, onde colaboran tres xeracións do ensaísmo galego: Ramón Lugrís, Xosé M. López Nogueira, Vicente Risco, Ricardo Carballo Calero, Domingo García-Sabell, Raimundo Patiño e o propio Del Riego, co pseudónimo Salvador Lorenzana, que, a propósito da revista, manifestaba:

Grial non se concibira para lectores que habitasen un apartamento dunha soa disciplina. Abriuse a especialidades diversas, constituíndose en amplo abano de manifestacións culturais. Así como a revista *Nós* fora espello da época que precedeu á guerra civil, *Grial* representou o tempo que arrincaba de mediados de século. Conxugáronse nas súas páxinas colaboracións de novos e vellos. Nelas reveláronse como escritores moitos dos que, posteriormente, consagrarían a súa obra nos diferentes eidos da nosa cultura. (Fernández del Riego 2023b, pp. 77-78)⁸

O seu rol nela foi duplo: por unha banda, como autor, tivo unha intensa participación, publicando “157 traballos asinados co seu nome ou con pseudónimo e 459 notas sen sinatura, alén de diversas traducións” (Nicolás 2022, p. 51).

Del Riego, na súa condición de codirector da revista, e polo seu papel de director-xerente de Galaxia, foi quen estivo acotío a pé de obra, o que se encargou da coordinación e da edición. Os temas e o sumario dos números realizáboos con Piñeiro, mais, a efectos prácticos, era el quen se encargaba de que a *maquinaria* funcionase coa precisión dun reloxo, ao que axudaba a súa coñecida forza de vontade. Cando autorizaron a revista, no ano 1963, o réxime apremou cunhas

8 Para unha achega máis detallada sobre a publicación, consúltese en Monteagudo (2021, pp. 288-296) o capítulo “A revista *Grial*: temas e colaboradores”, e a sección monográfica “50 anos de *Grial*” coordinada por V. F. Freixanes e H. Monteagudo (2013).

condicións que semellaban impostas para poder clausurala sen demasiados requirimentos, para ver se, poñendo atrancos, conseguían retirala da circulación, como se desprende dunha carta que lle envía a Piñeiro cando se recibe a autorización da Dirección General de Prensa:

Chameite por teléfono pra che comunicar que me advertiron na Delegación de Información e Turismo que o número de *Grial* ten que saír dentro dos tres meses contados a partir da autorización, xa que do contrario considerarán esta caducada. Tamén hai que inscribir a revista no Rexistro de Publicacións periódicas antes dos dez días da aparición do primeiro número.⁹

Del Riego converteu ese prazo dos dez días nunha norma de obrigado cumprimento: non podía ser o día 11 nin o día 12, sempre antes do décimo día do terceiro mes do trimestre de saída do número. Durante os vinte e cinco anos da súa codirección, esa norma el mesmo manifestou que “non se infrinxiu nin unha soa vez, desde 1963 a 1988” (Fernández del Riego 2023c, p. 147). Tanto é así que, mesmo cando non recibía a tempo algunhas colaboracións, botaba man de materiais que tiña preparados para esas continxencias, como era o caso dalgunhas traducións da súa autoría.

En realidade, nesa súa etapa, foi codirector, editor e redactor xefe. Ademais, unha parte dela coincidiu coa súa dirección de Artes Gráficas Galicia, como xa se comentou, onde se imprimía a revista, o que lle permitiu estar a pé de obra e marcar tamén os ritmos da composición e a impresión.

En 1988, cumpridos os vinte e cinco anos e chegada a revista ao número 100, deixou, non sen mágoa, a dirección de *Grial*, que iniciaría unha nova etapa baixo a batuta de Carlos Casares e un consello de redacción tamén renovado. Mais aínda seguiría á fronte —durante outros case vinte anos— doutra das iniciativas do proxecto Galaxia á que dedicou corenta e sete anos de actividade ininterrompida: a Fundación Penzol.

5. A FUNDACIÓN PENZOL

A Fundación Penzol nace na cidade de Vigo en 1963 e constituíuse con fondos bibliográficos e documentais que Fermín Fernández Penzol-Labandera, rexistrador da propiedade, foi adquirindo desde os anos mozos.

⁹ Carta de Fernández del Riego a Piñeiro. Vigo, 20 de xuño de 1963. Citada en Villanueva Gesteira (2022, pp. 128-129).

Fermín Penzol, nado en 1901, chegou novo ao galeguismo, no que se iniciou, aínda estudante de Dereito en Madrid, a partir do coñecemento de publicacións, como, por caso, *O Tío Marcos da Portela*, que foi descubrindo e adquirindo en librerías de vello, unha afección, a das visitas a estes establecementos para a adquisición de publicacións e documentos, que foi ampliando a todo tipo de impresos e materiais diversos relacionados con Galicia.

Nese tempo, comezos dos anos vinte do século pasado, xunto con outros mozos universitarios galegos residentes en Madrid, funda o grupo Mocidade Céltiga, que axiña establece relacións coas Irmandades da Fala. Ingresa no Partido Galeguista, ao fundarse en decembro de 1931. Pouco antes, en 1930, aprobara as oposicións a rexistrador da propiedade.

Penzol participará na operación clandestina de reorganización do Partido Galeguista, onde chegará a ter un papel relevante, mesmo actuando como secretario político substituíndo a Ramón Piñeiro cando este ingresa no cárcere en 1946. Piñeiro e mais el coñecéranse en Madrid en 1943, e foron construíndo unha íntima amizade, que moito tivo que ver coa súa estreita vinculación con Galaxia e coa iniciativa da Fundación Penzol.

A fundación —a fórmula xurídico-administrativa foi ideada por Xaime Isla, un “home de imaxinación creadora”, a quen o propio Del Riego atribuíu esa característica (Fernández del Riego 2023b, p. 190)— formalizouse en escritura notarial o 7 de abril de 1963, cun padroado encargado do seu goberno formado por persoas vinculadas a Galaxia: Ramón Otero Pedrayo, Antonio Fernández López, Ramiro Isla Couto, Domingo García-Sabell, Ricardo Carballo Calero, Xesús Ferro Couso, Xerardo Fernández Albor, Marino Dónega Rozas, Ramón Piñeiro e Xosé L. Franco Grande. Francisco Fernández del Riego tamén forma parte do padroado, que, ademais, o nomea director da biblioteca. Obviamente, o presidente da institución será Fermín Penzol.¹⁰

A fundación inicia o seu camiñar o 5 de maio dese 1963, cun acto onde o profesor Manuel Rodríguez Lapa ditou a conferencia “Os romanistas italianos e a literatura medieval galego-portuguesa”, no locais do número 24 da rúa viguesa de Policarpo Sanz xestionados por Xaime Isla Couto ante a Caixa de Aforros Municipal de Vigo. A xenerosa contribución de Xaime Isla e de Antonio Fernández López custeou a preparación e adaptación das instalacións para acoller a biblioteca (Fernández del Riego 2023a, p. 321), que no momento da súa

10 N'A *xeración Galaxia* (Fernández del Riego 2023b, p. 111), no canto de Marino Dónega figura Gómez Román. A relación correcta é a que se recolle na acta notarial, de 7 de abril de 1963, de constitución da fundación.

constitución constaba de 7751 libros, e mais unha colección de 6012 sinaturas, compostas por revistas, folletos e diversa documentación.¹¹

Non tiveron dúbidas Fermín Penzol e as xentes de Galaxia sobre a súa instalación en Vigo, que, nese tempo, carecía dunha institución desas características (na Coruña tiña sede a Real Academia Galega, coa súa biblioteca e arquivo; Compostela dispuña da Universidade). Mais tamén deberon pesar dúas circunstancias importantes á hora da súa función operativa: en Vigo tiña sede a editorial Galaxia e dirixíaa Francisco Fernández del Riego. Xa que logo, non debeu ser difícil para os seus responsables decidir a localización.

Decontado, Del Riego, coa súa coñecida capacidade resolutiva, poñerose á fronte do traballo de catalogación e clasificación dos distintos fondos, para o que contou coa axuda valiosa, mesmo imprescindible, de Olga Gallego, experta en arquivos e bibliotecas, naquela altura con destino profesional en Vigo —de quen, por certo, en decembro de 2023 se cumpriu o centenario do seu nacemento—, que tamén estableceu os criterios arquivísticos e bibliográficos dos fondos fundacionais.

A biblioteca e o arquivo da Fundación Penzol convertéronse, así, nunha ferramenta, en palabras do propio Del Riego, que

a partir de entón [...] veu servindo de eficaz centro de traballo para cantos tentaban consagrarse ao estudo e a pescuda da historia, da lingua, da literatura, e dos problemas da realidade cultural e socioeconómica de Galicia. (2023a, pp. 321-322)

Desde os seus inicios, os seus locais foron un centro de estudo e accións relacionadas con moitos e variados aspectos da actividade cultural galega. En palabras de Xosé L. Franco Grande, membro do primeiro padroado de 1963 —ao que tamén pertencía, en representación da Real Academia Galega, cando o seu falecemento en marzo de 2020—, pola Fundación Penzol pasaban

xentes diversas, de moi afastadas inquiredanzas e de moi diferente formación, pero que todas confluían na cobiza de modernización de Galicia, na importancia de coñecer mellor o pasado para mellor construír o futuro. [...]

Todo se podía facer na Fundación, dende planificar as clases de galego que iniciáramos Ferrín e mais eu no Instituto Santa Irene [...] ou actos máis ou menos de actividade política [...] ata xuntanzas máis ou menos informais que, por non dispoñer doutro lugar, tamén se facían alí, por suposto, baixo a ollada vixiante e raposeira de Paco del Riego. (Franco Grande 2010, pp. 134-135)

11 Unha achega máis ampla sobre Fermín Penzol e a fundación en Cabrera e Monteagudo (2010). Para o detalle sobre os seus fondos na etapa do local de Policarpo Sanz, véxase Gallego e López (1980).

Son numerosos os testemuños de persoas que falan da súa acollida e consello atento á hora de dirixir as súas consultas ao longo dos corenta e sete anos que estivo á fronte da xestión dos fondos da Penzol. Varias xeracións de estudosas e estudosos, non só de Galicia, tamén procedentes de institucións académicas europeas e americanas, tiveron en Del Riego un imprescindible asesor.

O crecemento dos fondos bibliográficos, que en 1980 xa se aproximaban aos 12 000 volumes, obrigou o padroado da fundación a matinar no futuro e lograr unhas instalacións que puidesen acoller o seu crecente patrimonio. Nestas circunstancias, o papel de Del Riego tivo especial relevo. O seu prestixio, o seu recoñecemento na sociedade viguesa, foi un factor que contribuíu a atopar a solución.

O 26 de marzo de 1985 a Fundación Penzol asinou un convenio co Concello de Vigo, polo cal este habilitaba para a instalación dos seus fondos os locais da actualmente chamada Casa Galega da Cultura, outrora casa consistorial viguesa. O acordo tamén incluía a dotación por parte da administración local de persoal técnico e auxiliar, e que corresen pola súa conta os gastos do seu funcionamento. O apoio municipal non afecta á autonomía da fundación nin á titularidade dos seus fondos.

Fondos que non pararon de enriquecerse, aumentando notablemente o número e importancia das doazóns bibliográficas e documentais. Sirva como exemplo, que a biblioteca case multiplicara por cinco o número de sinaturas con que iniciara o seu servizo á cultura galega cando Del Riego renuncia, por razóns de idade, nos días finais de 2009.

Apenas tres anos despois do seu falecemento, os fondos da Penzol —nese momento dirixíaa Francisco, *Quico*, Domínguez—, abranguían ao redor de 36 000 monografías, 1 775 publicacións periódicas e máis de 6 500 expedientes e documentos de arquivo (Vidal e Domínguez 2013, pp. 49 e 50).¹² O número non deixa de medrar, pois estimamos chegar ás 50 000 monografías o presente 2024.

En 1995 Del Riego decide doar a súa biblioteca, o seu arquivo e a súa colección de plástica, ademais de variados obxectos, “ao pobo de Vigo”. Unha nova adaptación das instalacións da Casa Galega da Cultura permitiu acoller ese valioso patrimonio, ao tempo que se actualizaba o convenio asinado entre Concello de Vigo e Fundación Penzol.

Das súas distintas responsabilidades relacionadas cos proxectos de Galaxia que vimos de tratar, quizais fose a de director da Biblioteca da Fundación Penzol a que máis lle soubo, a que maiores satisfaccións lle produciu, ata o punto de considerala coma un segundo fogar. Nas que podemos considerar case as súas derradeiras

12 Francisco Domínguez foi nomeado director da Fundación Penzol polo seu padroado en xaneiro de 2010, función que exerceu ata xuño de 2021, cando cesou a petición propia. Para substituílo nomeouse o autor deste escrito.

páxinas memorialísticas, publicadas xa con noventa anos cumpridos, recóllense estas palabras de ton melancólico:

Está a sonar a hora de me ir retirando silandeiamente, xa nonaxenario. Ningún sitio mellor para ese retiro que a Biblioteca Penzol. Continuarei acudindo acotío a ela, mentres teña folgos. A mente sostense viva, lúcida. Pero os ollos van gastos, e envellecidos os ósos. Con todo, seguirei achegándome, aínda que paseniña e traballosamente, ás nove de cada mañá ó querido local na Casa Galega da Cultura. (Fernández del Riego 2023c, p. 262)

6. FINAL

Desde que escribiu esas liñas aínda pasarían seis anos ata a definitiva retirada, que pechaba unha longa vida de acción política e cultural, que, simbolicamente, comezara aos 18 anos, un 25 de xullo, na súa vila natal de Vilanova de Lourenzá cun discurso de reivindicación galeguista desde o balcón do concello, e que, ata os seus últimos días, mantivo firme o leme nun rumbo que nunca, nin nos momentos máis dramáticos da súa vida, se afastou da idea dunha Galicia que defendese con decisión a súa personalidade e os seus dereitos políticos, lingüísticos e culturais.

A maior parte do seu tempo andouno polos camiños do grupo político e cultural que el axudou a conformar, grupo nucleado arredor da editorial Galaxia. Nas súas creacións máis salientables —a propia editora, a revista *Grial* e a Fundación Penzol— tivo un relevante, imprescindible papel. Nese longo camiñar foi acompañado de xentes —ás cales se referiu como “a xeración Galaxia”— que cómpre recoñecer, porque así el mesmo o recolle no libro onde deu conta da peripecia desa xeración, que tiveron un papel vital no renacemento da cultura galega despois da traumática e violenta experiencia do golpe militar de 1936. Foi unha xeración formada, entre outras, por persoas como Francisco Fernández del Riego, Ramón Piñeiro, Xaime Isla Couto e o mesmo Fermín Penzol, que souberon responder con acción e intelixencia ás difíciles circunstancias en que Galicia e a súa cultura ficou despois desa tenebrosa data.

A concesión do Día das Letras Galegas a Francisco Fernández del Riego, como en 2009 a Ramón Piñeiro, debemos entendela tamén como unha homenaxe ás persoas que, por caso, aparecen na coñecida fotografía da asemblea de constitución da editorial Galaxia, en 1950, cando volveu retomarse a tarefa de reconstrución da nosa dignidade cultural e nacional.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alonso Montero, Xesús e Ramos de Castro, Epifanio (1964). *Cen anos de literatura galega. Catálogo da exposición bibliográfica*. Lugo: Círculo das Artes.
- Cabrera Iglesias, María Dolores e Monteagudo, Henrique, eds. (2010). *Fermín Penzol. Unha obra para un país*. Vigo: Fundación Penzol / Galaxia.
- Cabrera Iglesias, María Dolores e Villanueva Gesteira, María Dolores (2013). *Francisco Fernández del Riego. Vigo dende o corazón de Galicia*. Vigo: Fundación Penzol / Galaxia.
- Carballo Calero, Ricardo (1963). *Historia da literatura galega contemporánea, 1808-1936*. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, Ricardo (2006). *Epistolario a Francisco Fernández del Riego*. Vigo: Galaxia. Edición e transcripción de Dolores Vilavedra e Montserrat Pena.
- Cunqueiro, Álvaro (1955). *Merlín e familia*. Vigo: Galaxia.
- Cunqueiro, Álvaro (2003). *Cartas ao meu amigo. Epistolario mindoniense a Francisco Fernández del Riego, 1949-1961*. Vigo: Galaxia. Edición de Dolores Vilavedra. Limiar de Francisco Fernández del Riego.
- Fernández del Riego, Francisco (1951). *Historia de la literatura gallega*. Vigo: Galaxia.
- Fernández del Riego, Francisco (2023a [1990]). *O río do tempo. Unha historia vivida*. Vigo: Galaxia.
- Fernández del Riego, Francisco (2023b [1996]). *A xeración Galaxia*. Vigo: Galaxia.
- Fernández del Riego, Francisco (2023c [2003]). *Camiño andado*. Vigo: Galaxia.
- Ferreiro, Celso Emilio (1962). *Longa noite de pedra*. Vigo: Galaxia.
- Franco Grande, Xosé L. (2010). Un lugar de encontros. En: María Dolores Cabrera Iglesias e Henrique Monteagudo, eds. *Fermín Penzol. Unha obra para un país*. Vigo: Fundación Penzol / Galaxia, 134-135.
- Freixanes, Víctor F. e Monteagudo, Henrique, coords. (2013). 50 anos de *Grial* [número monográfico]. *Grial*. 200.
- Gallego, Olga e López, Pedro (1980). *Guía das coleccións bibliográficas e documentais da Fundación Penzol*. Vigo: Fundación Penzol.
- Lapa, Manuel Rodrigues, ed. (1965). *Cantigas d'escarnho e de mal dizer dos cancioneiros medievais galego-portugueses*. Vigo: Galaxia.
- Lapa, Manuel Rodrigues (2001). *Cartas a Francisco Fernández del Riego sobre a cultura galega*. Vigo: Galaxia.
- Monteagudo, Henrique (2021). *O idioma galego baixo o franquismo. Da resistencia á normalización*. Vigo: Galaxia.
- Nicolás, Ramón (2022). *Francisco Fernández del Riego. Vida e obra dun obreiro do galeguismo*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.

- Piñeiro, Ramón (2013 [1982]). A revista *Grial*, vontade de afirmación. *Grial*. 200, 28-31.
- Risco, Vicente (1952). *Historia de Galicia*. Vigo: Galaxia.
- Risco, Vicente (1961). *Leria*. Vigo: Galaxia.
- Vidal Fraile, Marián e Domínguez Martínez, Francisco (2013). A Fundación Penzol na Casa Galega da Cultura. En: María Dolores Cabrera Iglesias e Malores Villanueva Gesteira, *Francisco Fernández del Riego. Vigo dende o corazón de Galicia*. Vigo: Fundación Penzol / Galaxia, 48-53.
- Villanueva Gesteira, Malores (2022). *Francisco Fernández del Riego, un loitador pola idea de Galicia*. Vigo: Galaxia.
- Villares, Ramón (2013). Actuar desde a cultura. Galeguismo 'histórico' e transición democrática. *Grial*. 200, 15-27.
- VV.AA. (1952). *7 ensayos sobre Rosalía*. Vigo: Galaxia.
- VV.AA. (1953). *La saudade*. Vigo: Galaxia
- VV.AA. (1955). *Paisaxe e cultura*. Vigo: Galaxia.

“VIN E LOITEL. SON UN HOME!”

“I CAME AND FOUGHT. I AM A MAN!”

Camiño Noia Campos
Universidade de Vigo

Resumo: Percorrido existencial de Francisco Fernández del Riego na cidade de Vigo filtrado pola percepción de alguén que conversou con el en andainas e sobremesas e participou en diferentes actividades nas que el era o protagonista. Bosquéxanse os traballos realizados antes da creación da editorial Galaxia e as relacións que estableceu Del Riego na cidade con antigos militantes galeguistas, empresarios de pesca, xente da cultura e artistas plásticos. Recórdanse as actividades políticas que emprendeu e nas que colaborou: o intento de reconstrución do PG e a formación dun comité da UIL que lle custou a cadea e, xa na Transición, a participación na fundación do PSG. Dedicáanse uns parágrafos á tarefa anual de presidente da mesa de negociación dos convenios de Citroën entre 1980 e 1990. Remata o artigo con algunhas mostras de escritores que o consideran un mestre de quen aprenderon historia e literatura galegas.

Abstract: This article is an analysis of Francisco Fernández del Riego’s existential experience in the city of Vigo, filtered through the perception of someone who conversed with him during walks and table talks and participated in different activities that he organised. His works before the creation of the Galaxia publishing house and the relationships established by Del Riego in the city with former Galician militants, fishing industry entrepreneurs, cultural figures and visual artists are assessed. The political activities that he undertook and in which he participated, the attempt to rebuild the Galicianist Party and the formation of a committee of the Union of Free Intellectuals that led to his imprisonment and, during the Transition, his role in the foundation of the Galician Socialist Party are also examined. Several paragraphs are devoted to his annual task of chairing the negotiating table for the Citroën agreements from 1980 to 1990. The article

ends with some samples of writers who regard him a teacher from whom they learned about Galician history and literature.

Palabras chave: Francisco Fernández del Riego, Vigo, Valentín Paz-Andrade, *Industrias Pesqueras*, Enrique Peinador, Manuel Gómez Román, Partido Galeguista, editorial Galaxia, Biblioteca Penzol, Asociación Cultural de Vigo, Citröen.

Key words: Francisco Fernández del Riego, Vigo, Valentín Paz-Andrade, *Industrias Pesqueras*, Enrique Peinador, Manuel Gómez Román, Galicianist Party, Galaxia publishing house, Penzol Library, Vigo Cultural Association, Citröen.

Francisco Fernández del Riego (Paco ou Del Riego a partir de agora)¹ foi “un dos guieiros do noso rexurdimento” na posguerra, utilizando as palabras de Ramón Piñeiro nunha carta que lle escribe o 1 de agosto de 1949.

Coñecín persoalmente a Paco o ano 1969 na Penzol, onde o fun visitar por iniciativa de Piñeiro. Véndoo trecolear na máquina de escribir mentres falaba, fiqui admirada do ritmo harmónico, sen pausa, co que atendía a todo sen deixar de arrastrar o carro. Díxome que estaba ocupado mecanografando un artigo para o número 26 de *Grial*, o que non lle impediu atenderme e acceder ó meu pedimento. Logo souben que era el quen mecanografaba os textos que lle chegaban manuscritos para a revista, que os organizaba nas distintas seccións e, cando se necesitaba algún máis, escribíao ou pedíalle a alguén que llo escribise (acudía con frecuencia a Cunqueiro desde que residía en Vigo). Podemos comprobar todo iso revisando os cen primeiros números de *Grial*, onde veremos que en noventa e cinco deles hai un ou varios artigos asinados co nome de Fernández del Riego ou con algún dos seus pseudónimos, e unha presenza habitual de Cunqueiro.

O director de *Grial* fixo da revista unha peza esencial no devir da nosa cultura, informándonos a quen comezabamos a interesarnos pola historia e a literatura de nós do que se podía saber naqueles tempos. E fixo moito máis, pódese dicir que foi o alicerce no que se asentou a vida cultural de Galicia de 1950 a 1975, e foi un incansable traballador pola identidade cultural de Galicia, como escritor, editor de libros, corrector e director da Penzol. Todo, e máis, no tempo que reside en Vigo, e non resulta doado falar da súa vida nesa cidade sen referirse a eses traballos.

Coas súas calidades de home animoso, sistemático e comprometido co seu tempo e co seu país, Paco viviu lixeiro para atrapar a vida sen prexuízos, proxectou

1 Dicia García Sabell: “Paco é Fernández del Riego cando se pon serio. I é Paquiño cando está contento”.

empresas e, superando moitos atrancos, case sempre chegou á meta proposta. Con todo, os seus múltiples traballos non o fixeron renunciar ós praceres da vida. É coñecido o seu gusto polo boa mesa, o que lle inspirou ó seu amigo Otero Pedrayo o poema “Marcha triunfal”, no que lle chama “pontífice do manxar escolleito”, que “leva comidos oito barcos de merluza, seis ou sete de linguado, cinco de robaliza e tres ou catro doutras especies diferentes incluídos chinchos e xoubas”. Dou fe de que foi amigo do bo comer e beber, mais tamén de que foi un sensible admirador da natureza e da arte. Tivo que durmir en catres con colchóns de follado e de escasa hixiene mais procurou os moles de lá e almofadas suaves. Foi home que soubo gozar da viaxe da vida.

Todo iso, certamente, é ben sabido, e tamén o que direi a continuación, mais será outra ollada; a dunha persoa que o coñeceu e tivo unha boa relación con el ata a súa morte. Viaxamos xuntos en varias ocasións, a Mondoñedo, a Muros, a Cambados e a outros lugares máis próximos a Vigo, onde coincidimos en numerosos actos. Conversei e discutín con el en dinstintos momentos. Prestábase ó debate vivo.

Instalado en Nigrán no apartamento de Area Loura de xuño a outubro, compartimos xantares nos que nunca faltaban as discusións cando lle afeaba o comportamento machista da súa xeración e, sobre todo, o que el tiña con Evelina. Sei da súa fonda amizade cos amigos e da súa xenreira coa xente que non aturaba. Acompañeino algúns días nos seus paseos polo areal de Praia América. Xulián e mais eu chegabamos contra as 11 onda el cando xa percorrera —dicía— dúas veces o areal desde as 10 da mañá, despois de ler a prensa que lle subía o porteiro do edificio onde vivía e de bañarse varias veces no mar. Estaba feliz, comentaba as noticias do día e contaba as anécdotas que lle pasaban coa xente que o paraba porque o vira na televisión ou no *Faro de Vigo*; algúns preguntábanlle a que se dedicaba. Cando viña de fronte alguén co que non quería falar, facíanos dar a volta “É un pesado/pesada. Non o aturo!!”, dicía. Era divertido pasear con el. Ás 12 marchaba facendo sempre o mesmo ritual: limpaba os pés coa toalla na pedra de Area Loura onde deixara as zapatillas, poñíaa e subía á casa. Nesa pedra, o Concello de Nigrán por iniciativa do IEM (Instituto de Estudos Miñoráns) puxo unha placa de bronce para gardar a súa lembranza. Queríamos agradecerlle o seu afecto, a súa compañía en xantares regados cun bo albariño e os máis de mil libros que lle doou ao concello, depositados hoxe na nova biblioteca de Nigrán. Un día a placa de bronce desapareceu e agora hai outra de folla de aceiro.

Nos paseos, xantares e visitas á súa casa estreitamos a relación e coñecín a Evelina Herbella, que me confesou o moito que admiraba a Paco desde que o vira de estudante en Compostela botando un discurso. Contoume episodios da súa relación con el; coñecín a Ana María, a irmá monxa que no verán levaba as nosas

fillas a Irlanda e me traía artigos sobre o bilingüismo irlandés, e fixen amizade con Lolita, a viúva de Joaquín, que vivía noutro apartamento de Area Loura e me contou vivencias dos irmáns Del Riego e dos amigos. Recordaba a Plácido Castro con moita admiración, co que compartira xantares e parladoiros no areal de Coruxo. Dicíame que era un home moi elegante, educado coas mulleres do grupo e moi amable con todos, nada semellante a outros asistentes ás xuntanzas.

BREVE MEMORIA DOS PRIMEIROS ANOS EN VIGO

Del Riego vai para Vigo no outono de 1939 traballar no despacho do avogado Valentín Paz-Andrade, en Ronda de Don Bosco. E, como conta nas memorias *O río do tempo*, soubo polo *Faro de Vigo* ó chegar no tren a Redondela que o detiveran acusado polo gobernador civil de redactar unha solicitude de subida do prezo da carne para o gremio de carniceros vigueses. O mozo de 26 anos non sabe que facer nin onde ir, e conta que ó baixar do tren en Vigo atopou un “vello coñecido” que o leva ó despacho do avogado preso onde deixara un parente. El déixao entrar, mais non lle dá que facer. Ós dous días de chegar, sabe que Paz-Andrade vai desterrado a Villanueva de la Serena, unha pequena vila de Estremadura, e que sae no tren das catro da tarde. Paco achégase á estación para falar con el e só poden intercambiar unhas frases, impídello o policía que o leva, mais foron abondas para que o avogado lle encargase que continúe co seu labor de editor na revista *Industrias Pesqueras*. Na entrevista que lle fai Tucho Calvo a Paz-Andrade (1998, pp. 171-172), este di que Paco chegaba a Vigo “para traballar como pasante” no seu despacho o mesmo día pola mañá que el ía subir no tren para o desterro e que chegou “a trocar con el unhas verbas na estación do tren” para encargarlle facer a revista.

Del Riego no seu libro *Vigo sentimental* (2001, pp. 169-172) volve referirse a ese encontro con Paz-Andrade cando chega a Vigo, mais variando algo a narrativa anterior:

A pouco de nos baixar do tren que nos conduciu á cidade batemos con tres vellos amigos, compañeiros de actividades galeguizadoras: Enrique Peinador Lines, Manuel Gómez Román e Valentín Paz Andrade. O primeiro, asentado en Vigo desde había algún tempo, fora propietario do balneario de Mondariz. Animador alí de empeños culturais galegos, propiciador de edición de libros de Cabanillas, responsable da revista *La Temporada* de Mondariz, que se publicaban no importante centro de augas medicinais. Nas conversas que mantiñamos no seu domicilio da rúa Cuba evocabamos episodios como os devanditos, ou o

relativo á sesión académica celebrada no balneario para recibir os numerarios Ramón Cabanillas e Rey Soto. [...]

Pola súa parte, Paz Andrade, que viñera a Vigo desde o Lérez natal para dirixir o xornal *Galicia*, conciliaba a profesión de avogado coas colaboracións periodísticas, figuraba como director da revista *Industrias pesqueras*.

Antes de Paz-Andrade, nomea a Peinador e a Gómez Román na secuencia das primeiras persoas coas que topa en Vigo. Quizais porque xa non recorda os feitos con precisión, mais puido ser a propósito situando os tres amigos en correspondencia ó afecto que lle tiña a cada un.

Fose como fose o encontro, non deixa de asombrar que un home do interior que só vira o mar nos veráns da infancia e da adolescencia en Foz se encargase dunha revista de pesca coa preparación que tiña en dereito e literatura. Pois Paco encargouse, e di nas memorias que “pasaba varias horas no despacho de Ronda, escribindo e traducindo artigos do español, portugués e, sobre todo, de revistas francesas como *La Pêche maritime...*”. Aleuto como era, Del Riego buscou información na xente que sabía do mundo do mar, encargou traducións do inglés e pediulle axuda ó seu irmán Domingo, que estudara Farmacia e lle gustaba pescar. Con iso e a súa dedicación sacou adiante a revista e aprendeu moito sobre as industrias pesqueiras.

ENCUNTRO CON VELLAS E NOVOS AMIGOS. CASAMENTO

Quizais nas horas de soidade na pensión viguesa nos primeiros meses da chegada a Vigo, Paco debeu recordar o que escribira no manifesto lido no balcón do concello da súa vila natal de Lourenzá, o 25 de xullo de 1931 nos inicios da II República, que non puidera cumprir:

Se va a exigir ahora en el Congreso lo que tantas veces se le negó a Galicia: su pasado histórico y su personalidad regional porque a nuestra cenicienta región le arrebataron su lengua dulce y mimosa, sus tradiciones gloriosas, sus costumbres poéticamente patriarcales, sus creencias cristianas y hasta su independencia brava y adusta.

Aquel recordo, sen dúbida, deulle forzas para intentar recuperar o Partido Galeguista desafiando a Ditadura. E o encontro con Enrique Peinador foi decisivo para ter a forza de botar adiante o proxecto.

Enrique Peinador Lines (1880-1940) tiña 59 anos cando Del Riego o atopa en Vigo. Era un rico empresario, dono do balneario de Mondariz, socio da Compañía

de Tranvías de Vigo e doutras empresas, maila perder algúns terreos familiares incautados polo goberno da Ditadura. Nos primeiros anos do século XX promovera a recuperación da fonte da Gándara, no concello de Mondariz, para construír un balneario que axiña se converteu nun lugar de referencia en Europa, frecuentado pola alta burguesía española e estranxeira. En 1925, a parroquia da Nosa Señora de Lourdes, á que pertencía o balneario, convértese en concello independente por un decreto de Afonso XIII. O ano 1936, a familia Peinador traballaba no proxecto dunha liña de tranvía de Vigo a Mondariz pasando por terreos da súa propiedade no alto de Puxeiros, onde estaba proxectada a estación de “Peinador”. Despois da guerra, o goberno fascista exprópialle os terreos de Puxeiros para construír un aeroporto, a pesar de que o lugar non era adecuado para a navegación aérea pola proximidade ó mar e ós montes onde chocan os ventos mareiros producindo espesas neboeiras. A advertencia dos enxeñeiros non botou abaixo o proxecto e fíxose o aeroporto de Peinador.

No escaso mes que tivo de vida despois da guerra Enrique Peinador conservou a participación noutras empresas e mantivo a admiración e o respecto da clase empresarial viguesa malia as súas simpatías cos galeguistas na preguerra. Del Riego recorda que todos os días agás os domingos ía á súa casa na rúa Cuba ás sete da tarde para falar con el sobre o proxecto no que teimaba e da xente coa que se podería contar: “Don Enrique amosábase moi escrupuloso na análise das condutas. Poñíalles chatas a algúns galeguistas ao efectuar o relato das posibles incorporacións [ó PG]”, di (1990, p.139). Acordan convidar a esas conversas a Manuel Gómez Román, que pasara momentos moi duros durante a guerra e vivía illado metido no seu despacho de arquitecto na rúa García Barbón ou na casa de Teis. Del Riego coñecéao antes da guerra en Compostela, cando aquel era secretario xeral do Partido Galeguista e el un estudante de Dereito. O arquitecto leváballe 38 anos.

Nin Peinador nin Gómez Román lle deron esperanzas a Del Riego de poder contar para a restauración do PG coa xente de Vigo que militara ou que traballara a prol do Estatuto antes da guerra, e pensaron en persoas doutros lugares que sobreviviran á morte e ó exilio. Como Peinador morre oito meses despois de chegar Del Riego a Vigo, as conversas con el hai que situalas nos meses que van de setembro de 1939 a xuño de 1940. Logo Del Riego continúa xuntándose con Gómez Román no seu estudio ou na súa casa para comezar as xestións do ambicioso proxecto.

Manuel Gómez Román (1875-1964) era un arquitecto recoñecido na cidade de Vigo. Malia a súa militancia como secretario do Partido Galeguista, a implicación na defensa do Estatuto de Autonomía e outras actividades de colaboración coa II República non sufrira represalias polo goberno da Ditadura e puido seguir

traballando na súa propia cidade. Tiña moi boa relación coas autoridades locais e co bispado de Tui, que lle encargou os planos da capela do monte da Guía e os dunha basílica para o centro da cidade que non se chegou a facer. Antes da guerra deseñara grandes edificios en Vigo e casas de veraneo para a burguesía nos areais da contorna. Era un home rico, dono de varios inmobles na cidade, un deles o Hotel Universal na avenida Montero Ríos, que foi a súa residencia nos derradeiros meses de vida. Alí morre en novembro de 1964. É posible que a razón da súa inmunidade ante os falanxistas se debese á intervención dun parente seu rexistrador da propiedade que era un alto mando da Falanxe.

Paco proponse recuperar o cargo de secretario xeral do partido que van refundar na clandestinidade e o arquitecto vigués, que ten 65 anos, acepta. Están seguros de facer o que deben e arríscanse á posible represión policial. A amizade entre os dous galeguistas estreitase, senten unha fonda admiración e afecto un polo outro. Del Riego deixou patente nos varios esbozos biográficos que fixo en publicacións periódicas e monografía sobre Gómez Román. No libro *Vigo sentimental* recorda a fonda amizade que os uniu e os valores que tiña como arquitecto, mais non fai referencia ó seu galeguismo.² Recorda tamén os encontros con el no estudio de García Barbón e os “substanciosos xantares” que lles preparaba a súa compañeira, Nieves Gil Mariño, na casa de Teis mentres eles “artellaban proxectos de futuro”.

Nas súas memorias, Paco quíxase das carencias que pasara nos primeiros meses de estar en Vigo. “Tiven pois que seguir apañándome cos precarios ingresos que me producía a colaboración na revista e a limitada reserva pecuniaria que trouxera de Santiago” (1990, p. 131). Di que facía unha única comida ó mediodía que compartía co pintor Carlos Maside, inhabilitado coma el pola Ditadura, nun bar onde lle daban pan con vermes: “Eran os dese tempo días de fame, de restricións, de prato único [...] Eu, moito máis ca el, debía por encher o bandullo”. Mais non di que compensaba esas carencias coas merendas en casa de Peinador e cos xantares na casa de Nieves Gil.

O primeiro ano da estadía en Vigo foi moi difícil para Del Riego. Ademais de ter que facer traballos novos e mal remunerados, tivo que sufrir todas as mañás durante varias semanas, ata que deixou de coller o teléfono, a chamada dun tipo que lle dicía: “¿Sabe usted que está viviendo con permiso del enterrador?”. Con todo, Paco non se agochou e despois de xantar asiste a un parladoiro no café

2 “O arquitecto Gómez Román era home exemplar e de prestixio profesional. O labor artístico que realizara na cidade e nas súas aforas supuña un azeitamento ó medio. Soupera fixar con tino a súa atención no ciclo arquitectónico medieval e no noso barroco. Pero, ó propio tempo, ademprendera a traballar a pedra granítica das canteiras galegas. Ollaba nela toda a nobreza que encerraba para lle dar sentido á construción”, di Del Riego (2001, p. 169-170).

Derby, unha famosa cafetería da rúa Urzáiz á que ían artistas e escritores. Cita os nomes dos que asisten con frecuencia: Celso Collazo, un xornalista que residira en Londres, Moscova e Nova York; o poeta Xosé Díaz Jácome, que era redactor xefe de *Faro de Vigo*; o crítico literario Ramón González Alegre, fundador de *Alba*; o poeta Eduardo Moreiras, que facía a revista *Mensaxes de poesía*; Celso Emilio Ferreiro, Xosé Mª Castroviejo, o pintor Ánxel Sevillano e Álvaro Cunqueiro cando viña pasar uns días en Vigo, onde fixaría a residencia anos despois. E alí encontra a Carlos Maside, a quen coñecía dos tempos da universidade en Compostela, que o acompañará nos austeros xantares e co que fará longas andainas pola cidade.

Paz-Andrade volve do desterro uns quince días despois grazas a unha estratexia argallada por el para asistir a unha xuntanza de pesca. Á volta dálle traballo a Paco como avogado no seu despacho e, ademais, conséguelle unhas clases no colexio Mezquita, onde se fixo chamar Francisco Fernández para non ser recoñecido polas autoridades. Con eses traballos puido mellorar as condicións de vida e casar.

No outono de 1940 Paco celebra a voda con Evelina Herbella Nieto, a súa noiva licenciada en Farmacia e filla dun rico notario da Rúa. Desde entón levou unha vida estable sen privacións. A namorada Evelina puido poñer unha farmacia na Rúa de Petín, no Barco de Valdeorras ou noutro lugar preto da súa familia e amizades e residir alí con Paco, pero veu a Vigo, lonxe dos seus, para vivir nun piso pequeno da rúa Pi i Margall convertida nunha ama de casa casada cun home que pasaba o día fóra. Non exerceu a carreira de farmacia; segundo me dixo en presenza de Paco, cedulle o título ó seu cuñado Domingo, que aínda non rematara a carreira, para que puidese rexentar unha botica que se traspasaba na rúa do Príncipe. O amor e a xenerosidade de Evelina con Paco é inenarrable. Grazas a ela e ás súas renuncias, el dispuxo de tempo para dedicarse a tantas empresas, estar cos amigos en parladoiros e xantares e levar unha vida comfortable sen penurias económicas. A xenerosidade da compañeira durou toda a vida e demostroula apoiándoo e acompañándoo en todas as súas actividades. Cando o ano 1943 Paco convoca a asemblea constituínte do partido galeguista, faina na súa casa de veraneo en Coruxo. E Evelina encárgase da organización da infraestrutura e do xantar que estaba incluído. Segundo contou Paco, os asistentes degustaron un bo menú e Evelina, coa súa simpatía e amabilidade, exerceu de boa anfitrióna.

Falamos desas cousas no piso de Area Loura en varias ocasións. Eu afeáballe a Paco a súa conduta patriarcal, da que se defendía recoñecendo o calado traballo da súa muller. A pobre Evelina pasou moi mal os últimos días de vida, estaba moi alterada, non podía descansar e daba berros de angustia; parece que os calmantes non lle facían efecto. A situación no quinto piso da praza de Compostela era dramática e Paco aguantouna con paciencia. Nunha das visitas que lles fixemos

Xulián e eu, díxonos con bágoas nos ollos: “Débolle moito e non podo sacala da casa, sen ela non podería ter feito o que fixen”. Certamente, Evelina foi un esteo no que Paco se apoiou para sacar do marasmo a cultura galega e poder levar unha vida estable e gozosa.

Pasados tres anos na cidade, Paco ten comodidade económica: ademais de colaborar con Paz-Andrade no seu despacho de avogado, leva o traballo de edición da revista *Industrias Pesqueras* e dá clases en tres centros. No colexio Labor, onde non o contrataran pola súa situación de inhabilitado, chámano un ano despois, e aínda monta a academia Sigma na praza da Constitución con dous profesores máis. Ve o futuro con esperanza e comprométese a fondo na reconstrución do PG.

Outra persoa que non fose Del Riego, con tantos empregos diferentes e comprometido cun grupo de galeguistas na recuperación do partido, deixaría o traballo na revista de pesca, tan alleo á súa formación. Pero el non o deixa, continúa atendendo todo, e en 1943 aínda se compromete a levar o temón doutra revista de pesca, *Industria Conservera*, coa que estivo relacionado durante máis de vinte e cinco anos, “non nominalmente, pero si na práctica”, segundo di Vieites Baptista de Sousa (2013, pp. 64-65). A Unión Conserveira encomendáralle a Paz-Andrade a revista na súa segunda época, de 1943 a 1984, e este ofrécelle o traballo a Paco. Tiña que encargarse da edición mensual da revista e de levar a imprimir os exemplares ós talleres do *Faro de Vigo*. E non só facía eses traballos senón que escribía artigos nela co pseudónimo *Alevín*. Cobraba cincocentas pesetas ó mes por ese traballo, unha cantidade alta naquel tempo.

Del Riego podía con todo, gustábanlle os retos e non debía sentirse incómodo no mundo empresarial vigués. Teño a idea de que a súa xestión nas revistas de pesca non foi tanto por aumentar os salarios das clases, senón polas relacións que lle daban con xente do empresariado que o podería axudar ante posibles problemas coas autoridades gobernamentais nos seus proxectos políticos e culturais. A organización da Falanxe era moi forte en Vigo, tiña moita xente afiliada. Non sei se estes empresarios estaban afiliados a esa organización, mais Paco chegou a ter unha boa relación con Gaspar Massó, dono de fábricas de peixe e baleeiras, e con Eugenio Fadrique, dono da fábrica de latas de conservas La Artística, da que era o director José Meixide, que o axudou a saír da cadea a segunda vez. O seu irmán Antonio fíxose accionista de Galaxia.

A partir de 1945 Paco asiste ao parladoiro da cafetería Alameda organizado por Paz-Andrade cun grupo de artistas plásticos. Segundo di, frecuentado por Prego de Oliver, Urbano Lugrís, Bustamante, Mario Granell, Abelenda, Federico Rivas, Plácido Castro, Laxeiro —a quen coñecía de Compostela— e os irmáns Xosé María

e Emilio Álvarez Blázquez, entre outros. Nos case seis anos en Vigo, coñece unha chea de homes que se moven no mundo empresarial e da cultura.

O interese polas artes plásticas, que xa lle viña dos anos da República, aséntase en Vigo na relación que establece cos artistas. A medida que a situación económica mellora, comeza a adquirir cadros e esculturas, segundo me ten dito, para axudar os artistas. Chegou a coñecer ben a arte galega, do que dan mostra os seus artigos de prensa sobre pintura, escultura e artistas galegos. “A pintura actual en Galicia”, “El encanto del mar en Urbano Lugrís”, “La pintura de Manuel Colmeiro”, “Laxeiro y su mundo”, “Presencia de un escultor, Antón Faílde” e “Eiroa, escultor olvidado” son só algúns deles. Foi facendo unha ampla colección de arte que agora se pode admirar na súa Pinacoteca e na Fundación Penzol. Un galano ó pobo de Vigo porque “nesta cidade refixen un andar esperanzado, que o drama da guerra civil tronzara. A ela lle debo inesquecible asistencia na recuperación”, di (2003, p. 144).

A nómina de persoas citadas por Del Riego é unha mostra de como o mozo chegado á nova cidade buscaba relacionarse con xente diversa en ideas e gustos. Unha calidade esencial do seu carácter, a de entenderse con todos dialogando, debatendo e aproveitando os valores daqueles que lle parecían máis axeitados a cada empresa. E todos lle deron a súa amizade e asentaron a súa vida social na cidade. Xuntar xente dispersa para traballar pola nosa cultura e dar a coñecer a súa importancia foi unha tarefa constante nel.

A RECONSTRUCCIÓN DO PG E OUTROS COMPROMISOS

O mozo de rexo carácter non se daba por vencido e quería continuar traballando na reconstrución do Partido Galeguista. Para iso precisaba ter moita xente amiga, empresarios, escritores e artistas. Tiña clara a idea de que debía rodearse de xente de ideoloxías e sensibilidades diferentes ás súas sempre que fosen conscientes da importancia do que estaban a facer e da necesidade de galeguizar o país.

Moi poucos dos citados do mundo empresarial e dos parladoiros se comprometeron a traballar na reconstrución do PG. Consegue xuntar un grupo inicial de homes por toda Galicia e faise a asemblea de constitución do partido á que me referín na súa casa de Coruxo, no verán de 1943. Despois da asemblea, as xuntanzas continuaron polo territorio galego para asentar o proxecto.

O Consello de Galiza, creado en 1944 en Montevideo por Castelao, Suárez Picallo, Alonso Ríos e Elpidio Villaverde, que pretendía ter funcións de goberno galego, en 1945 proponlle ó grupo galeguista participar no Consello en representación de Galicia. Del Riego xunta os militantes e, despois de horas de debate, non chegan a acordo ningún. Ó ano seguinte, o partido envía a París o mozo

lugués Ramón Piñeiro para que o represente nunha xuntanza de Alianza Nacional de Fuerzas Democráticas e ó volver detéñeno en Madrid xunto ós irmáns Cesáreo e Camilo Saco López.

O Partido Comunista encárgalle a Francisco Rey Drox (Comandante Chacama) que se ocupe da Delegación de Galicia da Unión de Intelectuales Libres (UIL)³ e de que forme un comité rexional. O seu contacto José Barreiro Fernández, pasante do avogado Roberto González Pastoriza, convida varias persoas a unha xuntanza, entre as que está Del Riego, que accede a que se celebre na súa casa en decembro de 1946. Á parte dos catro citados, asisten o médico Modesto García Novoa e o mestre Enrique Vidal Bustamante.

A fins de maio de 1947, a raíz dunha redada de comunistas noutros lugares de Galicia, a Brigada Político-Social detén todos os asistentes á xuntanza da UIL de Vigo e mais os médicos Darío Álvarez Blázquez e Jorge Seoane Corrales, que non asistiran pero estaban convidados. Acúsanos de actividades contra o Réxime e métenos na cadea de Pontevedra, incomunicados durante un tempo. O 18 de setembro de 1947 o xuíz militar propón a liberdade por non aparecer indicios de culpabilidade nas dilixencias practicadas e fican exculpados todos agás o Comandante Chacama, que morre na cadea en 1960, e José Barreiro. Segundo a declaración policial destes, na xuntanza repartíronse os cargos de presidente para Del Riego, vicepresidente para Pastoriza e secretario para Barreiro; os dous médicos aceptaran ser vogais. Paco confirma a súa declaración, mais di que non coñecía a Chacama, que desconfiou del e que non aceptaran ningún cargo.

A reconstrución do Partido Galeguista era un asunto complicado; a Ditadura non ía caer malia a derrota do fascismo en Alemaña e decídese abandonar a idea. Paco continúa a dar clases, vai traballar no despacho de avogados dos seus irmáns Joaquín e Vicente, xa instalados en Vigo, e comeza a matinar na creación dunha editorial que publique libros en galego para galeguizar a cultura.

GALAXIA E A COLABORACIÓN EN REVISTAS

Durante catro anos Del Riego fala con xente rica e escribe cartas tratando de conseguir socios fundadores en Vigo e fóra da cidade e cartos para poder ter un capital inicial co que crear a editorial. Paz-Andrade, que non participara na reconstrución

3 A UIL era unha organización creada polo Partido Comunista en París en 1944, preparándose para a vitoria dos antifascistas. Os comunistas contaban con que tras a derrota dos nazis, o goberno americano e os aliados europeos acabarían co réxime de Franco. O Comandante Chacama era fillo dun emigrante galego en Porto Rico, militante comunista cunha traxectoria chea de aventuras en varios países. Agradézolle a información ó amigo historiador Carlos Méixome.

do partido, tampouco deu diñeiro para a editorial. Con traballo e as achegas conseguidas, en 1950 fúndase a editorial Galaxia con Del Riego de director. Na fundación e desenvolvemento foi esencial un personaxe vigués, Xaime Isla Couto, a quen Paco nomea nos derradeiros parágrafos das primeiras páxinas do libro *Vigo sentimental*:

Temos que salientar, sen embargo, o [nome] de Xaime Illa Couto, porque con el se produciu a idea, que compartimos, da fundación da Editorial Galaxia. A empresa proxectada contou decontado coa axuda dun grupo de amigos que, con ámbolos dous, deu pé a unha nova xeira da cultura galega.

É imposible facer referencia á vida de Paco en Vigo sen nomear persoas e aspectos relacionados con Galaxia. E hai que citar tamén a Alberto Casal (1921-2014), ó que Paco non nomea en ningún dos libros, que será o notario da constitución da sociedade limitada da editorial e participa na súa fundación como accionista. Casal chega á cidade viguesa dez anos despois del, en 1950, como notario, e instala o despacho na rúa Reconquista, poucas casas máis arriba do número 1 onde estaba o local da editorial Galaxia. Ese home, que era o notario máis novo de España, intégrase ben na cidade e o seu mecenado con pintores e escultores farao un personaxe importante na vida social de Vigo. Foi mecenaz, en especial, do seu íntimo amigo Cunqueiro, ó que coñecía desde a estadía de ambos en Lugo.

Del Riego atende Galaxia sen deixar de traballar de avogado cos irmáns. Ramón Piñeiro estaba abraiado coa afouteza do seu colega para emprender e sacar adiante os proxectos empresariais que se propoñía. O 18 de marzo de 1950, cando andaba a argallar unha revista en galego semellante a *Cruz y Raya*, e nin Xaime Isla nin Piñeiro a vían factible pola cuestión económica, este escribelle a Paco e dille:

En Santiago falaba Illa do mesmo asunto con Borobó, e indicaba que esa publicación era un dos propósitos de Galaxia. Claro está que o teu temperamento, tan dinámico, non é para se conformar coa especulación proxectística do Xaime, e tratas de tirar para diante. A túa posición é moi saudable, porque sempre tivemos o perigo de nos disolver en puros proxectos. Pero tampouco é de aconsellar meterse na realización da empresa sen contar previamente coa necesaria base económica. (Fernández del Riego 2000, pp. 25 e 38)

O primeiro proxecto da revista *Grial* non foi adiante a causa da censura do réxime, mais, coa teimosía de Paco, aparece de novo con outro modelo en 1963. E desde entón a revista sae puntualmente cada trimestre grazas á súa xestión ata 1988, ano en que o consello de redacción de Galaxia nomea director a Carlos

Casares. Ese mesmo ano de 1963 que sae o número 1 de *Grial*, instálase en Vigo a Fundación Penzol, da que Del Riego vai ser director ata pouco antes de morrer.

A Paco, director de tantas cousas, aínda lle sobra tempo para manter relacións epistolares cos exiliados da outra beira do Atlántico e escribir artigos para as súas publicacións. Considera un compromiso político-cultural espallar a nosa cultura fóra de Galicia e participa durante anos nas revistas creadas polos galegos en América Latina. O ano 1954 envía colaboracións á revista do Centro Galego de Caracas, *Galicia*, fundada en 1952; a *Alma Gallega* de Montevideo e, sobre todo, a *Galicia Emigrante*, creada en Buenos Aires en 1954 por Luis Seoane, da que foi un asiduo colaborador. Non tivo en conta o risco que supoñía para unha persoa vixiada pola policía española escribir en publicacións de republicanos e ese mesmo ano de 1954 detéñeno á volta de Buenos Aires acusado de colaborar coa prensa comunista.

Paco non deixa o contacto cos exiliados e volve mandar artigos a *Galicia Emigrante* ata maio de 1959, ano en que cerra a publicación. En cada un dos 37 números da revista pódese ver un artigo de Del Riego, co seu nome ou cos pseudónimos Salvador Lorenzana, Cosme Barreiros e Lorenzo Salvadores. As colaboracións son moi variadas: desde noticias e crónicas sobre a actividade cultural en Galicia ata biografías de escritores e historiadores, críticas de libros e outras cousas. Escribía do que se lle pedise desde ultramar.

Colabora tamén no primeiro número da revista de carácter cultural *Vieiros*, creada en México en 1959 no seo do Padroado da Cultura Galega, e dirixida por Florencio Delgado Gurriarán. Na primeira editorial declarábase que era unha publicación antifascista e galeguista, que tiña por obxectivo servir de ponte entre os exiliados e os galegos da Península. No número 1 sae un artigo asinado por Salvador Lorenzana titulado “Presencia da nosa cultura”, no que se di: “Todos cantos traballan no mundo da cultura galega, os que exercen un liderado intelectual e os modestos obreiros do espírito, teñen plena conciencia de que están servindo axeitadamente á mentalidade social da que son membros integrantes”. Era a idea de Paco animar a xente a traballar pola cultura galega.

Na década dos anos sesenta continúa enviando artigos a revistas de ultramar: a *Alén-Mar*, creada en 1961, de vida breve, e a *Airiños*, ambas arxentinas; a *Unidad Gallega*, órgano da Asociación da Casa Galicia de Nova York, e a outras máis de Montevideo e México.

Desde a fundación de Galaxia deixa as clases pero non de escribir artigos para a revista *Industria Conservera*. Segundo Vieites, o nome Alevín non desaparece das súas páxinas ata 1964, cando Paco xa levaba catorce anos dirixindo Galaxia, uns meses facendo a revista *Grial* e dirixindo a Fundación Penzol.

A BIBLIOTECA PENZOL E MILITANCIA POLÍTICA

No ano 1963 iníciase a colección de *Grial* e fúndase a Penzol, das que Paco é protagonista. E ese ano participará tamén na fundación do PSG (Partido Socialista de Galicia) con Luís Viñas Cortegoso, Cesáreo Saco, Xosé Manuel Beiras, Celso Emilio Ferreiro e outros. Ramón Piñeiro non se afilia mais, segundo Méndez Ferrín, é el quen induce a Paco a que acepte a presidencia do partido. Nas cartas publicadas de Piñeiro non hai referencias ó asunto.

Como membro do PSG, en marzo de 1966 vai con Piñeiro, Ramón Lugrís e Xosé Luís Rodríguez Pardo a Alemaña para participar nunha xuntanza con delegados doutros partidos socialistas españois e membros de sindicatos clandestinos. Cando lle preguntei sobre esa viaxe e quen os convocara, Paco non soubo ou non me quixo dicir de onde lle viñera a convocatoria a Piñeiro, que foi quen o convidou a ir a esa xuntanza. Díxome que fora alguén da Friedrich-Ebert-Stiftung (FES), onde se reuniron para falar sobre os proxectos políticos que tiñan os partidos e os sindicatos e para propoñer iniciativas. Paco non volveu máis a aquelas xuntanzas, que se repetiron; Piñeiro si. A FES estaba relacionada co Partido Socialdemócrata Alemán e dedicábase a promover a democracia no mundo, o sindicalismo, a paz e a xustiza social, segundo dicían os seus estatutos.

O 22 de xuño de 1978 Paco pide a baixa no PSG nunha carta enviada ó secretario do partido, que daquela era tamén o xerente de Galaxia, Valentín Arias.

Nos meus primeiros dez anos da estadía en Vigo, a biblioteca Penzol, que estaba no entrechán do número 22 de Policarpo Sández, foi moi importante para min. Recórdoa como un espazo escuro, e recordo a Paco de costas a un balcón, sentado diante dunha mesa moi ordenada escribindo cun lapis ou á máquina. A Penzol era un lugar de encontro de xentes diversas, un espazo que nos anos da Ditadura se converteu nun ateneo onde se xuntaban escritores, pintores, profesores e outra xente relacionada coa cultura galega. Naquel tempo, no que eran escasas as posibilidades de reunirse para falar de asuntos sociais e de cultura galega, un parladoiro como aquel era un oasis onde se recibía información interesante. Teño gozado moito escoitando falar a Cunqueiro, a Fermín Penzol, con Blanquita calada ó seu carón, a Blanco Amor e a Paco, que non deixaba de escribir e, por veces, berraba polo que algún dicía, berráballe especialmente a Blanco Amor cando criticaba alguén ou se queixaba da súa situación. Ademais de ateneo cultural, a biblioteca Penzol serviu de local para actividades políticas.

A Comunidade de Vida Cristiá Nosa Señora da Guía, creada polo xesuíta padre Seixas, coa que colaboraban Domingo Fernández del Riego e Xaime Isla, tiña unha sección cultural, O Castro, para galeguizar a liturxia e aprenderlle galego á mocidade. Isla déralles permiso ós seus membros para reunirse na Penzol e entregoulles a chave da porta por se a biblioteca estaba pechada. Pasado un tempo,

algúns dos membros máis galeguizados daquela sección, como Pepiño de Teis (Xosé González Martínez) e os Reboiras (Xosé Ramón e Manuel), integráronse na UPG e seguiron usando a Penzol para gardar materiais entre os libros pouco solicitados dos andeis da sección de economía, e para deixar recados escritos en medio de libros que outros recollían. E tanto Méndez Ferrín como Xosé Martínez, que andaron naquelas angueiras, aseguran que Paco sabía o que facían. Di Ferrín (2013, p. 44): “E ben, era Fernández del Riego quen controlaba desde a súa ponte de mando as entradas e saídas dos xoves activistas e quen concedía permiso para tal trafega”. Quico Domínguez (2023, p. 23), en cambio, sinala que os militantes da UPG usaban a Penzol “sen coñecemento de Francisco Fernández del Riego, de Xaime Isla, de Domingo Fernández del Riego e do mesmo padre Seixas, motivo polo que foron expulsados despois de serlles retiradas as chaves”. Non sei se Paco sabía o que facían alí os militantes da UPG, mais podo testemuñar que algunha tarde que estaba na biblioteca consultando libros ou traducindo con Valentín Arias un artigo francés da revista *Réalité* para publicar, vin entrar un deles e, sen dicir palabra, meterse entre os andeis de libros. Paco estaba na súa mesa e sospeito que o viu entrar. É posible que non lles dese permiso, pero debía saber a que ían alí e facer a vista gorda. Cando atoparon unha pistola entre os libros que alguén deixara para que outro a fose recoller, evidentemente, Paco enfureceuse moito e quitáronlles a chave e o permiso de ir á biblioteca.

Outro lugar onde se facía cultura e política era a Asociación Cultural de Vigo, unha das moitas que se foran creado por Galicia adiante na década dos anos sesenta. A de Vigo creáranla Basilio García e Méndez Ferrín en 1965, e axiña se integraron nela Camilo Nogueira, Alfonso Álvarez Gándara, Xosé González e Xosé L. Franco Grande, entre outros. O local estaba nun entrechán da rúa López de Neira, e alí dábanse conferencias sobre calquera tema desde unha visión de esquerdas, aínda que medindo as palabras para non alarmar os policías da Brigada Político-Social que asistían. Ademais das conferencias, presentábanse libros e dábanse clases de galego. Por suposto, facíanse tamén xuntanzas clandestinas de militantes da esquerda galeguista que apoiaban as reivindicacións dos comunistas de Comisións Obreiras.

Vellos galeguistas como os irmáns Emilio, Darío e Xosé María Álvarez Blázquez frecuentaban a Asociación para asistiren ás conferencias e mesmo deron algunha. Ademais doutra xente de esquerdas, en maio de 1966 foi Xesús Alonso Montero desde Lugo falar sobre Curros Enríquez. Xosé González (2020), que foi secretario da Asociación durante a presidencia de Camilo Nogueira, recorda:

A Asociación Cultural de Vigo era a gran preocupación da policía. A noite anterior ao 1º de maio de 1971 a Brigada Político-Social montou un operativo

rebandando a porta da sede social e as dos outros centros relacionados con-nosco: Centro Portugués de Vigo, Alianza Francesa, Fundación Penzol, Grupo Cultural O Castro, Plastibar, S.L. e Gráficas Númen, negocios de Antón Bar Boo e Luís Noia, respectivamente, directivos da Asociación. Non atoparon o que buscaban. Foron tan “honrados” que non levaron diñeiro e obxectos de valor. Pero deixaron a súa indeleble pegada. Sabían que a Asociación Cultural de Vigo era un centro de formación e orientación galeguista para moita xente naqueles anos escuros. Por iso era a única plataforma cultural á que acudía unha representación de Brigada político-social sempre que se celebraba algún acto público.

Del Riego non deu ningunha conferencia na asociación como adoitaba facer noutros lugares, e parece que só asistiu ó local o día que disertou o profesor portugués Manuel Rodrigues Lapa. A editorial Galaxia tampouco presentou alí ningún dos libros que editaba, adoitaban presentalos no Círculo Mercantil, na rúa do Príncipe (hoxe sede do R.C. Celta) ou na Sala de Cultura da Caixa de Aforros de Vigo, que eu recorde.

A afección de Del Riego a publicar artigos de divulgación sobre cultura galega na prensa e noutras cabeceiras desde a súa época universitaria continuou en Vigo, primeiro escribindo sobre asuntos do mar e logo sobre literatura, arte ou do que se podía. Escribe en castelán ata que pode facelo en galego. Un dos traballos xornalísticos nos que participa desde abril de 1947, en lingua galega, foi o de correspondente para Galicia nun programa de radio na BBC de Londres. Responsabilízase de dar información sobre asuntos culturais de tres provincias galegas, da de Ourense faino o mestre Leuter González Salgado. Del Riego busca colaboradores por toda Galicia para cubrir distintos temas e saca adiante o cometido. Participa en doce sesións dos 83 programas da radio, nas que fala de historia, cultura e literatura galegas.

PRESIDENTE DA MESA DE NEGOCIACIÓN DE CITROËN

Poucos saben que don Francisco Fernández del Riego presidiu a mesa de negociación dos convenios colectivos da empresa Citroën por elección dos obreiros entre a patronal e os traballadores durante dez anos, de 1980 a 1990. O 9 de xaneiro de 1980, o *Faro de Vigo* daba así a noticia:

El delegado de Trabajo en función del acuerdo suscrito entre la dirección y el comité de Citroën de aceptar al presidente del convenio que aquel designara

entre las ternas propuestas por cada parte, ha nombrado al abogado y escritor Francisco Fernández del Riego para presidir las deliberaciones.

La empresa había sugerido los nombres de Alberto Varela Grandal, José Martínez Larrán y Manuel Rodríguez Barreiro. El comité, además del elegido, postulaban los nombres de Alfonso Álvarez Gándara y Juan José Santamaría.

Ese mesmo día *La Voz de Galicia*, nunha nota máis reducida que o *Faro*, dá a mesma información desta maneira:

Uno de los primeros escollos aparecidos para iniciar las negociaciones del convenio colectivo de Citroën se ha salvado con la aceptación de las partes en la designación de Francisco Fernández del Riego como presidente del convenio. La designación fue realizada por el delegado de Trabajo, eligiendo un hombre de entre sendas ternas presentadas por la empresa y el comité. FR formaba parte de la presentada por la representación de los trabajadores.

A elección do presidente non foi doada e, finalmente a empresa accede a esco-ller unha das tres persoas propostas polos sindicatos, Francisco Fernández del Riego. O que quere dicir que nos corenta anos que levaba en Vigo soubo gañar a estima de empresarios e obreiros. O talante negociador de Paco deu bos resultados e continuou co encargo nove anos máis, ata que en 1990 presenta a dimisión.

A prensa galega dá conta das reivindicacións conseguidas polos obreiros de Citroën na negociación anual dos convenios e podemos ver como foron mellorando as súas condicións laborais. Por exemplo, no convenio de 1980 fixan a subilación ós sesenta anos co cento por cento do salario real actualizado anualmente, e a empresa comprométese a crear un mellor ambiente de traballo (minorando os ruídos, poñendo medios para prever accidentes, evitar traballos tóxicos etc.), readmiten os traballadores despedidos e conseguen outras melloras referidas á táboa salarial, ó recoñecemento de todos os sindicatos etc. Oito anos despois, en febreiro de 1988, segundo di a prensa, os obreiros conseguen unha subida salarial do 5% e a redución de 15 horas de traballo ó ano, ademais dun incremento de 100 000 a 150 000 horas de formación a cargo da empresa.

A sona de Paco como bo negociador espallouse pola cidade, e a xente de Vigo allea á cultura escrita referíase a el como presidente dos convenios de Citroën; non sabían das súas actividades como director dunha editorial e dunha fundación. En maio de 1992, cando o fixemos doutor honoris causa na Universidade de Vigo, o persoal laboral da universidade entregoulle un texto moi emotivo titulado “Un escritor fai cultura. A cultura fai país”, que entre outras cousas, dicía:

Hoxe os traballadores da universidade galega sentímonos orgullosos. Hoxe a Universidade de Vigo honra a figura dun dos máis ilustres galeguistas, para quen a tolerancia, a solidariedade, o diálogo e o universalismo foron unha constante na súa vida e na súa obra. [...] Moitos traballadores lograron a firma dun convenio colectivo gracias á súa inestimable mediación.

MESTRE E PROMOTOR DE GALEGUISTAS

Despois do exposto non é preciso insistir no inmenso traballo e na vontade de galeguizar o país do noso personaxe nos moitos anos que vive en Vigo. Se botamos unha ollada ás empresas máis importantes e ós escritores máis recoñecidos no tecido cultural galego dos sesenta anos que van de 1950 a 2010, descubriremos a intervención deste infatigable traballador en non poucos casos.

Quero recordar outro traballo seu que adoita pasar desapercibido. A dirección de Galaxia vía a necesidade de dispor de manuais de lingua e literatura nos que poder aprender galego e dar a coñecer os escritores e as escritoras contemporáneas para prestixiar a nosa cultura. O único manual de literatura galega de referencia era a *Literatura gallega* de Uxío Carré, publicado en 1911, e no primeiro programa de publicacións da editorial Galaxia consta a edición dunha *Historia da literatura galega* e dunha antoloxía poética, ademais dunha gramática. Carballo Calero encárgase da gramática, que publicará en 1966, e de facer unha ampla historia da literatura que tardará varios anos. Así que é Paco quen asume a tarefa de escribir unha *Historia da literatura galega* de urxencia e unha antoloxía poética contemporánea, que se ampliará con tres volumes máis, *Escolma da poesía galega*. Paco fai dous volumes e Xosé María Álvarez Blázquez outros dous (a poesía medieval e a dos anos escuros). A *Historia* non se pode publicar por estar en galego; tradúcea de inmediato e publícase en 1951. En 1971 fai unha reedición ampliada en galego cando xa circulaba a *Historia da literatura galega contemporánea* de Carballo Calero (1968).

O traballo feito e o seu talante animoso, aínda que ás veces colérico, e de bo pedagogo deulle a Paco o recoñecemento da xente que puido gozar do seu maxisterio, en especial da xeración dos 50. Así o din algúns escritores que participan na primeira *Homenaxe a Francisco Fernández del Riego*, que lle fan na Coruña en 1975 ó coidado de M. D. (Marino Dónega), en edición non venal. Entre os textos de Beiras, Valentín Arias, Franco Grande, e os poemas de Xohana Torres e Salvador García Bodaño, escollo unhas frases de dous mozos de fóra de Vigo para mostrar que a súa mestría superaba os lindeiros da cidade na que vivía: Manolo Caamaño,

residente en Barcelona na década dos anos sesenta, e o psiquiatra ferrolán Xosé Manuel López Nogueira (1932-1983). Di Caamaño:

Nunha xuntanza que celebramos con el perto de trinta mozos, famentos por ter novas de primeira mán do que acontecía no país e cheos de curiosidade por saber moitas cousas, sinxela e axeitadamente foi respondendo ás múltiples e variadas preguntas a que o sometemos. Preguntas que formaban un amplo abano representativo das inquedanzas que sentía cada ún, e que ían dende as de tipo literario ás do acontecer socio-económico da Terra que tanto nos preocupaba. (1975, p. 15)

López Nogueira dedícalle, entre outras, estas loas:

Paco falaba nesta ou naquela tribuna. Onde el falase, alí estaba a cultura. Non interesa agora a institución. Naquel intre, calquera que fose o lugar, alí estaba, con Francisco del Riego, o lóstrego, a labarada, a explosión da cultura galega contemporán, filtrada, verba a verba, pola fala brillante, precisa, maestosa, dun dos nosos máis caracterizados oradores. [...] Os mozos escoitan a súa visión dunha problemática calquera. Polo común, fala de literatura; pero sabe de tódalas cousas. Como todo intelectual, fala ben, e sempre, do que sexa; pero fala millor do que lle peta, porque o ama máis. E o amor e o coñecemento, sempre andan emparexados. (1975, p. 61)

Méndez Ferrín lembra tamén a súa maestría no libro *Vigo dende o corazón de Galicia*, onde di:

Como militante, como escritor, como amigo, entroume na vida cando eu non era máis ca un mozo cargado de ilusión, e iluminoume. Considérome afortunado polo feito de contar sempre coa amizade e co consello de don Paco, mesmo cando el e mais eu nos moviamos en posicións políticas diferentes. (2013, p. 44)

Na mesma publicación que o anterior, a escritora viguesa María Xosé Queizán recorda a súa relación con Paco no Vigo dos anos cincuenta e sesenta, salientando o labor editorial e na Fundación Penzol e di: “A revista *Grial*, outro alarde de Del Riego fronte á censura ditatorial, foi, sen dúbida, produto do seu talento e tesón inalterable. [...] Moito teño aprendido en *Grial*” (2013, p. 96).

Del Riego andou á procura da historia do noso país para pasarllela ás xeracións seguintes. Tamén xente da miña xeración, a do 68, que como a anterior nos galeguizamos na *mesa camilla* de Ramón Piñeiro, lembramos o seu maxisterio. Creo

que dos galeguistas da súa xeración foi el quen mellor entendeu a xente moza. O seu *Dicionario de escritores en lingua galega* (1990 e 1992) deu ánimo a quen daba os primeiros pasos ó verse alí recoñecido pola súa autoridade. E cando se lle contaba algún proxecto, adoitaba dicir: “adiante, rapaz, non dubides!”. Sen a súa axuda moitos dos nosos traballos non se farían.

Francisco Fernández del Riego chegou a ser un home importante e recoñecido en Vigo, como editor, como cidadán participativo en asuntos da urbe, como bo comensal nos restaurantes da cidade, como seareiro do Celta e como “home bo” na conciliación de convenios colectivos. Pasada a barreira dos 90 anos, escribe:

Sigo sendo fiel ás dúas grandes paixóns da miña vida: a idea de Galicia e a da Liberdade. Estou preparado para todo. Pero mentres me resten as forzas continuarei o camiño. A idade non ha ser unha escusa para a inercia, a indiferenza, o desalento. Non esquezo as palabras que adeprendín do personaxe goethiano: “Vin e loitei. Son un home”.

Nas últimas frases, Paco glosa uns versos do “Libro do Paraíso” do *Diván de Occidente e Oriente* (1819-1827) de Goethe, cos que o Poeta lle responde á Huri, que está de porteira do Paraíso, cando esta lle pregunta se ten méritos abondo para entrar (“Cres estar entre os heroes? Móstrome as túas feridas, e se fose así, axiña che podo abrir”). Ó que o poeta responde: “Non andes con voltas, déixame entrar; que home fun e iso quere dicir loitar”. Certamente, Fernández del Riego foi un home no sentido máis humano, social e político. Na súa longa traxectoria vital viviu con intensidade, gozou, padeceu a traxedia da guerra e remontou na Ditadura á que nunca se rendeu, xuntando amigos do pasado traballou arreo polo rexurdimento da cultura galega. Co que podíamos facer súas outras palabras do poeta á Huri e dicir: “Mira ben este peito, mira que feridas, as que nel deixou a brava vida. E, mesmo así nunca perdín o ánimo, e sempre cantei alegre e agradecido”.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Caamaño Suárez, Manuel (1975). Encontro con Galicia. En: *Homenaxe a Francisco Fernández del Riego*. A Coruña: [s.n.], 14-16 .
- Calvo, Tucho (1998). *Valentín Paz Andrade. A memoria do século*. Sada: Edicións do Castro.
- Domínguez, Francisco (2023). Francisco Fernández del Riego, a Fundación Penzol e o grupo cultural O Castro. *Grial*. 238, 20-23.

- Fernández del Riego, Francisco (1990). *O río do tempo*. Sada: Edicións do Castro.
- Fernández del Riego, Francisco (2000). *Un epistolario de Ramón Piñeiro*. Vigo: Galaxia.
- Fernández del Riego, Francisco (2001). *Vigo sentimental*. Vigo: Caixanova. Con apuntamentos históricos de Javier Mosquera e ilustracións de Alex Vázquez Palacios.
- Fernández del Riego, Francisco (2003). *Camiño andado*. Vigo: Galaxia.
- Galicia Emigrante*. Buenos Aires, 1954-1959.
- González Martínez, Xosé (2020). A memoria da Asociación Cultural de Vigo. *La Región*. 2/1/2020.
- López Nogueira, Xosé Manuel (1975). F. Del Riego e a ‘intelligentsia’ galega: un retrato existencial. En: *Homenaxe a Francisco Fernández del Riego*. A Coruña: [s.n.], 60-62.
- Mendez Ferrín, Xosé Luís (2013). Don Paco na Penzol. En: María Dolores Cabrera Iglesias e María Dolores Villanueva Gesteira, eds. *Francisco Fernández del Riego: Vigo dende o corazón de Galicia*. Vigo: Fundación Penzol / Galaxia, 42-44.
- Queizán, María Xosé (2013). Lembrando a don Paco del Riego. En: María Dolores Cabrera Iglesias e María Dolores Villanueva Gesteira, eds. *Francisco Fernández del Riego: Vigo dende o corazón de Galicia*. Vigo: Fundación Penzol / Galaxia, 94-96.
- Vieiros*. *Revista do Padroado da Cultura Galega do México*. México DF: Padroado da Cultura Galega de México, 1959-1968.
- Vieites Baptista de Sousa, Juan Manuel (2013). O Alevín. En: María Dolores Cabrera Iglesias e María Dolores Villanueva Gesteira, eds. *Francisco Fernández del Riego: Vigo dende o corazón de Galicia*. Vigo: Fundación Penzol / Galaxia, 64-65.

**Redes, epistolarios, relaciones
e colaboraciones**

A HIDRA TRICÉFALA DE GALAXIA: O EQUIPO FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO, XAIME ISLA E RAMÓN PIÑEIRO

GALAXIA THE THREE-HEADED HYDRA:
THE FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO, XAIME ISLA AND RAMÓN PIÑEIRO TEAM

Xosé Luís Pastoriza Rozas
Universidade de Santiago de Compostela

ORCID: 0000-0002-4193-8375

Resumo: A editorial Galaxia e o labor do seu equipo humano durante o franquismo pode analizarse desde múltiples perspectivas. Mais Xaime Isla sempre insistía en que se debía prestar unha atención especial á súa organización colectiva como equipo, unha teima que reflectiu con asisada creatividade en data indeterminada na súa caracterización caricaturesca de Piñeiro, Del Riego e el mesmo como unha hidra de tres cabezas. A análise das dinámicas positivas, nutritivas e produtivas deste traballo en equipo permitirían explicar a supervivencia histórica da editorial e o seu proxecto político-cultural, así como o triunfo do galeguismo en canto cultura política da Galicia autonómica e democrática. Porque a editorial Galaxia e o seu grupo humano constituíuse e desenvolveuse como un exemplar equipo de alto rendemento motivado e inspirado por unha épica de rebeldía, resistencia, reconquista, entusiasmo e fidelidade ao ideal galeguista e ás súas sete misións. Un compromiso rexo e insubornable que permitiu a continuidade do proxecto Galaxia malia os conflitos, disidencias, porfías e retesías que nunca comprometeron a irmandade e o espírito de fraternal camaradería ao servizo dunha causa común: construír Galicia.

Abstract: The Galaxia publishing house and the endeavours of its staff during Franco's dictatorship can be analysed from multiple perspectives. However, Xaime Isla always insisted that special attention should be paid to its collective organization as a team, an insistence that he reflected in creative form at an undetermined date in his portrayal of Piñeiro, Del Riego and himself as a three-headed hydra. This analysis of the positive, nurturing and productive dynamics of this teamwork is the basis for an explanation of the historical survival of

Galaxia and its political and cultural project, as well as the triumph of Galicianism as the main political culture in an autonomous and democratic Galicia. One of the reasons for this success can be attributed to the fact that Galaxia and its personnel established themselves and acted as an exemplary high-performance team, motivated and inspired by an epic of rebellion, resistance, reconquest, enthusiasm and loyalty to the Galicianist ideal and its seven missions. This strict and unyielding commitment enabled the continuity of the Galaxia project despite conflicts, dissidence, disputes and resistance that never compromised the brotherhood and spirit of fraternal camaraderie in service of a common cause: building Galicia.

Palabras chave: editorial Galaxia, Galeguismo, Francisco Fernández del Riego, Xaime Isla Couto, Ramón Piñeiro.

Key words: Galaxia publishing house, Galicianism, Francisco Fernández del Riego, Xaime Isla Couto, Ramón Piñeiro.

O EQUIPO DA EDITORIAL GALAXIA EN TRES IMAXES

Todos as investigacións sobre o galeguismo na segunda metade do século XX salientan a transcendencia da creación da editorial Galaxia como un proxecto colectivo singular de resistencia político-cultural ao franquismo (Villares 2013). Esta iniciativa destaca polo orixinalidade da estratexia adoptada, que mudou un partido político clandestino —o Partido Galeguista— nunha sociedade anónima por accións cun exemplar sistema de gobernanza (Vidal 2020, 2022). De vez, a análise do proxecto Galaxia revela como un dos factores chave do seu éxito e supervivencia o traballo en equipo e a mobilización intelixente do talento e dos capitais humano, social, cultural e relacional das redes e subredes galeguistas que orbitaban arredor da editorial (Villanueva 2015).

Para representarnos visualmente a editorial Galaxia como equipo e como *hub* do galeguismo temos dúas posibilidades. Primeiramente, podemos recorrer á fotografía de grupo tirada en Santiago de Compostela o 25 de xullo de 1950 no bodegón do hotel Compostela.¹ Naquel grupo de vinte e nove homes e catro mulleres que asistiron á asemblea fundacional da editorial non se atopaba Ramón Piñeiro, futuro director literario e estratega do proxecto Galaxia. Naquel verán de 1950,

1 Neste enlace pódese consultar a fotografía coa identificación das trinta e tres persoas asistentes: <https://editorialgalaxia.gal/a-historia-de-galaxia/>

Piñeiro atopábase en Santander para ser operado das graves cataratas que o condenaban a unha prematura cegueira (Fernández del Riego 2000; Monteagudo 2015).

Como segunda alternativa, podemos botar man do icónico e colorido cadro de Xohán Ledo, nome artístico do médico galeguista Ricardo García Suárez, onde aparece “embotellados” no lenzo o equipo que puxo en marcha a empresa: Xosé Meixide, Rufo Pérez, Luís Viñas, Francisco Fernández del Riego, Emilio Álvarez Blázquez, Xaime Isla, Antón Beiras e o propio Xohán Ledo. Con todo, neste lenzo bótase de ver outra volta a ausencia de Ramón Piñeiro.

Recuncamos na relevancia desta dupla ausencia de Piñeiro, porque se atendemos ao relato canónico establecido por Paco del Riego na súas tres obras autobiográficas e memorialísticas —*O río do tempo* (1990), *A xeración Galaxia* (1996) e *Camiño andado* (2003)—, os tres grandes “pioneiros da empresa”, ideadores e realizadores de Galaxia foron: Xaime Isla, conselleiro delegado e argallador da idea, Ramón Piñeiro, director literario, e Paco del Riego, xerente e factótum da editora. Mais a ausencia na fotografía colectiva e a invisibilidade de Piñeiro no cadro de Xohán Ledo deixan un pouso de insatisfacción. E fainos matinar en recorrer a outra alternativa gráfica: a “hidra” de Galaxia.

A hidra é un animal depredador cativiño pero tamén un monstro mitolóxico acuático: unha caste de serpe policéfala. A hidra que acadou maior sona na mitoloxía clásica foi a de Lerna, que combateu e matou Hércules. E co veneno desta hidra, Hércules iscou as súas frechas para matar a Xerión, o xigante que a lenda sitúa soterrado embaixo da torre de Hércules. Mais despois deste desvío mitolóxico, cómpre resolvermos o motivo polo que apelamos a unha hidra de Galaxia. En data indeterminada, Xaime Isla Couto —afeccionado á caricatura— debuxou o equipo impulsor da editorial Galaxia como unha hidra tricéfala, onde emerxían as súas testas dun mesmo corpo de serpe (Pastoriza 2015a, p. 62). Unha metáfora dun réptil humanoide que representaba a autoconciencia do protagonismo de Paco del Riego, Xaime Isla e Ramón Piñeiro na dinamización e liderado do principal emprendemento da resistencia político-cultural ao franquismo.

Evitando as andrómenas que nos puidesen conducir a pensar en conspiracións reptilianas, resulta máis acaído pensar nunha motivación alternativa para representar a trepia galaxiá con esta feitura. Se cadra, o moi católico Xaime Isla tiña en mente o Evanxeo de Mateo cando bosquexou a hidra: “Vede que vos mando coma ovellas entre lobos. Así que sede prudentes coma as serpes, e sinxelos coma as pombas. Tede coidado coa xente porque vos entregarán aos tribunais e hantvos azoutar nas sinagogas” (Mateo, 10:16-17). Porque precisamente o labor de conspiración e resistencia argallada por Isla, Piñeiro e Del Riego demandaba toda unha serie de virtudes: astucia, prudencia, valor e unha integridade radical fronte

aos riscos, perigos, seducións e unha ditadura inzada de “lobishomes” represores e violentos.

O GRUPO GALAXIA: UN EQUIPO DE ALTO RENDIMIENTO

Revisando a traxectoria do equipo Galaxia, podemos concordar en que Paco del Riego, Ramón Piñeiro e Xaime Isla lideraron un equipo de persoas que actuaron como conspiradores de alto rendemento. Mais resulta preciso previamente definir que entendemos por “conspirar” e “alto rendemento”. Etimoloxicamente, *conspiración* significa “respirarmos xuntos” que, trasfegado á “hidra” de Galaxia, recoñece unha respiración compartida para resistir e para construír Galicia en equipo e mancomún. Un mandato e un estilo, o do traballo en equipo, que formaba parte do ADN das persoas que se nuclearon arredor de Galaxia. “Heroes calados”, en verbas de Seoane, como nos lembraba Ramón Villares (2021), pero quen de respirar con peito común.

A partir da análise das dinámicas de grupo e as micropolíticas do equipo de persoas que participaron no emprendemento colectivo de resistencia e construción que foi Galaxia, podemos afirmar que nos atopamos perante o que hogano se denomina equipo de alto rendemento. Unha característica que explica a feliz continuidade histórica de Galaxia fronte á sempre real ameaza de disolución e autodisolución, procesos de descomposición que adoitaron afectar a outras moitas iniciativas fracasadas do galeguismo. Esta dinámica interna resultou central á hora de lograr que unha identidade política minoritaria —a galeguista— mudase na cultura política que inspirou os esteos institucionais da Galicia autonómica (Rodríguez Polo 2009).

Porque un equipo de alto rendemento presenta nove características a partir das cales se poden describir e avaliar as dinámicas, funcionamento e resultados do equipo Galaxia: obxectivos claros e compartidos; roles e responsabilidades definidas; comunicación aberta, honesta, transparente; confianza mutua; colaboración, división do traballo e complementariedades; resolución construtiva de conflitos; responsabilidades compartidas; adaptabilidade e flexibilidade; e recoñecemento e celebración de logros.

Hogano, o gran desexo das institucións, empresas e entidades vén sendo contar con equipos de alto rendemento. E invisten enerxías e recursos en acadar este resultado nutritivo para a eficacia e o benestar do seu talento humano. Agora ben, o equipo pioneiro de Galaxia careceu do acompañamento de asesores ou de empresas de formación e consultoría. Xa que logo, o seu adestramento e preparación para actuar como un equipo de alto rendemento debemos procuralo noutra fonte.

En primeiro lugar, Del Riego, Isla e Piñeiro compartiron un proceso de socialización política como primeira xeración de “nativos nacionalistas”, como salienta Justo Beramendi (2023). A responsabilidade directa da súa formación no traballo en equipo radica no Partido Galeguista e en organizacións satélites (Ultreyas, Mocidades Galeguistas, Seminario de Estudos Galegos), institucións que constituían un “ecosistema de equipos” onde aprenderon experiencialmente o traballo en equipo e a súa importancia, relevancia e transcendencia para a consecución dos obxectivos políticos, culturais e sociais do galeguismo.

Neste proceso de socialización aprenderon unha clave fulcral para a comprensión das amizades, lealdades e filiacións de longa duración: a irmandade, a disciplina e o espírito de sacrificio. O 12 decembro de 1935, o exsecretario de organización da Federación de Mocidades Galeguistas (FMG), Xaime Isla Couto, publicou n’*A Nosa Terra* o artigo “No plano da acción da Mocidade. Os irmáns e a irmandade”, onde establecía como obriga dos afiliados “crear un clima de irmandade entre os mozos da Federación”. Unha irmandade entendida como “clima afectivo moral e afeitivo do nazionalismo galego”, de xeito que para un mozo patriota os outros patriotas son “irmáns e sinxelamente como irmáns serán tratados uns e outros”. Xa que logo, debían existir confianza e compenetración entre os mozos que derivasen nunha integración e vencello simbólico en todas as actividades da mocidade patriota de xeito que nacesse unha amizade e acontecese a hospitalidade entre todos os mozos e grupos da FMG. Unha irmandade anticipada no decálogo do Ultreyas (Diéguez 2003) que nos conecta coa doada apelación contemporánea á “familia” e que podemos trasladar de xeito coherente ás xentes de Galaxia: familia política, familia cultural e familia de irmáns.

Esta dimensión familiar do equipo Galaxia atópase reflectida nun proxecto de carta datado o 26 de marzo de 1955 que Xaime Isla tiña intención de remitir ao seu irmán Ramiro —exiliado en Venezuela— e que sintetiza esta autoconciencia de convivencia familiar e rede de afectos e coidados mutuos:

Meu querido Ramiro,

Tópome aquí en Santiago, miña terra, e quero escribirche. É noite. Veño da casa de Domingo García Sabell. Con Cris. Con Paco del Riego e a súa dona. Con Ramón Piñeiro e a súa muller.

Quero escribirche deseguida, denantes que o trafego das xornadas, dos traballos demoren un intre feliz. Na cas de García Sabell, arredor da mesa, preto dos seus libros, da súa discoteca, síntese un no fogar familiar. Tantas veces estivo aquí D. Ramón Otero Pedrayo. Estiven tamén eu con el, cos rapaces novos que aprenderon a amar Galicia fóra dos textos da Universidade, fóra dos xornais,

fóra do ambiente oficial, presentíndoa no aire, nas feiras da Ferradura, nas súas vacacións da aldea, na súa alma, no fonal da súa alma máis ben.

Quero escribirche. Hoxe rematarei en Vigo, antes de saír cara unha das labou-
ras abafantes do despacho. Fiquei liberado e estiven o serán no tren con Cris,
de viaxe na compañía de Paco del Riego e a súa dona Evelina, e logo, na con-
versa con Piñeiro, con Domingo, feliz. Somentes botamos de perda a D. Ramón
Otero Pedrayo (ten enferma á súa mai en Trasalba e nestes días somentes alí
tópase tranquilo).

Primeiro, denantes da cea, fixemos o noso repaso de conciencia. As nosas cou-
sas. Sentimos desacougo das fallas que temos de superar a présa; devecemos
polas nosas responsabilidades nesta hora galega. Paco fixo relatorio das súas
relacións todas con América. Domingo e Ramón sereos, profundos, da nosa
vida cultural. Eu de Galaxia, da nosa cultura, dos nosos libros, da nosa xentes.
Lémbrome da derradeira carta que me chegou de Ramón. Novas optimistas; o
limpo esforzo que camiña para o mañán; a semente fecunda da nova xeración.
(Isla Couto 2022, pp. 207-208)

En segundo lugar, outro elemento que debemos salienta deste período de forma-
ción inicial e fundamental a nivel da súa común biografía galeguista vén sendo a
rexa disciplina e lealdade orgánica aprendida nas MG e na FMG. Porque resulta
posible identificar unha continuidade do estilo organizativo da FMG en Galaxia.
E para isto temos que poñer o foco no proxecto de estatutos da FMG que Xaime
Isla publicou n'*A Nosa Terra* e en *Guieiro* e que serían debatidos na III Asemblea
das FMG en Ourense o 2 e 3 de maio de 1936 (Rojo 1987).

En síntese, había dous modelos organizativos antagónicos: o primeiro defendía
a autonomía dos grupos locais e comarcais, cun enlace consultivo coa secretaría
da FMG, dotándose dunha estrutura en rede e de funcionamento atomizado que
unicamente permitía a centralización do mando en circunstancias excepcionais.
Isla, por contra, propuña a concentración do mando en moi poucos dirixentes
—un total de cinco— nunha Xunta Nacional, cun Segretario Xeral e catro Reito-
res, cunha Oficina Nacional e un Consello Nacional meramente consultivo. Esta
estrutura restrinxida considerábase un requisito imprescindible para acadar unha
actuación única, coherente e monolítica de toda a organización. E para conseguir
a unidade e cohesión nacional, Isla salientaba que había que renunciar ás divi-
sións intragalegas por razón de ideoloxía, de aí a súa apelación á unidade: “Todo
en Galiza debe ser unificado, Galiza é unha unidade, e o máis arduo problema do
nazonalismo é agudizar a conciencia da súa unidade. A nosa organización ten de
responder a esa unidade”. Xa que logo, o modelo de Isla propuña unha dirección

única, centralista, baseada nunha rexa disciplina e que guiase os militantes nunha dirección única e unitaria. Organizados en células, pero sendo unha organización total, ortodoxamente nacionalista, e de arriba-abaixo, especializada na infiltración noutras entidades para controlalas e galeguizalas. Con todo, os estatutos de Xaime Isla retiráronse do debate e buscou un equilibrio: nomeouse un Consello Executivo Nacional e a Oficina Nacional rematou nun órgano informativo e non centralizador. Ademais, as bases poderían discutir os acordos antes de ser aprobados polos órganos directivos da FMG, de tal xeito a organización resultaría menos xerarquizada, centralizada e autoritaria do que propuña Xaime Isla.

Agora ben, tras da guerra civil e da represión, o modelo de Xaime Isla vaise reactivar como estrutura organizativa acaída para as duras condicións de clandestinidade e resistencia do Partido Galeguista (Castro 2001). De feito, coidamos que Galaxia conservou o estilo xerárquico e centralizado de organización combativa de vangarda expresados previamente nos reiterados chamamentos á unidade de acción e disciplina férrea da FMG e que se recuperaron nos anos 40 polo puro interese de supervivencia física e política ao tratarse dunha vulnerable minoría á intemperie. Con todo, a continuidade deste modelo bateu nos anos 60 coas novas camadas xuvenís inspiradas nas organizacións políticas de vangarda marxista-leninista baseadas na férrea disciplina, unidade de acción e culto ao líder ou líderes. Agora ben, se cadra Galaxia e a UPG mantiveron quizais máis elementos en común no seu estilo organizativo e de liderado do que nunha chegaron a recoñecer expresamente (Pastoriza 2022).

En terceiro lugar, non existe un equipo de alto rendemento sen motivación. Son coñecidos os leitmotivs de Paco del Riego: “queimar a vida por Galicia” ou “furar nas tebras”, e o de Ramón Piñeiro: “animar e tonificar”. Pero estes leitmotivs teñen referentes previos para os militantes das MG. En primeiro lugar, a apelación á “Xuventude de estrelas” que recuperaba unha estrofa do poema “Tarangaños” de Curros Enríquez:

¡Troca en homes de ben estes monstros,
que nin mesmo que os viran meigallos;
nunha gran xuventude d'estrelas
esta gran xuventude de sapos!

En segundo lugar, outra fonte de inspiración foi a afirmación de Ramón Suárez Picallo: “É mellor morrer queimado loitando pola liberdade que morrer afogado nas toupeiras”. Mais para completar os leitmotivs da hidra galaxiá, debemos recuperar a menos coñecida “realización no fracaso”, que Xaime Isla rescatou do libro

Ambiente espiritual de nuestro tiempo do filósofo existencialista alemán Karl Jaspers que leu nas pouas do combate en Aragón e Levante e que empregou como tonificante dos superviventes das Mocidades Galeguistas a comezos dos anos 40 (Pastoriza 2015b).

Unha motivación que debía transformarse en “entusiasmo”, como axiña expresou en 1949 o Ramón Piñeiro que aínda vivía en liberdade vixiada tras a súa excarceración. Nunha carta a Del Riego escrita no ano previo á constitución de Galaxia, manifestaba o seu compromiso cos “altos ideais para que a vida teña sentido” e para que “a nosa alma arda nunha labarada de entusiasmo”.² Porque, por mediación da nacente editorial, acadaríase que a alma galega comezase a sentir a “pasión dramática da libertade, que é a única pasión salvadora dos homes e dos pobos”. De feito, as novas do proxecto redentor e liberador da editora produciron en Piñeiro a “ledicia íntima” de contactar co “rexurdimento das vellas arelas”, onde Del Riego tiña o “honor de ser un dos guieiros de tal rexurdemento” (Fernández del Riego 2000, pp. 24-25).

En cuarto lugar, non existe equipo de alto rendemento sen visión, tal e como tematizaron Piñeiro, Isla e Del Riego en numerosos escritos, apelando ao “Rexurdimento de Galicia”, “unha Galiza nova nunha Humanidade mellor” ou “unha Galicia dona de seu”. Un labor en equipo que alentaba horizontes de esperanza co fin de acadar o rexurdimento da nosa identidade colectiva e a conquista da democracia e o autogoberno para construír Galicia.

En quinto lugar, non existe equipo de alto rendemento sen misión. E tras da derrota da loita política clandestina, en 1957 na sección “Galaxia” do coñecido como “Informe de Compostela” atopamos formuladas as denominadas sete misións de Galaxia:

Quebrar o illamento moral e renovar o galeguismo, acadar a presenza de Galicia no mundo a través do prestixio da súa cultura; tomar contacto coa mocidade universitaria galega e incorporala ás tarefas de responsabilidade que lles ían ser demandadas como xeración; estudo sistemático da realidade económica de Galicia e a súa actividade divulgadora acerca dos seus problemas económico-sociais; a creación de centros e bibliotecas especializadas para dotar a Galicia da máxima autonomía cultural; atender a formación de xente nova conseguindo pensións para estadias temporais no estranxeiro, e, sobre todo,

2 Carta de Ramón Piñeiro a Francisco F. del Riego. Lugo, 1 de agosto de 1949.

levar a cabo o estudo científico do idioma tratando de constituír un equipo de lingüistas e filólogos.³

De feito, coidamos que o alto rendemento no cumprimento destas sete misións provocou a mutación na súa autoconciencia xeracional, que agromou como xeración das Mocedades Galeguistas, Piñeiro caracterizouna en 1958 como “xeración dos realizadores”, e Paco del Riego canonizouna como xeración Galaxia en 1996.

En sexto lugar, este rendemento e eficacia non sería posible sen o traballo en equipo, un comprometido, dedicado e rexo traballo colectivo malia as diversas ocupacións laborais, o abafío de ocupacións e canseiras, a precariedade de medios e a presión do “oscuro escombros circundante”, como lle describía Xaime Isla as circunstancias vitais dos galeguistas vigueses ao europeísta vasco Miguel de Azaola.⁴ Unha verba, “equipo”, que permite describir a Galaxia como unha editorial-equipo,⁵ que editaba libros-equipo,⁶ revistas-equipo (*Grial. Revista galega de cultura* ou *Revista de Economía de Galicia*) e desenvolvía un programa-equipo conxunto unha intelixente división do traballo, a xeración de complementariedades e a posta en valor dos talentos diversos e plurais, algúns xa coñecidos pola vella convivencia militante e outros emerxentes como resultado da curva de aprendizaxe desenvolvida ao abeiro da experiencia editorial mancomunada.

En sétimo lugar, estamos perante un equipo motivado e inspirado por unha épica de rebeldía, resistencia, reconquista e entusiasmo, como ben cedo o aínda preso Piñeiro lle comunica a Del Riego en agosto de 1948:

¿Teremos folgos para acometer con alta cobiza e rexa vontade a empresa de superar a nosa actitude tradicional de pasivo lirismo cunha nova actitude de máis resonancias épicas? Isto sería entrar de novo na Historia, que é a meta irrenunciábel dos pobos que teñen conciencia de si mesmos.⁷

3 Informe de Compostela. Apartado “Galaxia”, 1957. Biblioteca Francisco Fernández del Riego. Fundación Penzol.

4 Carta de Xaime Isla Couto a Miguel de Azaola. 14 de decembro de 1952. Fundación Sancho el Sabio. AA AZAOLA, C. 117, n. 7.

5 Interpretación que atravesamos o conxunto do ensaio de Fernández del Riego dedicado á xeración Galaxia (1996).

6 Expresión de Del Riego en carta a Luis Seoane. Vigo, 30 de novembro de 1950: “El propósito es que a comienzos de año aparezca el primer libro-equipo o libro-clan”. Fondo Luis Seoane. Fundación Luis Seoane.

7 Carta de Ramón Piñeiro a Francisco F. del Riego. Lugo, 1 de agosto de 1949 (Fernández del Riego 2000, pp. 24-25).

Esta apelación ao “pasivo lirismo” conéctanos co debate relativo á aparente resistencia da editorial Galaxia cara á lírica na súa primeira etapa editora e o labor de Del Riego na creación do selo Salnés dedicado á publicación de poesía galega. Unha pista que convido a seguir sitúase no marco da polémica “líricos-prácticos”, que agromou nos anos 50 pero que xa tiña antecedentes nos anos 40. Como a acusación realizada por Manuel Tobío Blanco, vello camarada galeguista e converso ao franquismo, no seu artigo “No más brétemas” publicado en *El Español* o 12 de agosto de 1944 en que afirma: “creemos que ha llegado el momento de proclamar que Rosalía no es el alma de Galicia” e apela aos mortos sementados en España, excomulgados por Breogán, pero “bendecidos por Dios en castellano”. Un “energúmeno”, como o cualifica Henrique Monteagudo (2021, p. 79), que medrou organicamente chegando a ocupar a dirección do xornal franquista *Arriba* e desempeñándose en 1973 como director xeral de cultura popular en plena agonía do réxime.

Paradoxalmente, a valoración relativa á existencia dunha aparente actitude “antilírica” na editorial Galaxia non era compartida nin polos seus propios integrantes nin polos núcleos activos de oposición ao seu labor, que desprezativamente se referían aos galeguistas como “líricos”. De feito, a resistencia á publicación de poesía co selo de Galaxia cremos que respondía a unha decisión estratéxica coherente e encadrada na súa “política da lingua”, centrada en gañar para o galego eidos inéditos de creación ensaística, como o económico ou o filosófico (Monteagudo 2021). Porque nos anos 50 agromou en Galicia un axitado debate público sobre o desenvolvemento e a industrialización do país. Malia a esfera pública coaccionada e censurada, os galeguistas de Galaxia quixeron dar a batalla por un modelo propio, endógeno e autóctono de desenvolvemento plasmado nas publicacións da súa Biblioteca de Economía e nas páxinas da *Revista de Economía de Galicia* (REG) que se comezou a publicar en 1958.⁸ Malia este esforzo colectivo editorial centrado na economía, no debate na prensa galega os galeguistas foron alcumados de “líricos”, xa que, fronte a eles, emerxían os “prácticos”, partidarios da imitación e mimetismo de modelos, procesos e ritmos económicos alleos e apoiados tanto polas forzas vivas do país coma pola economía política do Franquismo que, tras a fase da autarquía e os efectos liberalizadores e correctores do Plan de Estabilización de 1959, determinou a incorporación de España ao capitalismo “desarrollista” a través dun modelo de planificación centralizada indicativa que garantía o intervencionismo governamental e o autoritarismo na dirección da economía.

⁸ A REG pode consultarse en formato dixital e en acceso aberto e gratuíto no novo repositorio da Editorial Galaxia: <https://maisgalaxia.gal/search-economics-magazine>

O fervor práctico que posuíu aos opinadores na prensa galega —entre eles o vello “cruzado” Luís Moure Mariño e unha figura agora esquecida como Álvaro Paradela, médico e escritor prolífico libertario ferrolán creador da denominación Ferrolterra e dunha versión do futurismo á galega denominado “vindeirismo”— motivou que desde Galaxia se asumise unha defensa aberta do “lirismo”, mais nunhas coordenadas opostas aos defensores do “economicismo”. Ramón Piñeiro expresou a posición xeracional no seu editorial “Economía y cultura”, publicado sen asinar no primeiro número da REG:

Un sentimiento de lealtad espiritual nos obliga a proclamar desde aquí nuestra devoción y respeto para los cultivadores de las ramas culturales distintas de la investigación económica. Al hacerlo cumplimos un acto de estricta justicia. Y también un ferviente deseo: que en ningún modo se nos pueda considerar cómplices de las torpes y chabacanas inculpaciones que a veces se les hacen desde los periódicos, y que nosotros, con el sentimiento de responsabilidad que nos dá el estar dedicados al estudio de la economía gallega, somos los primeros en deplorar. Que conste así. (Piñeiro 1958)

Mergullados aberta e conscientemente nunha batalla pola conquista da opinión pública, cada avance de Galaxia na materialización do seu proxecto económico era saudado por parte da irmandade galeguista como unha vitoria dos “líricos” fronte aos “prácticos”, como ben lle sinalaba Celestino Fernández de la Vega a Xaime Isla respecto dunha “Perspectiva” da REG:

O editorial está cheo de sensatez e bon criterio pois xa iba sendo hora de que alguén puxese os puntos sobor das ies pra crarexar as cousas e non incurrir nesa estúpida enfrontación de literatura e economía. Coa “Revista” acréditase que os que saben faguer literatura son tamén os únicos que saben teorizar sobor da economía. Queda demostrado que o “lirismo” de Galaxia non é outra cousa que “mitoloxía” e invención de resentidos e incapaces.⁹

E o mesmo Otero Pedrayo gababa a REG pola súa modernidade e recoñecía —cunha fermosa analoxía— a transcendencia da economía para espertar do seu soño a nación galega:

9 Carta de Celestino Fernández de la Vega a Xaime Isla. Lugo, 28 de novembro de 1958. Fondo *Xaime Isla Couto*. Arquivo Fundación Isla Couto (FXIC-AFIC).

Sinxela, forte, crara, lonxe de tópicos e do romantismo económico [...]. Despois de leela co traballo de Vde, contempraizón de outro xeito para min os piñeiros de Trasalba. Son os datos e as series económicas os novos “Queixumes”.¹⁰

Precisamente, no seo desta polémica entre “líricos e prácticos” debemos de situar a anécdota —non verificada— que lle atribuíu ao industrial e banqueiro Pedro Barrié de la Maza a expresión “menos poesía e máis quilovaios”, pronunciada en resposta á solicitude de colaboración co proxecto económico de Galaxia que incluía a edición da REG e dunha Biblioteca de Economía. Xaime Isla transformaríase nas súas conversas a dicotomía fachendosa da resposta nunha versión integradora e conciliadora dos opostos coa feitura dun “máis poesía e máis quilovaios”. Esta nova consigna sintetizaba a súa visión sobre os termos do debate que expuxo —con fogaxe e sen o risco da censura e das máscaras da autocensura— no seu relatorio enviado ao I Congreso da Emigración Galega celebrado en Buenos Aires en 1956:

Algunhas xentes de espírito mimético e baleiro que andan hoxe por Galicia, pretenden enfrontar aquelas dúas labores como se fosen opostas ou inimigas. Enseñan epítetos parvos, como aquel de que “os prácticos han de ir por diante dos líricos”, ou mistifican literatura e economía e fan estrondo periodístico coa verba “industrialización”, usándoa sen siso cabal e máis ben coma un conxuro. Adoitan algúns destes a alcumar de realidades ós seus figuramentos miopes, ofuscados case sempre por un antigaleguismo vergoñoso que non son capaces de confesar. Eses tales, que na súa crítica parece que quixeran que os poetas e os historiadores fixeran fábricas ou laboratorios chegando, incluso, a atribuír-lles o atraso do País, eles, polo visto, conténtanse con facer unha ruín economía retórica. Mais o certo é que non hai incompatibilidade ningunha entre aquelas grandes tarefas: pola contra, complétase unha coa outra no común esforzo de conquistar o recobramento da nosa personalidade, a saúde e a dignificación social da nosa xente, e que teñen na economía o seu baseamento material. (Isla Couto 1956)

Ramón Piñeiro posteriormente profunda no fundamento da vinculación entre economía e cultura e no rexeitamento da súa contraposición por absurda. Se cadra, non lle apón aos “prácticos” o baldón de “antigaleguistas”, porque reconece neste

10 Carta de Ramón Otero Pedrayo a Xaime Isla, Santiago de Compostela, 24 de setembro de 1958. FXIC-AFIC. Otero Pedrayo refírese ao artigo de Xaime Isla titulado “Un plan de industrialización de la riqueza maderera gallega” e publicado no primeiro número da REG.

colectivo unha inqueda natural polo desenvolvemento do país, mais errada no seu enfoque:

Este é o galeguismo espontáneo que alenta en tódolos corazóns galegos. Mas hai tamén, como en tódalas cousas, un galeguismo reflexivo e consciente. O primeiro límitase a sentir a Galicia; o segundo esfórzase en conocele e, como consecuencia, en afirmar e desenvolver a súa personalidade total, tanto no plano dos problemas e posibilidades de orden vital como no das posibilidades e arelas de orde espiritoal. (Piñeiro 1974)

Agora ben, fronte a este xogo de oposicións dialécticas, antinomías políticas e xerarquización das prioridades sociais, Ramón Piñeiro chama por unha acción integral para que o conxunto das enerxías creadoras galegas se despreguen en plenitude mesmo naquelas áreas inéditas como a economía. E con este espírito redacta o mencionado editorial anónimo no primeiro número da REG en 1958 onde afirmaba:

Y nos queda una última aclaración: la investigación económica es, como hemos visto, una actividad cultural específica. Precisamente por eso, no es en modo alguno incompatible con cualquier otro tipo de actividad cultural. Celebramos y deseamos que los poetas y los artistas, los historiadores y los etnólogos desplieguen toda la capacidad creadora del espíritu gallego en cada una de sus ramas culturales respectivas. Lejos de combatirlos, nuestro deber auténtico es imitarlos. Si la investigación de nuestra realidad económica es una tarea cultural casi intacta, la culpa no es de los poetas, de los artistas, de los historiadores o de los etnólogos, que no son los llamados a hacerla. En cambio, con su ejemplo activo nos señalan el camino recto para conseguirlo: trabajar seriamente en la obra. (Piñeiro 1958)

Continuando coa análise das características dun equipo de alto rendemento, en oitavo lugar, destacamos a diversidade de talentos, carácter e temperamentos dos “ideadores-realizadores” de Galaxia, que tiveron a virtude de complementarse. E non afondaremos agora na morbosidade dos desencontros —como os denominou Paco del Riego— porque os conflitos en moitos casos foron “disensións produtivas”, en expresión de Pablo García Martínez (2023). Neste senso, superados os ventureiros desencontros, recuperamos a avaliación que tanto Xaime Isla coma Paco del Riego fixeron do traballo en equipo:

Loitamos sen angustia e con esperanza. Porque sentiamos a seguridade de que Galicia tiña futuro. Moviámonos con teimosa actividade, con total renuncia a atraementos. Fixemos de propulsores, con disciplina e entrega constante a un país e a unha cultura. Nunca enfeblecimos, nin nos momentos máis duros. Nunca nos desnortamos, nin nos enganamos. Sempre dixemos Galicia, galeguismo. Endexamais perdimos a fe inquebrantable en obxectivos que aínda semellaban ser lonxanas quimeras. (Fernández del Riego 1996, p. 197)

E penso que este labor —no que empeñamos con ardimento e gozo entusiasta, a nosa vida enteir— foi un exemplo humano, vivencia e expresión, de irmandade galeguista, de solidario e compenetrado traballo en equipo, dentro do cal, a miña aportación, foi mais ben a de proxectista ou ideador, deseñador de iniciativas e realizacións, que non valerían sen o valemto e a sustentación esencial do pensamento creador, a prudente sabiduría e o rigor ético de Ramón Piñeiro, e da enerxía vital e rexa, da lucidez apaixonada e da eficacia operativa de Paco del Riego, xunto con outras moitas e valiosas axudas. (Isla 1992, pp. 8-9)

En noveno lugar, e para rematar esta nosa análise, dentro do eido da acción colectiva, sempre xorde o problema da atribución e contribución á hora de determinar o mérito e responsabilidade na consecución de logros e resultados colectivos. O equipo Galaxia desempeñou un rol fundamental na continuidade xeracional e política do galeguismo, mais non foi o único equipo e colectivo operante en Galicia —e alén dela— que obtivo como recompensa a conquista da democracia e o autogoberno. Ramón Piñeiro era moi consciente desta cuestión e recoñecía que “non é aventurado dicir que sen o esforzo político-cultural de Galaxia a imaxe da Galicia actual sería ben distinta. Pero tamén cómpre dicir que non é obra exclusiva dela” (Piñeiro 1981).

CONCLUSIÓN: O TRIUNFO DO GALEGUISMO EN EQUIPO

A editorial Galaxia e o labor do seu equipo humano durante o franquismo poden analizarse desde múltiples perspectivas. Mais Xaime Isla sempre insistía en presertalle unha atención especial á súa organización colectiva como equipo, unha teima que reflectiu con asisada creatividade na súa caracterización de Piñeiro, Del Riego e el mesmo como unha hidra. E certamente foron as dinámicas positivas, nutritivas e produtivas deste traballo en equipo as que permiten explicar o

triufo do galeguismo en canto cultura política da Galicia autonómica e democrática. Porque a editorial Galaxia e o seu grupo humano se constituíu e desenvolveu como un exemplar equipo de alto rendemento, motivado e inspirado por unha épica de rebeldía, resistencia, reconquista, entusiasmo e fidelidade ao ideal galeguista e ás súas sete misións. Un compromiso rexo e insubornable que permitiu a continuidade do proxecto Galaxia malia os conflitos, disidencias, porfías e retesías que nunca comprometeron a irmandade e o espírito de fraternal camaradería ao servizo dunha causa común: construír Galicia.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Beramendi, Justo (2023). Un mozo nacionalista na Galicia da II República. En: Francisco Fernández del Riego, *Loitando pola Galicia que non foi. Escritos 1932-1936*. Vigo: Galaxia.
- Castro, Xavier, ed. (2001). *Castelao e os galeguistas do interior: cartas e documentos 1943-1954*. Vigo: Galaxia.
- Diéguez Cequiel, Uxío-Breogán (2003). *Álvaro de las Casas. Biografía, documentos e epistolario*. Vigo: Galaxia.
- Fernández del Riego, Francisco (1994). *O río do tempo. Unha historia vivida*. Sada: Edicións do Castro.
- Fernández del Riego, Francisco (1996). *A xeración Galaxia*. Vigo: Galaxia.
- Fernández del Riego, Francisco (2000). *Un epistolario de Ramón Piñeiro*. Vigo: Galaxia.
- Fernández del Riego, Francisco (2003). *Camiño andado*. Vigo: Galaxia.
- García Martínez, Pablo (2023). Francisco Fernández del Riego e a xente de Galicia Emigrante: historia dunha disensión produtiva. *Boletín da Real Academia Galega*. 384, 321-346. <https://doi.org/10.32766/brag.384.850>
- Isla Couto, Xaime (1956). A axuda dos emigrados no desenvolvemento económico de Galicia. En: *Primeiro Congreso da Emigración Galega. Documentación. Crónicas. 1956*. Buenos Aires. Buenos Aires: Editorial Nós, 130-135.
- Isla Couto, Xaime (1992). *Construír Galicia*. Trasalba (Ourense): Fundación Otero Pedrayo.
- Isla Couto, Ramiro (2022). *A semente caía en terra propicia. Cartas ao meu benquerido irmán Xaime (1927-1957)*. Vigo: Fundación Isla Couto. Edición de Xosé L. Pastoriza Rozas.
- Monteagudo, Henrique, ed. (2015). *Ramón Piñeiro. A vontade da intelixencia. Unha fotobiografía 1915-1990*. Vigo: Fundación Penzol / Galaxia.
- Monteagudo, Henrique (2021). *O idioma galego baixo o franquismo. Da resistencia á normalización*. Vigo: Galaxia.

- Pastoriza Rozas, Xosé L., ed. (2015a). *Xaime Isla: raíz e utopía de Galicia*. Vigo: Galaxia.
- Pastoriza Rozas, Xosé L. (2015b). Presenza da nación. O galeguismo xuvenil de Xaime Isla. *Grial. Revista Galega de Cultura*. 207, 22-33.
- Pastoriza Rozas, Xosé L. (2022). Xaime Isla nas Mocidades Galeguistas: pensamento e acción organizativa. En: Xosé L. Pastoriza e Marcelino Agís, eds. *Xaime Isla Couto. Repensar Galicia, proxectar Galicia, facer Galicia*. Vigo: Fundación Isla Couto, 71-101.
- Piñeiro López, Ramón (1958). Economía y cultura. *Revista de Economía de Galicia*. 1, 3-4.
- Piñeiro López, Ramón (1974). Galeguismo. En: *Olladas no futuro*. Vigo: Galaxia, 154-155.
- Piñeiro López, Ramón (2009 [1981]). Galaxia e a fronte cultural. En: Henrique Monteagudo, ed. *O espertar da conciencia galega. Galeguismo, cultura e identidade. Ensaíos e artigos dispersos (1950-1990)*. Vigo: Galaxia, 94.
- Rodríguez Polo, Xosé Ramón (2009). *O triunfo do galeguismo: opinión pública, partidos políticos e comportamento electoral na transición autonómica en Galicia*. Madrid: Dykinson.
- Rojo, Arxemiro (1987). *As mocidades galeguistas*. Vigo: Galaxia.
- Vidal Andión, Antón (2020). Xaime Isla, o enxeñeiro da idea. O modelo de gobernanza da Editorial Galaxia. *Grial. Revista Galega de Cultura*. 225-226, 8-13.
- Vidal Andión, Antón (2022). Xaime Isla, o ideador e creador da Editorial Galaxia, S.A. En: Xosé L. Pastoriza e Marcelino Agís, eds. *Xaime Isla Couto. Repensar Galicia, proxectar Galicia, facer Galicia*. Vigo: Fundación Isla Couto, 221-233.
- Villanueva Gesteira, María Dolores (2015). *A Editorial Galaxia: proxecto e traxectoria 1950-1963*. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela.
- Villares Paz, Ramón (2013). Actuar desde a cultura. Galeguismo “histórico” e transición democrática. *Grial. Revista Galega de Cultura*. 200, 15-27.
- Villares Paz, Ramón (2021). *Cultura e política na Galicia do século XX*. Vigo: Galaxia.

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO, ÁLVARO CUNQUEIRO E RICARDO CARBALLO CALERO, EN REDE

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO, ÁLVARO CUNQUEIRO
AND RICARDO CARBALLO CALERO AS A NETWORK

Dolores Vilavedra
Universidade de Santiago de Compostela

ORCID: 0000-0001-9291-2274

Resumo: A análise de varios epistolarios que mantiveron conectado Del Riego con diversas amizades galeguistas na posguerra (nomeadamente con Cunqueiro e Carballo Calero mais non só) revela algunhas características singulares das redes colaborativas do galeguismo cultural. De carácter interxeracional, sustentadas en vencellos amicais e articuladas a partir da asunción dos principios de disciplina e lealdade, as devanditas redes poñen de manifesto a asunción dos roles que a cada quen se lle adxudicaban no grupo; no caso de Del Riego, os epistolarios permiten constatar a súa polifacencia pero tamén como desenvolveu o liderado executivo do proxecto Galaxia. Por último, un aspecto de interese non menor destes corpus radica na perspectiva que nos ofrecen sobre a construción dos vínculos afectivos e a manifestación de emocións e sentimentos nas masculinidades da época.

Así, este traballo pon de manifesto a utilidade dos epistolarios como conxuntos documentais operativos moito máis alá de dinámicas privadas e bidireccionais. Ademais, nos casos que aquí se analizan, demóstrase a súa funcionalidade estrutural na construción dunha rede rizomática de relacións que permitiu o desenvolvemento na posguerra dunha cultura galeguista vizosa e diversa, na que Del Riego desempeñou unha función nodal.

Abstract: The analysis of several letters through which Del Riego kept in touch with several Galician friends during the period following the Spanish Civil War (including, but not limited to, Cunqueiro and Carballo Calero) reveals some unique characteristics of the collaborative networks of cultural Galicianism. Intergenerational in nature, supported by friendly bonds and built on the basis

of the principles of discipline and loyalty, the aforementioned networks highlight the members' assumption of the roles that each one was assigned in the group; in the case of Del Riego, the correspondence confirms his versatility and also how he undertook the executive leadership of the Galaxia project. Finally, an aspect of no lesser interest in these corpuses lies in the perspective they provide for us on the construction of emotional bonds and the masculine expression of emotions and feelings at the time.

This work therefore highlights the usefulness of collected letters as operational documentary collections far beyond private and two-way dynamics. In addition, in the cases analysed here, the structural functionality of such correspondence is demonstrated in the construction of a rhizomatic network of relationships that enabled the development of a vibrant and diverse Galician culture in the period following the Spanish Civil War, in which Del Riego played a crucial role.

Palabras chave: Francisco Fernández del Riego, Ricardo Carballo Calero, Ramón Piñeiro, Luis Seoane, Álvaro Cunqueiro, epistolario, galeguismo, redes.

Key words: Francisco Fernández del Riego, Ricardo Carballo Calero, Ramón Piñeiro, Luis Seoane, Álvaro Cunqueiro, collected letters, galicianism, networks.

FORXANDO VENCELLOS

Os epistolarios que comentarei a seguir, sen ánimo de exhaustividade, máis ben, a modo de estudos de caso, revelan con claridade que as redes colaborativas nas que se sustentou a historia da cultura galega de posguerra foron, fundamentalmente, amicais. Isto non é un detalle simpático senón un feito que explica moitos cruzamentos e posicionamentos que, xulgados dende unha lóxica política, son dificilmente explicables e a miúdo resultan tamén dificilmente comprensibles dende as tomas de posición dos actuais axentes culturais na esfera pública. O certo é que esas redes foron construídas e sostidas baixo unhas durísimas circunstancias —isto cómpre non esquecelo— de represión e censura, nun contexto que demandaba, para a supervivencia persoal pero tamén do proxecto, manter con firmeza dúas actitudes: lealdade e disciplina. Todos estes valores —amizade, lealdade, disciplina— revélanse con absoluta claridade na lectura destes epistolarios, nos que se debuxa unha cartografía de redes que non encaixan (e que mesmo cuestionan) nas actuais, e que son imposibles de entender se estas últimas, nas que todas nós operamos, non son postas dialecticamente en suspenso.

Como editora, coñezo ben as cartas que Ricardo Carballo Calero e Álvaro Cunqueiro lle dirixiron a Francisco Fernández del Riego, mais referireime tamén ás de Piñeiro, así coma aos epistolarios cruzados entre Del Riego e Neira Vilas por unha banda e Del Riego e Luis Seoane por outra, con algunha alusión ao de Lois Tobío. Todos eles aparecen referenciados ao final destas páxinas.

Se non nos sorprende o carácter intraxeracional destas redes, si resulta máis rechamante o feito de que sexan redes verticais ou, dito doutro xeito, interxeracionais, un factor que lle dá aos vínculos que nelas se establecen unha extraordinaria diversidade, profundidade e dinamismo. Isto intúeo moi ben Neira Vilas (nado en 1928) cando describe a relación que el e Anisia mantiveron con Paco (nado en 1913) como “a un tempo amical, literaria, galeguista e comercial” (Neira Vilas 2013, p. 17). Este carácter interxeracional está relacionado cun feito epocal que os epistolarios revelan con claridade: refírome á longa duración dos ciclos amicais. As cartas intercambiadas entre Del Riego e Neira Vilas van de 1959 a 2007; as que Carballo lle escribe a Paco (permítanme a licenza de chamalo así), de 1932 a 1984. Pero é que, ademais, o vínculo amical mantíñase indemne tras longos períodos de silencio e non esixía contacto estreito, pois ata non hai tanto estaba asumido que as posibilidades que as persoas tiñan de desprazarse eran limitadas. Así, dende agosto do 1955, con Carballo Calero e a súa dona xa instalados en Fingoi, os dous amigos empezan a planificar unha visita de Paco e Evelina, xa que “fai moito tempo que non nos vemos, agás breves instantes de tropezo en Santiago que non pasaron de dous” (carta do 18 de agosto de 1955, Carballo Calero 2006, p. 167). Pois ben, a tan anxeiada visita non se podería materializar ata setembro do 1956.

O vínculo amical, forxado na adversidade, era tan sólido que aínda nunha carta do 4 de setembro de 1980, e malia o achegamento de Carballo ao reintegracionismo e o seu conseguinte afastamento de Galaxia, Ricardo invoca a Paco como “amigo meu, se algún amigo teño” (Carballo 2006, p. 560) para impelelo a que non se involucre na organización de ningunha homenaxe co gallo da súa xubilación. De como manter o vencello amical e facelo compatible coas diferenzas políticas e/ou ideolóxicas que inevitablemente ían xurdindo en relacións que se delongaban tanto no tempo, dá boa testemuña o epistolario entre Seoane e Paco.¹ Xa en 1951 empezan a aparecer discrepancias entre eles, en relación a Manuel Puente e a súa suposta condición de mecenas. Pero en 1957, tras a saída de Seoane dos órganos directivos do Centro Galego, ábrese unha nova etapa tamén na relación

1 As cartas intercambiadas entre ambos cítanse sempre pola data. O conxunto consultouse na versión dixital preparada polo Consello da Cultura Galega que aparece referenciada na bibliografía final deste traballo. As citas remiten ás transcripcións que acompañan a versión dixital, aínda que o cotexo daquelas con esta permitíume corrixir algúns erros e lagoas.

entre ambos os amigos. A carta que o 8 de maio de 1957 Paco lle escribe a Seoane ilustra ben as dificultades que esas amizades tiveron que afrontar para sobrevivir, en contextos moi confusos e facendo da sinceridade e a lealdade as armas coas que loitar contra as insidias:

Te escribo esta carta, además, bajo la impresión de una tremenda amargura. Desde hace una larga temporada se están tejiendo en torno a mí una serie de insidias, que recientemente se han recrudecido. Tengo la seguridad de que han llegado hasta tí, aunque desconozco el alcance que les darías. Parece que existe el propósito por parte de alguien de envenenar las cosas y fomentar intrigas. A estas alturas, después de años y años de una total entrega a una labor cultural, llena de sacrificios y desasosiegos, resulta que soy persona a la que hay que poner en cuarentena. Y mientras tanto, otras gentes, de cuya presencia en el campo de nuestra cultura no se supo hasta hace muy poco, ofrecen las mayores garantías e incluso se permiten despreciar, por estéril, la labor realizada. Es realmente triste todo lo que ocurre. Y más aún, que se utilicen armas tendenciosas, no sé con que objetivo. Como conozco bien tus calidades humanas y tu profundo sentido de la amistad, confío en que dudarás, al menos, de ciertas indicaciones que te hacen llegar. De mi lealtad hacia tí, tienes sobradas pruebas; y de que colaboré generosamente contigo, como tú lo hiciste conmigo, no es necesario hablar. Siento un enorme y entrañable afecto por tí, y lo seguiré teniendo, aunque pretendan enturbiarlo.

Ao fío destas disensións e malentendidos, o 8 de novembro de 1957 Seoane escíbelle a Paco:

Os estáis deixando guiar por noticias e informes de terceiros, inexactos e interesados, y no es propio, creo, de vosotros ni de nosotros, dejarse llevar de terceros para las cuestiones referidas a problemas nuestros. La culpa de lo ocurrido en el Centro Gallego y de que no hubiese venido a ésta el equipo que se proyectaba, la tuvo exclusivamente el grupo informante vuestro al utilizaros como una maniobra en la que vosotros érais bandera, que les salió mal, para cuestiones solamente electorales del C. G. Estáis mal informados con respecto a esto y lo siento. Por esas maniobras salió perdiendo Galicia. Perdóname todo esto, pero creo que entre nosotros debemos decirnos con claridad lo que pensamos.

AFECTOS E MASCULINIDADES

Unha das dimensións máis interesantes destes epistolarios é que nos abren fiestras relativamente insólitas aos ámbitos emocionais e sentimentais das masculinidades da época. Son moi frecuentes os desafogos, as mostras dunha debilidade ou canseira anímicas que seguramente atopaban poucas canles de expresión directa nun contexto tan proclive ás masculinidades fortes. Moi probablemente, a distancia comunicativa imposta pola comunicación epistolar propiciaba ese pulo superador do pudor. No caso de Cunqueiro, na súa etapa mindoniense, esas mostras resultan especialmente reiteradas e emocionantes. Velaí a carta do 8 de febreiro de 1958:

Estou canso. Teño que saír uns días de aquí. César está en Lugo facendo o preuniversitario, e cáseque non teño con quen falar. Lin toda esta tempada libros demais, e teño a cachola colma e confusa. Escribo con acedía e sin xeito. E o vento seguido e a choiva anóxame. Estou quizaves nun mal tempo moral. Vai un na madurez da vida, e non fixo nada ou cáseque nada, salvo dúas ou tres canciós ou dúas ou tres páxinas.

Véxome soio, aconchado nun buraco. E derriba de todo, toda a escura nugalla política, moral e inteleitual dista hora. E morres, e despois vén José Luís Varela e faiche nunha historia da literatura un capíduo como o que lle fixo a Pondal. Ou vén Dionisio Gamallo e trátate como o *Viejo Pancho*... (Cunqueiro 2001, pp. 119-120)

Insiste na mesma liña nunha carta de 1959 na que lle pide cartos ao editor e amigo, cartos que precisaba por mor dun gasto imprevisto motivado polos estudos dun dos seus fillos. A carta de Cunqueiro remata: “Estou canso, amolado, anoxado. Nunca se sae desta roda” (2001, p. 165). E seguirá insistindo neste desamparo: “Estou canso, i-algo soio. Peso 96.500.” (2001, p. 188). Pero tamén Paco, o aparentemente infatigable Paco, ten as súas crises de abatemento. Velaí o que lle escribe a Seoane o 7 de xuño de 1956:

Yo estoy atravesando una temporada de decaimiento y crisis moral. Me siento muy cansado, y me faltan ánimos para todo. Muchas veces me inclino a reducir esta gran tensión de trabajo a que me hallo sometido, para realizar una vida más contemplativa. Hay muchos momentos en que me molesta hablar con la gente, y desearía no saber nada de nada. Espero que esta neurosis mía no adquiriera carácter crónico.

Nestes epistolarios son recorrentes as expresións “Querido amigo” e “unha aperta” como saúdo e despedida, expresións que podemos interpretar como simples

formulismos. Mais tampouco son infrecuentes outras xa non só de confianza e dunha certa intimidade senón de agarimo. Velaí estas espontáneas manifestacións de afecto por parte de Cunqueiro a Del Riego: no outono de 1949 escribelle “grande é a miña preguiza pero é meirande o amor que che teño” (Cunqueiro 2001, p. 41) e, dez anos despois, “Con moitas ganas de verte” (2001, p. 161).

Un exemplo semellante atopámolo na carta que o 12 xaneiro de 1950 Paco lle escribe a Seoane, en referencia ao encontro mantido durante a breve escala que o barco no que este viaxaba de Londres a Buenos Aires fixera en Vigo: “También nosotros hemos sentido un íntimo contento al tenerte a nuestro lado durante las pocas horas de tu estancia aquí. Bien sabes que todos te queremos de verdad, y tu presencia en Galicia, aunque fuese fugaz, nos emocionó profundamente”.

En xeral, estes pistolarios ofrecen unha perspectiva novidosa dende a que ollar as masculinidades da época que se cadra pode axudarnos a superar certos prexuízos e tópicos limitadores cos que adoitamos xulgalas. Un bo exemplo constitúe esta petición de Carballo a Paco, a quen non vía dende antes do comezo da guerra, en carta do 25 de xullo de 1944: “Como hace tanto tiempo que no nos vemos, he sentido curiosidad por saber cual es tu aspecto físico. Melancolía del tiempo. [...] mándame tu retrato, a ser posible de cuerpo entero” (Carballo 2006, p. 80).

Neste ámbito da afectividade Cunqueiro é especialmente expresivo, incluíndo reiteradamente Evelina, a dona de Paco, nesas manifestacións de agarimo: “Dalle a Evelina todo meu amor” (Cunqueiro 2001, p. 159). Isto resulta rechamante porque na época non era tan habitual este tipo de amizades mixtas, que Cunqueiro semella esforzarse por manter, senón que o común nas parellas eran os vínculos entre maridos por unha banda e donas por outra, vínculos que moi a miúdo eran xestionados por eles, que operaban como mediadores, algo que se aprecia moi ben no epistolario entre Paco e Seoane, reiterados transmisores do envío de saúdos e memorias entre Evelina e Maruxa.

Nas cartas emerxen cuestións privadas, relativas á saúde dos correspondentes ou das familias e amizades, a circunstancias familiares como os éxitos académicos das fillas de Carballo ou dos fillos de Cunqueiro e, sempre, os atafegos laborais. Pero, como xa apuntei, son abundantísimas as confesións relativas ao (baixo) estado de ánimo, que denotan unha notable capacidade de manter a confianza e a intimidade independentemente da distancia física ou cronolóxica. Neste senso, as cartas revelan unha sinceridade que só pode ser filla da confianza e da lealdade que se profesaban. Velaí o que lle di Carballo a Del Riego en carta do 14 de outubro de 1932:

A túa conferencia causou unha excelente impresión. Non así a túa persoa. Reco-méndote que ceibes ese ar somnolento do bonzo que traguías, que sexas máis

efusivo cos irmáns e un pouco menos estático. Debes abandonar ese ar de Rabindranath Tagore e substituílo por unha cordialidade e unha atención que non tiveches para os de acá, ós que apenas fixeches caso [...] Como me chamas o teu preceitor espritoal, síntome levado ô sermón. (Carballo 2006, p. 22)

Na mesma liña, resulta demoledora a carta do 14 de novembro dese mesmo ano, na que o aconsella sobre o seu estilo literario e da que escolmo só algunhas frases abondo gráficas:

Vouche dar un consello literario. Debes evitar coidadosamente todo o que cheire a Otero: párrafos longos, follas outonizas, evocacións románticas, fermosas verbas. Sóbor de todo, renuncia a darlle tanto alento á túa prosa, renuncia ô preciosismo [...] a prosa preciosista hai que enchela de belas ideas ou recamala de belas imaxes e precisas melodías. Ti a enches de ar, fas unha prosa filló [...] Os teus artigos son grandes solfas, grandes concertos de violón: pero todo parece man esquerda, acompañamento. Os teus artigos son palla frorida, sen migalla de gran. (2006, p. 31)

Pero as cartas amosan tamén a axuda incondicional que se prestaban. No caso de Ricardo e Paco, por exemplo, o apoio de este foi fundamental para que o primeiro puidese cursar por libre os estudos de Filosofía e Letras, vivindo xa en Ferrol: “entéirame de que asignaturas constituíen os anos terceiro e cuarto, qué profesores hai, qué hai que estudar, qué programa —que me enviarás— [...] mira que necesito para aprobar Historia Meia de España preguntando ós alumnos e ô profesor no meu nome e proporcionándome de ser posible uns apuntes de Viñas” (carta do 14 de outubro de 1932; Carballo 2006, p. 23).

IDENTIDADES EN DIÁLOGO

A miúdo, os epistolarios (calquera, non só estes que agora nos ocupan) son fiestras abertas a aspectos descoñecidos da identidade de quen o escribe e de quen o recibe. Por unha banda, e como xa apuntei, porque a distancia espacial e temporal na que a carta se materializa como ponte comunicativa permite abordar cuestións que a proximidade, o trato cotián, vetan ás veces polo pudor, outras simplemente polas cautelas que impón a convivencia. Pero é que, ademais, escribir sobre un, sobre unha, implica sempre un exercicio de autoanálise, e aínda máis cando as cartas pretenden superar unha longa fractura temporal: “Quen era eu cando te coñecín? Quen son hoxe? E ti? Segues sendo aquela persoas que eu apreciaba?

Segues a manter as túas/nosas conviccións?”. Semellan estas cuestións previas, que o emisor debe resolver antes de coller a pluma.

Isto é xusto o que acontece na carta que Paco lle escribe a Lois Tobío o 26 de abril de 1951, residindo este en Montevideo. Na primeira da serie, Del Riego ponoo ao día da súa situación, tras os anos pasados sen vérense, seguramente dende que Tobío se exiliara no 1939, se non mesmo dende antes. O relato resulta ser, finalmente, unha dura diagnose que Del Riego fai do seu estado de ánimo, da “doenza espiritual” que o abura. A cita é extensa, pero paga a pena:

Meu querido amigo: Fai tempo que tiña mentes de che escribir. Diversos motivos viñeron aprazando o meu propósito. De todol-os xeitos, coido que desde que nos separamos —¿cántos anos van aló?— non deixei de seguir os teus pasos. Sempre andiven preocupado pol-a tua sorte. Non en balde che debo favores de amizade e orientacion, n-aquiles tempos universitarios. ¿Lémbraste? Por tua nai, por teu irmán Alfonso, por amigos comúns, percurei decote enteirarme dos teus rumbos. Agora Pita, infórmame adoito, e seméllame que en tantos anos non te perdín nunca de vista. A tua aitude fronte ás nosas cousas preocupábame, e sentíame anxeioso de saber o que facías.

Eu vivo unha vida abondo desnortada, mergullado nun ritmo febril de traballo, sin apenas compensacións. Todo parece afundido arredor dun. Se un acerta a atopar cun asideiros. Pasaron os anos, e siguen pasando, nun total fracaso persoal. Soio unha fe galega, n-iste pequeno mundo noso, sostén a un n-ista realidade abraiante, carregada de esceuticismos e deceucións. Moitas veces teño matinado na idea de vivir, coma vós, a vida da emigración. Pero sinto un ausurdo tremor por me afastar de Galicia. A pesares de iste isolamento, de iste aturar día a día unha doenza espiritual, da que cecáis non vos decatades ben, cóstame moito crebar as amarras. Aínda quedan algúns amigos, bandedados coma min pol-as circunstancias. Pero bó é que haxa xentes limpas e xenerosas, capaces de sortear con enteireza o revolto balbordo que nos asolaga.

Nos minutos, poucos por certo, que podemos furtar ó traballo múltiple e abafante que hai que realizar para vivir, facemos o labor cultural que nos é posibre facer.

Este tipo de sínteses informativas en relación ao estado de ánimo e aos proxectos vitais son tamén relativamente habituais logo de períodos de silencio epistolar. Velaí o que lle escribe Seoane a Paco o 5 de febreiro de 1948, tras oito meses sen comunicárense (a carta anterior é do 5 de xuño de 1947):

Hace mucho tiempo que te debo respuesta a tu última carta, con fecha de hace ya bastantes meses. Fuí dejando la contestación por motivos distintos pensando hacerlo a cada instante y no lo hice, más por falta de ánimos, por depresión, que por cualquier otra razón justificable. Pero todo esto nada tiene que ver contigo, ni con todos los demás amigos de ahí, sino conmigo mismo y es por tanto inútil escribir de ello. También le debo una carta a Maside, a quien escribiré uno de estos días.

Os epistolarios nos que Paco está implicado, sexa como emisor ou como receptor, amósano como un editor moderno, cun proxecto cultural ben definido, esforzándose por poñer todos os medios posibles para materializalo, medios que naqueles intres esixían en boa medida a “fichaxe” de vontades dispostas a implicárense con xenerosidade. Neste sentido, e como tamén se pode percibir nos epistolarios, *La Noche* foi unha sorte de ensaio xeral do que logo sería *Galaxia*, pois o suplemento permitiu ver quen estaba disposto a implicarse e quen non.

Certamente, a reconstrución do galeguismo de posguerra foi posible porque existiron persoas como Del Riego, que antepuxeron os seus ideais aos intereses persoais. E se o soño de *Galaxia* se fixo realidade foi porque Del Riego se empeñou e porque un grupo de homes nobres souberon traballar en equipo desempeñando infatigable e disciplinadamente o papel que o destino e as circunstancias lle adxudicaron a cada un deles. Comentaremos estas cuestións na seguinte epígrafe.

DISCIPLINA E ROLES

Referireime despois a como os epistolarios articularon o rol ou roles que cadaquén desempeñaba na rede, pero quero determe antes en como a través das cartas se visualiza a disciplina con que ese grupo humano asumía as tarefas que se consideraban precisas, en cada intre, para facer realidade o que eles vivían como un proxecto colectivo. Velái o compromiso de Cunqueiro co desenvolvemento da prosa ficcional galega, ao que se refire con rotundidade en carta a Paco de 1954 (Cunqueiro 2001, p. 85):

Estamos na obriga de facer todo que seña posibre por unha prosa galega. [...] Do que de min depende, e aínda que vou moito máis canso do que a primeira vista semella, prometinme escribir cada ano un tomo de prosa galega, e fareino así. Coido que nestes anos de longa soedade é todo o que podó facer polo mellor futuro da pequena patria nosa.

Tamén Carballo se pon nas mans de Paco para dar os primeiros pasos no reinicio da súa andaina literaria na posguerra. Tras facerse en 1950 co Premio Bibliófilos por *A xente na Barreira*, Ricardo consúltalle ao amigo: “ahora, ¿que debo hacer? [...] ¿hay algo concreto que sería útil que hiciese?” (carta do 20 de abril de 1950; Carballo 2006, p. 125). Non hai moita dúbida de que Paco debeu tentar con Carballo o mesmo que logo tentaría —con máis éxito— con Cunqueiro: fichar un novo narrador para a literatura galega, pois por aquel entón escribelle o ferrolán: “...me das tu opinión de que debo escribir en prosa, tanto más cuanto que ahora, según dices, hay posibilidades de editar” (carta do 11 de xuño de 1950; Carballo 2006, p. 126). Pero o grupo xulgaríao máis útil para outros mesteres, como veremos.

Porque cómpre insistirmos no carácter grupal desa disciplina que todos acataron. É dicir, aínda que —como veremos— os roles e liderados estivesen relativamente adxudicados, operábase cunha certa horizontalidade que impedía a consolidación de dinámicas excesivamente xerárquicas. Estas dinámicas maniéstanse con rotundidade en todo o relativo á planificación dos ingresos na Real Academia Galega. Véxase, por exemplo, como lle argumenta Piñeiro a Del Riego (Fernández del Riego 2000, p. 147) en relación ás reticencias deste para ingresar: “Non se pode recuar da posición tomada. Agora tocouche a ti seres o instrumento da próxima batalla. O mesmo lle puido tocar a outro”. Nas cartas entre Carballo e Paco constátase como deseñaban en común posicións colectivas para acadar o obxectivo de galeguizar a institución, sendo ben coñecida esta frase que Carballo lle escribe ao amigo co gallo do seu nomeamento: “Moitas gracias pola túa fraternal felicitación con motivo da miña desinación como numerario da Academia. Foi eleito un de nós” (carta do 2 de xuño de 1957; Carballo 2006, p. 198).

O carácter colectivo das súas tomas de posición visibilízase ben no reiterado emprego do plural para cuestións deste tipo: “Segundo o convido, Valentín deberá ocupar a vacante de Vázquez Saco [...] Eu creo que nós inda que podemos estar representados con nome, non necesitamos esta vez dar demasiadas mostras de que facemos e desfacemos en materia de eleccións” (carta do 1 de xaneiro de 1963; Carballo 2006, p. 354).

Ou na estratexia que Carballo lle suxire a Del Riego en carta do 31 de maio de 1965 (Carballo 2006, pp. 394 e ss.): “Piñeiro falóume de Mariñas [del Valle], agora que saú Premio Castelao. Presentemos a súa candidatura e demos a batalla [...] máis que saír triunfantes, hoxe, que temos bastante xente, interesa votar sistemáticamente de acordo cos noso principios”. E exponlle a idea de montar unha comisión informal que “representaría o ponto de vista de Galaxia” (2006, p. 397), unha comisión informal e non pública, da que dá por suposto que se podería disentir pero que garantiría que sempre houbera “candidatos de Galaxia”.

A mesma dinámica grupal semella imperar nos primeiros pasos do que logo sería a cátedra de Lingua e literatura galega da Universidade de Santiago de Compostela. Carballo dille a Paco, en relación á proposta feita polo decano para que asumise o encargo desa docencia: “¿Cómo ía atreverme a refusar? Mallaríades en min” (carta do 24 de setembro de 1965; Carballo 2006, p. 405). Da percepción desa dinámica dá boa mostra esta frase que Neira Vilas lle escribe a Paco o 11 de outubro de 1959: “Cada día con máis intensidade estou en comunión espiritual, de esforzo e vontade común con Vde. Con Vde. e con Vdes.” (Neira 2013, p. 80).

ROLES E LIDERAZGOS

Podemos imaxinar mellor a importancia da actividade de Paco nesta rede, máis alá da evidencia empírica dos seus actos, por medio dun xogo contrafactual. Collamos, por exemplo, o caso de Cunqueiro: sabemos o determinante que foi a intervención de Paco para a súa conversión en narrador galego, pero... cal sería a andaina literaria do mindoniense de non mediar o amigo? A súa aposta pola literatura galega (xa non só pola narrativa) sería tan firme? Canto máis dubidosas sexan as nosas respostas a estas cuestións, máis evidente resulta o determinante que foi o papel xogado por Del Riego nesa andaina.

Os epistolarios revelan dous aspectos notables da actividade de Paco: a súa polifacencia e a súa eficacia. Ambas foron os alicerces nos que se apoiou para exercer unha sorte de liderado executivo desta rede na que a miúdo se vía esgazado entre o amigo e o editor, un pouco empresario e outro pouco psicólogo, pai espiritual e colega de xolda.

Así, as cartas amosan Paco como un incansable embaixador ou cónsul (en acaída expresión de Xesús Alonso Montero) en Galicia do Centro Galego de Buenos Aires, moi activo tanto en relación aos premios convocados pola entidade coma aos ambiciosos proxectos editoriais asumidos por esta ou á xestión de colaboracións para a revista *Galicia* que o Centro editaba. Por certo que unha función semellante realizaríaa coa cultura portuguesa, tal e como amosa o seu epistolario con Rodrigues Lapa: ambos planificaron por carta a participación dos galeguistas na revista *Seara Nova* nos primeiros anos da década dos 50.

Mais a dinámica foi bidireccional e Paco actuou tamén como embaixador do galeguismo en América. Marea a enumeración epistolar de actividades e encontros que mantivo en Buenos Aires e Montevideo nos dous meses que durou a súa estada (entre o 9 de xullo e o 27 agosto de 1954) nos que se reuniu con homes e mulleres de todas as idades, ideoloxías, profesións e orixes. Da súa capacidade para tecer redes e idear e dinamizar proxectos temos unha extraordinaria proba nesta afirmación de Neira Vilas, relativa a esa mesma viaxe: “podo afirmar que esa

conversa² con Paco no Centro Ourensán foi o xermolo de Follas Novas” (Neira 2013, p. 17), a que tres anos despois sería a primeira librería e distribuidora do libro galego en América.

O epistolario con Seoane é especialmente ilustrativo en canto ás cuestións concretas (iniciativas editoriais ou artísticas, audicións radiais, concursos do Centro Galego, Congreso da Emigración Galega...) mais déixanos entrever en varias ocasións a capacidade de Paco para funcionar tamén como ponte emocional, algo que se aprecia moi ben igualmente no epistolario con Neira Vilas. Un fermoso exemplo ofrécennolo estas palabras que o pintor lle escribe o 19 de outubro de 1954:

Desde vuestro regreso, hace aproximadamente dos meses, nosotros nos sentimos nuevamente lejos, muy lejos de Galicia. Con vosotros, hablando de los amigos, despertando recuerdos comunes, nos sentíamos como si los años no hubiesen pasado, como si todo hubiera sido lo mismo que entonces y al separarnos nos fuésemos cada uno a nuestra casa compostelana para encontrarnos al día siguiente a la puerta de la Universidad, o en el café, o en el paseo de la Rúa del Villar. Con vuestra visita venía para nosotros un poco Galicia y el pasado, ese pasado que es para los emigrados oro brillante que como el avaro acaricia en la soledad; sumando recuerdo a recuerdo y gozando en cada uno aún en el más triste.

Cómpre insistir en que, malia o liderado executivo que exercía Paco, este operaba nunha dinámica grupal. Así, os epistolarios revelan tamén, aínda que sexa de xeito fugaz, outros aspectos desa dinámica, como o liderado intelectual de Piñeiro, especialmente visible no caso de Carballo quen, en carta do 30 de xuño de 1968, lle explica a Paco que se fá poñer a traballar no segundo tomo da súa *Historia da literatura* pero que, por indicación de Piñeiro, esgotada a primeira edición da *Gramática*, considerábase que a reedición desta debía ter prioridade, e que el acepta “coa disciplina que constituí o meu principal defeito” (Carballo 2006, p. 445).

Pero os vencellos de grupo operaban non só no ámbito intelectual senón tamén no da solidariedade emocional: cando a muller do dramaturgo ferrolán Manuel Sánchez Hermida ingresa nun hospital santiagués, Carballo Calero apela —en carta do 8 de novembro de 1932— á solidariedade do grupo galeguista da cidade e pídlle a Paco: “É absolutamente preciso que os galeguistas de esa sirvades a este galeguista de aquí buscando a alguén que poda falar con Puente [o doutor Puente Castro], recomendarlle a dona e pedirlle que a opere o máis axiña posibre

2 Refírese ao encontro mantido por Paco cos directivos das Mocidades Galeguistas o 26 de agosto de 1954 na biblioteca do Centro Ourensán.

[...] en fin, xa vedes que é cousa dun galeguista: procedede coma se fora asunto voso” (Carballo 2006, p. 30).

A dinámica grupal e a disciplina fixeron posible logros como o da *Historia da literatura galega contemporánea* de Carballo (1963, 1ª edición), un proxecto ben planificado para cuxa consecución cada quen debía desempeñar unha función determinada: se Piñeiro era o ‘pai’ intelectual do proxecto, Del Riego era o factótum que o debía facer viable. Xa con anterioridade (véxase a carta do 13 de setembro de 1952; Carballo 2006, p. 139), Ricardo comezara a pedirlle a Paco materiais para rematar o libro *Sete poetas galegos* que lle fora “encargado oficialmente por Piñeiro” (carta do 5 de outubro de 1952; Carballo 2006, p. 140). Mais a partir de 1956 comeza unha intensa dinámica colaborativa que só irá a máis: son innúmeras as cartas dedicadas exclusivamente a estas cuestións ou nas que se fai referencia a elas. O punto de inflexión atopámolo na carta que Piñeiro lle envía a Paco o 25 de xullo de 1956:

Fai un mes, pouco máis ou menos, estivo aquí Carballo Calero. Falamos de que convíña començar unha nova etapa de Galaxia: a de investigación cultural. A base fundamental para esta etapa será o gran centro bibliográfico que reuniremos coa integración das bibliotecas de Martínez López e mais de Penzol. Con todo, mentras este centro non funciona, cómpre començar igoalmente a laboura. Orgaizando unha especie de prestación bibliográfica colectiva, pódenselle facilitar a cada investigador —que traballe para Galaxia— os elementos necesarios para o seu labor. Galaxia pode establecer este servizo. Contando con el, Carballo comprometeuse a unha empresa de gran alento: a elaboración dunha *Historia crítica da literatura galega*. (Fernández del Riego 2000, p 110)

Todo ao longo dos 50, os distintos epistolarios amosan que en Galaxia o planificador era Piñeiro e o executor Paco, e que os roles estaban definidos con claridade, tal e como amosan as reiteradas demandas que Carballo lle formula a este, sempre alicerzadas na autoridade de aquel: “Díxome Piñeiro que ficaba centralizado en ti o servizo de materias pra o meu libro [...] Convén que estes se servan coa máxima dilixencia, pois de outro xeito a obra nunca se rematará” (carta do 13 de agosto de 1956; Carballo 2006, p. 178); “De acordo con Piñeiro, mándoche unha lista de obras sobre Rosalía que interesa consultar” (carta do 22 de novembro de 1957; Carballo 2006, p. 204); “De acordo coas instrucións de Piñeiro, trasladéime á Coruña onde estiven varios días traballando na biblioteca da Academia” (carta do 23 de setembro de 1958; Carballo 2006, p. 216). Os exemplos son innúmeros.

CODA

Os epistolarios, malia seren *corpus* de natureza privada, outórganos unha perspectiva nova dende a que contemplarmos a realidade histórica e, ás veces, mesmo nos ofrecen a posibilidade de completala. Así, por exemplo, os casos que nos ocupan semellan imprescindibles para unha historia da actuación da censura contra a literatura galega, aínda por escribir malia a achega fundacional de Xesús Alonso Montero ou os exhaustivos estudos de caso que nos últimos tempos nos forneceu Xosé Manuel Dasilva. Un bo exemplo desa potencial utilidade constitúeo o relato dos avatares que rodearon a estrea do *Hamlet* de Cunqueiro, dos que este vai dando cumprida información nas cartas ao amigo.

Este tipo de coleccións documentais tamén son utilísimas para unha historia da evolución dos criterios de canonización literaria e de cales eran os axentes que os aplicaban nun sistema tan pechado e reducido coma o galego. Neste senso, resulta moi reveladora —a modo de exemplo— a atención prestada á universidade española, como ámbito posible dunha certa complicidade co galeguismo, a carta do 1959 na que Cunqueiro (2003, pp. 141-142) comenta con Paco unha disputada oposición a cátedras de literatura española en Madrid, ante a expectativa dos posibles apoios que da súa resolución se puidesen derivar.

En definitiva, os epistolarios aquí comentados revélanse como conxuntos documentais operativos moito máis alá das dinámicas privadas e bidireccionais nas que adoitamos interpretalos. Interesounos agora a súa funcionalidade estrutural na construción dunha rede rizomática de relacións que permitiu o desenvolvemento dunha cultura galeguista vizosa e diversa ao tempo que útil e solidaria. O papel fulcral e nodal que xogou Del Riego nesa rede resulta, a todas luces, evidente.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Carballo Calero, Ricardo (2006). *Epistolario a Fernández del Riego*. Vigo: Galaxia. Edición de Dolores Vilavedra e Montserrat Pena.
- Cunqueiro, Álvaro (2003). *Cartas ao meu amigo. Epistolario mindoniense a Francisco Fernández del Riego: 1949-1961*. Vigo: Galaxia. Edición de Dolores Vilavedra.
- Fernández del Riego, Francisco (2000). *Un epistolario de Ramón Piñeiro*. Vigo: Galaxia.
- Lapa, Manuel Rodrigues (2001). *Cartas a Francisco Fernández del Riego sobre a cultura galega*. Vigo: Galaxia.
- Neira Vilas, Xosé (2013). *Cartas e lembranzas. Epistolario con Francisco Fernández del Riego 1959-2007*. Vigo: Galaxia.

Seoane, Luis (2014). Luis Seoane depositado na Fundación Luis Seoane. *Proxecto Epístola* [web]. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega. Dispoñible en http://consellodacultura.gal/fondos_documentais/epistolarios/epistolario.php?epistolario=1651

Tobío, Lois (2020). Lois Tobío no seu arquivo persoal. *Proxecto Epístola* [web]. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega. Dispoñible en http://consellodacultura.gal/fondos_documentais/epistolarios/epistolario.php?epistolario=10267

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO, EDITOR NA RESISTENCIA AO FRANQUISMO

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO:
PUBLISHER DURING THE RESISTANCE TO FRANCO

Xosé Manuel Dasilva
Universidade de Vigo

ORCID: 0000-0002-3360-6995

Resumo: Neste artigo examínase a actividade editorial de Francisco Fernández del Riego no contexto adverso do período franquista. Distínguense tres vertentes nesta parte significativa da súa biografía: 1º) o labor de editor literario, deseñando volumes colectivos e individuais como *Escolma de poesía galega IV. Os contemporáneos* (1955) e *Obra completa* (1959), de Ramón Cabanillas, entre outros; 2º) o labor de promotor editorial, impulsando a creación de obras fundamentais como *Á lus do candil. Contos a carón do lume* (1953), de Ánxel Fole, *Merlín e familia* (1955), de Álvaro Cunqueiro, *Nimbos* (1961), de Xosé M.ª Díaz Castro, *Leria* (1961), de Vicente Risco, ou *Longa noite de pedra* (1962), de Celso Emilio Ferreiro; e 3º) o labor de produtor editorial, axudando a que se publicasen libros tamén relevantes, tras superar as dificultades da censura, como *A esmorga* (1955, 1970) e *Xente ao lonxe* (1972), de Eduardo Blanco Amor, ou *Vento ferido* (1967), de Carlos Casares. Tras a análise dos títulos referidos, os cales viron a luz polo ímpeto de Fernández del Riego, enuméranse as principais virtudes do seu traballo como editor, entre as que destacan o compromiso, a laboriosidade, a perseveranza, a audacia e a xenerosidade.

Abstract: This article examines the publishing activity of Francisco Fernández del Riego in the adverse context of the Francoist period. Three aspects may be highlighted concerning this important part of his career: 1) His work as a literary editor, producing collective and individual volumes such as *Escolma de poesía galega IV. Os contemporáneos* (1955) and *Obra completa* (1959), by Ramón Cabanillas, among others; 2) his work as a publishing promoter, facilitating the creation of key works such as *Á lus do candil. Contos a carón do lume* (1953), by Ánxel Fole; *Merlín e familia* (1955), by Álvaro Cunqueiro; *Nimbos* (1961), by

Xosé M.ª Díaz Castro; *Leria* (1961), by Vicente Risco and *Longa noite de pedra* (1962), by Celso Emilio Ferreiro; and 3) his work as a publishing producer, contributing to the publication of books as relevant (once the challenges of censorship had been overcome) as *A esmorga* (1955, 1970), *Xente ao lonxe* (1972), by Eduardo Blanco Amor and *Vento ferido* (1967), by Carlos Casares. Following an analysis of these works, which were published due to the efforts of Fernández del Riego, the main virtues of his work as editor are listed, where commitment, industriousness, perseverance, audacity, and generosity predominate.

Palabras chave: Literatura galega, edición en galego, Francisco Fernández del Riego, Galaxia, censura franquista.

Key words: Galician literature, edition in Galician, Francisco Fernández del Riego, Galaxia, Francoist censorship.

INTRODUCCIÓN

Na personalidade tan diversa de Francisco Fernández del Riego, a faceta de editor talvez sexa unha das dimensións de meirande importancia e, seguramente, unha das máis perdurables.¹ Cabe calibrar, así a todo, que non se ten prestado toda a atención a este apartado, agás algunhas excepcións. Pódense mencionar, en especial, as achegas de Víctor F. Freixanes (2013, 2023) e a investigación académica de María Dolores Villanueva Gesteira (2015). Certamente, correspondería distinguir unha tripla vertente na traxectoria editorial de Fernández del Riego.² A primeira é a súa dedicación como editor literario, organizando volumes colectivos e individuais. En segundo lugar, precísase atender ao seu papel como promotor

1 As fontes non editadas que se citan neste artigo custódiense nos lugares seguintes: Fundación Penzol, Biblioteca-Arquivo Francisco Fernández del Riego, Arquivo Fundación Blanco Amor - Deputación Provincial de Ourense, Biblioteca Deputación Provincial de Ourense e Archivo General de la Administración.

2 A familiaridade de Fernández del Riego con este ámbito principiou na convivencia con Ánxel Casal nos talleres da editorial Nós (Fernández del Riego 1983, pp. 87-95; 1996, p. 194). Luis Seoane recordou aquela aprendizaxe: “Con del Riego coincidimos tamén nun mesmo amor á imprenta, él foi director e cofundador dunha gran editorial e dirixe unha imprenta, e eu fun tamén fundador e director de editoriales e adiquei moitos anos ás artes gráficas. É posíbel que esta nova vocación tivese nado en aqueles diálogos con Ánxel Casal, mostrador por medio, na Imprenta Nós de Santiago, da que algún día terá de se facer historia” (Seoane 1975, p. 76). Durante a posguerra, Fernández del Riego cavilou sobre o eido editorial en *La Noche* (Lorenzana 1947, 1948a, 1948b, 1949). Tales artigos conforman unha aposta fértil (Dasilva 2010, pp. 112-113). Ao celebrarse o décimo aniversario de Galaxia, Fernández del Riego recapitulaba: “Nunca se ha aglutinado en una labor gallega tal número de firmas como el que figura en las publicaciones de Galaxia” (Cabarcos 1961, p. 7).

editorial, alentando a xestión de libros que sen a súa intervención nunca chegarían a madurar. Por último, non hai que esquecer as súas xeirias como produtor editorial, materializando libros que se non fose pola súa afouteza, en loita neste caso coa censura franquista,³ tampouco saírían do prelo.

O propósito deste estudo consiste en aproximarse á tripla vertente delimitada a partir de diferentes mostras representativas no interior de cada unha, en orde cronolóxica. Primeiro, como editor literario, máis ben sucintamente, cos títulos *Escolma de poesía galega IV. Os contemporáneos* (1955) e *Obra completa* (1959), de Ramón Cabanillas. Despois, como promotor editorial, máis en detalle, con *Á lus do candil. Contos a carón do lume* (1953), de Ánxel Fole, *Merlín e familia* (1955), de Álvaro Cunqueiro, *Nimbos* (1961), de Xosé Mª Díaz Castro, *Leria* (1961), de Vicente Risco, e *Longa noite de pedra* (1962), de Celso Emilio Ferreiro. Para finalizar, no que concirne ao que facer como produtor editorial, seleccionáronse *A esmorga* (1955, 1970), de Eduardo Blanco Amor, *Vento ferido* (1967), de Carlos Casares, e *Xente ao lonxe* (1972), novamente do narrador ourensán.⁴

FERNÁNDEZ DEL RIEGO COMO EDITOR LITERARIO

A contribución máis sobresaínte nesta parcela é, sen ningunha discusión, o repertorio *Escolma de poesía galega IV. Os contemporáneos*. Nesta antoloxía consultada, Fernández del Riego desprega unha función abondo activa, sen se cinguir á recolla das pezas pertencentes aos autores, unha cincuentena en total, que comparecen. Discírnense, de xeito conciso, tres valores esenciais no mostrario: a caracterización filolóxica da literatura galega, a formulación dun cadro canónico da nosa poesía e o establecemento dunha sincronía estética dos participantes.⁵ Máis alá das informacións bibliográficas, cobran interese notable as declaracións autopoéticas, moitas de alcance inestimable, que preceden cada conxunto de composicións. É adecuado pór de manifesto que *Escolma de poesía galega IV. Os contemporáneos* conquista instantaneamente unha ampla repercusión, como se demostra nunha carta que Ben-Cho-Shey encamiña a Fernández del Riego o 14 de febreiro de

3 Durante os preparativos da exposición *Editar en galego baixo a censura franquista*, a finais de 2008, tiven a extraordinaria oportunidade, a través de María Dolores Cabrera, de visitar a Fernández del Riego no seu domicilio para conversar sobre as súas experiencias verbo da represión editorial na ditadura.

4 Optei por deixar de lado *Historia da literatura galega contemporánea* (1963, 1975), de Ricardo Carballo Calero, ao non equivaler, a diferenza dos mencionados, a un texto de cariz literario. Alén diso, este manual emerxe dunha angueira do grupo Galaxia máis que da enerxía, malia a súa visible implicación, de Fernández del Riego.

5 Outros méritos de *Escolma de Poesía Galega IV. Os Contemporáneos* radican en que conferiu un espazo a autores exiliados e non rexeitou poemas inéditos. Fernández del Riego amosou sensibilidade, polo demais, por autores foráneos que elixiron o galego como instrumento de expresión.

1956: “Coido que podes estar satisfeito pol-o estrondo que se armou coa *Escolma*. [...] Así que recibe a miña felicitación”.

Obra completa, de Ramón Cabanillas, constitúe outra ambiciosa entrega en que Fernández del Riego, por encomenda do Centro Galego de Buenos Aires, agrupa os libros do poeta cambadés, así como numerosas poesías diseminadas en xornais e revistas, en colaboración con el mesmo. O acordo formalízase en 1954, no transcurso dunha viaxe á Arxentina. A finais do ano seguinte, o tomo está practicamente disposto, complementado cun estudo biográfico e literario de Ricardo Carballo Calero e outro lingüístico de Aquilino Iglesia Alvariño. Nun preámbulo denominado “Nota do colector”, Fernández del Riego perfila os criterios que orientan a iniciativa. Por causas alleas á súa intención, sobrevén unha demora no proceso de edición, debido ás dúbidas sobre o lugar en que o volume se estamparía. Ao cabo, os patrocinadores resolven que sexa o territorio galego, mais a censura rexeita a preceptiva licenza. Por esa razón, *Obra completa* dáse ao prelo en Buenos Aires, con Cabanillas xa falecido (Dasilva 2009a).

Fernández del Riego acomete outros desafíos en condición de editor literario, mais de envergadura menor. É ineludible amentar as antoloxías *Escolma de poesía galega III. O século XIX* (Galaxia, 1957), *Poesía galega. Do dezanove aos continuadores* (Galaxia, 1976) e *Antoloxía de poesía galega. Do posmodernismo aos novos* (Galaxia, 1980). Con respecto a autores por separado, encárgase de *Poesías galegas de Francisco Añón* (Galaxia, 1966), *Vicente Risco: escolma de textos* (Real Academia Galega, 1981) e *Eduardo Blanco Amor: escolma de textos* (Real Academia Galega, 1993). Ademais, ordena as recompilacións *Pensamento galeguista do século XIX* (Galaxia, 1983) e *Pensamento galeguista do século XX* (Galaxia, 1983).

FERNÁNDEZ DEL RIEGO COMO PROMOTOR LITERARIO

Aludiu Fernández del Riego (1996, p. 194), explicitamente, á súa vontade constante por restituír escritores anteriores á guerra civil: “Na liña dun traballo persoal, silandeiro, propúxenme recuperar para a nosa cultura a antigos galeguistas cos que mantiña vella amizade”. Un modelo ilustrativo está encarnado por Ánxel Fole, que lle debe en medida substancial *Á lus do candil. Contos a carón do lume*, o primeiro libro que edita.⁶ Con todo, non hai que esquecer o pulo de Ramón

6 No corpus memorialístico, Fernández del Riego condensou o seu comportamento en *Á lus do candil. Contos a carón do lume*. Deixou este testemuño en *A xeración Galaxia*: “Xa nos primeiros momentos de vida da editora, recibín unha carta de Ánxel Fole ofrecendo para publicación un libro de contos da súa autoría. Mandoume unha libreta na que figuraba o orixinal manuscrito. Tratábase duns poucos e breves relatos. O conxunto non daría en libro máis de trinta ou corenta páxinas. Fíxenllo ver ó escritor lugués, e este foi complementando a obra en sucesivas remesas. Ó cabo editouse *Á lus do candil* cun prólogo meu a pedido

Piñeiro, pois no ano 1949 escribía un artigo para o xornal *La Noche*, co título “O libro que nos debe Ánxel Fole”, o cal se pechaba con esta instigación ao autor: “Del agardamos un libro que nos ofrezca a visión animada, fonda e comprensiva da paisaxe galega, na que latexan algunhas das raíces vivas do noso ser” (Piñeiro 1974, p. 15).⁷ Fernández del Riego ten que ver, asemade, en que *Á lus do candil. Contos a carón do lume* gane o premio de narrativa convocado polo Centro Galego de Buenos Aires en 1952.

O trato epistolar profuso de Fole, que vive xacando na Veiguiña, residencia da familia Quiroga, con Fernández del Riego permite reconstruír fielmente a xénese de *Á lus do candil. Contos a carón do lume*.⁸ De tal forma, o 14 de decembro de 1950, o primeiro agradece a invitación para cooperar nos plans de Galaxia, posta en marcha hai pouco. Nese mesmo mes, sen tardanza, Fole consulta se acharía oco no seu programa un monllo reducido de narracións que nese momento posúe: “Quisiera saber si ese trabajo para Galaxia debe ser precisamente un ensayo. Tengo escritos unos cuentos que forman un pequeño libro. Te podría enviar uno para que juzgues”. O 20 de decembro, Fole reitera a proposta con acesa expectación: “¿Qué te parece un libro de cuentos para Galaxia?”.

Fole ofrece outra volta, en xaneiro do ano seguinte, un mosaico de historias para o que escolleu título, adiantando que o castelán é o idioma: “Tengo muy avanzado el libro de cuentos y te enviaré uno para que juzgues. Se titulará *Junto al fuego (Cuentos de invierno)*. Casi estoy tentado de escribirlos en gallego. Son, casi todos, cuentos de miedo”. O 2 de marzo, após a recomendación de Fernández del Riego para que substitúa a lingua, Fole indica que terminou dez contos en galego, se ben recea da súa categoría: “Te envío el cuento prometido. Tú verás lo que vale, si es que vale algo. Si te agrada, puedes pasarlo a máquina, y te iré mandando los otros 9 para Galaxia. Creo que este es el más flojo; por eso lo mando de prueba”. Despois comenta do tipo de idioma: “El gallego es popular de esta comarca y muy sencillo. Puedes corregir o eliminar lo que te parezca”.

Pasados uns meses, o 30 de setembro de 1951, Fole comunica a Fernández del Riego que está a elaborar unha copia dos textos: “Cuando pase a limpio mi libro

do autor” (Fernández del Riego 1996, p. 194). Noutra ocasión deu unha versión similar: “Despois, cando eu me fixen cargo da xerencia de Galaxia, mantiven con Fole unha gran correspondencia, inintelixible en moitos casos, e daquela preguntoume se lle podía publicar un libro en galego. Díxenlle que si e mandoume un caderno con contos manuscritos. [...] Daba para 30 ou 40 páxinas, pero díxenlle que con iso non se podía facer un libro, e foime mandando por entregas o resto ata completalo” (Conde 2018, pp. 120-121).

7 Fole queixábase a Fernández del Riego, o 7 de marzo de 1950, de que o vespertino compostelán relegara o artigo de Piñeiro: “Me ha escrito Piñeiro y me dice que tampoco le publicaron en *La Noche* un artículo suyo titulado *O libro que nos debe Ánxel Fole*”. Incluíríasen “O libro que nos debe Ánxel Fole” en *Olladas no futuro*, onde a orde dos textos é cronolóxica, en primeiro lugar, coa data de 1949.

8 Algúns fragmentos desta correspondencia divulgáronse, traducidos para o galego, nun número monográfico de *Grial* consagrado a Celestino Fernández de la Vega e Ánxel Fole (Fole 1987a, 1987b).

de cuentos gallegos te lo enviaré. Tú me dirás si puede ser publicable en Galaxia. Creo que tiene interés”. O 22 de decembro anticipa unha remesa de relatos, e aclara que subministrará decontado os restantes: “Aparte, certificado te envío el libro de cuentos en dos cuadernos, hoy el primero y mañana el segundo. Lo he tenido que copiar de un gran libro de contabilidad que pesa más del kilo. Estaban en borrador”. Fole encarece a Fernández del Riego un limiar: “El primer cuaderno tiene una extensa introducción y seis cuentos. Es mi deseo que tú pongas el prólogo”. E agrega: “Tienes que añadir, como último, el cuento que te he enviado. No conservo más que un mal borrador”.

O 17 de xaneiro de 1952, Fole avisa doutro envío, desta vez semella que perentorio. Sen confiar aínda nos contos, volve explicar a clase de galego que manexou. Trátase dun manuscrito que non é lexible doadamente, e delega en Fernández del Riego unha copia mecanografada, o máis previsible para o concurso literario do Centro Galego de Buenos Aires:

Hoy cumplo lo prometido enviándote el libro de cuentos. Supongo que lo podrás leer bien, aunque algunas páginas son como un criptograma. Creo que puede llegar a tiempo. No me hago muchas ilusiones, pues algunos cuentos son flojos. Algunos son oídos, otros inventados completamente, otros, mixtos. [...] En ellos se incorporan muchas palabras usadas aquí, que no figuran en el gallego literario. [...] Las empleo adrede para dar una más completa impresión del gallego hablado. Creo que hay que hacer eso antes de intentar su unificación definitiva. [...] No sé si el número exigido es el de 200 cuartillas. Por si acaso, te enviaré otros tres cuentos. No sabes cuánto te agradezco que lo pases a máquina. Cuenta con otros tres o cuatro cuentos (o cinco) pasado mañana. Me gustaría que tuviese el libro cerca de 200 páginas.

Na documentación salvagardada de Fernández del Riego, existe un mecanoscrito de *Á lus do candil. Contos a carón do lume* composto por un folio de cuberta e corenta e un folios numerados. No derradeiro, xorde unha anotación autógrafa consignando o lugar e a data: “A Veiguiña, Quiroga, Outono de 1951”. O dato cronolóxico é controvertible, posto que a correspondencia entre Fole e Fernández del Riego evidencia que se expiden materiais con posterioridade. No mecanoscrito están o texto introdutorio “Na terra do Caurel” e doce contos. Namentres, na edición contabilízanse catorce contos, tras a incorporación de “As meigas atinan sempre” e “O tesouro”.

No mesmo mes de xaneiro de 1952, o día 17 con exactitude, Fole efectúa outra remisión de contos. Na carta trata con moita proximidade a Fernández del Riego desde o encabezamento. Alerta de que o título, que era en castelán *Junto al fuego*

(*Cuentos de invierno*), ten que cambiar para non confluír co libro de poemas *A carón d'o lume* (1918), de Xavier Prado (Lameiro):

Mi querido Farruco:

Supongo que habrás recibido el cuaderno con nueve cuentos y una introducción. Como supongo que ya lo habrás pasado a máquina hoy te certifico los restantes, que son menos. También supongo que ya habrás escrito el prólogo después de leerlos. Por cierto que se debe modificar el título, ya que es el mismo de los cuentos de Lameiro. Los llamaremos: *Á lus do candil* (*Contos a carón do lume*).

O 4 de marzo de 1952, Fole comparte con Fernández del Riego as probas emendadas de *Á lus do candil. Contos a carón do lume*: “El día 27 recibí el libro. Hoy, día cuatro, te lo remito certificado. Las correcciones, como verás, son muchísimas”. E o 24 de abril transmítelle: “Por noticia de Piñeiro sabía que mi libro ha sido autorizado por la censura”. Por outra banda, Fole prega a Fernández del Riego que o auxilie a confeccionar o inventario léxico que este lle reclama:

Acabo de recibir tu carta, en la que me pides un vocabulario para mi libro. Es el caso que yo ya había pensado hacerlo, pero se me fue la cosa de la cabeza. No tengo en Lugo ningún original del libro, pero pienso volver allá, aunque no en unos días. Sin embargo, puede solucionarse fácilmente: leyendo tú el libro, y enviándome las palabras, yo te las enviaría a vuelta de correo con su correspondiente significado y ordenadas. Aún estaré en esta unos cuantos días. Hasta principios del mes que viene. ¿Estamos? Emplea una hora en recogérmelas, y envíamelas rápidamente. También me debes enviar una prueba de imprenta, pues habrá algo que corregir, como pasa siempre en estas cosas.

Transcorridos algúns meses, Fole non encobre a súa impaciencia pola lentitude de *Á lus do candil. Contos a carón do lume*. O 22 de xuño de 1953 desabafa: “No sé, en absoluto, nada de mi libro. El bueno de Illa no ha contestado ni a una sola de mis cartas. Piñeiro me había dicho que estaba a punto de salir y yo ya había corregido las pruebas”. Mais o 9 de xullo a obra está editada: “He recibido tu carta y ejemplares del libro”. Sen reservas, faise patente a súa satisfacción: “El libro, en efecto, está muy bien presentado”. Fole expresa, o 23 de agosto, a ledicia pola aco-llida que *Á lus do candil. Contos a carón do lume* está a concitar: “Sei que meu libro se vende moi ben en Lugo, e que en Bos Aires *gosta enormemente*, según me din de alí”. O 28 de outubro reafirmase: “Hoy te escribiré largo y tendido. Lo primero

quería saber concretamente cómo va mi libro. Según mis noticias, marcha muy bien su venta. El éxito de crítica también ha sido grande”.

Cumprindo o desexo de Fole, *Á lus do candil. Contos a carón do lume* está presidido por un “Limiar” de Fernández del Riego, asinado por Salvador Lorenzana. Trae á memoria os seus primeiros pasos, con “fermosas prosas líricas, e breves ensaios de peculiar engado” (Lorenzana 1953, p. 7). Despois de remarcar a dilatada tradición do conto nas letras galegas, chámase a atención sobre a feitura do idioma: “O galego distes contos é o galego recollido antre os falantes das terras do Caurel, que dispón de verbas, xiros e xeitos de seu. Trátase dun galego enxebre, misturado de deliciosos arcaísmos e ás veces de algún barbarismo tamén” (Lorenzana 1953, p. 9). Fernández del Riego delinea cada un dos contos, resaltando a súa substancia netamente galega: “Denantes de nada, compre ser home da súa terra e do seu tempo. Despois pódese ser escritor” (Lorenzana 1953, p. 10).

Á lus do candil. Contos a carón do lume case estrea a colección Literaria de Galaxia e supón un acontecemento no noso xénero narrativo. Cunqueiro, nunha recensión de *Terra brava*, o libro consecutivo de Fole, admite por aqueles días:

Fui un lector admirado de Ángel Fole, cuando salieron a la luz pública aquellas historias que él tituló *Á lus do candil*. Escribía yo entonces las primeras páginas de mi *Merlín y familia* [...]. Y lo que buscaba con mis propios medios, para servir mis invenciones, en gran parte lo encontraba ya allí conseguido, vivo, a la vez eterno y actual, y me sirvió sin duda de lección. (Cunqueiro 1956, p. 46)

Merlín e familia é, xustamente, outro libro que lle debe moito a Fernández del Riego.⁹ Con motivo dunha homenaxe tributada a este, Cunqueiro (1975, p. 26)

9 Fernández del Riego rememorou con frecuencia a súa complicidade en *Merlín e familia*. Fíxoo nun número de *Grial* centrado en Cunqueiro: “Durante a década do 1947 ao 1957 decorreu o seu retiro na cidade natal, e alí permaneceu como pechado en sí mesmo. ¿Qué facía daquela? Leer, escribir, rachar o escrito. De vez en vez mandaba algún artigo aos xornais, uns itinerarios galegos, pouca cousa. Por entón mantivemos con el unha intensa relación epistolar. Animámolo reiteradamente a que escribise un libro de narrativa en galego. E, ao cabo, un día anunciounos que se poñía a nos ofrecer un *Merlín na nosa lingua*” (Fernández del Riego 1981, pp. 147-148). Nas páxinas d’*O río do tempo. Unha historia vivida*, relatou posteriormente: “Vencendo a súa teimosía de se mergullar nun mundo de escepticismo e de soedade, animeino, tamén eu cismante, para que escribise prosa en galego. Foi, mesmamente polo meu petarreo, que se decidira a facer narrativa na lingua natal. Xurdiron así, de a pouco, os folios cos que compuxo o libro *Merlín e familia*” (Fernández del Riego 1990, p. 255). Nunha monografía sobre Cunqueiro, explanaba: “Andei a animalo unha vez e outra, e outra, a que escribise un libro narrativo en lingua galega. Resistíase sempre, por razón de nugalía e de desengano, a realizar o encargo. Nembargantes, a miña teimosía chegou a pesar no seu ánimo e triunfou ao cabo. Un día anuncioume que se puxera á tarefa, e que rematara de redactar os dous primeiros capítulos do volume que titularía *Merlín e familia*” (Fernández del Riego 1991, p. 101). A revelación máis pausada de Fernández del Riego sitúase nun artigo co gallo do cincuentenario de *Merlín e familia*: “Insistíalle teimosamente a que escribise un libro de xénero narrativo na nosa lingua. Fun vencendo a súa resistencia de a pouco. Non demorou moito en se ir identificando coa idea do que

confesa, con honestidade, que “sin a axuda de Paco del Riego, quizaves non houbera sido escrito”. Pola correspondencia entre os dous, verifícase que a primeira referencia á obra agroma nunha carta sen data de 1949, onde o mindoniense sopesa a idea de a propagar na Arxentina:

Teño dous orixinás, un *Historia de las tabernas gallegas* —xa publicadas algunha, lembraste?, en *Finisterre*— e outro, *Merlín e familia*, en galego, historias fantásticas semellantes ás do *El caballero de la muerte y el diablo*. Interesaríame publicálos en Bós Aers, pro non teño direizós nin de Seoane, Cuadrado, Blanco Amor, etc. Nin sei a quén dirixirme pra intentálo. Coido que ti tés relazós con iles e pódeme ourentar.

Ao ano seguinte, Cunqueiro valora traspasar a novela a Galaxia, xa fundada: “Coido que os orixinás que teño millor pra vos é unha novela *Merlín e familia*. [...] O *Merlín* encantaravos: eu mesmo gozo lendo n-il”. Pasado un tempo, en 1951, asegura que a ficción está lista: “Teño cáseque posto en limpo o *Merlín*, pra che mandare”. En calquera caso, detéctase un longo intervalo ata 1954, cando Cunqueiro participa outra vez que *Merlín e familia* está completo: “Teño rematado un libro en galego, *Merlín e familia*, si me é permitido decilo, unha pequena obra maestra. ¿Qué posibilidades hai de editálo?”. Noutra carta referenda: “Estóu istes días póndoche en limpo o *Merlín*. Coido que vos gustará. Recibirálo na próisima semán, si é que sigo copiando ao ritmo que o estóu facendo”.

En xaneiro de 1955, Cunqueiro afirma que ao outro día sae *Merlín e familia*, e fai mención dun adianto económico:

Mañá, por correo certificado, mándoche o orixinal de *Merlín e familia*. Coido que é un feixe de historias que ten intrés, vai ben escrito, etc, etc., e que se venderá, sin dúbida algunha. Agora vai eiquí o que quero de tí:

O 23, domingo, d-iste mes de xaneiro, teño que sair pra Madrid, onde hei estar necesariamente unha semá. Preciso diñeiro que engadir ao que teño pra iste viaxe. Eu quero que ao recibo do meu orixinal, trates cos teus amigos de Galaxia, lles saques un mínimo de mil pesetas, e xíresmas telegraficamente. Isto é todo, i-has facer un esforzo en cumprir o meu pedido.

eu lle propuña. Un día anuncioume, por fin, que comezara a redactar o libro que tanto lle solicitara. [...] Teimeí con reiteración en que proseguise o relato co mesmo ánimo, ata lle dar remate. Sinaleille que, ao meu ver, rompía con ese libro os moldes tradicionais da narración en galego. Que había nas súas páxinas unha delicia de fabulación” (Fernández del Riego 2005, pp. 21-22).

Pouco despois, secasí, escúsase por faltar á súa palabra, aínda que manda unhas follas, e recalca a cuestión do diñeiro: “A gripe non me deixou rematar no tempo que coidaba o pór en limpo o *Merlín*. Ahí che mando ises folios, e coido mañán certificar o resto. Insisto no que na miña anterior che decía, pra cando teñas no teu poder o total, que, digo, sairá mañá”. Nese mes de xaneiro, Cunqueiro apunta que non remitiu a totalidade do libro, e que o fará cando regrese de Madrid: “Supoño no teu poder as primeiras follas do *Merlín*. Non poido dar posto limpo denantes de marchar a Madrid, pro estaréi en Mondoñedo denantes de oito días, e remesaréi o total. Qué che parece? Adxunto ises dous capidos, que has de engadir ao texto que está no teu poder”.

Por fin, Cunqueiro despacha *Merlín e familia*, agás o “Índice onomástico”, repetindo o requirimento crematístico:

Ahí che vai o resto do *Merlín e familia*. Falta, como ves, o “Índice onomástico”, que xa o faréi de contado tan axiña coma teña probas de prensa, pondo entón acarón de cada nome a páxina onde vai o tratado.

Agora convenme, e conforme ao prometido, que ti te fagas cárrego do cobro, e mo xires telegraficamente.

Xusto despois, confirma a recepción da cantidade acordada, e reflexiona sobre a transcendencia de *Merlín e familia* para a construción dunha prosa galega:

Moitas gracias polo xiro. Eu coido que o *Merlín e familia* é un libro gracioso, e penso que o galego en que digo as cousas que alí pasan é unha lingua viva, parrafeada ao ritmo do pensamento noso, espresiva e solta. Eu estou, xa dende fai anos, co Rivarol, un dos mais intelixentes franceses que teñan opinado nunca sobor da lingua e da literatura sua, e que sostén que “a prosa é o todo n’unha lingua, i-a poesía somentes é un luxo”. Estamos na obriga de facer todo o que seña posibre por unha prosa galega. Un moimento xurídico, fai por unha lingua mais que calquer obra de maxinación.

Xa que logo, despréndese que Fernández del Riego non é só crucial para o desenlace venturoso de *Merlín e familia*, senón que consegue arrancar de Cunqueiro este compromiso:

No que de min pende, i-aínda que vou muito mais canso do que a primeira vista somelle, prometínme escribir cada ano un tomo de prosa galega, faréino eisí.

Coido que, n'istes anos de longa soedá, é todo o que eu poido facer polo millor futuro da pequena patria nosa.¹⁰

Por outra carta do 17 de maio de 1955, asinada como “Álvaro, episcopus” xocosamente, obsérvase que *Merlín e familia* non está na rúa. Cunqueiro pregunta polas ilustracións, xa que ten noticia de que a Carlos Maside lle falta ánimo, pola súa fráxil saúde, para encarar a tarefa. O libro aparece, conforme o colofón, o 25 de agosto, dedicado ao notario Alberto Casal, íntimo amigo. O 21 de outubro, Cunqueiro sinala que está a verter a obra: “Agora estou traducindo ao castelán o *Merlín*, que mo editará a Editorial Guadarrama. Xa estou de remate, e matino mandarlla istes días a Alberto, quen cho deixará ver”.

Porén, por outra misiva de 1957, sábese que Fernández del Riego achega *Merlín y familia* á editorial AHR, a cal se ocupa da versión: “Moitas gracias por ter mandado o *Merlín* a Barcelona. Coido que farán alí unha edición mui boa”. A comezos do outono dese ano, Cunqueiro garántelle un volume: “Recibirás de Barcelona un exemplar do *Merlín* en romance de las Castillas”. Unhas semanas máis tarde, proclama: “Xa saíu o *Merlín* en lingua castelá. Teño un soio eisemprar. Tan axiña como reciba eisemprares serás o segundo en télo. Iste que me mandaron en avangarda, remésollo oxe a Alberto Casal”.

Non é un desatino xulgar que Fernández del Riego lle extrae *Merlín e familia* a Cunqueiro pouco menos que folla a folla (Dasilva 2012). Como froito da súa tenacidade para que a culminase, a obra convértese rapidamente nun clásico con ostensible aceptación, como se constata nunha nova xornalística: “Todavía poblando el aire los ecos del enorme éxito de Álvaro Cunqueiro con *Merlín e familia*, el delicioso libro editado por Galaxia en nuestra ciudad, y ya el fino poeta de Mondoñedo entregó, también a Galaxia, los originales del próximo, con este título, tan sugestivo: *As crónicas do Sochantre*” (Sen sinatura 1955). Á súa vez, Cunqueiro transfórmase, rescatado do seu confinamento en Mondoñedo, nun persoeiro omnipresente:

La actualidad permanente de Cunqueiro que asoma sin tregua desde periódicos y revistas, al través de la radio y las conferencias, en sus libros y charlas, tiene estos días más motivos para dar a su perfil esa vigencia sin ocaso que tanto honra a la vida intelectual de su región y de su patria. Tales son, el figurar su nombre como unánime candidato para el puesto que en la Real Academia

10 Ao editarse *As crónicas do Sochantre*, Cunqueiro non escondía a súa arela: “La única pretensión es hacer ver que el idioma gallego es apto para la mejor prosa literaria moderna” (Tourón 1956). Con outros títulos máis, subliñaríaa: “Para Galicia, mis libros gallegos en prosa y en teatro confío en que hayan servido para que nuestra lengua antigua viva con la cabeza erguida varios siglos más” (Del Arco 1960).

Gallega dejó Cabanillas, y la trascendencia literaria que acaba de alcanzar con las conferencias dadas en Cataluña.

Don Álvaro ya es un mito. (García Bayón 1960)

Un terceiro libro que está en débeda con Fernández del Riego é *Nimbos*, de Xosé Mª Díaz Castro. Tanto é así que no exemplar da súa propiedade desputa esta dedicatoria: “A Fernández del Riego, grande escritor e grande promotor da cultura galega, a quen este libro debe en gran parte a súa existencia. Agradecida e cordialmente, Xosé María Díaz Castro”. En verdade, Fernández del Riego desenvolve unha misión de entronización de Díaz Castro no panorama poético galego a través de dous fitos. En primeiro termo, coa súa inclusión en *Escolma de poesía galega IV. Os contemporáneos*, coa xenerosa cifra de sete poemas, cando aínda non dera á luz ningún libro.¹¹ E en segundo lugar, polos azos que lle dá a Díaz Castro para escribir *Nimbos*.

Díaz Castro facilita poemas a Fernández del Riego, o 14 de xullo de 1955, con destino a *Escolma de poesía galega IV. Os contemporáneos*: “Dejo a su buen criterio la selección definitiva de los poemas que han de figurar en su Antología, que espero y deseo que constituya un éxito”. Este cúrsalle, a non tardar, o convite dun libro, coa finalidade de que sexa o segundo da secuencia de Galaxia aberta por *Os eidos*, de Uxío Novoneyra. O escritor lugués responde o 29 de setembro de 1956: “Quiero agradecerle, sobre todo, la atención de haberse acordado usted de mi nombre al pensar en la edición del próximo libro de esa Colección Poética”.

Na súa carta, Díaz Castro descúlpase por carecer nesa altura de composicións, á parte das que difundira na revista *Alba* e das que entregara para *Escolma de poesía galega IV. Os contemporáneos*: “Como comprenderá, el número de poemas gallegos de que dispongo —escritos ya con miras a la publicación de un libro— no es suficiente para formar una obra de la extensión de *Os eidos*, por ejemplo”. En todo caso, non desbota fraguar a obra, para o que se outorga a si mesmo un prazo prudente:

Por esta razón, creo que antes de unos seis meses no podré tener completado el material poético necesario para un libro en gallego. Pero me temo que el segundo libro de esa Colección no podrá esperar tanto tiempo. Por eso quiero rogarle y agradecerle que reserve para mí el tercero o cuarto libro de la Colección Poética que usted dirige. Tengo verdadero interés en publicar en ella algo mío.

11 Estes eran os títulos: “Vísperas”, “Terra rebada”, “Con este alento”, “Monumento á ausencia”, “Intre de beizos”, “Penélope” e “A cerna”.

A mediados de 1957, Fernández del Riego contacta para se interesar polo libro. Díaz Castro alega, o 29 de xullo, que non compuxo máis textos, pero que aspira a facelo agora que non ten tantas obrigas: “Le agradezco mucho su carta. En realidad, no he cumplido con usted como hubiera deseado. [...] No obstante mantengo mi promesa, pues deseo poder darle satisfacción a usted y ver editado algo mío en *Galaxia* precisamente”. Fernández del Riego non desiste logo dun silencio de Díaz Castro de case dous anos, quen se xustifica o 14 de maio de 1959:

Su insistencia en que le envíe material para un libro, lejos de molestarme es para mí un inmerecido homenaje, que casi emociona, y debiera ser un estímulo irresistible que me forzara a escribir. Hace tiempo que le he dado palabra de enviarle original para un libro de *Galaxia*, y ahora quiero hacerle presente, una vez más, que pienso cumplir mi compromiso con usted, incluso desatendiendo de momento los ruegos de otras personas que también me piden original para un libro similar.¹²

O mes anterior, Díaz Castro lamenta diante de Piñeiro o retraso. Fai fincapé no tesón de Fernández del Riego: “Dóime estar quedando mal con tantos amigos que me acurran cos seus pregos, e non sei qué pensará de min o amigo Del Riego, que me alentou cunha pacencia increíble e que ten a miña promesa de lle mandar orixinal pra un libro”. E puntualiza deseguido: “Saiba, amigo Piñeiro, que esa promesa segue en pé, e que, se non lle din cumprimento hastra agora, foi por circunstancias alleas ós meus propósitos, e non por preguiza”.

Díaz Castro avanza o 18 de decembro de 1959 que depositará pronto a obra: “Con respecto al original de mi libro en gallego de poemas, quiero decirle ya ahora que se lo enviaré a usted dentro del mes de enero próximo”. Fundamenta esta curta delonga: “No podrá ser en este mes, como tenía proyectado, pues tengo que pasarlo todo a máquina y hacer algunas correcciones, pero sí dentro del lapso de tiempo que le indico”. Aduce que se sentiu empurrado a “desechar ciertos poemas”, a fin de que o libro non fose desigual. Tales pezas adscribíense a outras épocas, polo que sostén, e desde entón a súa poesía progresou en “ciertas direcciones”. Os poemas reunidos, por conseguinte, son en boa parte recentes: “Pese a mis deseos de ampliar el original con poemas totalmente nuevos, ello no me ha

12 Díaz Castro apesarábase do seu decurso creativo: “El caso real es que, desde los tiempos de *Alba*, no he escrito ni una línea, y el original de que disponía no era suficiente para la extensión de un libro normal. No me ha sido posible escribir nada, ni aún como puro pasatiempo. De lo poco que tengo en gallego (casi todo se ha perdido) quisiera hacer una selección, y a ésta añadir algo nuevo para completar lo que falte para un libro”.

sido posible sino hasta hace poco tiempo. Ahora he reanudado mi labor literaria, tras un largo período de inactividad”.¹³

Díaz Castro proporciona *Nimbos* aínda o 19 de setembro de 1960, conforme declara nunha carta do día seguinte: “Tengo ahora la satisfacción de poder anunciarle, ¡por fin!, el envío del original de mi libro de poemas gallegos, para *Galaxia*. El libro —original y una copia— fue certificado ayer y remitido a nombre de usted”. Pon de relevo, expresamente, a obstinación de Fernández del Riego, vital para que o libro se tornase realidade: “Quiero, ante todo, hacerle presente mi honda gratitud por su interés, su amable insistencia y su inacabable paciencia en la espera de este libro, y al mismo tiempo rogarle me disculpe esta demora realmente *histórica*”.¹⁴

Fernández del Riego enxalza a obra, como se colixe dunha carta de Díaz Castro do 6 de novembro dese ano: “No sabe cuánto le agradezco el elogioso calificativo que usted dedica a mi libro”. Este concede abertamente alta prelación ao seu veredicto:

El conocimiento de su opinión tenía para mí un gran interés, mucho mayor que los juicios de cualquier reseña crítica, primero porque me parece importante para un “novel” —prácticamente lo soy— conocer el juicio de una persona autorizada sobre un libro que todavía no se ha lanzado a la publicación. Este juicio, tan favorable, representa para mí un fuerte estímulo y también una *tranquilidad*.

Nimbos sae o 5 de xullo de 1961, con trinta e dous poemas repartidos en sete seccións. Abrangue un vocabulario galego e castelán, con termos “cuiá morfoloxía ou semántica non son —certa ou probablemente— comúns a toda Galicia”. Na publicidade do libro, poida que da responsabilidade de Fernández del Riego, exáltase a calidade dos versos. Díaz Castro non disimula a súa emoción o 19 de xullo:

13 Por mor do tamaño limitado do libro, Díaz Castro explorou se podería editar outro máis extenso, o cal non escribiu: “Como el original que le enviaré ahora es un poco breve, quisiera compensar esta deficiencia —ya que he recommenzado y estoy sobre la marcha— con la publicación de un segundo libro en fecha no muy lejana. ¿Podía *Galaxia* dejarme abierta la puerta para un nuevo libro de poemas que se publicara dentro de un año más o menos?”.

14 Así llo notificara a Piñeiro o 10 de setembro: “É pra min un alivio informarche que o orixinal do libro sairá de Madrí antes do día 15 deste mes. Permitirásme que o mande a nome de Del Riego, por sere él o primeiro que mo pedéu e o que máis ensesteu, e tamén por sere él o primeiro a quen llo prometín, pra así darlle algunha satisfacción”.

No sé cómo agradecerle, querido Del Riego, los juicios increíblemente elogiosos que aparecen al dorso de la tarjeta en que se anuncia a los suscritores de Galaxia la aparición de *Nimbos*, pues supongo que la nota ha sido redactada por usted. Me deja perfectamente abrumado con ese cántico de alabanzas, en el que encuentro apreciaciones absolutamente inesperadas. Celebro que el libro le haya gustado, y sólo deseo que los lectores no queden demasiado defraudados después de un anuncio tan laudatorio.

Dúas semanas antes da impresión, dáse noticia de *Nimbos* desde as planas de *Faro de Vigo*, reproducindo o poema inicial como primicia:

La Editorial “Galaxia” anuncia como de inminente aparición un libro del poeta José María Díaz Castro, titulado *Nimbos*. El poeta, solamente conocido hasta ahora en círculos muy restringidos, dueño de una nostálgica voz en la que la sangre apasionada se vela con tenues brumas, sosegado en la soledad, pero ahíto de vida interior, se acerca por vez primera al gran público. Se trata de una aportación de excepcional calidad a la siempre riquísima lírica gallega y *Faro de Vigo* se complace en dar en esta página una preciosa muestra de la obra de Díaz Castro, un breve poema que abre el libro “*Nimbos*” y que es como una declaración de propósitos, humilde y veraz: la poética humana y melancólica de un ardiente espíritu. (Sen sinatura 1961)

Díaz Castro pasa a erixirse, para o círculo de Galaxia, nunha inspiración lírica de primeiro rango. En carta do 8 de outubro de 1961, Piñeiro así llo descobre: “A aparición de libros como *Nimbos* enche o noso espírito de leda e íntima confianza. Danos a plena certeza de contáremos con unha voz poética fonda, orixinal, plena de intimidade humana e, sobre todo, esencialmente verdadeira”. A seguir acentúa: “A nosa fe de devotos da poesía galega revoa darredor de ti. Sabemos que podes e queres arrequecer sustancialmente o tesouro espiritual do noso patrimonio lírico”. Piñeiro, nunha recensión da antoloxía *Poetas gallegos de postguerra*, preparada por Basilio Losada, sorpréndese da ausencia de Díaz Castro, quen personifica “o mellor poeta galego entre os que hoxe viven” (Piñeiro 1972, p. 112).

Un libro máis que non cristalizaría endexamais sen a mediación de Fernández del Riego é *Leria*, de Vicente Risco (Dasilva 2021).¹⁵ Nunha carta do 29 de outubro

15 Fernández del Riego (1996, p. 195) reviviu a afanosa concepción de *Leria*: “Moi custoso me resultou tamén convencer a Vicente Risco na demanda dun libro seu no noso idioma. En cartas repetidas, lembráballe os antigos días de maxisterio, de amizade, da miña devoción admirativa. Autorizoume a recoller textos seus dos tempos idos, para compor un volume. Cacheei vellas revistas e folletos. Mecanografei artigos, ensaios e pequenas narrativas. Prescindiui dalgúns e incorporou outros. Dese xeito saíu do prelo o libro *Leria*”.

de 1950, este indaga información relativa ao nacemento de Galaxia: “¿Qué hai da vosa empresa editorial? Tamén ouvín falar d’eso vagamente. Agardo me digas algo do que hai por ahí”. Noutra misiva sen data do mesmo ano, preocúpase polo mesmo asunto, anhelando un ditoso futuro para a sociedade: “Paréceme moi bo o proieuto e de ben boa gana falaría d’il contigo de palabra, moi longamente. É cousa moi necesaria, e quereda que nacesse pra vivir moito tempo, que ll’aseguradela vida por todos lados”.

É factible inferir que Fernández del Riego, con presteza, urxe daquela a Risco algunha cousa para Galaxia, pola resposta en primeira instancia desfavorable que lle chega deste: “Canto a min, de boa gana farei o que poida. Como che teño dito, xa non teño, e repito na outra carta adxunta, xa non teño ilusión no que fago, mais, se non escribo ¿que é o que vou facer n’este mundo?”. O autor d’*O porco de pé* matiza a continuación, deixando franca a porta para o futuro: “En canto se me ocorra un tema, anunciareicho, pra ver si sirve. Quedar, inda quedan cousas que decir, pero...”.

No deixamento que destila esta última reticencia pesa o trasacordo político de Risco e, amais diso, o devezo de triunfar como escritor en castelán. Pénsese que *La puerta de paja*, finalista do premio Nadal, irrompe en 1953. Nunha carta dese ano, translócese a ilusión pousada nesta narración: “*La puerta de paja* inda non chegou eiquí. Barcelona cadra moi lonxe. [...] Dende logo, e veleiquí a maor satisfacción miña, non se asemella a nada do que s’escribe e se publica por ahí”. E deseguida acrecenta: “É unha novela fora de serie. E eu sigo creendo, contra quen sexa, que ser diferente é ser existente, con éxito ou sin il”.

Entre finais de 1957 e principios do ano seguinte, Fernández del Riego anima a Risco para que xunte as súas columnas periódicas anteriores á guerra civil. Este pronúnciase o 14 de xaneiro de 1958, nomeadamente no referente ás da sección “Leria”:

Recibo con ben gusto a idea de recoller n-un libriño unha escolma das miñas prosas galegas. Dende logo, xa cheguei ô tempo de recontal-os anos d’un, e por outra banda, coido que si fixen algo de que poda estar un pouco satisfeito é do que teño deixado espaxado pol-os xornais. [...]

Quixera ser eu quen as escollese, e pra elo, remirarei o que teño, pra seleccionar aquilo que teña unha miga d’altura, por riba dos tempos, porque hai n-elo moita cousa circunstancial e sin importancia, que non merez a pena.¹⁶

16 Risco bendicía a xerarquía de Fernández del Riego: “[...] sabes de todo o que se fai en Galicia en materia literaria”. Tamén se laiaba do seu illamento: “Eu, coma sabes, vivo xa un pouco fora do mundo, pol-omenos, do que poidéramos chamar o mundo social, isolado e desconectado, e non é que me vaya mal

O 22 de febreiro, Risco está desconcertado por non dar cos textos que persegue: “Andiven buscando as ‘Lerías’. Atopei unha chea d’outras cousas, que non me parecen d’aplicación pr’o conto, mais as ‘Lerías’ non apareceron. Tíñaas apegadas nas follas d’un libro vello de contas dos meus antepasados”. E conxectura: “Deben estar no Castro Caldelas, metidas con libros e revistas antigas, n-un caixón pechado, atado por afora con moitas cordas, agardando que me fagan uns estantes, pois os que alí teño están cheos de todo”.

Sen máis novidades, Fernández del Riego redobra o designio, dous anos máis tarde, dun libro con algúns textos en prosa. Risco reacciona o 3 de febreiro de 1960: “Recibín unha chea de recados teus, o último por Cunqueiro. Anque nono queiras crêr, o teu interés no asunto chégame moi fondo, e nono podo esquecer. Na precura dos escritos que ti mentabas, non sabes as voltas que din”. Pormenoriza sobre o particular: “Ora: eu sabía qu’os tiña apegados nas follas d’un vello libro de contas do meu abó, empastado en pel verde e pechado c’unhas lazadas de balduque fino. Din co-il, por fin, despois de moito buscar; vouno abrir, e quedei parvo vendo que o que alí había era outras cousas difrentes, como s’as tivera trocado unha mau oculta e enmeigada...”.

Risco refire que acertou seguidamente a localizar os textos xornalísticos: “Mais veleiquí que hai pouco, buscando outra cousa, saquei o libro verde, abríno, non sei porqué, sin esperanza, e alí estaban as ‘Lerías’. De principio, quedei cheo de pasmo”. No entanto, categoricamente opina que non teñen vixencia:

Ben: repasei as “Lerías” —coido que non están todas— e a maor parte non sirven. Moitas son máis ou menos políticas, outras axustadas a situacións pretéritas sin intrés, n-outras, digo cousas qu’agora non quero repetir porque, como, pouco mais menos, todas levaban algunha intención de propaganda, a propaganda fai decir a un cousas co-as que non está conforme, pra que lle gusten â xente d’iste lado ou do outro, e mais n-un caso com’a o noso, en que se trataba d’achegar aos mais, e non podía un averse excrusivamente ao seu modo de pensar, coma lle acontez a tódol-os políticos, que caseque sempre teñen que decir o que non pensan.

Polo tanto, non quixera deixar mais qu’aquelas que teñen un sentido galego “fondo” e “pra sempre”, ou un intrés literario e político.

d’iste xeito, pois ôs meus anos, o que mais me cobiza é a tranquilidade; e Ourense está lonxe de todas partes, de xeito que total-as novidades me collen de súpeto”.

Para Risco, é máis conveniente recadar vellas cousas da revista *Nós*, xunto con outras espalladas en máis sitios. O motivo é que se descoñecen naquel tempo e, segundo el, gardan validez:

Mais ocórreseme unha idea, que coido que é a millor: teño cousas publicadas no *Nós* que cecais —sen autobombo; creio saber onde podo chegar e onde non, e non quero facer unha “supervaloración” das miñas cousas— cecais, digo, non deban ser esquecidas. Non son moitos os qu’as coñecen, pois a tiraxe do *Nós* era pequena, e ademáis, ficou xa moi lonxe, e a xente moza non sabe d’elas. Os asuntos que tratan, ás veces son dos que se debaten aínda hoxe.

Fernández del Riego reúne os orixinais e sométeos a Risco para que os supervise. Nunha carta do 24 de marzo de 1960, este prevén de que eliminou uns cantos textos e modificou outros, “suprimindo principalmente alusións concretas, e espresións que puderan chocar e [...] causar tropezo na censura”.¹⁷ Parécelle acaído o título *Leria*, e aflíxese pola trasfega que está a ocasionar, aínda que se sente con folgos para máis retos: “Douche moito traballo que me tes que perdoar. Ora, intresado na cousa, xa penso n-outras pra mais adiante, como unha que teño matinado hai tempo: unha escolma de contos populares [...]”. O 8 de xullo, Risco revélase ávido polo libro: “¿Cómo van as ‘Lerias’ (ou a ‘Leria’)?”. Agora estou deseando vela”. E o 28 de setembro asegunda: “¿Cómo vai o da ‘Leria’?”. Con ansiedade, faino en idénticos termos o 20 de decembro: “¿Cómo vai a ‘Leria’?”.

O colofón de *Leria* acredita que veu a lume o 15 de febreiro de 1961. No “Limiar” susténtase: “Nestas páxinas vai un chisquiño do meu labor de moitos anos —que cadraron no intre en que estaba na forza da vida— feito sen precurar máis paga que a ilusión”. Despois, sucédense cinco ensaios e, baixo as epígrafes “Varia” e “Leria”, máis artigos. Cos primeiros exemplares no seu poder, Risco escíbelle a Fernández del Riego: “Grazas ao teu coidado, xa teño *Leria* nas mans, por certo, ben feitaña de verdade. [...] Gústame moito como saíu, sinxela, ‘pulcra’ como decían d’aquela os filósofos, ‘fina’ como din as señoras, ‘distinguida’ como debemos decir nós. E limpa e xeitosa na parte tipográfica”. Non agocha, desde

17 Fernández del Riego desentrañou, nunha carta a Joaquim Ventura do 27 de xaneiro de 1997, a natureza desas variacións: “Durante un tempo, e con teimosía, andei a demandarlle a Risco que escribise un libro en lingua galega para publicar en Galaxia. Ao cabo, accedeu á miña proposta de edición, pero non dun novo texto, senón de traballos xa coñecidos. Pedíume que eu mesmo reunise o material para o volume. Así o fixen, remesándolle despois os artigos e ensaios mecanografiados que fun recollendo en diversas publicacións. O propio autor desbotou varios dos textos que eu lle mandara. Incorporou outros novos, como o de Valle-Inclán. Chatou liñas ou frases de algúns, e fixo rectificacións. As diferencias que se dan entre o texto de “*Nós*, os inadaptados” aparecido en *Nós* e o de *Leria* estableceunas Risco persoalmente”.

logo, o seu absoluto agrado: “Agora a quen hai que dal-o parabén é a tí, que sacaches unha cousa ben feita de certo”.¹⁸

Fernández del Riego ten tamén unha participación primordial para que *Longa noite de pedra* arribe ás librerías, por moito que Celso Emilio Ferreiro, coa súa impenitente ingratidade, non o recoñecese (Fernández del Riego 2003, p. 171). Tras crear a colección Salnés, proponlle que brinde un libro neste catálogo (Dasilva 2023).¹⁹ Nesa época, Celso Emilio Ferreiro é un poeta bastante alongado da súa notoriedade posterior. Editara dous libros en castelán do seu propio peculio, *Al aire de tu vuelo* (1941) e *Bailadas, cantigas y donaires* (1947), de cuestionable atractivo. En galego, facía gala d’*O sono sulagado* (1955), que pasara con máis pena que gloria, provocando este cativo impacto un fondo desalento no celanovés.

Fernández del Riego moléstase en dar a benvinda a *O sono sulagado*, en *La Noche*, cunha amable recensión, reparando na viraxe que entraña na súa senda poética: “El libro evidencia, además, una marcada evolución del autor con respecto a su obra poética precedente; acusa, en todo caso, un progresivo alejamiento de la manera popularista como mera recreación de lo popular” (Lorenzana 1955). Piñeiro, pola súa parte, trasládalle a Fernández del Riego o 9 de maio de 1955: “Lin o libro de Ferreiro. Dende logo levei solpresa, pois algúns dos poemas están ben. Coidei que tiña menos alento”. Ou sexa, non se contempla daquela recibir unha obra de Celso Emilio Ferreiro con entidade, e menos en idioma galego.

Para aceptar o ofrecemento de Fernández del Riego, o que Celso Emilio Ferreiro atesoura nesa época é unicamente un mangado de poemas, concibidos a maioría nos últimos anos.²⁰ Aquel xa o tratara con deferencia en *Escolma de poesía galega IV. Os contemporáneos*, onde o integra con sete poemas a pesar do seu prestixio relativo por entón.²¹ Fernández del Riego (1990, p. 212) relatou que se xuntan varias xornadas para artellar *Longa noite de pedra*: “Chegou un día ao meu despacho na rúa de Velázquez Moreno, cunha manchea de folios mecanografiados

18 É indispensable citar unha recensión de Fernández del Riego da segunda edición de *Leria* (Lorenzana 1970).

19 Fernández del Riego resumiu o xurdimento da colección Salnés: “Pasou algo curioso con Galaxia. Por exemplo, chegou á conclusión de que había que editar pouca poesía porque non era rendible e decidimos investir en libros que desen resultado económico. [...] Daquela a min ocorrúseme —sempre se me estaban ocorrendo cousas— crear unha sección que non figurase aínda no catálogo da editorial. E así naceu a colección Salnés, dedicada exclusivamente á poesía. Eu fixen un manifesto e déillelo a firmar a Celso Emilio Ferreiro e a Emilio Álvarez Blázquez. Polo tanto, figurabamos os tres como directivos desa colección, independentemente de Galaxia, pero eu aproveitei toda a armazón e a organización de Galaxia para vender os libros de Salnés” (Conde 2018, p. 164).

20 É sintomático que Celso Emilio Ferreiro non aproveitase para lanzar, dez anos antes, un libro na colección Benito Soto, da que era director.

21 Velaquí a procedencia dos textos: “O sono do neno”, de *Cartafol de poesía*; “O medo”, “Ollame ben”, “Saudade”, “Moi lonxe” e “Os ratos”, d’*O sono sulagado*; e “María Soliña”, inédito.

e outros manuscritos. Durante máis dunha semá estivemos a lér e comentar os poemas. Desbotamos moitos, como é natural. Algúns foron refeitos en parte”.

É máis, Fernández del Riego (1990, pp. 212-213) atestou que a escolla da designación *Longa noite de pedra* é consecuencia dunha suxestión súa que Celso Emilio Ferreiro acata: “Planteóusenos despois o problema do título que lle pór a este. Dándolle voltas ao asunto, ocurriúseme que o do poema ‘Longa noite de pedra’ podería ser tamén o axeitado para o libro”. Adicionalmente, Fernández del Riego aconsella prescindir da composición “Carta a Fucó Buxán”, por axuizala conflitiva en exceso, favorecendo con iso o paso do libro pola censura franquista: “Por certo, eu refugueille o derradeiro poema porque era un panfleto. Algo a Fucó Buxán ou unha cousa así” (Conde 2018, p. 81).²² Como é coñecido, os setecentos cincuenta exemplares de *Longa noite de pedra*²³ e, máis que nada, os milleiros de exemplares da tradución *Larga noche de piedra* disparan repentinamente a carreira de Celso Emilio Ferreiro.²⁴

FERNÁNDEZ DEL RIEGO COMO PRODUTOR LITERARIO

Conforme se dixo, outros libros non darían aparecido sen a fortaleza de Fernández del Riego, lidando agora coa censura franquista. Un primeiro expoñente é *A esmorga*, de Blanco Amor, transportada por Isaac Díaz Pardo desde terras arxentinas a Galicia para cederlla a Galaxia, posiblemente a Fernández del Riego, co obxecto de que se edite (Díaz Pardo 1993). O 15 de agosto de 1956, rende contas:

22 Na edición en castelán, o poema “Carta a Fucó Buxán”, que estaba inserido no prólogo arteiramente, prohibiuse, o que avala o criterio de Fernández del Riego. Nese escrito introdutorio o mesmo acaeceu con fragmentos de “Falaréivos de min”, “Dempóis” e “Primavera inútil”.

23 *Longa noite de pedra* imprimiuse en papel rexistro, con cen exemplares, e en papel corrente, con seiscentos cincuenta exemplares.

24 Na colección Salnés, Fernández del Riego induciu o volume inaugural *Nenias*, de Aquilino Iglesia Alvariño. No que atinxe ao seu parto, Iglesia Alvariño enunciaba nunha carta o 13 de xaneiro de 1961: “Xa me parecía que non abundaban para un tomo axeitado de poesías as *Nenias* que tiña á man. Por eso che adiantéi que quizaves conviñese xuntar coas novas as vellas de *Cómaros*. Xa sei que non ditan ben unhas coas outras. Que non parecerá ben comenzar unha colección con cousas quen non son do trinque, nesta Galicia abacial e señorita que leva dous mil anos vivindo de primicias. Así e todo, e pensándoo ben, non estaría feo botar como fora un tomo de *Nenias*, un xénero moi vello, pero moi novo en Galicia. O libro tería un sentido, ademáis de cobrar corpo, se incorporea todo o que fixen dentro do tema. Podía levar de *Cómaros* as que foran precisas e caeran dentro do xénero, que non son todas. [...] Mentres que tú as copias, eu vería de facer unha xeneral que teño gana de facer, e que che chegaría ahí o lus ou o martes. De todo-los xeitos, non penses que quero poñer estorbos. O que tú fagas ben feito está”. Coa obra planificada, o poeta facía notar o 20 de xaneiro: “Devólvoche, corrixido e aumentado, o libro de *Nenias*, que tanto traballo che leva xa dado. Non penso que seña o meu mellor libro de poesías, pero teño ilusión en ver xuntos eses poemas, case sempre de encargo, nos que, con todo eso, tanto puxen do que máis quero e nos que se fala de tantos amigos queridos. Moitas grazas por todo e que todo salla ben”.

“Do teu libro fixo Galaxia as *galeradas* do texto e das ilustracións. Fai dous meses que está todo presentado en percura do permiso administrativo que se confía acadar. [...] Todos os de Galaxia están entusiasmados co teu libro, principalmente Paco del Riego” (Neira Vilas 1995, p. 197).

Fernández del Riego pon en coñecemento de Blanco Amor, directamente, esta inequívoca apreciación:

A noveliña que mandache por Díaz Pardo gostounos moito a todos pol-o seu extraordinario valor literario. Satisfainos podela editar, tanto pol-o que a obra representa para o noso idioma, como por incorporar o teu nome á labor de Galaxia. Agora estanse a faguer as copias para as remesar a Madrid, á censura. Cando a autoricen, imprentarase decontado.

A *esmorga* é reprobada rotundamente polas autoridades franquistas, tendo que saír en Buenos Aires, non sen padecer algúns avatares, tres anos despois (Dasilva 2009b).²⁵ Blanco Amor asevera a Fernández del Riego o 11 de decembro de 1957: “Seoane —este estupendo e incansable Seoane— acaba de lanzar los primeros volúmenes de su editorial Citania. Ahí sale ahora mi novela —*A esmorga*— prohibida por esa censura. Te la mandaré”. Logo de dous anos, volve pórse en contacto o 15 de maio de 1959: “Acaba de salir *A esmorga*. La recibirás por correo ordinario”. E salienta o 12 de xuño: “Pola miña parte, ténnoche enviado *A esmorga* —a miña novela— que acaba de saír moi finamente editada por Citania”.

Blanco Amor apela a Fernández del Riego, o 17 de novembro de 1959, para que pescude a resonancia d’*A esmorga* en Galicia, pois desgústalle o escaso eco que está a captar na Arxentina: “Si sae algo sobor de *A esmorga*, mándamo. Eiquí sigue o boicot, entre as nosas xentes que esgarabellan nos pasquís *colectivos*”. Uns meses despois, o 8 de abril de 1960, esclarece o enorme esforzo para que a obra non pase desapercibida:

A esmorga mandeina ós seguintes escritores: Borobó, V. Risco, C. Martínez Barbeito, C. J. Cela, J. Sigüenza, R. Carballo Calero, Iglesia Alvariño, A. Cunqueiro, L. López Cid, A. Fole (que se ocupou dela, ti me mandache o recorte), Filgueira Valverde, Guerra da Cal, e fai uns días, por indicación de Piñeiro, ó rapaz López Ferrín [sic], do xuntoiro Brais Pinto. Coido que a distribución foi

25 O inquisidor que fiscalizou *A esmorga* foi Miguel Piernavieja del Pozo, militante de Falange Española. No seu informe, subscrito o 4 de agosto de 1956, sentenciaba: “Burda novela corta, en galego, en la que se narran las aventuras y desventuras de tres borrachos. En lenguaje a menudo soez, se mezclan los diálogos de estos tristes personajes con escenas de burdel y recuerdos de aventuras. No debe autorizarse”.

bastante abundosa. A miña queixa está inspirada en que non hai proporción entre iste silencio e o barullo que se arma cando o libro sae aí publicado.²⁶

Fernández del Riego saúda *A esmorga* cunha recensión, titulada “La historia de tres *esmorguistas*”, onde enaltece o seu vigor artístico:

Pero hay, sobre todo, un acento original que logra expresión por vez primera en nuestro idioma. Blanco Amor se muestra en ella como un novelista sin atenuantes: por la forma como describe los ambientes de los barrios orensanos; por cómo relata los momentos cruciales de los personajes y baraja la emoción y la arquitectura de la novela; por cómo dialoga y ajusta situaciones; por cómo reporta, en fin, la acción de una historia de poderoso realismo. (Lorenzana 1959)²⁷

Tamén Fernández del Riego lle agasalla un exemplar d'*A esmorga* ao filólogo portugués Manuel Rodrigues Lapa, con quen mantén unha relación fluída naquelas datas. Este gaba o texto nunha carta do 15 de abril de 1960: “Acabei de ler *A esmorga*. É unha novela estranha e poderosa, em que os personagens se recorram, fortes e palpáveis, no cenário da velha Auria falando um galego autêntico, de excelente sabor popular. Pouco falta para se lhe poder chamar uma pequena obra-prima” (Lapa 2001, pp. 152-153). Blanco Amor aplaude, o 16 de xuño de 1960, o empeño de Fernández del Riego para que *A esmorga* se espalle por Galicia: “Moitas gracias polo que fas no tocantes á miña noveliña. Alédame moitísimo a opinión de Rodrigues Lapa, val por todo cuanto os outros calan”.

Fernández del Riego diríxese a Blanco Amor, o 13 de xuño de 1962, deplorando que a narración non puidese aparecer en Galicia: “*A esmorga*, como lle comunicamos oportunamente, tiña producido en cantos a conoceron en manuscrito unha in mellorable impresión”. E engade: “Non desconoce, por tanto, canto nos houbera satisfeito que figurara entre as publicacións de Galaxia. Si así non

26 Blanco Amor facía referencia nesta carta á versión en castelán que forxara, da cal esperaba máis recompensa que do texto de partida en galego: “*A esmorga* sae en autotradución, con título de *La parranda*, na mais brillante editorial que oxe funciona e aquí: a Cía. Gral. Fabril Editora, potentísima e que fai grandes tiradas dos libros. O curioso é que a min nunca se me houbera ocorrido traducila e que foron eles os que a descubriron e quen me pediron que o fixese. Como o texto depende tanto do linguaxe, deume mais traballo a versión que o orixinal. Agora falan de traducila ó francés. ¡Xa ves o destino dos libros! Foi o que me deu menos traballo, fíxeno en pouco mais dunha semana. Están tan contentos con ela, que sae na mesma colección en que apareceron Arthur Miller, Bertold Brecht, Priestley, Kafka, etc. ¡Deben de estar parvos!”.

27 Fernández del Riego clasificaba a lingua empregada por Blanco Amor: “Su pluma, casi cortante, rasguea un estilo fulminante, directo, de una grave y rítmica pulsación. Y lo hace en un gallego de gran riqueza léxica y sintáctica, que, sin renunciar a la pura raíz popular, alcanza un insólito nivel literario” (Lorenzana 1959).

ocurríu, foi por causas ben alleas á nosa vontade”. Blanco Amor non fraquea no degoro de ver editada a novela entre nós, como se deduce do que Fernández del Riego pondera o 1 de decembro de 1965: “Sobre dunha posibre segunda edición de *A esmorga*, nada che podo adiantar. Habería antes que faguer algunha xestión nos meos correspondentes, pois nunca se sabe por onde van saír”.

O 8 de abril de 1968, tras a petición dun orixinal por parte de Edicións Castrelos, Blanco Amor protesta ante Emilio Álvarez Blázquez, un dos seus responsables, polo recibimento dispensado á edición arxentina: “Iba para proponeros la reedición de *A esmorga*. [...] Siempre estuvo sometida a una distribución de aficionados, como casi toda la comercialización del libro gallego, y, claro está, la gratuidad que de ello se deriva no es lo más estimulante para la producción...”.²⁸ Edicións Castrelos xestiona a solicitude de permiso no Ministerio de Información y Turismo, que dá o visto e prace con algúns recortes. O que acontece é que Blanco Amor, despois de se entrevistar con Piñeiro e Fernández del Riego, muda de parecer.²⁹

En efecto, establece comunicación con Emilio Álvarez Blázquez, o 4 de xuño de 1970, e argúe: “*A esmorga* fue escrita para Galaxia, como tú sabes; a esa editorial le debo la publicación de mi primer libro en este mi relativo país... Sólo cuando me persuada, a conciencia, de que no es posible publicarlo bajo ese sello, dispondré otra cosa”. Blanco Amor, o 2 de febreiro dese ano, referíralle a Ben-Cho-Shey:

Galaxia vai pubricar a segunda saída de *A esmorga*. Teñen “direitos” morales. Pódia sere que iles non sexan demasiado sensibles a estas cousas, nonos conozo ben; pro eu sí, sono. A novela foi escrita pra iles; as primeiras xestiós na censura fixéchelas ti a pedido diles; o meu primeiro libro de narrativa que saíu eiquí —*Os biosbardos*— foi editado por iles. Con todas as suas tachas, cacicazgos posibles, preferenzas e omisións, non hai dúbida de que a tarefa de Galaxia conta por moito na nosa evolución inteleitual.

28 Blanco Amor aducía que tiña a propiedade legal d'*A esmorga*: “Aquellos —yo no sé si pillos o tontos— andan jugando con que aún le quedan ejemplares para demorar la tentación de que pueda hacer yo otra por mi cuenta. Y no es verdad. En Buenos Aires ya era imposible obtener ni un solo ejemplar cuando yo estaba allí hace dos años y medio; ni pagándolos —lo sé por el *stand* de librería del Centro Gallego— cinco veces más de su precio. Los derechos son míos en su totalidad, pues nunca hubo más que un *consentimiento*, sin ninguna clase de contrato. Piénsalo bien y, si es posible, fijaremos las condiciones”.

29 Así se interpreta do que Emilio Álvarez Blázquez lle reprocha a Blanco Amor o 13 de xuño de 1970: “También hablamos de las condiciones económicas, y todo parecía quedar en perfecto acuerdo hasta que, pasadas unas semanas, me encontraste en la calle y me dijiste que habías estado en Santiago hablando con Piñeiro y que éste te había dicho, respecto a tu propuesta de reedición por Castrelos, que tú eras un escritor de Galaxia y que a Galaxia te debías. Me informaste que ibas a hablar con Paco del Riego sobre este asunto, y que ya me comunicarías el resultado”.

A intercesión de Fernández del Riego na historia azarosa d'*A esmorga* cérrase con esta carta a Ben-Cho-Shey do 22 de maio de 1970, a propósito da transferencia dos dereitos editoriais: “Sería ben que o propio Blanco Amor, ou tí, lle escribísedes a Xosé M.^a pra que se dirixise a Galaxia facendo cesión dos dereitos pra editar *A esmorga* e acompañando o oficio da censura. Non é cousa de que o fagamos nós, pois de seguro que non lle agrada renunciar á edición do libro en Castrelos”. E prosegue: “En fin, que Blanco Amor resolva. Pola nosa parte, tan axiña como o indique, meteremos o libro no prelo”. Con todos os trámites resoltos, Blanco Amor concerta, o 2 de setembro, o contrato d'*A esmorga* con Fernández del Riego, en representación de Galaxia. Finalmente, acusa recibo do primeiro exemplar, o 20 de decembro, sen ocultar o seu xúbilo: “Recibín *A esmorga*. Precioso libro, editorial e tipograficamente”.

Un segundo libro no que Fernández del Riego se involucra é *Vento ferido*, de Carlos Casares (Dasilva 2017). Na dedicatoria do seu exemplar da segunda edición, de 1974, non en balde reflíctese: “Para Paco del Riego, este libro que tanto lle debe. Sempre, sempre, coa miña amizade, Carlos Casares”. Cando se está a aprestar a primeira edición na colección Illa Nova, na metade dos anos sesenta, Casares teme, nunha carta a Fernández del Riego do 15 de decembro de 1966, o freo da censura a un relato onde non se evita falar dun *paseo* durante a guerra civil: “Esquecíáseme unha cousa: é posíbel que o conto titulado ‘Coma lobos’ poida ter dificultades ca censura”. E apostila: “O que faga vostede dareino por feito. De todos xeitos sería unha pena que non se publicase ise conto”.

Fernández del Riego decántase por afrontar o risco con valentía. *Vento ferido* non ten ningún problema ao primeiro no seu tránsito polo Ministerio de Información e Turismo.³⁰ Emporiso, a denuncia espontánea dun militar precisamente polo conto “Coma lobos”, coa obra na rúa, desencadea que se prescriba o secuestro de todos os exemplares no final do verán de 1967. A lei 14/1966 de Prensa e Imprenta, promovida durante a etapa de Manuel Fraga Iribarne como ministro, fixaba no artigo 64 que se decretaría a retirada dilixente de calquera publicación, mesmo tras ser escudriñada, cando se sospeitase que comportaba un delito.

Antes da chegada das forzas policiais á sede de Galaxia, na rúa Reconquista, e por unha confianza, Fernández del Riego, con axilidade, acorda agachar a tiraxe de *Vento ferido* nun recanto discreto do local. Por esa ocorrencia, consegue salvar todos os exemplares, mais cautelosamente as pranchas da edición destrúense. Pasado un tempo, a obra circula con certa normalidade, ata esgotarse por enteiro. Mesmo se consuma unha reedición clandestina, en 1974, da primeira edición,

30 Por desgraza, non se conserva o expediente de censura de *Vento ferido*, mais outras vías conducen a coñecer os seus apuros (Calvo 2003).

valéndose dos datos desta.³¹ Naturalmente, non era imaxinable tramitar un novo permiso, dados os antecedentes.

Como último exemplo, hai que significar que Fernández del Riego está detrás de que *Xente ao lonxe*, de Blanco Amor, chegue aos lectores (Dasilva 2013). Na dedicatoria do exemplar propiedade de Fernández del Riego constan, non en van, estas palabras: “A Paco Fernández del Riego, compañeiro arriscado e leal na empresa e botadura (tan difícil!) de iste libro. Coa vella aperta do seu amigo agradecido Eduardo”. Xa o 1 de decembro de 1965, Fernández del Riego incita a Blanco Amor a compor o que sería *Xente ao lonxe*: “E digo unha cousa: agora que dispós de certo vagar, ¿por qué non preparas unha nova novela en galego para editala de contado? Coido que estás no mellor momento pra realizar ese labor, e sería unha pena que non o levases a cabo”.

O 11 de febreiro de 1970, Fernández del Riego esporea a Blanco Amor para que presente *Xente ao lonxe* ao concurso de novela do Centro Galego de Buenos Aires:

Xa saberás que o Centro Gallego de Buenos Aires convoca un premio de novela en galego de 10.000 pesos novos. O xurado será de Galicia. Hai que mandar catro copias, e o prazo de admisión remata o 30 de setembro. A obra non deberá ter menos de 180 páxinas nin máis de 300. Penso que merece a pena concurrir.

Xente ao lonxe sae malparada dese concurso, ata o extremo de que Blanco Amor rumia desfacerse do orixinal, como lle conta a Luis Seoane o 16 de novembro do mesmo ano: “La [obra] del no premio, me ha disgustado tanto lo ocurrido que terminaré destruyéndola; y creo que hubiera significado un buen paso en lo que respecta al idioma narrativo popular (no folklórico, ni enxebre) [...]” (Neira Vilas 1995, pp. 206-207).³² Afortunadamente, Blanco Amor préstase a que Galaxia acubille a novela: “*Xente ao lonxe* fue requerida por la Editorial Galaxia para su posible publicación. Son sus rectores y consejeros de admisión Fernández

31 O depósito legal é o mesmo: VG. 6-1967. Outro tanto sucede co colofón: “Iste libro de Carlos Casares, *Vento ferido*, rematouse de imprimir nos Talleres gráficos de Faro de Vigo o día 10 de febreiro de 1967”. E coinciden, para non suscitar desconfianza, o índice e a paxinación. Non obstante, outros indicios delatan diverxencias entre a edición orixinal e a reedición clandestina.

32 O xurado estaba formado por Sebastián Martínez-Risco, como presidente de Real Academia Galega; Joaquín Freyre de Andrade e Leandro Carré Alvarellos, membros da institución; Xosé María Álvarez Blázquez, por Edicións Castrelos; e Isidoro Millán González-Pardo, pola editorial Galaxia, quen actuaba como secretario.

del Riego y Ramón Piñeiro, dos de las cabezas mejor organizadas y nutridas de nuestro actual país gallego” (Blanco Amor 1972).³³

O 1 de decembro de 1970, Blanco Amor informa a Fernández del Riego de que está a retocar *Xente ao lonxe*: “Estouille pegando unha soba derradeira á novela, correicións de pouca monta, máis ben de letra”. E plasma esta apetencia: “Quero pregarche que señas ti o pirmeiro que a leas; ninguén viu os orixíns non sendo o lamentábel xurado; quero que ti os desfrores, xa que tanto fixeches por animarme a rematar a novela”. Desde Barcelona, onde está a residir unha tempada por obrigacións profesionais, Blanco Amor dille, o 26 de xaneiro de 1971: “Aproveitei estes días [...] pra botarlle outra ollada á novela e refacer o prólogo nalgús aspectos de detalle. Na novela axusteí algunha pequena irregularidade do esquelete argumental, pouca cousa”.

Menos de dúas semanas despois, o 8 de febreiro, Blanco Amor endereza *Xente ao lonxe* a Fernández del Riego: “Istas liñas son pra che decir que che mandei a novela fai uns días e supoño que xa chegaría”. Este dá resposta o día 25 dese mes, loando sen ambaxes a obra: “Tamén me chegou o orixinal da túa novela. Lina outravolta de vagar. Ratifico a primeira opinión. Coido que se trata dunha aportación fundamental á narrativa galega”. Na carta, Fernández del Riego non omite a súa inseguridade pola reacción da censura, preferindo suxeitarse a consulta voluntaria: “Agora ben, pola esperiencia que teño destas cousas, témome que haxa dificultades. Por iso, estimo que deberíamos mandar antes a obra a consulta pra evitar un grave contratempo”.³⁴ Pide máis copias do mecanoscrito, e suplica celeridade sen disfrazar a ansia de Galaxia: “Compría que te deses presa, pois temos interés en editar o libro o máis axiña posíbel”.

Fernández del Riego exterioriza a mesma inquedaanza a Ben-Cho-Shey en igual data: “Teño no meu poder a novela de Blanco Amor presentada ao derradeiro concurso do Centro Gallego. Coido que se trata dunha novela moi interesante. Non me astrevo, nembargante, a entregala na prensa, por temor a que haxa chataduras. Pero, de non ser así, hai que facer copias mecanográficas”. Perante a situación, destapa as súas vacilacións: “En fin, que non sei que camiño coller”. Fernández del Riego é quen se ocupa de arranxar todo para o Ministerio de Información e Turismo. O 20 de abril de 1971, Ben-Cho-Shey rexistra a instancia

33 Blanco Amor exasperábase polas penalidades do concurso ante Luis Seoane o 16 de novembro de 1970: “Ya viste lo que pasó con el premio de novela. Aquí todavía dura el escándalo y nadie sabe bien qué es lo que ocurrió. [...] Yo acudí por el dinero ya que la gloria se me fue un poco lejos para perseguirla con este viejo corazón cansado” (Neira Vilas 1995, p. 206).

34 Basilio Losada vaticinara as trabas a *Xente ao lonxe* nunha carta a Piñeiro: “Anda por acó o Blanco Amor. Deume a leer a súa novela. [...] Ben escrita, porque ten verdadeira habilidade idiomática. O que pasa é que non vai pasar a censura. Eu, que estou loitando todos os días cos censores, sei ben de qué pé coxean. Pra min sería un milagro que pasara” (Piñeiro e Losada 2009, p. 836).

pertinente en nome de Galaxia, e o texto escrútanos varios censores, quen se pronuncian en sentido negativo.³⁵

A resolución pola que se proscribe *Xente ao lonxe* oficialízase o 29 de maio de 1971. O 6 de xullo, Fernández del Riego fai saber o grave obstáculo a Blanco Amor: “Póñoche estas liñas con fonda mágoa e disgusto. A túa novela *Xente ao lonxe* foi devolta á editora denegando a publicación. Esto é todo. Nada sei que che decir, pois nin siquera se fai referencia á prohibición de determinadas partes que poideran ser modificadas, sinón á obra en conxunto”. Blanco Amor, ao coñecer o ditame, refúxiase na retransa: “Recibín a tua carta, coa triste, e dalgún xeito agardada, nova. Qué se lle vai facer... Non haberá mais remedio que voltar prás Américas e facerse tupamaro... É mellor a barbarie que a hipocresía”.

Fernández del Riego inclínase por redimir *Xente ao lonxe*, propondo a Blanco Amor que reforme os anacos máis ousados: “¿Merecería a pena, sin alterar a tese da novela, alterar determinados pasaxes dela? Digo esto porque na copia que nos devolveron hai certas acotacións a lápiz que deberon ser as que serviron de base á decisión”. Efectivamente, Blanco Amor atenúa *Xente ao lonxe* e a censura autoriza a publicación cos cambios introducidos. Agora ben, cando a edición de *Xente ao lonxe* está feita, a censura oponse a que se inclúan catro das seis ilustracións de Díaz Pardo esparexidas ao longo do texto.³⁶ O que lle vén á mente a Fernández del Riego improvisadamente é desmontar os exemplares e volvelos encadernar sen esas catro ilustracións.

REMATE

Á vista de todas as mostras estudadas, é posible deslindar concisamente unha serie de trazos da actividade editorial de Fernández del Riego. O primeiro aséntase no seu compromiso co espírito de Galaxia, definido así por el mesmo: “Soñabamos con fundar unha verdadeira editora galega, capaz de animar a creación na lingua propia, e de aguilloar o traballo dos escritores que se atopaban mergullados nun forzado silencio” (Fernández del Riego 1990, p. 201). Vinculado con este, outro trazo fúndase na fidelidade, sen disparidades de ningunha sorte: “Participei, con firmeza das conviccións ideolóxicas e morais, na leira de todos” (Fernández del Riego 1996, p. 192).

35 Para o primeiro censor, suprimindo algúns fragmentos, cadraba a autorización. Para o segundo, era “denegable”. O terceiro censor coidaba que se podía permitir se o autor, para “salvar su sustancia sin los actuales caracteres tendenciosos”, a corríxía.

36 Non se toleraban as imaxes que tiñan como protagonistas unha muller e un crego, unha parella de cans copulando, un representante da Igrexa a ameazar a xente e unha manifestación obreira.

O terceiro trazo estéase na laboriosidade. Piñeiro (1975, p. 71) exaltou con razón a súa “exemplar disciplina de traballo”. E Xosé Luís Franco Grande (1975, p. 36) encomiou: “Don Paco, para descansar, cambia de traballo”. Un trazo máis baséase na perseveranza, a partir dun talante tenaz e positivo. Marino Dónega (1975, p. 29) trouxo a colación unha carta desde Salamanca, como soldado en plena guerra civil, onde lle insuflaba esta convicción: “Non te desanimes, rapaz; logo virán tempos”. Para el, Fernández del Riego simbolizaba un “profesor de optimismos e esperanzas”. Outro síntoma elocuente é que Cunqueiro, diante de terceiros, adoitaba nomealo como “Paco Breogán”, en analoxía co mítico rei, polo seu denodo.

Un quinto trazo alicérase na versatilidade. Fernández del Riego glosou o desempeño de incumbencias heteroxéneas no seo de Galaxia, desde a transcripción de orixinais, regularizando a ortografía, ata o traballo de impresión e de distribución, entre outras ocupacións:

Púxenme a traballar arreo, sen acougo. Na organización comercial. Nos labores de impresión. Na corrección ortográfica de moitos orixinais, aplicando certa normativización. Porque entendía imprescindible superar a anarquía reinante na escritura dos textos. Suprimín apóstrofes e guións, para facer máis doada a lectura. Vinme forzado a mecanografiar manuscritos, entre eles todos os de Otero Pedrayo, ou de Fole, para facilitar a composición de imprenta. Mantiven tamén unha intensa relación cos autores, subscritores, consultores. (Fernández del Riego 2003, pp. 129-130)

O sexto trazo fíncase na audacia. Franco Grande (1975, p. 36) pregou: “Don Paco non ten tempo pra perdelo en dúbidas inoperantes”. Fernández del Riego esbozou de si mesmo este retrato: “Eu era un lanzado, e cando tiña que sacar adiante unha cousa, tiraba dela como fose”(Conde 2018, p. 86). O sétimo trazo ciméntase na eficacia, o que se percibe na predisposición de todos os autores, desde Fole ata Blanco Amor, a supeditarse ao seu criterio. “Ti dirás”, é unha fórmula habitual neles. Cunqueiro, nalgunha carta, chama incluso a Fernández del Riego “mariscal”, e noutra, “amado xefe”.

Un oitavo trazo apóiase no pragmatismo. Fernández del Riego transparentou unha perspectiva realista acerca da viabilidade de cada proxecto. Un paradigma é a aprobación de *Da esencia da verdade*, a tradución prohibida do ensaio de Martin Heidegger (Dasilva 2015). O 14 de novembro de 1955, Manuel Fraga Iribarne, secretario xeral técnico do Ministerio de Educación Nacional neses días, agoiraba a Ben-Cho-Shey: “He hablado con el sr. Úbeda y tengo la mejor impresión sobre la autorización próxima de la traducción de Heidegger *Da esencia da verdade*”.

Joaquín Úbeda, do Servizo de Inspección de Libros, oficiaba a Fraga Iribarne o 17 de decembro: “Me complazco en comunicarle que la obra en gallego titulada *Da esencia da verdade*, de Martin Heidegger, ha sido definitivamente autorizada por este servicio y que la autorización ha sido ya recogida por los interesados en su edición”. Fernández del Riego inquiría ante Ben-Cho-Shey o 28 de febreiro de 1956: “Supoño que recibirías un exemplar de Heidegger que che remesaron pra que llo entregues a Fraga Iribarne como agasallo da editorial”. O 1 de marzo, Ben-Cho-Shey contestaba: “Chegou o exemplar do Heidegger e xa llo entreguei a Fraga, que o agradeceu”.

O noveno trazo repousa na abnegación. Ricardo Carballo Calero (1975, p. 18) interrogouse: “¿Cántos galegos teñen consagrado a Galicia a súa existencia con tanta devoción coma el?”. E Fernández del Riego (1996, p. 192), singularmente, describiu sobre el, Piñeiro e Xaime Isla Couto: “Como eles dous, queimei horas, días, meses, anos, ao servizo de Galaxia. Cheguei a ser, como se dixese, un obreiro do grupo”. O décimo trazo, por último, reside na xenerosidade. O certo é que, revisando o seu proceder, apréciase esta actitude de Fernández del Riego cos autores. Vese que hai disposición a ter xestos, entre eles procurar pagamentos de Galaxia para aliviar situacións de penuria.

As circunstancias de Fole, Cunqueiro e Risco son precarias, tanto material como animicamente, nun tempo cinsento. Del Riego actúa, con relación a eles, como incentivador moral. Fole invoca o 20 de outubro de 1949: “No dejes de escribirme enseguida, pues es necesario estar en continua comunicación. Nunca tantos ánimos tuve”. Cunqueiro implora a Fernández del Riego, nunha carta sen data de 1950: “¿Non che non parez que estou eiquí xa soio d-abondo e que, de vez en veces, vénme ben a carta dun amigo?”. Risco sucumbe perante o seu abeiro: “Pol-o d’agora, gracias por te lembrar aínda de min; non sabes iso o que val...”.

En suma, conclúese que Fernández del Riego asumiu un rol sobranceiro na constitución do canon da literatura galega editando literariamente, así como promovendo e producindo libros. *Escolma de poesía galega IV. Os contemporáneos, Obra completa* de Ramón Cabanillas, *Á lus do candil. Contos a carón do lume, Merlín e familia, Leria, Longa noite de pedra, A esmorga, Vento ferido e Xente ao lonxe* non son títulos, baixo ningún concepto, de magnitude menor.

Celso Emilio Ferreiro badou, nunha desafortunada ocasión, que Fernández del Riego era “el hombre de paja de Galaxia” (Sen sinatura 1968). Nada máis afastado da veracidade. Otero Pedrayo, menos revirado, avaliou publicamente:

A empresa editorial máis grande e lexítima de Galicia se non comprende sin o constante afán, a paixón e o saber inorme e oportuno do noso amigo. Governouna como un auriga súa cuádriga, un inxenheiro suas galerías escuras

e perigosas. Vai de pe na proa do navío capitán. En certa maneira, pola xenial combinación de prudencia e temeridade, Galaxia é unha orquesta cuíos acordes musicales siguen o ritmo da batuta do xoven mestre de branca e leonina cabeleira e a frase xusta, franca, verdadeira. (Otero Pedrayo 1975, p. 66)

E Otero Pedrayo, privadamente, instaba o 14 de xaneiro de 1962 a Fernández del Riego: “Cóidese. Agora as cousas van ben. Cóidese aínda que soio seña por Galaxia. ¿Que sería de nós sin vostede?”.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Blanco Amor, Eduardo (1972). Memorias de un libro inédito. *La Región*. 8/I/1972, 3.
- Cabarcos, Justo (1961). Diez años de la editorial Galaxia. *La Noche*. 8/III/1961, 8 e 7.
- Calvo, Tucho (2003). *Carlos Casares. O conto da vida*. A Coruña: La Voz de Galicia.
- Carballo Calero, Ricardo (1975). Todo é falar de Galicia. En: *Homenaxe a Francisco Fernández del Riego*. A Coruña: Imprenta Moret, 17-19.
- Conde, Perfecto (2018). *Conversas con Paco del Riego*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Cunqueiro, Álvaro (1956). Ángel Fole y sus cuentos. *Vida Gallega*. 713, 46-47.
- Cunqueiro, Álvaro (1975). Un país pra un amigo. En: *Homenaxe a Francisco Fernández del Riego*. A Coruña: Imprenta Moret, 24-26.
- Dasilva, Xosé Manuel (2009a). O que a censura cortou da obra de Ramón Cabanillas. *Grial*. 183, 142-147.
- Dasilva, Xosé Manuel (2009b). As vicisitudes editoriais d'A *esmorga*. *Grial*. 184, 36-51.
- Dasilva, Xosé Manuel (2010). Ramón Piñeiro e o *Cancioeiro* de Pokorny. Anatomía dun certame de tradución. *Grial*. 185, 111-123.
- Dasilva, Xosé Manuel (2012). Compromiso lingüístico e autotradución en Álvaro Cunqueiro. *Grial*. 194, 94-103.
- Dasilva, Xosé Manuel (2013). A prol dunha versión non censurada de *Xente ao lonxe*. *Grial*. 197, 118-133.
- Dasilva, Xosé Manuel (2015). Achegas documentais para a biografía de Ramón Piñeiro. *Boletín da Real Academia Galega*. 376, 465-479. <https://doi.org/10.32766/brag.376.487>
- Dasilva, Xosé Manuel (2017). Carlos Casares espreitado pola censura. *Grial*. 214, 128-135.

- Dasilva, Xosé Manuel (2021). Vicente Risco perante a censura franquista: *Leria, O porco de pé e La puerta de paja*. *Boletín Galego de Literatura*. 58, 5-27. <https://doi.org/10.15304/bgl.58.7319>
- Dasilva, Xosé Manuel (2023). Celso Emilio Ferreiro contra Francisco Fernández del Riego. *Grial*. 237, 24-29.
- Del Arco (1960). Mano a mano. Álvaro Cunqueiro dice a Del Arco: “Confío en que mis libros hayan servido para que nuestra lengua antigua viva con la cabeza erguida varios siglos más”. *La Noche*. 18/II/1960, 8 e 7.
- Díaz Pardo, Isaac (1993). Memoria de Blanco Amor. En: Gonzalo Allegue e Víctor F. Freixanes, eds. *Eduardo Blanco-Amor, 1897-1979. Unha fotobiografía*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 8-17.
- Dónega, Marino (1975). Carta debida. En: *Homenaxe a Francisco Fernández del Riego*. A Coruña: Imprenta Moret, 29-31.
- Fernández del Riego, Francisco (1981). A vida e a obra dun gran fabulador. *Grial*. 72, 137-155.
- Fernández del Riego, Francisco (1983). *Ánxel Casal e o libro galego*. Sada: Edicións do Castro.
- Fernández del Riego, Francisco (1990). *O río do tempo. Unha historia vivida*. Sada: Edicións do Castro.
- Fernández del Riego, Francisco (1991). *Álvaro Cunqueiro e o seu mundo*. Vigo: Ir Indo.
- Fernández del Riego, Francisco (1996). *A xeración Galaxia*. Vigo: Galaxia.
- Fernández del Riego, Francisco (2003). *Camiño andado*. Vigo: Galaxia.
- Fernández del Riego, Francisco (2005). Pequena biografía dunha vella amizade. *Anuario de Estudios Literarios Galegos*. 17-23.
- Fole, Ánxel (1987a). As cartas desde A Veiguiña. *Grial*. 95, 80-83.
- Fole, Ánxel (1987b). Autoxuicio do autor dos contos de *Á lus do candil*. *Grial*. 95, 121.
- Franco Grande, Xosé Luís (1975). As teimas de don Paco. En: *Homenaxe a Francisco Fernández del Riego*. A Coruña: Imprenta Moret, 34-36.
- Freixanes, Víctor F. (2013). Pulmón e músculo. En: María Dolores Cabrera Iglesias e María Dolores Villanueva Gesteira, eds. *Francisco Fernández del Riego. Vigo dende o corazón de Galicia*. Vigo: Fundación Penzol / Galaxia, 56-59.
- Freixanes, Víctor F. (2023). Francisco Fernández del Riego editor. En: Henrique Monteagudo e Xosé Manuel Salgado, eds. *Día das Letras Galegas 2023. Francisco Fernández del Riego. Ao meu xeito rebelde*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 61-71.
- García Bayón, Carlos (1960). Perfíles ilustres. El fantástico D. Álvaro. *La Noche*. 23/II/1960, 8.

- Lapa, Manuel Rodrigues (2001). *Cartas a Francisco Fernández del Riego sobre a cultura galega*. Vigo: Galaxia.
- Lorenzana, Salvador (1947). La cuestión editorial y el cultivo del idioma. *La Noche*. 30/IV/1947, 4 e 2.
- Lorenzana, Salvador (1948a). Hacia la difusión de nuestros libros. *La Noche*. 30/I/1948, 4 e 2.
- Lorenzana, Salvador (1948b). Sobre la cuestión de nuestro idioma. Prestigio literario y tradición cultural. *La Noche*. 17/V/1948, 6 e 3.
- Lorenzana, Salvador (1949). La cuestión editorial en Galicia. *La Noche*. 4/XI/1949, 1.
- Lorenzana, Salvador (1953). Limiar. En: Ánxel Fole, *Á lus do candil. Contos a carón do lume*. Vigo: Galaxia, 7-11.
- Lorenzana, Salvador (1955). *O sono sulagado*. Poemas de Celso Emilio Ferreiro. *La Noche*. 21/V/1955, 3.
- Lorenzana, Salvador (1959). La historia de tres esmorguistas. *Faro de Vigo*. 17/VI/1959, 1.
- Lorenzana, Salvador (1970). *Leria*, por Vicente Risco. *Grial*. 30, 496-498.
- Neira Vilas, Xosé (1995). *Eduardo Blanco-Amor, dende Buenos Aires*. Sada: Edición do Castro.
- Otero Pedrayo, Ramón (1975). O amigo. En: *Homenaxe a Francisco Fernández del Riego*. A Coruña: Imprenta Moret, 65-66.
- Piñeiro, Ramón (1972). *Poetas gallegos de postguerra*, por Basilio Losada. *Grial*. 35, 111-112.
- Piñeiro, Ramón (1974). O libro que nos debe Ánxel Fole. En: *Olladas no futuro*. Vigo: Galaxia, 11-13.
- Piñeiro, Ramón (1975). Sabémolo todos. En: *Homenaxe a Francisco Fernández del Riego*. A Coruña: Imprenta Moret, 71-73.
- Piñeiro, Ramón e Losada, Basilio (2009). *Do sentimento á conciencia de Galicia. Correspondencia (1961-1984)*. Santiago de Compostela / Vigo: Xunta de Galicia / Galaxia.
- Sen sinatura (1955). Noticias de artes y de letras. Cunqueiro outra vez. *El Pueblo Gallego*. 30/XII/1955, 8.
- Sen sinatura (1961). Poesía gallega. *Faro de Vigo*. 25/VI/1961, 9.
- Sen sinatura (1968). Paco del Miedo. *Galicia. Órgano de la Agrupación Galicia*. 2.
- Seoane, Luis (1975). Agradecemento a del Riego. En: *Homenaxe a Francisco Fernández del Riego*. A Coruña: Imprenta Moret, 74-66.
- Tourón (1956). Álvaro Cunqueiro. *El Pueblo Gallego*. 15/IV/1956, 3.
- Villanueva Gesteira, María Dolores (2015). *A Editorial Galaxia: proxecto e traxectoria 1950-1963*. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela.

“QUERIDO E ADEMIRADO IRMÁN”. FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO E RAMÓN OTERO PEDRAYO, MÁIS DE CORENTA ANOS DE FRATERNAL INTERCAMBIO EPISTOLAR (1934-1975)

“DEAR AND ADMIRER BROTHER”

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO AND RAMÓN OTERO PEDRAYO:
OVER FORTY YEARS OF FRATERNAL CORRESPONDENCE (1934-1975)

Patricia Arias Chachero
IES A Pontepedriña (Santiago de Compostela)

ORCID: 0000-0002-8174-0750

Resumo: As case 500 cartas cruzadas entre Francisco Fernández del Riego (1913-2010) e Ramón Otero Pedrayo (1888-1976) ao longo de máis de corenta anos demostran que entre eles existiu unha amizade íntima. Traballaron xuntos nas principais empresas literarias de posguerra e estiveron sempre pendentes un do outro. Nestas cartas intercambian todo tipo de información sobre os seus traballos intelectuais e as súas vidas.

Abstract: The almost 500 letters exchanged between Francisco Fernández del Riego (1913-2010) and Ramón Otero Pedrayo (1888-1976) over more than forty years demonstrate that a close friendship existed between them. They worked together on leading post-war publishing projects and were constantly in touch. In these letters, they exchange all kinds of information about their intellectual works and their lives.

Palabras chave: Francisco Fernández del Riego, Ramón Otero Pedrayo, literatura galega de posguerra, epistolario, editorial Galaxia.

Key words: Francisco Fernández del Riego, Ramón Otero Pedrayo, postwar Galician literature, epistolary, Galaxia publishing house.

SOBRE A PUBLICACIÓN DUN EPISTOLARIO

En decembro de 2014, a piques de rematar unha das reunións ordinarias do Padroado da Fundación Otero Pedrayo, no apartado dedicado a suxestións e preguntas, Xesús Alonso Montero, daquela presidente da Real Academia Galega, anunciou que en vida de Francisco Fernández del Riego contraera con el o compromiso de publicar o epistolario cruzado con Ramón Otero Pedrayo. Solicitou naquela intervención a miña axuda para transcribir e anotar as cartas que o propio don Paco lle facilitara e suxeriu que fose a Fundación, en colaboración coa RAG, quen as publicase. Aquela mesma mañá puxo nas miñas mans unha carpeta de cartón azul que contiña 77 cartas fotocopiadas, a maior parte delas (57) da autoría de don Ramón. Confeso que como oteriana recibín aquel presente bibliográfico con non pouca emoción e que a encomenda supuxo para min ademais de unha honra, unha enorme responsabilidade.

Transcritas e anotadas aquelas primeiras cartas, visitei en Vigo o arquivo da Fundación Penzol,¹ custodio dos fondos documentais de ambos epistológrafos. Comprobei que, como sospeitabamos, existían moitos máis documentos. Contabiliceí daquela un total de 347 cartas de Otero Pedrayo a Francisco Fernández del Riego e outras 104 de Del Riego a don Ramón. Ó comentar a descuberta con Alonso Montero acordamos facer unha escolma do material existente. Convencidos de que o propio Del Riego fixera unha primeira criba con aquelas 77 cartas iniciais e revisada a totalidade da correspondencia, decidimos ampliar o epistolario ata incluír algo máis de 300 documentos. Transcribíronse e anotáronse as misivas escolleitas nesta segunda rolda e, sen razón de peso nin acontecemento algún que poida xustificalo, o proxecto foi quedando nun segundo plano nos que-faceres de ambos.

En outubro de 2022 recibín unha chamada de Henrique Monteagudo propondo, en nome da Real Academia Galega, a edición deste epistolario. Recoñezo que a miña alegría foi grande. Descoñecía o profesor Monteagudo a existencia do traballo realizado anos antes e eu que, practicamente tiña esquecido o proxecto, asumín o compromiso de facelo público cando estabamos a piques de iniciar a celebración do ano Del Riego nas Letras Galegas. En poucos meses completouse a transcripción —incluíndo desta volta o total dos documentos conservados na Fundación Penzol— e redactouse o coidadoso e completísimo limiar que Xesús Alonso Montero preparou para acompañar o volume.

1 Quixera agradecer a colaboración da Fundación Penzol tanto na elaboración do epistolario coma na deste artigo. Sen o traballo do seu director, Xosé Manuel Soutullo, do seu arquivista, Benito Ramírez Abal e das bibliotecarias Marián Vidal Fraile e Pilar Vilaboi Freire, nada de todo isto sería posible.

ALGUNHAS CONSIDERACIÓNS INICIAIS. DE DESACOUGOS E ALEGRÍAS

Tal e como reza o título deste artigo, tan senlleiro intercambio epistolar prolóngase ó longo de corenta e un anos, os que median entre agosto de 1934, data da primeira carta de don Ramón, e o 1 de outubro de 1975, apenas seis meses antes de falecer o Patriarca que é tamén o receptor desta derradeira misiva. Como cabe supoñer, o que hoxe presentamos é un epistolario incompleto e asimétrico pois, como acostuma suceder nas correspondencias, moitas das cartas perdéronse e a maior parte dos documentos, 347, asínaos un dos dous correspondentes, neste caso Otero Pedrayo, famoso pola súa prosa fluída e pola aparentemente inesgotable capacidade de redacción.

A este respecto, case tres anos despois da súa xubilación, retirado en Trasalba, en carta datada o 14 de febreiro de 1961, o propio Ramón Otero Pedrayo recoñece:

Eu preciso das cartas dos amigos como as agras de centeo do doce vento pra lourear, sinón mánxame a soedade. Eu sei moito de soedá e de roínas. Istas son como serodias amantes; no fundo, boas, pro rallantes e piden moito agasallo. Teñen a orgoleza das mulleres fermosas que empezan a se fanar. As soedades son grandes monstros, doces mamíferos, de maino alentar e ollos amigos. Si o pastor se descoidar, o esmagan co seu corpo queréndoo agasallar. Hai que lles dar moitas carradas diarias de herba e puntas de millo de pensamentos. Eu goberno con bastante tino miña abenza de soedás, mais ás veces teño medo.

Don Ramón, que escribe sempre á man, normalmente en cuartillas, e que, inda que remite algunha postal e mesmo algún telegrama, prefire as cartas en xeral non moi curtas, comparte con Del Riego unha intimidade certamente infrecuente noutros epistolarios xa publicados.² Os escritos que hoxe presentamos dan boa conta da singular confianza e da complicidade que sentiron. Trátase dunha relación estreita, fraterna —mesmo filial, como apunta o autor do limiar do volume—, non allea a confidencias íntimas. Sirva de mostra como, en carta asinada o 2 de outubro de 1949, Del Riego, que traballa na preparación do suplemento dos sábados do xornal compostelán *La Noche*, lle confesa o seu desalento a don Ramón:

2 Xosé Filgueira Valverde, *Ramón Otero Pedrayo. Epistolario* (2009); *Lume de vidas. Valentín Paz-Andrade-Ramón Otero Pedrayo: un diálogo epistolar (1925-1976)* (2012); *Correspondencia entre Manuel María e Ramón Otero Pedrayo (1951-1974)* (2014); *Polos camiños das horas. Epistolario de Ricardo Carballo Calero e Ramón Otero Pedrayo* (2020); *Cunqueiro e Otero Pedrayo. Historia dunha amizade e epistolario* (2023).

Queríamos facer un suplemento semanal digno, nutrido, e con outura. Todo sería posibre, porque contamos con xente dabondo, pero a xente non responde. Por outra banda, eu estou traballando doce e catorce horas diarias, e roubando tempo ás miñas ocupacións obrigadas, pra manter o espírito vivo deica onde as miñas posibilidades mo permiten. Pero xa sinto cansazo e teño os nervos medio desfeitos.

Un ano despois (24 de febreiro de 1950), inmerso na preparación da oposición que o había levar á cátedra da universidade compostelá, Otero Pedrayo explícalle tamén o seu estado de ánimo:

Opositor ós 62 anos. Con casa en Ourense. Adicado, fai moitos anos, a tarefas non moi xeográficas. Unha cátedra de cenza de feitos que require inorme memoria e moita informazón bibliográfica. Eu, sen ficheiros nin bibliografías, nin cousa ordeada por o estilo, vou alá ca miña pal[ab]ra e meus hourizontes galegos. Unha loucura. Soio porque as torres de Sant-Iago e moitos amigos e fondos silenzos acenan por min dende unha néboa máis de lembranzas do que de espranzas.

Aléntao don Paco con humor en carta asinada dous días despois:

Coido que a miña meirande ledicia sería ollalo de catedrático da Universidade. Xa me decato dos inconvenientes de loitar con imberbes memoristas e centíficos de ficheiro, pero a súa formación cultural e a súa personalidade indiscutible teñen que pesar no azo dos xuzgadores. Hémolos de ver, pra honra de Galicia, no sitio no que fai tempo debera estar!

Como se pode comprobar, as cartas demostran que, pese á diferenza de idade (25 anos), Ramón Otero Pedrayo (1888-1976) e Francisco Fernández del Riego (1913-2010) partillaron unha intimidade ben pouco frecuente. Moitos dos comentarios incluídos nesta súa correspondencia privada conmoven a quen hoxe os le sen, non o esquezamos, ser convidado a facelo. O 23 de maio de 1947, cando prepara a viaxe a Buenos Aires que lle permitiría reencontrarse con Castelao, un Otero Pedrayo de 59 anos cumpridos, que sabe que morrerá sen descendencia, escribe:

Iso non ten que ver ca amizade. Sempre me teño xulgado home ditoso apesares de certas aparencias Non hei sólo contando con amigos como Vde.? A simpatía

dos mozos é a meirande legría da miña vida, un fortalecemento, unha fartura que non pode amingoar. Meirande do que os dons dos libros son os da amizade.

O 24 de novembro de 1948, insiste: “Grande gloria e honra dos vellos é ser defendidos e gabados por os mozos! Ben sabe Deus como eu agradezo o don da amizade. Meu maor tesouro. Pouso ó seu carón todas as doores do vivir”.

De lle facermos caso a Del Riego —daquela un “mozo” de 35 anos— coñecíanse desde que el tiña 19, desde o 25 de xaneiro de 1932, cando cadraran nunha sesión ordinaria da comisión directora do Seminario de Estudos Galegos. O propio Del Riego (1988, p. 9) lembraría moitos anos despois aquel primeiro encontro:

El andaba polos cuarenta anos de idade, e eu polos dezanove. Falou arreo nesa ocasión, e eu apenas fixen outra cousa que escoitalo, fascinado polas súas palabras. Aproveitando unha pausa, formuleille, temesiñamente, algunhas inxenuas preguntas. Respostounas decontado con aquel seu xeito ricaz de se expresar. Decateime, por síntomas moi leviáns, que me cobraba simpatía. A partir de entón, no decorrer dos anos, fomos facendo de a pouco —pesie á diferenza de idade— un íntimo e fondo sentimento amistoso.

O epistolario vai gañando en intensidade a medida que pasa o tempo. Dos quince primeiros anos (1934-1949) conservamos apenas 39 cartas, das que xusto un terzo son de Del Riego. Cómpre non perder de vista que neste primeiro período están incluídos os anos da guerra e da inmediata posguerra que, como en todos os epistolarios galegos que coñezo, cadran cun ermo de documentos, un silencio gráfico rotundo e sintomáticamente rechamante. De 1950 (ano da fundación de Galaxia, do pasamento de Castelao, do concurso de novela organizado por Bibliófilos Gallegos que había premiar *A xente da Barreira* de Ricardo Carballo Calero, ano tamén da oposición á cátedra universitaria de don Ramón), temos unha trintena de documentos. A partir de aí e ata 1975 a correspondencia conservada inclúe non menos dunha decena de cartas por ano.

De entre as primeiras, tan só dúas son anteriores á guerra. A xa citada de agosto de 1934 e a segunda do corpus, datada o 12 de maio de 1936. Nela un novísimo Francisco Fernández del Riego, tras pedir información sobre Antolín Faraldo e comentar a que daquela era a última obra de don Ramón, *O mesón dos ermos* (Aláuda, 1936), afirma:

Eu quérolle muito a Risco e sinto por el unha fonda admiración. Ás veces trabúcase, pero as máis das veces ten unha clara visión e, dende logo, sempre autoridade pra decir o que di. Os que temos pranteados graves problemas de

concencia, cada día vivimos máis fóra da realidade. Gracias a Deus que deica agora non me vin “honrado” con ningún cárrago de xestor gubernativo. É o único que non teño que botarme en cara.

Co paso do tempo é posible ler estas palabras, de seguro esquecidas polo seu autor, á luz da memoria que moitos anos despois vertería nas páxinas de *Camiño andado* (Fernández del Riego 2003, p. 177):

Admiraba en Risco o universal da súa cultura, a maestría na crónica periodística. Particularmente, a condición de teórico do movemento político-cultural que tentaba fomentar a orixinalidade específica de Galicia. Souben da súa propia voz o contido do ensaio *Nós, os inadaptados*. Deumo despois a ler, antes de que tivera publicidade [...]. A súa etapa última caracterizou unha crise depresiva, un case total desentendemento co seu propio pasado.

É sabido que, en 1935, Vicente Risco entrara a formar parte de Dereita Galeguista e que, en febreiro de 1936, cando o Partido Galeguista acorda incorporarse á Fronte Popular, el e outros sete afiliados ourensáns de relevancia abandonan o Partido. Segundo Fernández del Riego n’*O río do tempo. Unha historia vivida* (1990, p. 103), outra das súas grandes obras memorialísticas:

O Partido Galeguista fixou a súa posición fronte á Dereita Galeguista. O que esta significaba expresouno Risco nunha carta de resposta a outra que eu lle dirixín. Decíame que nela sería todo o “visible” que eu quixera, pero todo menos “cabeza”. Manifestábame que non volvería ser cabeza de nada na súa vida: “Gastei vinte anos, os mellores da miña vida no choio. Dei canto podía dar: toda a miña enerxía mental, vital e sentimental, e, o que é máis, tódalas miñas ilusións. Desde que fiquei expremido e escurrichado, outros se encargaron de torcer o vieiro por onde lles pareceu, e eu fun abandonado aínda por aqueles que pensaban coma min. Non me pesa do un, nen me laio do outro. Pero coido que non se me pode pedir máis, e que teño dereito, polo menos, ao meu outro”.

A carta de don Paco do 6 de maio de 1936 segue aprofundando no tema:

Manifestábame que, contra todo o que se dixera, o pleito chamado de dereitas e esquerdas era vital para Galicia. Porque, ao seu ver, era o pleito entre a Galicia galega e unha Galicia desgaleguizada, por libre que puidera ser. “Un partido sen confesionalismos nen católico foi o que eu quixen ao comezo. Mais sempre tería que ser polo menos respeitoso do sentemento católico dos máis

dos galegos, e posiblemente dos máis dos galeguistas. Non estar a favor, pero polo menos non estar en contra [...] Desde o momento en que se ingresou no Frente Popular, xa se solidarizaba un coa conduta abertamente anti-relixiosa deste”. Na mesma carta engadía que, con toda certeza, non habería troque de rumbo no Partido Galeguista. Que despois do plebiscito seguiríase transixindo.

Pretende este longo rescate da memoria escrita demostrar que estas cartas, como todo autógrafo privado, son fontes de primeira man para a investigación bibliográfica, filolóxica e histórica e que, en 1936, con apenas 23 anos cumpridos, o homenaxeado nas Letras Galegas de 2023 era xa, en esencia, o mesmo home que moitos anos despois asinaría as súas memorias para que os que vimos atrás del coñezamos o pasado. Como editora, agardo que as máis de 800 notas a pé de páxina que inclúe o traballo axuden a coñecer, un pouco máis estes dous grandes da literatura galega, precisando a súa relación e a súa entrega entusiasta a unha causa, a de Galicia, que os levou a traballar desinteresadamente e sen taxa naquilo no que crían ferventemente.

O lector destas cartas comprobará que traballaron xuntos nos principais proxectos culturais e políticos de preguerra e que colaboraron con entusiasmo e teimosía na recuperación do noso sistema literario tras o golpe de Estado do 36. O Seminario de Estudos Galegos, o Partido Galeguista, Galaxia, a revista *Grial* ou a Fundación Penzol aparecen nas páxinas deste epistolario, que pon en evidencia —cremos— como os dous amigos compartían ideoloxía e dinámicas de traballo. Percorron Galicia enteira pronunciando conferencias, intercambiaron comentarios sobre os libros que ían publicando, participaron en congresos, participaron confidencias e soberbias comidas que, con frecuencia, remataban en copa, café e cigarro. Nunca tatearon e conforme foron pasando os anos consolidaron a complicidade.

O DÍA A DÍA DA CREACIÓN LITERARIA

Coma outros epistolarios, este permite seguir de cerca algunhas interioridades do traballo intelectual dos correspondentes. Son moitas as referencias ás obras publicadas, especialmente ás de Otero Pedrayo, abondoso en bibliografía e sempre inqueda na creación. Lemos sobre *A romeiría de Xelmírez*, *O mesón dos ermos*, a *Guía de Galicia*, *Adolescencia*, *La vocación de Adrián Silva*, *O libro dos amigos*, os guións *Camiño de Santiago* e *Rosalía*, a *Geografía* en catro grosos tomos que publica na editorial Gallach e, por enriba de todos eles, *El Padre Feijóo. Su vida, doctrina e influencias*, premiado en 1964 no concurso internacional convocado polo

Patronato do Bicentenario do Padre Feijoo pero inédito ata 1972. Sobre este último, escribe o autor nestes termos (2 de outubro de 1964):

E graziñas pola súa carta co gallo do *Feixó*. Diume moito traballo, ás veces deica o mencer, o estreitar en mamotreto dactilografado de 1 200 folios, os máis dos capidosos feitos, arraxados, engadir, anotare, relacionare. Coido que leva unha nova e máis fonda visión do P. M. Supoño se publicar, como os outros traballos premiados. Ha ser necesaria unha boa e moderna edición moi ilustrada.

Francisco Fernández del Riego está sempre ó tanto do traballo do seu amigo e, con moitísima frecuencia, faise eco del na prensa. Sobre a súa tarefa como articulista, o propio don Ramón advírtelle cando inda é un mozo de 21 anos, na primeira das cartas conservadas (agosto do 34): “Non se mate demasiado pol’os xornaes. Vde. pode faguer cousas estupendas no libro. I-o libro por riba de todo, fica”.

Nunha carta do 14 de maio de 1950, tras agradecer un destes artigos, “El pazo de la Cuqueira”, no que don Paco saudaba a aparición de *La vocación de Adrián Silva* (1949), aproveita o ourensán para repasar a súa obra inédita:

Pode estar sadisfeito o bon Adrián Silva. O probe era merecente d’un estilo máis coidado. Non quixen percorrelo por inteiro impreso. Tiven medo das cacofonías e d’ises treizeiros versos sementados por algún xenio nemigo e bulreiro, trasno no eido da prosa. Teño outras tres ou catro novelas. Forman, sen o querer, un ciclo. Entre barroco e romantismo ou Dazanove aínda cangado das que despoixa figuraron pesadumes. Quixera mirar publicado xiquera *A Festa do Conde Berstein*.

A aspiración tardará en verse satisfeita, pois *La fiesta del conde Berstein* permaneceu inédita ata 1988 cando, grazas a Domingo García-Sabell, se edita na Fundación Barrié de La Maza xunto a *Las palmas del convento*. O 11 de marzo de 1948, en carta dirixida a Filgueira Valverde (Otero Pedrayo e Filgueira Valverde 2009, p. 173), don Ramón insiste:

Non me cangan os sesenta. O que me pesa e doe son as publicacións rematadas ou case rematadas que non vexo como publicar. As veces penso que sería millor facer co elas un chareteiro lume. As novelas “Don Martiño de Figueroa” (tídoo provisual: e algo com’o “A morte da legría”); “La tentación de Adrián Silva”, “La Hermana” o “Hermana”; “La Fiesta del Conde Bernstein”; feitas; a “Estética del Paisaje gallego”, o libro dos amigos mortos que está vivente en oito días, o estudo de Varela de Montes, o Gelmírez que non premiaron en Sant-Iago, a

“Encomenda de Beade” que estará lista en dous meses, a crónica moi adiantada da miña aventura ultramariña.

Da longa listaxe citada, a día de hoxe permanecen sen publicar *La hermana*, *Once horas composteláns*, *Contra el filo del río* e a colección de retratos líricos titulada *Do San Lucas ó San Xohán. Sazós de Compostela*.

Confírmase ademais nestas cartas que algunhas das pezas oterianas concluídas están, hoxe por hoxe, perdidas: “Agardo que aló saía *Schwardewald* e outras novelas que mandei fai moito tempo. Por agora teño moitísimo traballo e por o tanto si fai solciño collo o bastón e saio co can por ises ermos lumiosos” (24 de novembro de 1947). Ignoramos ademais se algunhas das obras que se mencionan foron ou non rematadas ou sequera encetadas. O 2 de agosto de 1955 suxire Otero Pedrayo: “¿Que tal estaría un libro de ‘Elexías composteláns’ en severo verso antigo? Por o corte das *romans* de Goethe. Mais, ulos 27 anos?”.

Como non podía ser doutra maneira, os documentos reflicten tamén anécdotas relacionadas coa tarefa creadora. O 15 de novembro de 1958 di Otero sobre a que será a súa última novela: “Estou na derradeira parte do fidalgo da Reboraina e nestora que vai por Nova Orleans voltando de NauKing, non sei se levalo pronto a Redondela ou darlle outras reviravoltas polo mundo”. O 27 de xuño de 1967, explica:

as miñas Memorias dos tempos de estudante. Esas van en galego. As de neno paran no arquivo de Domingo García Sabell. E dende arredor do remate dos meus estudos universitarios ningunha cousa fixen aínda. Xurden problemas moi graves, e a fina materia do Galeguismo e das amizades galegas, millor pra ser tratada en conversas contadas, ou millor amparadas por silencio.³

O 14 de novembro de 1956 don Ramón, que prepara unha longa colección de relatos para *Galaxia*, advértelle ó seu amigo e confidente: “E vai por riba de todo un prego meu. Decátome de ser un escritor de outro tempo: xa de fixo as miñas palabras e ritmos soan a Romantismo decorrido, non quero enganar nin ser engaiolado por piedade ca vellez claudicante. En concenza, de non serviren ouxetivamente criticados, queimen todos os contos e boten a cinza sobre min”.

3 Ata onde sabemos, as memorias do escritor interrómpanse efectivamente co remate dos estudos universitarios. Ata o de agora, a editorial *Galaxia* leva publicados dous volumes das *Lembranzas do meu vivir*. Os anos de instituto (1898-1904) editouse en 2020 e os anos da universidade (1904-1912) en 2015.

A publicación d'*O maroutallo* (1974) na colección O Moucho, suscita estoutro comentario de don Ramón (12 de abril de 1974), sempre fiel a Galaxia e ó seu xestor:

Ben quixera publicar todas as miñas cousas na querida Galaxia, pro ás veces o demo argalla doutra maneira. Cando o 50 ano da nosa boda, Xosé M.ª Álvarez Blázquez mandoume toda a colección de contos galegos de Castrelos. Pro eu me non decatei ó pronto e ó atopar o regalo correspondinlle mandándolles un conto que parés que publicará o mes que vén.

Nese epistolario asimétrico, as referencias ás obras de Del Riego son moitas menos. O 2 de xaneiro de 1947, pouco despois de saber que *Cos ollos do noso esprito* (Buenos Aires, 1949), o seu primeiro libro, ía ser publicado, di:

Fai perto dun ano que ando traballando n-unha *Historia da literatura galega*. Concebina coa idea de servir a quenes desexen coñecer a panorámica da nosa literatura, e busquen unha táboa de valores e un índice de problemas a tenor da sensibilidade do noso tempo. Estou satisfeito da laboura conquerida e coido que terá certo intrés, principalmente, porque é o primeiro que hai encol da custión, fora dos ensaios limitados de Carré e Couceiro. Vanna imprimir en América, a onde a remesarei tan axiña como dispoña duns pequenos datos que me faltan. Podería vostede decirme, con urxencia, o ano e o lugar do seu nacemento? E o de Risco, Castelao, Blanco Amor, Augusto Casas, Gurriarán, Montes, Carballo Calero, Montes e Arturo Espasandín.

O manual ó que se refire, *Historia de la literatura gallega*, redactado inicialmente en galego, foi publicado en castelán por Galaxia en 1951 na colección Manuais. No 47 Del Riego presentárao ó concurso organizado polo Centro Galego de Buenos Aires e recolleu un premio de 1 000 pesos, que, naqueles anos difíciles, foron, que dúbida cabe, de importante axuda. Ten razón cando afirma que o seu traballo viña completar os “ensaios limitados” de Carré e Couceiro. Refírese á *Literatura gallega* de Uxío Carré Aldao, do ano 1911, e a *El idioma gallego. Historia, gramática, literatura* de Couceiro Freijomil que vira a luz en Barcelona en 1935. Moitos serán os estudosos da literatura galega que beberán no pequeno manual de Del Riego, que xunto á *Antoloxía consultada* por el preparada será, durante anos, volume de obrigada consulta.

O 26 de marzo de 1951 é Otero Pedrayo quen saúda a aparición dun libro de don Paco, *Danzas populares galegas*, publicado nas Ediciones Galicia do Centro Galego de Buenos Aires en 1950. Di así:

Escríbolle as letras que fai días desexaba escribirlle. Seu libro fíxome a doce impresión distes días de melros e sol despoixa da inverniá..., co chover non moi lonxa[no]. Ben de información, millor de língua e estilo. Un libro compañeiro e ledó, ó seu modo libro de Horas dunha liturxia da legría e mais a saudade. Van desaparecendo as belidas danzas. Han voltare. E si non están no vento, na follaxe e nos beilados misteriosos dos penedos ó luar. Gran lediza telo a Vde. no noso tempo. E por amigo.

Só a modo de curiosidade, repárese en que estes primeiros volumes de Fernández del Riego son serodios. Aparecen cando ten mediada a trintena. A advertencia de don Ramón (“Non se mate demasiado pol’os xornaes”) non xurdiu efecto, don Paco foi sempre un home pragmático, un home de acción, e a prensa, os artigos, son, ademais de un medio de gañar a vida, unha ferramenta efectiva ó servizo da causa.

A AMIZADE E O GOCE DA VIDA

Un dos firmes piares nos que parece sustentarse esta amizade sincera e chea de confidencias é na capacidade que ambos os interlocutores teñen de gozar das cousas boas da vida. Un Otero Pedrayo de oitenta e catro anos dille a Del Riego o 29 de maio de 1972: “E Vde. e a súa podente confianza vidal traballan moito en ire fortecendo e amparando a miña vellez. Levo unha tempada longa desacougado e tristeiro”. Moito antes, o 20 de marzo de 1957, comentara: “Teño xa grandes desexos de o ver e de disfrutar das suxestivas horas que soio á súa beira se disfrutan”.

Non en van e como ben indica Alonso Montero no seu limiar, Del Riego, en carta do 10 de xullo de 1946, cualifica a don Ramón de “maravilloso sensual”: “Por aquí tivemos noticia cotián da súa doenza ao traveso de diferentes condutos, e xa pode supor a ledicia con que recibimos a nova da súa recuperación. En derradeiro termo, a rixidez imposta nos menús resulta secundaria, aínda tratándose dun maravilloso sensual como é vostede”.

Os amigos búscanse e gozan dos praceres da vida. Fixan reunións para xantar e estancias en Trasalba, na casa familiar de don Ramón. O epistolario está cargado de bromas e comentarios xocosos relacionados coa boa mesa da que ambos gozaban sen reparos. Os encontros amicales na Rosaleda, a residencia compostelá de Domingo García-Sabell, suscitan parágrafos como este (10 de xuño de 1956):

Escribo na flor do mundo, na Rosaleda, *chez* Sabell, e soio lle quero mañifestar, xa que non dispoño de ningún poema a xeito, o que canonicamente teño debullado iste mediodía: sopa das de crego ou bieito, en “largo sostido”; unhas

rilkeanas “empanadillas”, gloria rococó da cociña galega, chinesa ou gala; e unha fabada solene e eglóxica na que as grosas abadesas das morcillas beilaban a “danza prima” no campo das fabas máis dinas da gabanza de Jovellanos e Clarín; e non quero falar do sol poente das natelas, fondas, moles, bico e meixela, lembranza e doce acougo pra nós, os vellos finiseculares inda engaiolados na derradeira elexía do Romantismo.

Do 8 de xullo de 1961 é estoutra valoración oteriana: “A fidalga, humorista e saudosa Galiza vai morrer ó parvo entre a pepsicola e o viño de matute na triste manxadoira do bar. É triste. O ideal dos barudos mozos da aldea é seren camareiros e as mulleres xa non saben atizar o pote do caldo e morren por as ensaladas e a gaseosa”.

Por certo que tampouco as relacións coas mulleres escapan deste clima de complicidade. O 3 de agosto de 1957 comenta burleiro Otero Pedrayo:

No viaxe fai unha semán riin pra min cavilando na polémica de Vde. ca dona american. Unha muller de dentes de roda, de bruído de engranaxes e correa sinfín, algo antromedio da muller e o robot. Seus bicos han sere “a tuerca”. Eu ademirábao a Vde. Parecía o combate no Missisipi na guerra de Secesión entre o *Merrimac* e o *Monitor*.

Entendemos que se refire á relación de Francisco Fernández del Riego coa escritora inglesa Nina Epton, nacida en Hampstead en 1913. Epton viaxara por Galicia en 1953 e froito da experiencia redactou *Grapes and Granite*, publicado en Londres en 1956. Moitos anos despois o propio Del Riego, que a tratou por aquel entón, xestionou a aparición da tradución ó galego, *Uvas e granito (Unha viaxe por Galicia)*, que se imprimiu en Ir Indo en 1993.

En 1965 a barcelonesa Plaza y Janés publicoulle a Nina Epton *El amor y los españoles*, unha entretida obra divulgativa na que a inglesa debuxa escenas tras as que cremos adiviñar a persoa de Del Riego. Di na páxina 192, sen citalo, pero referíndose a “un abogado de Vigo”: “Era un hombre amable y categórico al que gustaban las cosas buenas de la vida y también las del espíritu: lo mismo la gastronomía que la poesía, lo mismo Eros que Diana”. A seguir pon estas palabras na boca do homenaxeado nas Letras Galegas de 2023: “Cuando veo unha mujer hermosa no me siento inclinado a hablarle de poesía o de filosofía. Me afecta profundamente pero no a la cabeza”.

Fronte a estas, cartas hai de temática moi seria onde descubrimos un Otero Pedrayo insólito e pouco frecuente. Canso do trato que os medios de comunicación lle dan á nosa lingua, o 22 de febreiro de 1953 dille a Fernández del Riego:

A vostede home de senso, coñecedor da “arestoridade” ou aitoalidade, ocórreselle algunha maneira de facer trocare a estupidez da censura contra o galego nos xornais? Non deixan nin unha físgoa de cita poética. Coido que a millor resposta sería escribir moitos libros e deixarse de outra cousa.

Chegados aquí cómpre explicitar que a totalidade da comunicación está redactada en galego, salvo tres misivas en castelán que merecen que nos deteñamos nelas. A primeira redactouna o soldado Francisco Fernández del Riego desde a fronte en tempos difíciles, o 18 de outubro de 1937. Del Riego non ignora que Otero Pedrayo acaba de ser expedientado, apartado do ensino, e que vive retirado en Trasalba dedicado ó estudo do grego. Está ben informado e recorre ós libros —que comenta e solicita— para facerlle chegar o seu afecto e solidariedade.

En ese su retiro soledoso y amado, podrá —tranquilo el espíritu— mejor que antes, sepultarse en lecturas preferidas y dedicarse al estudio [...]. Yo le recuerdo en los instantes menos propicios, con el afecto de siempre.

Ahora, aquí, releo a los místicos castellanos, y descubro notas, para mí hasta ahora inéditas, en la obra de Fray Luis. Este paisaje que se me corre a la vista me lo da él en tres líneas, una lira, un verso solo, un adjetivo. Recuerdo el otoño, el incomparable otoño en la Oda a Grial, y es este otoño vivo, castellano, inconfundible que comenzamos a vivir. La propia llama sonora de valores rítmicos aflora en su prosa. La comparo con la del otro Fray Luis —de maravilloso orador—, con la de Santa Teresa —de voluntad intuitiva e iluminada— y con las nuevas, hermanas, de Unamuno y Juan Ramón.

Las horas se me hacen lentas e interminables y ya no me quedan libros, que no hay en las librerías. Por eso recurro a Vde. ¿Le sería difícil dejarme *Dante vivo* de Papini, y *La esfera y la cruz* de Chesterton? Se los agradecería infinitamente porque tengo verdadero interés en releerlos

A segunda carta en castelán está datada o 21 de agosto de 1969 e agora é Otero Pedrayo quen asina. Confésalle a Del Riego que inda que pensou en consultar o seu “caso” co doutor Domingo García-Sabell, prefire facelo con el. Explícalle que con oitenta e un anos cumpridos sente “dolor, asco y cansancio, miedo y desesperanza de la vejez” e que estivo pensando no suicidio, en buscar unha morte que teña a aparencia de natural. En deixarse morrer. Son confesións a un amigo, a un amigo íntimo, un irmán. É unha carta estraña e profunda, sorprendente nun cristián como Otero Pedrayo.

Ya he trapuesto el cabo de los 80 y aún los ululantes arrecifes de los 81, he andado entre el suicidio —sin énfasis— y la búsqueda por la mínima alimentación de una muerte que tenga todas las exteriores apariencias de ser natural. Bastaría la página genial que al suicidio dedica mi genial maestro Schopenhauer⁴ para apartarme de tal aparatosa y teatral solución. Queda la segunda, la probada por grandes y puros filósofos de la antigüedad; el irse muriendo, sin dolor ni escándalo, el reducir metódicamente el alimento y el sueño.

Esto sentado, mi pregunta y consulta se limitan a pedir a Vd., como profundo conocedor de la naturaleza humana, un método nuevo, conciliador pero exigente, de manera que en seis o ocho meses, antes que se cumplan los dolores de la extrema vejez, pueda descargar del fardo pesado y cruel de la existencia mortal a este su agradecido amigo.

O terceiro escrito en castelán, tamén de ton serio, contén o testamento hológrafo de don Ramón, redactado en Madrid o 2 de xaneiro de 1959, cando a piques está de cumprir os setenta anos. Nel lemos unha mostra máis da enorme confianza que ten depositada no homenaxeado nas Letras Galegas deste ano:

Nombro por testamentarios y cumplidores a mis amigos Don Domingo García Sabell y D. Ramón Piñeiro, vecinos de Santiago, y D. Francisco Fz. del Riego, de Vigo, rogándole[s] que conserven lo mejor posible la unidad del Patrimonio de mi herencia en forma de Residencia de estudiantes, artistas o labradores; y que en caso de desaparecer Galaxia apliquen mi herencia a la institución que la suceda en el rumbo de la cultura gallega. La indicación anterior no es taxativa; es solo una recomendación.

AS VIAXES E UNHA LÚGUBRE ANÉCDOTA

As viaxes son tamén unha fonte de pracer e unha oportunidade para traballar a prol dos intereses comúns. Ambos os epistológrafos foron activos viaxeiros e na súa correspondencia hai moitas referencias a elas. O 26 de maio de 1947, como se dunha anécdota sen importancia se tratase, Del Riego comenta: “Eu estaba

4 Ao final do primeiro volume d’*O mundo como vontade e representación*, Arthur Schopenhauer escribe que o suicidio, lonxe de ser a negación da nosa vontade, supón moi ao contrario, o fenómeno da súa máis forte afirmación. A única nota que distingue o suicida do que permanece no mundo é atoparse descontento coas condicións nas que vive, pois “quere a vida, quere unha existencia e unha afirmación sen trabas do corpo”.

preparando un viaxe a Londres, onde xa debía de atoparme arestora pra ficar alí perante un mes. Non embargantes dificultades xa presupostas no despacho do pasaporte obríganme a aprazar o viaxe polo de agora”. Inda eran anos difíciles.

Ramón Otero Pedrayo viaxa a Buenos Aires en 1947, a Venezuela —en avión— en 1956, a Portugal para participar nos congresos etnográficos que se organizaban no país veciño, a Madrid para celebrar o aniversario de voda de Murguía e Rosalía e de novo á Arxentina en 1959. Pero hai, neste epistolario, unha viaxe que merece que nos deteñamos nela.

En 1958 don Ramón, convidado de novo a viaxar á capital venezolana, planificou unha viaxe curta, de apenas dez días, xa que debía estar de regreso nas aulas antes do 20 de xaneiro. A Francisco Fernández del Riego, en carta datada en Compostela o 10 de Nadal do ano anterior, explícalle:

Meu querido amigo: Iste vello abade de fantasma e dos celmosos e grandideiros cráustros de Trasalba e os vieiros *necnon* as prazas de Compostela cas que a raíña Lupa vai peneirando a historia pra que ría o Zebedeu vai de novo a botar a Caracas unhas “omilías”, como din en Trasalba, do 5 ó 7 ou 9 do xaneiro... O gallo é fermoso e nobre: o xuntamento do Centro e da Casa de Galiza, decrado o Día do Añal de Castelao.

Temos xa arranxadas as máis das cousas, pro aínda non chegou o permiso da Policía. Precísase unha boa acollida e disposición no Consulado venezolán e agardo todo da simpatía e improcura de Vde. O pasaxe está reservado desde Madrid pro avión holandés do día 3 do xaneiro.

El e a súa dona, familiarmente coñecida como Fita, viaxan a Madrid a inicios do ano, en principio con todos os documentos en orde, pero o día que van embarcar, xa en Barajas, a Policía franquista impídelles o paso. Don Ramón, que acostumaba levar axendas onde ía anotando os seus compromisos públicos e reflexións privadas, escribe no espazo correspondente ao venres 3 de xaneiro: “Na derradeira ventanilla a Policía recolle o pasaporte. Derrubouse o viaxe. Penso nos de Caracas, un viaxeiro leva a nova. Viaxes e xestións en Seguridad con Villegas. Falado con Domingo [García-Sabell]. Noite de amargore e inquedanzas”.

Na entrada do día seguinte, segue relatando: “Visita ó Director General de Seguridade. Unha as 2 menos dez. Serán cansa e tristeira na cámbra do hotel lêndo sen gana un libro sobre Lois XV. As 10 da noite sei a resoluzón e negativa. ¡Xa non imos a Caracas! Fita inda estaba espranzada co fermoso viaxe. Escribo as once”.

Villegas debe ser José Díaz de Villegas Bustamante (1894-1968), destacado africanista e home de confianza de Carrero Blanco que foi quen o recibiu, en 1944,

como director xeral de Marrocos e Colonias. Este Villegas, natural de Corvera de Toranzo (Santander) debía ser familiar da esposa de Otero Pedrayo, Josefina Bustamante Muñoz, natural tamén do val do Pas. Segundo as anotacións na axenda de don Ramón foi el, un home do Réxime, quen os axuda cos primeiros trámites que provoca tan amargo contratempo.

As xestións e os contactos deberon xurdir certo efecto pois, ao día seguinte, Otero Pedrayo —e quizais tamén a súa esposa— acoden á Dirección General de Seguridad, o sinistro edificio da Porta do Sol, famoso polos interrogatorios, as malleiras e as torturas que se infrinxían nos seus baixos. Alí recíbeos a máxima autoridade, o director xeral de Seguridade, que desde 1957 era Carlos Arias Navarro, man dereita do ministro de Gobernación, Camilo Alonso Vega.

De nada serviu. A viaxe non se levaría nunca a cabo. Que sucedeu para que a policía franquista interrompese a última hora un embarque do que estaban debidamente informados? A resposta atopámola nunha carta inédita de don Ramón a Silvio Santiago,⁵ un dos principais promotores da viaxe. Datada en Compostela o 7 de xaneiro, apenas tres días despois do incidente en Barajas, di así:

La cosa fue brutal, absurda y cómica. En el detalle de una crueldad ridícula. Estaban conseguidos todos los permisos y clarísimo el pasaporte. Mi esposa —lo siento mucho por el disgusto de ella— y yo llegando a Barajas, llenos de alegría. Nos invitaba la belleza del viaje, la nobleza del objeto, el afán de verles a Vdes. Todo desde el recuerdo proclamado de Daniel y el afecto de los amigos hasta los pequeños, y estimulantes exotismos del viaje, nos llenaba de gozo. Hicimos en el aeropuerto una comida de adiós a Europa. Ya había pasado, sin molestia ninguna, el equipaje cuando una orden seca e inexplicada nos retuvo. Una buena persona, extrañada al no vernos pasar, se ofreció a llevar la noticia. En la Dirección de Seguridad al día siguiente hubo un principio de explicación, se trataba de mi intervención principal en un acto político: la información procedía de la embajada de España en Caracas. Y nada más. Puso un cable no muy claro.

Máis adiante, engade: “Vd. y todos los amigos saben muy bien que jamás hice alusiones políticas ni cambié el carácter doctrinal especulativo de las tribunas que me fueron ofrecidas”.

5 A correspondencia cruzada entre Otero Pedrayo e Silvio Santiago (Vilardevós, 1903 - Santiago de Compostela, 1974) está depositada desde o ano 2012 no Arquivo da Emigración do Consello da Cultura Galega. Na Fundación Otero Pedrayo consérvase unha copia dixitalizada dos documentos.

O embaixador de España en Caracas era, naquela altura, Manuel Valdés Larrañaga (1909-2001), membro fundador da Falanxe e colaborador, durante anos, do ditador dominicano Rafael Leónidas Trujillo. Parece que foi el (ou algún dos seus colaboradores máis estreitos) quen impediu a viaxe. Talvez porque realmente vía tras a celebración do “añal de Castelao” un “acto político”; talvez, simplemente, porque era contrario ás actividades da Casa de Galicia. Á marxe de todo isto, cómpre non perder de vista que, desde o primeiro de xaneiro dese ano, a situación política en Venezuela era particularmente inestable. A comezos de ano iniciáranse as revoltas militares que rematarían coa ditadura do xeneral Marcos Pérez Jiménez apenas vinte días despois.

A MODO DE CONCLUSIÓN

Agardamos ter demostrado como neste longo intercambio epistolar está parte da nosa historia, da historia da nosa literatura, da difícil recuperación do galego escrito nos anos 50, 60 e 70 do pasado século. Son moitos os aspectos que se abordan, moitos os que se insinúan e moitos máis os que se citan apenas de forma sucinta. Nada dixemos do posicionamento político dos homenaxeados neste artigo, pois está brillantemente analizado no limiar de Xesús Alonso Montero, quen tamén comenta con acerto a fundación de Galaxia e as actividades emprendidas polo círculo dos “galaxios” —termo, por certo, empregado polo propio don Ramón en carta datada no ano 1951—.

Moito foi o traballo que se levou a cabo naqueles anos difíciles. Francisco Fernández del Riego despregou un empeño teimudo, fiel e sorprendentemente infatigable. Don Ramón cadrou filas ó seu lado. Colaborou en Galaxia, compartiu alegrías e mágoas con quen case consideraba un fillo, festexou acertos e arrimou o ombreiro en toda canta actividade se ía emprendendo. Fíxoo vendo en don Paco un amigo fiel, un confidente e un cómplice cando de gozar da vida se trataba, pero tamén cando chegaba o momento serio de compartir medos, inquietudes ou desesperanzas.

Remato facendo miñas as palabras do profesor Alonso Montero:

Con ninguén, dos grandes amigos de Galaxia, gozou en Amoeiro de tantas conversas e tantos xantares, algúns homéricos: nin co austero e gineriano Ramón Piñeiro, nin co entregado e místico Xaime Isla, nin sequera con García-Sabell, cuxo fogar en Santiago tanto visitou e gabou, malia que aquel intelectual, bo coñecedor do epicúreo visitante, tiña, pola súa condición de médico, obriga, ás veces, de limitar os pulos gastronómicos de don Ramón.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Arias Chachero, Patricia (2023). *Cunqueiro e Otero Pedrayo. Historia dunha amizade e epistolario*. Mondoñedo: Casa Museo Álvaro Cunqueiro / Concello de Mondoñedo.
- Arias Chachero, Patricia, ed. (2023). *Rexistros no vento. Epistolario de Francisco Fernández del Riego e Ramón Otero Pedrayo*. A Coruña: Real Academia Galega. <https://doi.org/10.32766/rag.423>
- Carballo Calero, Ricardo e Otero Pedrayo, Ramón (2020). *Polos camiños das horas. Epistolario de Ricardo Carballo Calero e Ramón Otero Pedrayo*. A Coruña: Real Academia Galega. Coordinación de Henrique Monteagudo; edición de Patricia Arias Chachero, Nélica Cosme Abollo e Adrián Estévez Iglesias. <https://doi.org/10.32766/rag.368>
- Epton, Nina (1965). *El amor y los españoles*. Barcelona: Plaza & Janés.
- Fernández del Riego, Francisco (1988). *O señor da Casa Grande de Cima de Vila*. Ourense: Fundación Otero Pedrayo.
- Fernández del Riego, Francisco (1990). *O río do tempo. Unha historia vivida*. Sada: Edicións do Castro.
- Fernández del Riego, Francisco (2003). *Camiño andado*. Vigo: Galaxia.
- Filgueira Valverde, Xosé F. e Otero Pedrayo, Ramón (2009). *Xosé Filgueira Valverde, Ramón Otero Pedrayo. Epistolario*. Pontevedra: Museo de Pontevedra. Compilado por M.ª Jesús Fortes Alén; estudo preliminar de Ramón Villares.
- Manuel María (2014). *Correspondencia entre Manuel María e Ramón Otero Pedrayo (1951-1974)*. Lugo: Fundación Manuel María de Estudos Galegos. Edición de Xosé Manuel Sánchez Rei e Estefanía Mosquera Castro.
- Paz-Andrade, Valentín (2012). *Lume de vidas. Valentín Paz-Andrade- Ramón Otero Pedrayo: un diálogo epistolar (1925-1976)*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela. Edición de Henrique Monteagudo e Denis Vicente.

MANUEL RODRIGUES LAPA, FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO E A EDIÇÃO DAS *CANTIGAS D'ESCARNHO E MALDIZER*

MANUEL RODRIGUES LAPA, FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO
AND THE EDITION OF *CANTIGAS D'ESCARNHO E MALDIZER*

Henrique Monteagudo
Real Academia Galega

Instituto da Lingua Galega / Universidade de Santiago de Compostela

ORCID: 0000-0002-0682-4524

Resumo: O artigo trata do proceso de elaboración e produción editorial da obra *Cantigas d'escarnho e maldizer dos cancioneiros medievais galego-portugueses* (1965), do filólogo portugués Manuel Rodrigues Lapa, publicada por Galaxia. Saliéntase o papel do polígrafo galeguista Francisco Fernández del Riego neste proceso, testemuñado na correspondencia que lle enviou o primeiro a partir de 1950. A iniciativa de edición da obra aparece enmarcada nas relacións do filólogo portugués co galeguismo, en especial, co grupo nucleado arredor da editorial.

Abstract: This article examines the development and publishing of the work *Cantigas d'escarnho e maldizer dos cancioneiros medievais galego-portugueses* (1965), by the Portuguese scholar, Manuel Rodrigues Lapa, published by Galaxia. The role of the Galician writer Francisco Fernández del Riego in this process, as witnessed in the correspondence that he first sent Rodriguez Lapa in 1950, is examined. The initiative to publish the work appears to be framed in the Portuguese philologist's relations with Galicianism and, in particular, with the group centred around the Galaxia publishing house.

Palabras chave: lírica trobadoresca galego-portuguesa, Manuel Rodrigues Lapa, *Cantigas d'escarnho e maldizer dos cancioneiros medievais galego-portugueses*, Francisco Fernández del Riego, editorial Galaxia.

Key words: Galician-Portuguese troubador lyric, Manuel Rodrigues Lapa, *Cantigas d'escarnho e maldizer dos cancioneiros medievais galego-portugueses*, Francisco Fernández del Riego, Galaxia publishing house.

Manuel Rodrigues Lapa (1897-1989) foi un dos filólogos portugueses máis importantes do século xx. Foi tamén un intelectual activo e comprometido, de rexas conviccións democráticas e ideais socialistas, e que tivo a afouteza de se destacar como “adversário intransigente” da ditadura salazarista.¹ Guiado por uns sólidos principios, tanto éticos coma académicos, dotado dun forte carácter, inflexible nos seus xuízos e inclinado á polémica frontal, as súas críticas públicas tiveron un alto custo para el, pois o réxime fascista coutou a súa carreira universitaria e a policía política acosouno en diversas ocasións. Formou parte do círculo intelectual congregado arredor da revista *Seara Nova*, coa que colaborou asiduamente desde a década de 1930. Este grupo situábase nunha liña democrática avanzada, e definíase como “racionalista”, en contraste coa corrente saudosista que tiña como referente a Teixeira de Pascoaes.² Despois do 25 de abril Lapa chegaría a dirixir esta revista, aínda que deixaría o cargo en desacordo co seu aliñamento co Partido Comunista Portugués (Pacheco 1984, p. 8).

A relación de Rodrigues Lapa coa cultura galega foi moi intensa, talvez a máis intensa da dos intelectuais portugueses na época contemporánea (Rodríguez 2000, pp. 63-64). O seu contacto con Galicia e co galeguismo é anterior a 1936, tempos en que se carteu con Castelao, Fermín Bouza-Brey, Santiago Montero Díaz e Paulino Pedret Casado, entre outros (*Correspondência*, pp. 52-54 e 62). Nos cinco lustros que van de 1950 a 1975 tivo como referentes principais en Galicia a Francisco Fernández del Riego e a Ramón Piñeiro, pero nese período tamén mantivo

1 Eses son os termos que emprega para autodefinirse en carta ao embaixador de Portugal no Brasil, recollida en Marques *et alii* (1997, p. 297). Para enviar a esta obra, abreviaremos *Correspondência*, indicando a data da carta no caso de que o estimemos pertinente, e sempre a seguir o número de páxina.

Para a súa relación co Partido Socialista Portugués véxase Rêgo (1984). Intervencións especificamente políticas, como a serie de artigos “Em prol da democracia” (publicados en 1949 no xornal *O Estado de São Paulo*), a súa intervención no II Congreso Republicano de Aveiro de 1969 ou os seus discursos en comicios do PSP en 1975 e 1976 e entrevistas sobre a actualidade política poden verse en Lapa (1983, pp. 81-118, 187-192, 243-252 e 263-287). Un resumo apertado pero moi atinado da súa traxectoria ofréceo Palma-Ferreira (1984).

2 En resposta a un ofrecemento de “possível colaboração de jovens intelectuais galegos” naquela revista, Lapa advirte en carta a Del Riego do 9 de agosto de 1950: “A *Seara [Nova]* é uma revista de esquerdas, com feição mais ou menos socialista, e de aberta oposição ao régime actual”. Véxase Lapa (2001, p. 19). Dado que, por razóns obvias, imos citar profusamente este epistolario, enviaremos a el abreviando *Cartas* e expresando entre parénteses a data da misiva, seguida da indicación de páxina.

relación con Xosé María Álvarez Blázquez,³ Fermín Bouza-Brey e outros eruditos galegos, e incluso cos galeguistas de América, como Rodolfo Prada, Luis Seoane e Xosé Neira Vilas. De que estoupou a polémica normativa sobre o galego, que el mesmo desencadeou en 1973, os seus principais interlocutores no noso país foron os impulsores do movemento reintegracionista, nomeadamente, José Luís Rodríguez, Xavier Alcalá, Martinho Montero Santalha e Ricardo Carballo Calero.⁴

A bibliografía galega sobre Lapa é relativamente abundante, pero na súa maior reférese, en tons apoloxéticos, ao seu ideario reintegracionista e, xa que logo, está centrada nas dúas últimas décadas da súa vida.⁵ Os outros aspectos da súa obra en relación con Galicia están pendentes de estudos a fondo, serios e documentados, que, sen dúbida, contribuirán a dar unha imaxe máis completa, máis complexa e talvez máis interesante, do intelectual portugués. Sen pretensión de esgotar a tarefa, mais con vontade de contribuír a ela, na presente aproximación imos pór o foco nun importante capítulo da relación de Lapa con Francisco Fernández del Riego: a edición das *Cantigas d'escarnho e maldizer dos cancioneiros medievais galego-portugueses*, auténtico *opus magnum* do filólogo portugués.

Para entender a relación de Lapa cos galeguistas de Galaxia cómpre ter en conta en primeiro lugar a súa espontánea, visceral, simpatía cara ao galeguismo e cara á cultura galega, inseparable tanto do seu nacionalismo portugués coma dos seus intereses filolóxicos (filoloxía patriótica e nacionalismo democrático foron da man en Portugal, coma en España e no resto de Europa). Sirva a título de exemplo o que el mesmo manifesta en carta a Del Riego: “Essa terra exerce sobre mim uma estranha fascinação. Sempre assim foi. Tenho impressão de remontar às origens e de beber, como quem trepa o cume da montanha, a água mais pura da nascente” (*Cartas*, 10 de setembro de 1951, p. 44). Esta imaxe de Galicia como terra das orixes, conservadora de esencias étnicas, “raíz anterga da nosa cultura” (como di a dedicatoria das *Cantigas d'escarnho e maldizer dos cancioneiros medievais galego-portugueses*), gardadora dun fondo primitivo portugués, aparecerá

3 Para a relación entre Lapa e Álvarez Blázquez, véxase Álvarez Caccamo (2008) e Montero Santalha (2008), que edita as cartas do filólogo portugués ao intelectual galego. Remitiremos abreviadamente ao segundo como *Epistolario Blázquez*.

4 As cartas de Lapa a Carballo Calero están editadas en Alonso Girgado, Caamaño Pérez e Piñeiro Pais (2020, pp. 91-122). Nas páxinas 141-149 deste volume reproducécese tamén cinco misivas de Carballo Calero ao filólogo portugués.

5 Cómpre salientar, en sentido positivo, dúas achegas, que, malia o seu carácter encomiástico e a súa perspectiva parcial, paga a pena consultar: Montero Santalha (1984), que ofrece unha síntese da relación de Lapa con Galicia, e Rodríguez (2000), que presenta o seu ideario lingüístico dun xeito razoablemente obxectivo e matizado. Un resumo apertado do seu labor académico pode verse en Lorenzo (1989).

reiteradamente nos seus escritos e, sen dúbida, revela o prisma específico que configurará a visión de Galicia de Lapa.⁶

Pola banda do grupo Galaxia, a actitude receptiva cara a Lapa debe entenderse no marco tanto da súa propia tradición cultural canto do seu plan de resistencia contra o franquismo —da cal a defensa do idioma era un eixo central—, pois unha das liñas estratéxicas do galeguismo desde o século XIX consistía en promover as relacións coa cultura luso-brasileira; nos mediados do século XX, no contexto das ditaduras de España e Portugal, esa relación ía naturalmente dirixida aos círculos democráticos portugueses. Neste marco, Lapa aparece como un referente de prestixio académico ao que convida a asociar a lingua e a cultura galegas precisamente para combater o seu descrédito cultural, tendo en conta, alén disto, que o esplendor da lírica trobadoresca galego-portuguesa constituía un timbre de gloria para a cultura galega, tanto de portas para dentro coma de portas para fóra.

Lapa demostrou un xenuíno interese intelectual por Galicia e polo galego, e en particular pola cultura galega contemporánea, mais na súa persoa tal interese era inseparable dunha intensa implicación emocional. Esta implicación tamén ía da man das súas conviccións democráticas, da súa condición de opositor ao salazarismo e de paria oficial que lle viña imposta polo réxime fascista. Tratábase dunha estreita afinidade identitaria, dunha sintonía étnica e dunha íntima solidariedade política, moral e mesmo afectiva dun demócrata portugués, compañeiro dos galeguistas na marxinalidade sociopolítica e intelectual; un e os outros tentando sobrevivir baixo a gadoupa de ditaduras brutais que os relegaban e os perseguían. Era un encontro de dúas posicións político-sociais periféricas; ben que, no caso, dos galeguistas, esa condición periférica non era só político-social, senón tamén cultural e nacional. Por todo o devandito, os galeguistas do interior atoparon en Lapa un interlocutor ideal.

Dada a súa receptividade cara á cultura galega, insólita nos ambientes intelectuais e académicos portugueses, Lapa converteuse nun auténtico embaixador dos galeguistas non só en Portugal, senón tamén no Brasil, e mesmo en relación coa lusitanística internacional. Non é en absoluto casualidade que lle encargase á editorial Galaxia a edición da súa obra científica máis importante, as antes citadas *Cantigas d'escarnho e maldizer dos cancioneiros medievais galego-portugueses* (1965), un dos monumentos da filoloxía románica do século XX. A presente achega pon o foco precisamente sobre o proceso de elaboración e edición desta obra, en que, como veremos, Del Riego tivo un papel fundamental.

6 Véxase esta afirmación: “La existencia de esa lengua y esa cultura [galegas] es para nosotros, portugueses, una cosa preciosa, su obliteración representaría una pérdida irreparable, porque es a través de ella como nosotros podemos reconstruir hoy algunas de *las formas primitivas* de nuestra propia civilización” (Lorenzana 1960, p. 8; salientado noso).

As fontes centrais de documentación de que nos servimos para esta nosa achega son os documentos do arquivo do propio Del Riego e a correspondencia que lle remitiu Lapa.⁷ Este profuso e interesantísimo epistolario está composto de case trescentas trinta misivas ou notas, que ofrecen un rexistro veraz e detallado desa relación desde 1950 ata 1985, aínda que en realidade o intercambio se suspende case totalmente en 1980, cando Lapa, xa ancián, está afervoadamente entregado, con paixón e crecente parcialidade, á defensa belixerante do reintegracionismo. Entre 1950 e 1973 Del Riego foi o seu correspondente máis importante en Galicia, ben que a partir de 1960 partillou ese papel con Piñeiro. Por iso, a devandita correspondencia debe ser lida en paralelo coa cruzada entre Rodrigues Lapa e Ramón Piñeiro, o “encarregado das coisas em Santiago” (*Cartas*, p. 303).⁸

Alén diso, para a traxectoria vital e profesional de Lapa resultan de utilidade a antoloxía dos seus textos cívicos publicada baixo o título *As minhas razóns* (Lapa 1983), algúns dos traballos da *Colectânea de Estudos em Homenagem a Rodrigues Lapa* (1984)⁹ e do *Colóquio Internacional. Curia 1997. Commemorações do Centenário do Nascimento do Professor Doutor Manuel Rodrigues Lapa. Filologia, Literatura e Linguística* (2000), a súa fotobiografía (Diogo 1997) e a súa bibliografía, publicada o mesmo ano (Vilares Cepeda 1997), ben como a escolma da súa correspondencia, que recolle basicamente cartas recibidas, algunhas de correspondentes galegos (*Correspondência* 1997). Especificamente, para as relacións con Del Riego, ademais do devandito epistolario, deben terse en conta os artigos de prensa que este publicou sobre Lapa (Lorenzana 1950, 1951b, 1964; Fernández del Riego 1994, 1997) e as varias entrevistas que lle fixo (Lorenzana 1951a, 1960; Barreiros 1957), que, como se bota de ver, durante o franquismo aparecen baixo os pseudónimos Salvador Lorenzana e Cosme Barreiros.

7 Véxase nese Arquivo a unidade documental composta FR-CA-235/005 Manuel Rodrigues Lapa. Esa unidade consta de varios documentos de Lapa e do propio Del Riego, ademais dun conxunto de recortes de prensa, incluíndo varios dos artigos deste sobre aquel e as entrevistas que lle fixo. Agradezo vivamente ao arquivista Benito Ramírez Abal e á directora técnica da Penzol, Marián Vidal Fraile, a súa axuda para localizar estes fondos.

8 Na década de 1960 e primeiros anos de 1970 a troca epistolar entre Lapa e Piñeiro foi bastante asidua, como proban as noventa e unha cartas enviadas polo primeiro, datadas entre o 18 de maio de 1953 ao 22 de febreiro de 1978, que forman parte do fondo de Piñeiro custodiado na Fundación Penzol de Vigo, e que se poden ler no espazo web do Consello da Cultura Galega (Lapa 2023).

Chama poderosamente a atención o feito de que no legado de Rodrigues Lapa custodiado na Fundación Penzol se conserven moi poucas cartas destes dous galeguistas ao profesor portugués. Na *Correspondência* reproducense algunhas, que, curiosamente, non se atopan na Penzol. Tamén cómpre ter en conta a correspondencia coetánea entre Piñeiro e Del Riego: *Un epistolario de Ramón Piñeiro* (2000). Remitiremos abreviadamente a esta obra como *Epistolario*, indicando o número de páxina.

9 En particular, Nunes (1984), sobre a súa etapa universitaria, e Delgado (1984); Rêgo (1984), sobre a súa ideoloxía e compromiso cívico e político; e Montero Santalha (1984), no tocante á súa relación coa cultura galega.

DA ESCOLMA DE ÁLVAREZ BLÁZQUEZ ÁS CANTIGAS D'ESCANHO E MALDIZER (1951-1953)

Conforme o testemuño da súa correspondencia con Del Riego, Lapa encetou o proxecto de edición das *Cantigas d'escarnho e maldizer* a raíz da solicitude que aquel lle fixo para que escribise un prefacio á antoloxía literaria medieval arranxada por Xosé María Álvarez Blázquez. Vexamos como nace este proxecto.

Desde a súa creación, a editorial Galaxia marcárase como tarefa prioritaria cubrir as necesidades dun público galego que carecía da oferta de recursos elementais sobre aspectos básicos da cultura galega, nomeadamente, a propia tradición literaria en galego. Foi así que comezou a publicar manuais divulgativos, como a *Historia de la literatura gallega* de Del Riego, que veu a lume en 1951. En 1953 principiaba a saída da *Escolma da poesía galega*, cun primeiro volume dedicado á etapa medieval, que se encargou a Xosé M.^á Álvarez Blázquez.¹⁰

Antes de publicar esta antoloxía, Del Riego e Blázquez pedíranlle a Lapa que a revisase, cousa que el aceptou facer, pois consideraba “indispensábel que fiquese una obra limpa, que honre a cultura galega” (*Cartas*, 17 de febreiro de 1952, p. 59), pero probablemente sen ser moi consciente do labor que lle caía enriba. Na correspondencia cruzada entre Lapa e Álvarez Blázquez a partir de novembro de 1951 pódese seguir paso a paso o proceso de revisión desta *Escolma*, incluíndo a tentativa de Lapa de librarse do compromiso de redactarlle un limiar, que finalmente aceptou escribir (remíteo en carta datada o 19 de abril de 1952); o 17 de febreiro de 1953, Lapa agradece a recepción do libro, que acaba de saír do prelo (*Epistolario Blázquez*, pp. 16-33). Imos deternos brevemente nalgúns fitos dese percorrido. A finais de 1951, Álvarez Blázquez prégalle a Lapa que revise o seu traballo:

Moito lle agradecería fose anotando n-unha cuartela todas as ouservacións, por cativas que señan, que o meu traballo lle suxira; é a maneira de libralo de ‘lapus’ graves. Non lle importe, por moi fondas que teñan que ser as posibres reificacións nin por moito que me teña que rifar pola miña in[o]rancia; tráteme en todo intre co rigor con que o mestre ten de tratar ao discipre. (*Epistolario Blázquez*, 12 de decembro de 1951, p. 19)

10 *Escolma de poesía galega I. Escola medieval galego-portuguesa (1198-1346)* (1952). Edición, notas crítico-biográficas e glosario de Xosé M.^á Álvarez Blázquez, limiar do prof. M. Rodrigues Lapa. Realmente, o libro veu a lume nos inicios de 1953, como se ve pola correspondencia con Blázquez. Máis adiante sairían os volumes correspondentes a *Os contemporáneos* (1955) e *O século XIX* (1957), preparados por Del Riego, en canto que o último, *Do século XIV ó XIX* (1959), sería arranxado tamén por Blázquez.

Lapa non demorou en pór mans á obra, e aos poucos días de recibir a carta co orixinal da obra de Blázquez, dá unha primeira resposta:

Mando-lhe o original da Antologia com as observações que me sugeriu. Sobre-tudo as cantigas satíricas estavam muito estropiadas, por serem tiradas da má edición de Teófilo Braga. Não fiz tanto reparo nas cantigas d'amigo, por supor que seguiu a edición de Nunes; mas num ou noutro ponto verifiquei que os dois textos não condizem. (*Epistolario Blázquez*, 21 de decembro de 1951, p. 20)

O xuízo filolóxico que lle mereceu a *Escolma* de Álvarez Blázquez reservouno para o ámbito confidencial da correspondencia con Del Riego, a quen remite unha carta no día seguinte, na cal deita a seguinte crítica:

O exame do original da Antologia revelou-me que ele [Blázquez] não está habilitado para um trabalho dessa natureza, que requer longa prática e conhecimentos especializados. Se consultar o original que lhe mandei anotado, logo verá a complexidade e a gravidade das minhas correções. (*Cartas*, 22 de decembro de 1951, p. 62)

Endebén, como bo “discipre”, Blázquez comprométese a seguir todas as indicacións que lle faga chegar “o mestre”:

Non pode Vde. maxinar cómo lle agradezo o traballo que por miña culpa se tomou, e nin que decir ten que seguirei ao pé da letra todas as suas suxerencias e observacións. E aínda farei mais: tratarei de suprimir, no tocante a biografía e poética dos trovadores, todo aquilo que non tenha unha base de certa posibilidade. (*Epistolario Blázquez*, 14 de xaneiro de 1952, p. 22)

Mais a revisión non avanzou tan lixeira como podían prever inicialmente, pois, á vista de que a *Escolma* precisaba un repaso a fondo, Lapa tomou o traballo a peito e dedicoulle tres meses máis. Finalmente, contra os finais de marzo, envía o texto revisto, mais suxire que se inclúa un glosario, que tamén terá que revisar, nun proceso que se demorará ata 1953:

Tenho o prazer de o informar de que a revisão da sua antologia vai mais depressa do que eu cuidava, pois já tenho revisto mais de metade do trabalho. Calculo que, dentro de três dias, lho poderei mandar. (*Epistolario Blázquez*, 20 de marzo de 1952, p. 28)

Compreendendo a necessidade que tem da Antologia, mandei-lha ontem registada e com as correcções que me pareceram indispensáveis. O meu prólogo será composto no fim de tudo, depois do Glossário, que precisa de leitura mais atenta. Muitas rubricas vão marcadas com ponto de interrogação. (*Epistolario Blázquez*, 21 de marzo de 1952, p. 29)

Mando já a lista de palavras, pois tenho receio que lhe faça falta para acabar de imprimir o livro. Vão mesmo a lápis as minhas notas; se tiver alguma dificuldade na leitura, diga. Quando inutilizo os sinais de interrogação, quer isso dizer que está bem. (*Epistolario Blázquez*, 13 de xaneiro de 1953, p. 31)

Del Riego e Blázquez tamén lle pediran a Lapa que prologase a *Escolma*, o que o colocou nunha posición comprometida (pois estimaba que o traballo carecía do rigor filolóxico esixible), pero que finalmente aceptou facer, despois de constatar que a obra estaba “melhorada” dabondo para a finalidade divulgativa que tiña, e visto que “você [Del Riego] também gostaria de que o fizesse” (*Cartas*, 15 de marzo de 1952, p. 60). O profesor portugués comeza o seu limiar referíndose ao fenómeno do neotrobadorismo —a corrente poética inspirada na lírica medieval—, en cuxo cultivo o prologuista salienta os nomes de Bouza-Brey, Álvaro Cunqueiro e o propio X. M.ª Álvarez Blázquez. A seguir, gaba o bo gusto poético que guiou a selección das cantigas, evitando a referencia aos criterios filolóxicos de edición dos textos, e exalta a lírica trobadoresca como expresión do “génio galego-português, ora virado para as delicadas efusões do lirismo, ora dado à galhofa irreverente e bragada”. Sinala que a lingua e a cultura galego-portuguesas orixinarias teñen o seu berce na “faixa de territorio que ia, pelo menos, do Douro ao Cantábrico”, reiterando unha idea na que insistiu arreo. Segundo el, esta rexión “deitava, não há dúvida, homens parecidos física e mentalmente, que traziam consigo um velho substrato de cultura que a todos irmanava”. Isto é, apunta á existencia signos dunha etnicidade ancestral, orixinaria, tanto de raza coma de psicoloxía (*Volkgeist*), partillada pola poboación desa área. O limiar remata con esta apelación:

É essa irmandade que convém acentuar, se quisermos entender algumas das essenciais modalidades do nosso temperamento. Obras como esta *Escolma* são para isso contributos preciosos. Oxalá que o exemplo frutifique, e vejamos daqui por diante galegos e portugueses empenhados na tarefa comum de cultivarem o seu próprio jardim, criando nele flores de bom aroma, para admiração e regalo de todos, voltando assim à modelar competição e solidariedade do século XIII. (Lapa 1952, pp. 9-10)

Do encargo de revisión da *Escolma* de Álvarez Blázquez derivouse unha consecuencia inesperada. En carta a Del Riego, Lapa asegura que a lectura e comentario da antoloxía de Álvarez Blázquez “me despertou a velha ideia da edición das cantigas de maldizer [...] em que trabalharei à vontade, e que entregarei a Galaxia, se assim o quiser” (*Cartas*, 22 de decembro de 1951, p. 53). Isto está confirmado pola correspondencia de Lapa con Álvarez Blázquez, a quen comenta, case en simultáneo coa carta anterior: “É curioso o que lle vou dizer. Há anos que ando com desejo de fazer a edição das cantigas de maldizer. A sua Antologia aguzou-me o apetite e penso agora tratar a valer a coisa” (*Epistolario Blázquez*, 21 de decembro de 1951, p. 20). Pouco máis tarde insiste: “continuo com o trabalho, bem árduo, da restituição das cantigas de mal dizer. Se não fosse a sua Antologia, que veio acordar a antiga ideia, não teria ainda metido mãos à obra” (*Epistolario Blázquez*, 29 de xaneiro de 1952, p. 24).¹¹

O filólogo sabía que este proxecto non era realizable da noite para a mañá, e inicialmente calculou que o traballo lle levaría tres anos: “Claro que a edición que projecto não tem prazo marcado, mas não poderá estar pronta em menos de 3 anos. É o osso mais duro de roer dos Cancioneiros, que exige investigações pormenorizadas” (*Cartas*, 22 de decembro de 1951, p. 62). Finalmente, en vez de tres anos, foron trece, pois a edición da obra veu a lume en 1965, mais o resultado pagou a pena, xa que constitúe un auténtico monumento da ciencia filolóxica.

Nun artigo encomiástico publicado en *Grial*, Salvador Lorenzana —isto é, o noso Del Riego— ponderou atinadamente o que supuña esta obra —“a obra capital na carreira científica do Dr. Rodrigues Lapa como medievalista”, asegura— en termos de dificultade e, por tanto, de mérito:

Si existe nos eidos da nosa poesía medieval unha tenza que esixía un labor abraiante de pescuda e crarexamento, non hai dúbida que esa tenza é a das cantigas de maldecir e de escarnio. Non só polas dificultás de lectura das versións manuscritas dos poemas, sinón polo abondoso das alusións persoás, que fan, ás veces, imposible a interpretación, e mesmo polo deturpamento dalgús dos documentos no que os textos se conservan. (Lorenzana 1964, pp. 156-157)

11 Na primeira carta tamén se confirma que Lapa quería que o editor do seu traballo fose galego, pero neste momento considera a posibilidade de que a edición se fixese en América: “é natural que o meu editor seja galego, da Galiza ou da América”. Por esta mesma correspondencia sabemos que Xosé Filgueira Valverde tamén andaba tentando preparar unha antoloxía da lírica medieval, para a que, segundo Blázquez, pretendía contar coa colaboración de Joseph Piel. Lapa mostra a súa sorpresa por esta colaboración, que lle é desmentida polo propio Piel, segundo confía a Blázquez (*Epistolario Blázquez*, pp. 31-32). Esta iniciativa de Filgueira e outra de recolla de vilancicos galegos dos séculos escuros (*Epistolario Blázquez*, pp. 22-25) son tamén comentadas con desaprobación por Lapa na súa correspondencia con Del Riego (*Cartas*, pp. 51-52, 60, 78).

A valoración que fixo sobre esta obra un especialista como Ramón Lorenzo concorda basicamente coa de Del Riego:

Este libro representa un esforzo importantísimo, no que Lapa tentou facer unha edición crítica completa de toda a poesía deste xénero, tentativa que se facía por primeira vez no seu conxunto con criterios filolóxicos serios e que ten grandes acertos, sabendo como é moi difícil reconstruír ás veces unhas copias tan deterioradas. (Lorenzo 1989, p. 535)

UN PROXECTO ACARIÑADO, MAIS APRAZADO (1955-1960)

A partir da carta que citamos antes, e sobre todo de 1956 en diante, no epistolario Lapa/Del Riego pode seguirse todo o proceso de elaboración e de edición das *Cantigas d'escarnho e maldizer*. Del Riego non foi só o encargado da produción, senón tamén un constante fornecedor —xunto a Ramón Piñeiro— de materiais bibliográficos que o filólogo solicitaba decontino, xogando deste xeito un papel similar ao que tivo na redacción da *Historia da literatura galega contemporánea* de Ricardo Carballo, que se elaborou en paralelo á obra de Lapa, pois o seu primeiro volume veu a lume en 1963. Só que no caso das *Cantigas d'escarnho* a elaboración da obra foi moito máis demorada e complexa polas propias dificultades do texto, porque o libro se imprimía en Coimbra e porque o seu autor estivo viaxando intermitentemente de Portugal ao Brasil, con estadías prolongadas na outra beira do Atlántico. A obra foi custeada enteiramente por Galaxia pero foi materialmente realizada pola tipografía da Livraria-Editora Atlântida de Coimbra, baixo a supervisión directa do seu autor.

Del Riego tentou unha primeira visita a Anadia a mediados de 1956, probablemente con vistas a encamiñar a edición do libro, pero, a xulgar polo que se le na correspondencia entre Lapa e Blázquez, as autoridades franquistas impedíronlle viaxar a Portugal.¹² De todos os xeitos, cando Lapa estaba preparando esta súa segunda viaxe ao Brasil, asegura nunha entrevista que levará canda si todo

12 “Recebi carta de Del Riego, contando-me o sucedido. É caso para dizer: o homem põe, e Franco dispõe. Quando nos veremos livres desta imundície cá e lá? Sendo assim, entendo que será melhor adiar a visita para momento mais favorável”. Das palabras de Lapa nesa mesma carta dedúcese que Blázquez lle pedira a Lapa que os recibise a el e a Otero Pedrayo, acompañados doutras persoas (Filgueira Valverde?), o que suscita a seguinte resposta: “Teria o maior prazer em recebê-lo em companhia de Otero Pedrayo, por quem nutro a maior admiração. Mas não seria talvez justo que recebesse na minha intimidade defensores dum regime, que acaba de proibir de modo tão brutal a visita dum meu amigo como é Del Riego. Seria ofender esse amigo. Estou convencido de que compreenderá as minhas razões. Tudo isto deixa no meu espírito um ressaibo de amargura e profunda indignação” (*Epistolario Blázquez*, p. 43).

o material preciso, “y en tierra brasileira espero ponerle punto final” (Labrada 1957). A pesar destas declaracións públicas, non debía ver todo tan claro, pois en carta a Del Riego reflexiona sobre os problemas que presentaría a edición das *Cantigas d'escarnho e maldizer* en Galicia:

Tenho pensado muito na edição das Cantigas de maldizer, que interrompi por estar a fazer uns livros para o Brasil. A minha promessa de entregar a edição a Galaxia está em pé: só tenho uma palavra. Mas há dificuldades que teremos de vencer. Primeiramente, é necessário ver se a Censura espanhola autoriza a edição [...]

Em segundo lugar, há o problema da revisão, que me preocupa imensamente [...] Julgo pois que a esta deve ser feita com o tipo manual, novo, e não em máquinas de compor. Aliás, hão de ser fundidos tipos especiais, sob a minha indicação. Considero esta a grande dificuldade [...]

Há ainda um terceiro ponto para que lhe quero chamar a atenção. Atravesso já há tempos um período difícil na minha vida e, sem aspirar a grandes lucros, que a obra literária não comporta, não posso deixar de querer tirar aquilo que é razoável que se tire de uma edição destas. Ora, a empresa não tem grandes fundos. Como pensam realizar uma edição dessas, que vai sair cara, evidentemente? (*Cartas*, 27 de marzo de 1957, p. 127)

Descoñecemos a resposta de Del Riego. Supoñemos que tranquilizaría Lapa sobre a censura, daría a súa aprobación ás propostas referidas á composición, tipografía e edición e garantiría financiamento. Canto ao último punto, o certo é que non sabemos nada de como se financiou esta custosa edición, mais talvez non sexa descabido conxectar que se fixo realidade grazas ás achegas dalgúns dos mecenas galeguistas que fixeron posible a actividade editorial de Galaxia. O que si é obvio é que os galeguistas deran grande importancia a esta empresa, non só pola súa dimensión filolóxica, mais polo prestixio que podería atraer para a propia editorial e para a lingua galega, incluso no ámbito internacional.

A PRODUCCIÓN DAS CANTIGAS D'ESCARNHO E MALDIZER (1960-1965)

Despois de case tres anos no Brasil, en xaneiro de 1960, o noso filólogo regresa a Portugal, e está tan decidido a retomar o proxecto que a finais de marzo informa das súas xestións coas oficinas tipográficas da librería Atlántida cara á edición das *Cantigas d'escarnho* coa que acorda que o libro se comporá manualmente (*Cartas*, pp. 141-142). Inmediatamente despois viaxa a Vigo para tratar do asunto con Del

Riego. Co gallo desta visita, este faille unha nova entrevista, na cal Lapa suxire que, á vista das dimensións da obra, “sería conveniente chamar a atención sobre ella de certos organismos portugueses y brasileños, como la Fundación Gulbenkian, el Instituto Nacional do Livro [*do Brasil*] y la Casa de Rui Barbosa [*de Rio de Janeiro*]” (Lorenzana 1960, p. 7). Sen dúbida, tratábase non soamente de procurar apoio económico, senón de dotar o proxecto dunha dimensión galego-luso-brasileira. Ignoramos que xestións se fixeron, mais, fose como fose, estas colaboracións non se deron conseguido.

Inicialmente, Del Riego e Lapa acordan que o libro teña unha tiraxe común de 800 exemplares e outra de luxo, para bibliófilos, de 200; pero logo trasacordan e deciden que a edición común será de 1000 exemplares (*Cartas*, p. 155). Tratan tamén do orzamento e do cobro dos dereitos de autor que corresponden a Lapa: 10% sobre o prezo da capa, dereito a certo número de exemplares e pagamento á medida da venda (en realidade, Lapa cobrou boa parte dos dereitos en anticipos, con que sufragou, entre outras cousas, as súas viaxes a Galicia deses anos). Lapa calcula que a edición dará a Galaxia un lucro líquido de 100 000 escudos, isto é, arredor de 200 000 pesetas, e comenta: “Tinha orgulho e alegria de que assim sucedesse” (*Cartas*, p. 155). Acórdase tamén redactar un prospecto publicitario en tres versións, galego, castelán e portugués, e que a Livraria Atlântida sexa a representante de Galaxia en Portugal e a Livraria Académica do Rio de Janeiro no Brasil (*Cartas*, p. 158).¹³

Unha vez impreso o prospecto, comeza a propaganda para conseguir subscritores. Algúns filólogos recibirán o libro de balde, e incluso uns poucos, “de nomeada e influéncia”, deberán recibir as follas conforme fosen saíndo da impresión: Menéndez Pidal, Joan Corominas, Joseph Piel, Silvio Pellegrini, Pierre Le Gentil, Celso Cunha e Serafim da Silva Neto. Por parte, cómpre determinar o prezo en pesetas, escudos e cruceiros (*Cartas*, 21 de setembro de 1960, pp. 162-163). A mediados de ano, Lapa ponse “com suma diligência” a “rever o original do traballo, que estava teoricamente acabado” e atópase con que “surgem problemas a cada passo, que me obrigam a consultas demoradas, e às vezes laboriosas”, de xeito que “a coisa vai devagar” (*Cartas*, p. 159).

Na véspera da súa terceira viaxe ao Brasil, con destino en Belo Horizonte vía Rio de Janeiro, escíbelle a Del Riego dando indicacións sobre varios asuntos, e solicita: “todo quanto aí se publicar em galego ou que me interesse, é favor ende-reçar-mo” (*Cartas*, 16 de decembro de 1960, p. 165). Non ben chegado ao Rio,

13 A reacción de Ramón Piñeiro ante a noticia destes tratos de Del Riego con Lapa é de completa satisfacción: “Levaches admiravelmente ben a xestión diplomática con Lapa. As condicións son as mellores. Tratábase dunha xestión delicada e difícil e resolvíchela de xeito excelente” (*Epistolario*, 20 de abril de 1960, p. 172).

ponse en contacto coa Livraria Académica e pídelle a Del Riego que lle remitan 200 prospectos da edición das *Cantigas*, ao tempo que recoñece que “o ritmo de traballo da tipografía afrouxará un pouco no Brasil, debido aos meus afazeres”. Así e todo, comprométese a que “daqui a um ano, remataremos com energia a obra”, e asegura que vai urxir a tipografía para que comecen a impresión das primeiras follas (*Cartas*, 23 de decembro de 1960, p. 166).

Xa desde Belo Horizonte, prega “notícias do andamento da edição, pelo que respeita à propaganda”, especialmente sobre o envío de prospectos e a recepción de pedidos. Confesa que o traballo vai moi amodo e calcula que o libro subirá ás 900 páxinas, en vez das 750 inicialmente previstas. No verán comunica que vai “meter mão nas *Cantigas d'escarnho*”, aproveitando que o goberno brasileiro pechou as universidades. A composición tipográfica xa vai alén da páxina 120, pero Del Riego debe desenganarse sobre o pronto remate da obra, calculando un novo prazo que, pola súa vez, se revelará tamén optimista de máis: “não compartilho o seu optimismo de que a obra esteja pronta no começo de 1962. Se estiver no fim de 1963, será grande coisa” (*Cartas*, 28 de agosto de 1961, p. 171).

Nestas, acontece un imprevisto que retrasa o regreso de Lapa a Portugal. O seu neto Fernando négase a “ir matar pretos para a África” —isto é, a enrolarse no exército portugués para facer o servizo militar— e foxe ao Brasil, cousa que “escangalhou os meus planos”: non poderá regresar ata os fins de 1962 (*Cartas*, 22 de outubro 1961, p. 172). Así e todo, promete: “vou dar um impulso maior às *Cantigas*, para as termos prontas em 1963” (*Cartas*, 16 de novembro de 1961, p. 173). O progreso atráncase nas cantigas satíricas do trobador Lopo Lias —“uma figura curiosa, e um tanto enigmática” (*Cartas*, p. 189)—, ás que dedicará un estudo específico e que tratará nun seminario en Compostela (1964), como despois se verá; así e todo, Lapa asegura “hei-de fazer todo o possível por que esteja pronta (impresa) em Agosto ou Setembro de 1963”. Engade que debe ir acompañada dun glosario dunhas cen páxinas, de que haberá que facer separata cunha tiraxe de 1000 exemplares. Naquela altura, cumpría dobrar o prezo da inscrición brasileira, por causa de depreciación do cruceiro (*Cartas*, pp. 177-181).

A finais de 1962 retorna a Portugal decidido a dar novo pulo á edición, mais agora a tipografía traballa lenta, “porque tem em obra uma edição das *Cantigas de Santa Maria*”, a preparada por Walter Mettmann, alumno de Joseph Piel (*Cartas*, 27 de xaneiro de 1963, p. 172).¹⁴ En maio de 1963 viaxa a Vigo para dar a conferencia inaugural con que se abre a Biblioteca Penzol, sobre a que volveremos máis adiante. Naquela altura, calcula que a edición “não deve estar pronta antes

14 Esta obra saíu en catro volumes, tres de texto e un de glosario. O primeiro volume veu a lume en 1959, o segundo é de 1961, e o terceiro é de 1964; o cuarto saíría do prelo en 1972.

do fim do ano” (*Cartas*, 14 de marzo de 1963, p. 187). De feito, en setembro, coas follas impresas alén da páxina 400, estima como “o mais provável” que a edición estea lista en abril-maio de 1964. Dado que xa está impresa a metade da obra, segundo o previsto no contrato, Galaxia debe aboar a Atlântida a metade do custo total orzado.

Novamente desde Belo Horizonte, liberado das súas obrigas universitarias por mor da súa denuncia dun concurso universitario fraudulento, en que, por nepotismo, se concede a praza de literatura portuguesa a un profesor incompetente,¹⁵ dispónse a revisar as probas da edición e asegura que o libro sairá do prelo en maio de 1964 (*Cartas*, 13 de outubro de 1963, p. 195). Finalmente, ten que acurtar a súa estada no Brasil e torna a Portugal en febreiro de 1964, o que lle permite planear un seminario filolóxico para celebrar en abril dese ano en Compostela, que tratará das cantigas de Lopo Lias. Nesta altura sabe xa que tampouco vai ser posible cumprir este novo prazo por causa da elaboración do Vocabulario: como el mesmo di, resulta que, como afirma o dito popular, “o rabo é o mais difícil de esfolar” (*Cartas*, 12 de xaneiro de 1964, p. 201, e 22 de febreiro de 1964, p. 202).

No número 2 de *Grial*, de finais de 1963, dáse como inminente a saída do libro, eponse de vulto o xustificadísimo orgullo de Galaxia por esta edición:

Quizabes en ningunha lingua do mundo se insultou tan ardidamente, con tanta ira e sabor, e se espiu o home con máis aceirada, irónica, amergurada lingua. Nunca houbo linguas tan libres e acedas [...] Xa se están imprentando as *Cantigas d'escamho e maldizer*, e dos máis altos centros universitarios europeos e de América chegan á editorial Galaxia solicitudes de exemplares. Os nomes máis importantes da filoloxía románica louvan o espléndido propósito editorial e agardan con impaciencia o intre de ter nas súas mans o grande monumento satírico, sen dúbida impar na literatura universal [...] A publicación desas cantigas era obrigada, e sen dúbida a maior aportación ó coñecemento da literatura medieval de Occidente realizada nos derradeiros tempos. (Labrada 1963)¹⁶

Non obstante, a imprenta da Atlântida recibe o encargo doutro proxecto editorial importante, neste caso pola Fundación Gulbenkian, o que implica novos atrasos (*Cartas*, 28 de xuño de 1964, p. 207). Lapa pasa o verán “atarraxado à mesa de traballo, facendo o Vocabulário das Cantigas” (*Cartas*, 6 de agosto de 1964, p. 209), e así e todo, “o traballo da Tipografía teve outro compasso de

15 Véxase o artigo “A literatura portuguesa no Brasil. À margem de um concurso em Belo Horizonte”, originalmente publicado en *Seara Nova* e reproducido en Lapa (1983, pp. 133-147).

16 O artigo vén asinado coas iniciais A. L., que interpretamos como siglas de Álvaro Labrada, pseudónimo empregado por Álvaro Cunheiro.

espera” polas vacacións dos empregados (*Cartas*, 13 de setembro de 1964, p. 211). Impacientes polo remate da obra, Del Riego e Lapa tratan dos adiantos que este solicita polos dereitos de autor e mais do número de exemplares das edicións común e de luxo e do Vocabulario que lle corresponden. Agora Lapa estima que o libro virá a lume en novembro, mais “na Tipografía, o traballo adormeceu un pouco, apesar dos protestos de que seguiria agora rapidamente até o fim”. Só falta a impresión de vinte páxinas do Vocabulario e quince do prefacio; mais cómpre revisar á alza o prezo de venda ao público (*Cartas*, pp. 211-213).

Segundo Lapa, o xerente da Livraria Atlántida, Lopes Cravo, está confiado no éxito da obra, o que dá azo para un comentario xocoso: “Disse-me também que o livro se esgotará rapidamente, não só por ser um trabalho científico de consulta obrigatória, como ainda por ser uma obra escandalosa (!). Possivelmente terá razão. Veja no que eu vim a dar: autor de livros obscenos!”. Ao que engade: “Seja tudo para o benefício de Galaxia, mas nunca esperei, confesso, que o livro pudesse ter 2ª edição” (*Cartas*, 5 de novembro de 1964, p. 214). Nesta mesma carta, consulta a Del Riego sobre a dedicatoria, que é toda unha declaración de devoción polo noso país: “Á Galiza de sempre, raiz anterga da nosa cultura, adico afervodadamente iste libro”. Pouco despois, anuncia a inminente saída do volume, asegurando “Sei que você está ansioso por ver o fim à obra; mas não está mais do que eu, creia. Sinto-me feliz em ter podido, antes de morrer, ofertar o meu melhor livro à Galiza mater” (*Cartas*, 3 de decembro de 1964, p. 214). O libro viría finalmente a lume en febreiro de 1965.¹⁷

Para pórllle o ramo a tan agardada edición, magnífica como obra académica e soberbia como produto editorial, un grupo de galeguistas faille unha visita sorpresa a Anadia. Dispoñemos dos testemuños das impresións desta visita que nos ofrecen Ramón Piñeiro e o propio Lapa. A felicidade, a emoción e a gratitude mutua que translocen estes testemuños aforran comentarios. O primeiro aparece nunha carta de Ramón Piñeiro en que relata a visita a Anadia por mor de facerlle entrega da edición das *Cantigas* a Lapa (*Correspondência*, p. 313):

Compostela, 5/3/1965

Sr. D. M. Rodriguez Lapa

Anadia

Benquerido e lembrado amigo:

Desdeque voltamos de ahí, unha chea de atafegos apremiantes foron roubándome o tempo desconsideradamente. Mas non me borraron a lembranza de convivencia

17 Véxase a recensión de Ricardo Carballo Calero en *Grial* (1965).

luso-galega ahí no “Quintalinho”. No meu ánimo, a aparición da edición das *Cantigas d'escarnho* estará perennemente asociada à lembranza desas horas tan cheas de cordialidade sincera e de xentil xenerosidade. Lembro cada hora, e mesmo podería asegurar que cada minuto, da nosa permanencia ahí con grande acuidade: a chegada, silandeira pra o pillar de sorpresa, ó seu gabinete de traballo; a enorme emoción de ter nas propias maos o primeiro exemplar das *Cantigas* e poder brincar cos ollos dunha folla noutra mentres medraba o íntimo asombro i a rendida admiración diante de tan logrado esforzo; a visita ó Crasto, nalgún tempo, sen dúbida, habitado por ‘mouros encantados’ e por máxicos tesouros, como todolos castros galegos, hoxe ahí transformados en fabulosas ringleiras de garrafas de champán; a chimeneia, tan ben abastada de cepas de vide e tan ben disposta a presidos co seu lume amoroso o noso amistoso latricar; o delicadísimo cabrito que mandou preparar dona Inês, de certo mellor que os que facían as delicias dos vellos trovadores —e da mesma Maria Balteira— cando Alfonso X os convidaba a xantar no seu pazo; a visita matinal a Coimbra i o plácido paseo á beira do Mondego; o ‘leitão’ churrusca-diño servido por aquelas mozas formosas e reboludas que tanto impresionaban a sensibilidade hedonística do noso amigo Paco; en fin, todo, todo é pra min motivo de grata lembranza. E, naturalmente, de fonda gratitude.

Lapa responde a esta carta do seguinte xeito:

Anadia, 18 de marzo de 1965

Meu caro Ramón Piñeiro

Guardo a súa última carta como un documento histórico e psicológico de grande valor. Nunca o senti tão cordial e tão aberto como desta vez, filósofo amigo, e até tão derramadamente lírico! Bem haja pela confidência que me faz do seu coração. Senti que todos vocês estavam radiantes com a publicação do livro, e compreendi perfeitamente essa expectativa quase ansiosa por um trabalho que se arrastava há 5 anos. A minha ansiedade não era menor: temia que uma trombose me levasse antes de concluir a obra. Sou feliz, por tê-la acabado: agora já posso morrer. [...] Acabo de lhe mandar um exemplar da edição especial. O mesmo fiz para o Del Riego e para o Dr. Sabell. Sei que este já tinha reservado um na Editorial; mas a verdade é que, por suas muitas atenções, lhe devia esta oferta. (Lapa 2023)

Pouco despois, en abril, Lapa viaxa coa súa esposa a Santiago e instálanse nun piso cedido por García-Sabell no segundo andar do edificio na rúa Xelmírez en

que vivía Piñeiro, sobre quen Lapa escribe a Del Riego: “Tenho uma excelente companhia na pessoa de Piñeiro. Aprecio muito este rapaz, sua cultura, bonomia e profunda galeguidade” (*Cartas*, 25 de abril de 1965, p. 221). No mes de maio, Lapa é obxecto dunha homenaxe en Compostela promovida por mozos galeguistas.¹⁸

Ao parecer, de primeiras o libro conseguiu unhas boas vendas (*Cartas*, 27 de marzo de 1964, pp. 218 e 228-229), malia os problemas de distribución no Brasil (*Cartas*, pp. 224, 235 e 240). A mediados de 1966 bóntanse contas e Lapa semella decepcionado: “Mando-lhe hoje as contas da Atlântida relativas à venda das *Cantigas* durante o semestre. Não são brilhantes, e eu esperava mais”. A edición común ía ben, mais, confesa, pola contra, “temos de reconhecer que a edición especial está sendo um malogro e a do Vocabulário outro” (*Cartas*, 28 de xuño de 1966, p. 242). Con todo, mantén a esperanza de que por fin se poida comercializar o libro no Brasil e iso axude a mellorar o resultado económico (*Cartas*, p. 244).

De feito, a finais de 1967 a primeira edición pode darse por esgotada, e Lapa, gratamente sorprendido, propón facer unha segunda: “Confesso que nunca julguei que o pesado volume, tão caro para mais, se vendesse tão rapidamente” (*Cartas*, 5 de decembro de 1967, pp. 262-263). Unha das cousas que máis o satisfai é comprobar que o seu traballo vai dar rendementos a Galaxia: “estou sinceramente satisfeito como o êxito da edição, não tanto por mim mas mais ainda por vocês, que tiveram um ganhozinho, que lhes faz muito jeito, dado o carácter deficitário da maioria das edições” (*Cartas*, 7 de xaneiro de 1968, p. 267). Se interpretamos ben as contas que el mesmo bota, Lapa acabou cobrando en concepto de dereitos de autor desta edición máis de 30 000 escudos (isto é, arredor de 70 000 pesetas) pola venda da obra.

A SEGUNDA EDIÇÃO DAS CANTIGAS D’ESCARNHO E MALDIZER (1967-1970)

Como xa en 1964 manifestara a Del Riego en carta que citamos atrás, na misiva a Piñeiro que acabamos de reproducir parcialmente, Lapa opina que lle semellaba improbable que a obra chegase a ter unha segunda edición, aínda que admite, en ton de broma, que o carácter escabroso dalgunhas cantigas pode ter atractivo para o público:

Nunca pensei na hipótese de termos uma 2ª edição. Dizem os entendidos que é possível que a tenhamos. Receio que isso se deva não aos méritos do trabalho,

18 Véxase a carta que co gallo desta homenaxe lle enviou Xosé L. Fontenla Rodríguez (*Correspondência*, p. 319).

como obra científica, mas ao forte aroma de suas obscenidades. Veja o que me havia de acontecer no final da vida: ser autor de livros pornográficos! Seja tudo por amor da Portugaliza.

Non obstante, á vista do rápido suceso da obra, decidiuse facer unha segunda edición, que apareceu en 1970, “revista e acrescentada”. A través das súas cartas a Del Riego dos anos 1968-1969 pódese seguir o proceso da súa preparación. Así, en maio de 1969 Lapa cóntalle ao seu correspondente en Vigo:

A reedição das *Cantigas d'escarnho* tem corrido regularmente. Já estamos a médio do trabalho e, se não houver algum contratempo, espero que ele esteja pronto no fim do ano. Têm sido largamente aproveitadas as edições críticas dos filólogos italianos. A última que saíu, de Luciana Picchio, sobre Martin Moya [=Moxa], é verdadeiramente exemplar. (*Cartas*, 7 de maio de 1969, p. 280)

A obra viría a lume a finais de 1970, e con tal motivo Lapa organizou una Semana Cultural Galego-Portuguesa en Coimbra, que decorreu en xaneiro de 1971 coa participación pola parte galega de Ramón Piñeiro, Ricardo Carballo Calero, Ramón Lorenzo (que non puido asistir) e do propio Del Riego como presentador dos palestrantes galegos, e da parte portuguesa, con Joseph Piel e o xeógrafo Orlando Ribeiro. Na correspondencia con Del Riego tamén se recollen informacións sobre outros aspectos desta segunda edición, por caso, bótanse contas dos dereitos de autor (*Cartas*, 13 de maio de 1975, p. 343), e dise que en 1976 xa estaba esgotada en Portugal (*Cartas*, 23 de maio de 1976, p. 352).

Evidentemente, a produción desta magnífica obra non esgota o campo das relacións entre Lapa e Del Riego, sobre as que proximamente publicarei unha pequena monografía, pero, sen dúbida constitúe un exemplo ben ilustrativo da devoción do filólogo de Anadia por Galicia, da súa colaboración co galeguismo resistente, particularmente, co nucleado arredor da editorial Galaxia, e do papel sobranceiro que Del Riego tivo en todo isto.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alonso Gírgado, Luís; Caamaño Pérez, Laura; e Piñeiro Pais, Laura (2020). *Santiago Montero Díaz e Manuel Rodrigues Lapa: cartas a Carvalho Calero*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Álvarez Blázquez, Xosé María, ed. (1952). *Escolma de poesía galega I. Escola medieval galego-portuguesa (1198-1346)*. Vigo: Galaxia.
- Álvarez Cáccamo, Celso (2008). Álvarez Blázquez e Lapa: História duma colaboração. *Xosé María Álvarez Blázquez (1915-1985)* [web]. A Coruña: Universidade da Coruña. Disponível em <https://www.udc.es/dep/lx/cac/xmab/xmab-lapa.htm>
- Barreiros, Cosme [Francisco Fernández del Riego] (1957). O Dr. Rodrigues Lapa enxuicia algus problemas da cultura galega. *Galicia Emigrante*. 29, 13-14.
- Carballo Calero, Ricardo (1965). *Cantigas d'escarnho e de maldizer dos cancioneiros medievais galego-portugueses*. Edição crítica pelo prof. M. Rodrigues Lapa. *Grial*. 8, 238-240.
- Cartas* = Lapa, Manuel Rodrigues (2001). *Cartas a Francisco Fernández del Riego sobre a Cultura Galega*. Vigo: Galaxia. Edición de Francisco Fernández del Riego.
- Cepeda, Isabel Vilares (1997). Bibliografía do Prof. Manuel Rodrigues Lapa. *Confluência. Revista do Instituto da Língua Portuguesa*. 14, 11-32.
- Colectânea de Estudos em Homenagem a Rodrigues Lapa*. Anadia: Câmara Municipal de Anadia, 1984.
- Colóquio Internacional. Curia 1997. Comemorações do Centenário do Nascimento do Professor Doutor Manuel Rodrigues Lapa. Filologia, Literatura e Linguística*. [Lisboa]: Fundação Engenheiro António de Almeida, 2000.
- Correspondência* = Marques, Maria A. et alii, eds. (1997). *Correspondência de Rodrigues Lapa. Selecção (1929-1985)*. Coimbra: Minerva.
- Delgado, Alexandre Miranda (1984). Rodrigues Lapa: Suas atividades no Brasil. En: *Colectânea de Estudos em Homenagem a Rodrigues Lapa*. Anadia: Câmara Municipal de Anadia, 37-43.
- Diogo, José Ferraz (1997). *Manuel Rodrigues Lapa. Fotobiografia*. Anadia: Câmara Municipal de Anadia / Casa Rodrigues Lapa.
- Epistolario* = Piñeiro, Ramón (2000). *Un epistolario de Ramón Piñeiro*. Vigo: Galaxia. Edición de Francisco Fernández del Riego.
- Epistolario Blázquez* = Montero Santalha, José-Martinho (2008). Correspondência entre José María Álvarez Blázquez e Manuel Rodrigues Lapa. *Agália*. 93/95, 5-48.
- Fernández del Riego, Francisco (1994). Algunhas notas sobre o filólogo de Anadia. *A Trabe de Ouro*. 14, 239-245.

- Fernández del Riego, Francisco (1997). Lapa identificouse co galeguismo dos anos trinta. *A Nosa Terra*. 806 (27/XI/1997), 3.
- Labrada, Álvaro [Álvaro Cunqueiro] (1957). Viajeros ilustres. El Dr. Rodrigues Lapa, en Galicia. *Faro de Vigo*. 2/V/1957.
- L[abrada], Á[lvaro] [Álvaro Cunqueiro] (1963). O noso cancionero de bulras. *Grial*. 2, 221-222.
- Lapa, Manuel Rodrigues (1952). Limiar. En: Xosé María Álvarez Blázquez, ed. *Escolma de poesía galega I. Escola medieval galego-portuguesa (1198-1346)*. Vigo: Galaxia.
- Lapa, Manuel Rodrigues (1983). *As minhas razóns. Memorias de um idealista que quis endireitar o mundo*. Coimbra: Coimbra Editora.
- Lapa, Manuel Rodrigues (2023). Colección Manuel Rodrigues Lapa con Ramón Piñeiro. *Proxecto epístola*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega. Disponible en http://epistolarios.consellodacultura.gal/fondos_documentais/epistolarios/epistolario.php?epistolario=10393”Atalaya_
- Lorenzana, Salvador [Francisco Fernández del Riego] (1950). Atalaya de Galicia. Un gran medievalista. *La Noche*. 27/VII/1950, 8.
- Lorenzana, Salvador [Francisco Fernández del Riego] (1951a). El doctor Rodrigues Lapa enjuicia algunos problemas de la cultura gallega. Entrevista con el ilustre filólogo. *La Noche*. 12/IX/1951, 1 e 5.
- Lorenzana, Salvador [Francisco Fernández del Riego] (1951b). Atalaya de Galicia. Sobre los orígenes líricos. *La Noche*. 15/XII/1951, 8.
- Lorenzana, Salvador [Francisco Fernández del Riego] (1960). El complejo cultural galaico-luso-brasileño cuenta con ochenta millones de participantes. Entrevista. *La Noche*. 14/IV/1960, 8 e 7.
- Lorenzana, Salvador [Francisco Fernández del Riego] (1964). Rodrigues Lapa e a cultura galego-portuguesa. *Grial*. 4, 139-158.
- Lorenzo, Ramón (1989). Manuel Rodrigues Lapa. *Verba*. 16, 533-537.
- Montero Santalha, José-Martinho (1984). Rodrigues Lapa e a Galiza (Crónica de um longo amor). En: *Colectânea de Estudos em Homenagem a Rodrigues Lapa*. Anadia: Câmara Municipal de Anadia, 77-93.
- Nunes, Maria Armanda Zaluar (1984). Cultura e educação. Professorado. En: *Colectânea de Estudos em Homenagem a Rodrigues Lapa*. Anadia: Câmara Municipal de Anadia, 57-69.
- Pacheco, Fernando Assis (1984). Perfil. Rodrigues Lapa: “o afã insubornável da verdade”. *Jornal de Letras, Artes e Ideias*. 127, 7-8.
- Palma-Ferreira, João (1984). Um clássico moderno. *Jornal de Letras, Artes e Ideias*. 127, 8-9.

- Rêgo, Raúl (1984). *Da Seara Nova ao Partido Socialista*. En: *Colectânea de Estudos en Homenagem a Rodrigues Lapa*. Anadia: Câmara Municipal de Anadia, 57-69.
- Rodríguez, José Luís (2000). A Galiza “raíz anterga da nossa cultura» ou «a portugalidade” de Rodrigues Lapa. En: *Colóquio Internacional. Curia 1997. Comemorações do Centenário do Nascimento do Professor Doutor Manuel Rodrigues Lapa. Filologia, Literatura e Linguística*. [Lisboa]: Fundação Engenheiro António de Almeida, 61-78.
- Vilares Cepeda, Isabel (1997). Bibliografía do Prof. Manuel Rodrigues Lapa. *Confluência. Revista do Instituto da Língua Portuguesa*. 14, 11-32.

FERNÁNDEZ DEL RIEGO, CÓNSUL DA DIÁSPORA GALEGA (1945-1960)

FERNÁNDEZ DEL RIEGO, CONSUL OF THE GALICIAN DIASPORA (1945-1960)

Ramón Villares
Real Academia Galega
ORCID: 0000-0003-0692-0257

Resumo: Este artigo trata das relacións mantidas por Fernández del Riego coas entidades societarias galegas da emigración e cos núcleos de exiliados republicanos chegados despois de 1936, que en conxunto formaban a diáspora galega na América. O labor de Del Riego foi epistolar e tamén xornalístico, dado que colaborou de modo regular en revistas como *Galicia* do Centro Galego ou *Galicia Emigrante*, dirixida por Luis Seoane, informando regularmente das actividades culturais que se facían en Galicia e, de modo especial, da editorial Galaxia da que formaba parte.

Como un eficaz mediador, Del Riego exerceu en Galicia unha especie de “consulado” para a xestión de todo canto se relacionaba cos emigrados e cos exiliados en materia cultural e mesmo política. Alén diso, desempeñou unha representación en Galicia do Centro Galego porteño e xestionou o mecenado que aquela institución exercía en apoio do mundo cultural galego, desde edicións de libros, organización de certames literarios ou viaxes de intelectuais a América (Xornadas Patrióticas), nas que el mesmo participou.

Coma nos tempos da emigración masiva a América, Del Riego foi capaz de integrar as dúas beiras do Atlántico e manter aceso o lume do galeguismo cultural, malia as disensións políticas que comezaron a abrollar a finais dos cincuenta.

Abstract: This article examines the relationships existing between Fernández del Riego and the Galician social groupings abroad and republican associations exiled after 1936, which together formed the Galician diaspora in Latin America. Del Riego’s work was epistolary and journalistic, given that he contributed on a regular basis to publications such as the Galician Centre’s *Galicia* or *Galicia Emigrante*, edited by Luis Seoane. He provided information on cultural

activities in Galicia and, in particular, those undertaken by Galaxia, of which he was a member.

As an able mediator, Del Riego represented in Galicia a sort of “consul” for the management of everything related to emigrants and exiles in cultural and even political matters. In addition, he provided representation in Galicia for the Buenos Aires Galician Centre and managed the patronage that that institution exercised in support of the Galician cultural world, from book publishing, the organization of literary competitions and journeys by intellectuals to Latin America (Patriotic Conferences), in which he himself participated.

As in the times of mass emigration to America, Del Riego was able to bring the two sides of the Atlantic together and keep the flame of Galician culture burning, despite the political disagreements that began to emerge at the end of the 1950s.

Palabras chave: Francisco Fernández del Riego, galeguismo, prensa, cultura, emigración, exilio.

Key words: Francisco Fernández del Riego, Galicianism, press, culture, emigration, exile.

Nun texto de natureza prospectiva en que unha serie de intelectuais galegos, reunidos polo vicerreitor da Universidade de Santiago de Compostela Manuel C. Díaz y Díaz, trataron de imaxinar a situación de Galicia a vinte e cinco anos vista (isto é, cara a 2002), o escritor Álvaro Cunqueiro, máis realista do que se podería sospeitar, imaxinaba a Galicia futura como unha cidade única pero policéntrica, ao modo dunha confederación helvética na que cada urbe debería desempeñar un rol específico. Para a cidade de Vigo, na que el residía daquela, suxería unha das súas propostas máis orixinais, que cito literalmente: “eu imaxino para Vigo un goberno de cónsules” (Díaz y Díaz 1978, p. 16). Non importa que o curso da historia fose por outros camiños malia a capacidade futurista que teñen os vates que, como Cunqueiro, poden anunciar o porvir. Pero abonda a referencia a esta función consular de Vigo para abrir a miña intervención sobre unha das facetas máis intensas que tivo a vida e a obra de Francisco Fernández del Riego. É claro que Cunqueiro non estaba a pensar no mundo cultural para definir Vigo nin tampouco no seu amigo e conterráneo Del Riego, quen tanto lle axudara durante os longos anos de exilio no *pontus* mindoniense.

Con todo, esta referencia cunqueirá aquélalle ben a unha das funcións que Fernández del Riego desempeñou desde que, ao final da guerra, se asentou na cidade de Vigo: ser o elo imprescindible entre a cultura galega do interior e a que

estaba a ser creada, antes e despois da guerra, polos emigrados e polos exiliados, que aquí agrupamos no termo máis xenérico de “diáspora”. El foi, canda Isaac Díaz Pardo, un dos máis atentos representantes daquelas comunidades galegas no exterior que, durante os longos anos de posguerra, integraban dous grupos algo dispares: o formado por vellos emigrados, galeguizados politicamente desde os anos vinte (Manuel Puente, Rodolfo Prada, Eduardo Blanco Amor, Xesús Canabal...) e por uns centos de exiliados que chegaron despois de 1936 (Ramón Suárez Picallo, Luis Seoane, Antonio Baltar, Silvio Santiago, Florencio Delgado Gurriarán, Emilio González López...).

Neste contexto, podería considerarse a Del Riego como un “Ministro de Exteriores do galeguismo” (Villanueva 2023), aínda que entendo que sería máis acaído o nome de cónsul, porque a función deste cargo diplomático é menos política e máis técnica e cultural. A función “consular”, entendida de forma figurada, debe ocuparse do labor de mediación dos emigrados coa súa terra de orixe e mesmo de axuda e de orientación aos que pretenden deixar Galicia, en calidade tanto de emigrados coma de exiliados (casos de Pura Vázquez, Celso Emilio ou Alberto Vilanova). En troques, as funcións máis ben “ministeriais”, fose ou non con exiliados, correspondéronlle realmente a Ramón Piñeiro que, como se indicará, é quen lle marca as pautas ao propio Del Riego en asuntos políticos e estratéxicos. Con todo, trátase dun traballo de conexión e fortalecemento, feito en equipo, dos proxectos culturais do galeguismo do interior cos dos seus compañeiros emigrados ou exiliados.

A RECONSTRUCCIÓN DO GALEGUISMO NA POSGUERRA

O gusto polas relacións coa diáspora non foi cousa da posguerra, pois xa nos anos mozos de escolante en Compostela, Del Riego iniciara unha colaboración bastante estable na revista *A Fouce*, da Sociedade Nazionalista Pondal, con dez artigos publicados entre 1932 e 1934 sobre temas culturais e universitarios (Fernández del Riego 2023). Que na posguerra retomase esta práctica xornalística, alén das dificultades para publicar no interior, forma parte desta vocación persoal, compartida con tantos escritores e líderes políticos da Galicia europea, de cultivar a súa presenza no mundo da emigración americana. No caso de Del Riego, a súa oportunidade foi a oferta recibida desde o Centro Galego de Buenos Aires, no que se editaba a revista *Galicia*, para ser o seu correspondente en Galicia e, por extensión, exercer como delegado da institución, función que cumpriría desde 1949 ata 1968. As mans de Rodolfo Prada e de Luis Seoane están detrás daquel convite.

Isto permitiulle ser a voz en Galicia do principal centro societario da emigración galega en América e, por tanto, estar presente en eventos simbólicos como a

anual misa de Rosalía en Bonaval ou a entrega de premios e subvencións concedidos a persoas e institucións, como foi o caso da Real Academia Galega (RAG) ou da Facultade de Filosofía e Letras da universidade compostelá. A revista *Galicia* non foi a única plataforma na que estivo presente a pluma de Del Riego, pero foi o territorio máis atendido polo noso autor, tanto nas revistas societarias da colectividade emigrante coma en iniciativas como *Galicia Emigrante*, publicación que foi obra persoal de Luis Seoane desde 1954 ata 1959, co patrocinio, entre outros, de Javier Vázquez Iglesias, directivo do Banco Español del Río de la Plata e tamén presidente nos anos cincuenta do Centro Galego porteño.

Como se verá máis adiante, esa labor consular tivo varios protagonistas, pero o máis activo, mellor situado e máis permanente foi claramente Fernández del Riego, que gozou durante anos da confianza de entidades societarias e, desde logo, tamén da de numerosos emigrados e exiliados. Nos primeiros cincuenta, os pedidos que lle chegan desde Buenos Aires son tan insistentes que se queixa, en carta a Ramón Piñeiro, de que “tomárona connigo”, ata o punto de que “parece como se tencionasen faguerme Cónsul Xeneral sin retribución” (carta do 4 de decembro de 1954).¹ Certamente, tiña razón no referente á ausencia de remuneración, pero tamén era clara a posición central que ocupaba Del Riego na relación coa diáspora e que, ademais, era parte esencial do proxecto de Galaxia.

Aínda que o traballo de Fernández del Riego era individual na súa execución material —sen ningún apoio técnico ao seu alcance—, no plano político contaba coa asesoría de varios membros de Galaxia (Ramón Piñeiro, Otero Pedrayo, García Sabell ou Xaime Isla), pero é de Piñeiro de quen espera constantemente indicacións e pautas para facer propostas ou responder as preguntas e problemas que lle fórmulan os seus correspondentes en América, porque moitas das cartas que recibía eran reenviadas a Ramón Piñeiro antes de ser contestadas. Isto explica que, a determinada altura (27 de abril de 1959), lle confesase ao seu amigo Piñeiro que “ben necesitaba unha segredaria, que non fose fea, para atender o departamento dos servicios que me encomendan”. Non consta que tal houbera, nin mesmo na propia editorial Galaxia.

Neste sentido, cómpre marcar un mínimo contexto para entender o labor de mediación de Del Riego. Desde logo, non se trata —nin antes nin despois da guerra— dunha aposta individual. Na posguerra formaba parte do que era un coñecemento esencial para a supervivencia da cultura galega do interior: non perder a relación e as referencias coa obra da preguerra realizada a través de institucións e movementos como as Irmandades da Fala e a revista *Nós*, o Seminario de Estudos

1 As citas dos epistolarios proceden da Fundación Penzol (fondos *Francisco Fernández del Riego*, *Ramón Otero Pedrayo* e *Ramón Piñeiro*) e do Consello da Cultura Galega (fondo *Luis Seoane*).

Galegos e, en conxunto, coa intensa socialización política lograda despois do abrente republicano, co autonomismo como bandeira esencial. Aquela experiencia foi tronzada en flor co golpe de Estado e coa derrota da República na guerra civil. Durante máis de cinco anos, as brasas de republicanismo, autonomismo e galeguismo ficaron case apagadas no interior, mentres que na Galicia “ideal” se mantiveron acesas ata o punto de lograren recuperar a alianza Galeuzca, constituír o Consello de Galiza e integrar, por primeira vez na historia, un Goberno de España, a título de representación do galeguismo, como foi o Castelao ministro do Goberno republicano no exilio, residindo en París desde agosto de 1946 até xullo de 1947.

A figura de Castelao foi o eixe central desta traxectoria, na que contou co apoio esencial dos nacionalistas vascos e, noutro nivel, dos galeguistas do interior que formaran parte do Partido Galeguista ou, no seu caso, das Mocidades Galeguistas. Era o caso, entre outros, de Fernández del Riego e de Ramón Piñeiro, quen exerceron un papel esencial de conexión con plataformas de oposición á ditadura franquista como a Alianza Nacional de Fuerzas Democráticas (ANFD), pero tamén de Manuel Gómez Román en Vigo ou Ben-Cho-Shey e Fermín Penzol en Madrid, con Otero Pedrayo na retagarda ourensá. O noso protagonista xa estaba daquela en Vigo, como colaborador do bufete e das empresas xornalísticas de Valentín Paz-Andrade, pero sen a referencia esencial de Piñeiro, detido ao seu retorno de París, o que lle supuxo botar tres anos na “universidade” de Alcalá, como alcumou con sorna a prisión onde estaba (Villares 2021). Mentres tanto, Del Riego comeza a desenvolver o seu traballo, aínda menos que consular, de establecer a relación con amigos do exilio, entre os que tivo inicialmente un papel esencial Luis Seoane, que desempeñou durante vinte anos a asesoría cultural do Centro Galego de Buenos Aires baixo o amparo de Rodolfo Prada, o informal “ministro universal” (incluídos os Asuntos Exteriores) que tivo Castelao ata a súa morte no seu segundo periplo americano.

A vía política para manter a relación entre as dúas Galicias, imaxinada polo Castelao dos tempos do Consello de Galiza e de ministro do Goberno Giral, ficou choída coa crise daquel goberno e coa guerra fría desatada entre dous bloques gañadores da contenda mundial a partir do ano 1947, mediante o que se coñece como “doutrina Truman” ou guerra fría. Aínda que pareza ben afastado no espazo e no tempo, o que acontecía no mundo afectaba directamente a Galicia, en especial aos galegos que estaban no exilio europeo e americano. Os exiliados foran ben conscientes da viraxe, como expresa Luis Seoane coa frase de que tiveran que “desfacer as maletas”, isto é, deixar de vivir coa esperanza de que en calquera momento podían retornar á terra. Era preciso mudar de estratexias e prepararse para unha longa hexemonía da ditadura franquista. E nesa preparación, foron

esenciais as relacións persoais trazadas entre vellas amizades dos tempos republicanos, entre aqueles “heroes calados” con que Seoane definira os resistentes do interior e os heroes que, con máis liberdade, tamén resistían no exilio, como contei máis de vagar noutro texto (Villares 2021). Unha das mellores formas para manter esas relacións e organizar o futuro era a vía cultural, que se desenvolve de forma intensa desde a década dos cincuenta, malia que tivo continuidade posterior pero con trazos ben diversos.

ENTRE LONDRES E BUENOS AIRES

O papel de Del Riego, na súa relación coa diáspora, estivo desde o inicio máis alá da función consular de atendimento de conterráneos que saen ou retornan polo porto de Vigo e que precisan novas de Galicia ou acordan apoiar proxectos culturais do interior. Del Riego tamén foi un activo escritor nos xornais das dúas Galicias e un mediador entre a terra e a diáspora. El tiña unha experiencia política acreditada desde os tempos da II República, o que lle axudou á reconstrución do Partido Galeguista do interior na posguerra e, ademais, asomouse ao exterior como autor de textos e mesmo guións do *Galician Programme* (desde 1947) dentro das emisións que emitía en diversas linguas, baixo a dirección de George Hills, a emisora BBC de Londres. Nesta tarefa contara coa axuda de Plácido Castro e, sobre todo, de Alexandro Raimúndez, que moraba como exiliado na capital británica. Logo, pero xa con outros formatos, seguiría a presenza galega con Ramón Lugrís, que se incorpora a finais dos cincuenta. Pero Del Riego foi, con Raimúndez, o promotor do programa e un dos máis intensos colaboradores desde o interior, fornecendo textos propios e alleos (Toro 1994).

Acabada a guerra mundial, tamén era preciso retomar o contacto con América na procura de pontes e referentes. Foi unha decisión persoal de Del Riego, ao decidir participar no concurso literario da Federación de Sociedades Gallegas de Buenos Aires, ao que envía un texto en 1946 que resultaría premiado e publicado: *Cos ollos do noso espírito* (1949). Isto deulle pé para pórse en contacto con Luis Seoane. O percurso desta relación epistolar está contado na súas cartas co amigo pintor, que é a primeira persoa á que se dirixe na procura de información e, de modo indirecto, axuda para que lle concedan o premio. Logo, vai descubrindo o labor cultural que os emigrados/exiliados están a facer na capital porteña, xa desde principios dos anos corenta, tanto en revistas (*De mar a mar*; *Correo Literario*, *Cabalgata*) coma en editoriais, como Emecé, Losada, Nova, Botella al Mar ou Citania. Como resultado dos primeiros contactos, prodúcese unha retroalimentación mutua na que uns e outros descubren que estaban a traballar de modo

paralelo. Así llo dicía Seoane a Fernández del Riego en 1951, cando comezaba a despuntar o proxecto de Galaxia:

En cierto modo, estamos envidiosos de la labor que realizáis ahí con las Ediciones Galaxia, Benito Soto, Bibliófilos Gallegos y las revistas de poesía. Es este un ejemplo que aquí no saben entenderlo y que en el fondo desdeñan. Es la labor que habíamos emprendido [Arturo] Cuadrado y yo hace años con el afán de convertir esta ciudad en un gran centro editorial gallego y en la que fracasamos después de publicar unos 60 libros gallegos por falta del más mínimo apoyo de las gentes que en cambio realizan banquetes culturales. (Buenos Aires, 13 de xuño de 1951)

O que se estaba construíndo na Galicia interior era quizais máis difícil, pero non menos plural, do que acontecía nas terras americanas, porque desde finais dos anos corenta, cando se reorienta a estratexia política do exilio republicano en Europa, era preciso mudar tamén en Galicia cara a unha acción intensamente cultural e de procurar pontes, como comezou simbolicamente co diálogo —algo de xordos ao principio— entre intelectuais do exilio e do interior, como Francisco Ayala e José L. Aranguren. Naquela altura, en Galicia estábanse deseñando polo menos dous grandes proxectos culturais, nos que a edición de libros era un factor esencial. Un galeguista con experiencia, pero que actuaba de modo individual, como Aquilino Iglesia Alvariño, así llo manifestaba a Seoane en carta tamén bastante prematura (15 de agosto de 1947), na que comenta os trazos do que o latinista consideraba naquela altura un gran “movemento cultural” en Galicia:

No sé si sabéis que con la designación de Padre Sarmiento está funcionando el Seminario de Estudios Gallegos y que lleva publicados varios números [na realidade, era a revista *Cuadernos de Estudios Gallegos*, que substituíía *Archivos do SEG*]. Está en cartera hace tres años para ser ahí editado un libro mío con la traducción de las Odas de Horacio. Está en trámites la creación de una editorial gallega de gran envergadura, ligada al Instituto Padre Sarmiento [que sería Bibliófilos Gallegos]. Se está también para crear otra en Vigo de la que parece alma Plácido [Castro, que sería Monterrey]. Pero no sé en que parará todo. El libro gallego parece que es hoy estimado en Galicia, pero se produce muy poco y a la hora de la verdad no se vende.

En ambas as cartas —sobre todo na de Seoane— é de admirar como se utiliza o plural para definir os campos culturais que se estaban construíndo a unha e outra beira do Atlántico. Esta era a comprobación de que, na segunda metade dos

corenta, a actividade cultural das dúas Galiciaas estaba respondendo ao desafío de superar o bloqueo da acción política de natureza galeguista, que formalmente se producira en América coa conversión do Partido Galeguista en Irmandade Galega e co parón político producido no interior coa freada sufrida pola Alianza Nacional de Forzas Democráticas e, de modo máis concreto, coa entrada no cárcere de Ramón Piñeiro en 1946. Aquel foi o principio da viraxe dada no ano 1950, coa fundación de Galaxia como proxecto político pola vía cultural. Algunhas graves consecuencias destas decisións tomadas tanto no exilio coma no interior serán motivo de moitas discusións e mesmo de roturas de relacións, especialmente no que respecta á representación da voz política de Galicia nos medios da oposición antifranquista en Europa, que en parte reproducen os desencontros xa producidos en tempos de Castelao e do funcionamento do primeiro Consello de Galiza (Villares 2017).

ROBINSONES LEJANOS?

Nunha das moitas cartas que cruza Seoane con Del Riego, aquel conxúrase sobre a necesidade de superar o seu illamento para deixar de ser uns “Robinsones lejanos”. A superación deste illamento logrouse mediante unha multiplicidade de iniciativas e de colaboracións que, unha vez máis, fixo das dúas beiras do Atlántico un proxecto compartido. Desde finais dos anos corenta ata, polo menos, os sesenta, Fernández del Riego forma parte dun equipo colectivo, que con frecuencia denomina a “causa” galeguista, no que exerce sobre todo actividades culturais (prensa, comentarios de libros, antoloxías ou escolmas, conexión epistolar), para as que a diáspora resulta esencial, polo menos ata os anos sesenta.

Na posguerra, a figura de Fernández del Riego experimenta unha certa mutación con respecto á súa biografía republicana e dos tempos da guerra civil. Sen deixar de ter conciencia política, el convértese en *activista* no interior e en *mediador* coa diáspora, sendo o máis especializado nesta tarefa entre todos os superviventes do Partido Galeguista ou das Mocidades Galeguistas, na compañía dos “heroes calados” da súa xeración, aqueles que Seoane individualiza como tales en 1960, cando efectúa a primeira gran viaxe a Galicia: Carballo Calero, Piñeiro, Sabell, Cunqueiro, Fernández de la Vega e, con todos eles, o patriarca Otero Pedrayo (Villares 2021). Neste panorama de tantas viraxes da xeopolítica da segunda metade dos corenta, Fernández del Riego, que tiña experiencia política partidaria e tamén cultural desde os tempos da II República, vai ser un actor fundamental en dous procesos paralelos: a) a construción dunha plataforma, con nome de editorial Galaxia, que permitise “actuar desde a cultura”, para evitar a

desgaleguización de Galicia e b) conectar de forma estable e sistemática co traballo que se desenvolvía en América.

A diagnose de Aquilino Iglesia era relativamente certa no momento en que falaba. Existía un grupo cultural, organizado a partir do “extinto” Seminario de Estudos Galegos, mediante a creación dunha nova institución, o Instituto Padre Sarmiento e, andando o tempo, a editora Bibliófilos Gallegos. Era unha aposta que, con independencia de cada un dos seus integrantes (rexionalistas, galeguistas, católicos...), se caracterizaba por salvar a cultura galega mediante unha “adaptación” rexionalista. Era unha forma algo diferente do que se estaba a facer en Vasconia e Cataluña, onde a profunda nacionalización cultural de catalanismo e vasquismo se quería contrarrestar cunha forte dose de “españolización”. De aí a promoción dunha “españolísima” Vasconia ou dunha Cataluña “leal” (mediante os “cataláns de Burgos”) como tentativa de crear un soporte do nacionalismo español (Villares 2022). En Galicia, en cambio, callou claramente unha adaptación rexionalista —precedente do nacionalismo “rexionalizado” do franquismo—, no que foron cabezaleiros esenciais figuras como Sanchez Cantón ou Filgueira Valverde, pero tamén moitos dos antigos “seminaristas” que permaneceron en Galicia, como Bouza Brey, Antonio Fraguas ou Felipe Cordero Carrete.

Fernández del Riego mantívose próximo a este grupo durante uns anos, como membro de Bibliófilos Gallegos ou como integrante de xurados decisivos, como o que, con Cabanillas, Otero Pedrayo e Del Riego (entre outros), concedeu en 1950 o premio de narrativa á única obra escrita en lingua galega, *A xente da Barreira*, da que resultou ser autor Carballo Calero. Ao ano seguinte, o premio de tradución sería gañado pola versión en galego do *Cancioneiro celta* de Julius Pokorny, obra de dous mozos galeguistas, Celestino Fernández de la Vega e Ramón Piñeiro, quen acababa de pasar tres anos no cárcere por motivos políticos. En suma, dous “expresidarios” (Carballo e Piñeiro) eran os gañadores dos primeiros premios de Bibliófilos (Regueira 2015).

Pero Del Riego tamén foi unha das persoas que, na prensa galega e, desde logo, na escrita privada de epistolarios cruzados cos seus amigos políticos, máis se significou por defender a creación dunha editorial distinta da que promovera o grupo Cantón-Filgueira, que con frecuencia, sobre todo no exilio, foi criticada pola súa orientación cara á bibliofilia propia de anticuarios. Como observaría Del Riego nun dos seus artigos de prensa do ano 1949, “la literatura no debe escribirse para satisfacer el gusto del público, sino para crear un nuevo gusto; o, al menos, para encauzarlo, depurarlos, robustecerlos” (Monteagudo 2021). Os membros de Bibliófilos consideraron que a fundación de Galaxia era unha copia do seu proxecto, pero como aconteceu noutros proxectos coetáneos —caso da *Historia de Galiza* e da *Galicia Histórica*—, non é doado descubrir quen copiou a quen, porque a

“cuestión editorial” estaba no ambiente. De feito, entre os dirixentes galeguistas, incluídos os máis mozos como Del Riego, Xaime Isla ou Piñeiro, é sabido que estaban matinando sobre ela desde anos antes, como amosa a carta de Piñeiro escrita desde o cárcere madrileño a Del Riego en maio de 1948: “fálame da nova editorial [...]”, proxecto do que espera que “asegure un influxo cultural permanente i eficaz” (18 de maio de 1948).

En suma, a conexión de Del Riego coa diáspora deriva de varias razóns, unhas puramente económicas e outras, culturais e políticas. Pero estas non serían factibles sen se producir o “desxeo” das relacións epistolares, despois de anos de noticias fragmentarias, chegadas e levadas por “andoriñas” que viaxaban decotío nos paquebotes que cruzaban o océano, como era o caso do practicante Maximino Castiñeiras, moitas veces mencionado nos epistolarios. De repente, cara a 1945/1946, os ecos afastados transfórmanse en diálogos epistolares. Así sucede coa chegada de cartas de Seoane e Prada desde 1946, e nos anos seguintes de Manuel Colmeiro, Delgado Gurriarán ou de Rodrigues Lapa, entre moitos outros.

Os interlocutores esenciais na rede de relacións nas que se insire a acción de Del Riego son bastante numerosos, pero cómpre sinalar como principais uns poucos nomes: Luis Seoane, Rodolfo Prada, Xosé Benito Abreira e o grupo dirixente do Centro Galego de Buenos Aires, polo menos ata a segunda metade dos cincuenta (Perfecto López, Javier Vázquez Iglesias, Daniel Calzado); en Montevideo, con Lois Tobío e Antón Crestar; en Caracas, a mediación máis importante foi realizada a través de Silvio Santiago e de Carlos Herrero, con Ramiro Isla Couto de apoio itinerante; en México, con Florencio Delgado Gurriarán ou Luis Soto, aínda que a relación foi máis feble —sen dúbida debida a que a “presenza galega” no exilio republicano en México era proporcionalmente máis baixa do que nas repúblicas do Prata—. E, fóra do mundo propiamente dos emigrados, mantivo intensa correspondencia con profesores galegos nos Estados Unidos (Guerra da Cal, González López, Carlos Peregrín Otero...) e con intelectuais portugueses, entre os que cómpre salientar o protagonismo de Manuel Rodrigues Lapa. O medo de Seoane de seren uns *Robinsons illados* ía perdendo forza a medida que pasaba a década dos cincuenta.

A intensidade das relacións epistolares é un excelente argumento desta superación, que podemos exemplificar en Fernández del Riego e Ramón Piñeiro. Unha simple visión cuantitativa das cartas recibidas por eles dous de persoas da diáspora galega, así como de figuras da cultura alleas da Galicia, amosa que coinciden bastante na elección dos seus correspondentes. A diferenza máis substantiva, como xa foi suxerido, está en que o epistolario de Piñeiro ten maior carga política (nomeadamente en casos como os de González López, nos EE.UU. e de Amadeu

Cuito en Francia) fronte ao maior peso cultural e mesmo literario que caracteriza o epistolario de Fernández del Riego. Remito ao Apéndice para confirmación.

VÍAS DE RELACIÓN COA DIÁSPORA

Vai de seu advertir que os contactos da cultura galega, especialmente a mantida polos galeguistas coa diáspora de exiliados e de emigrados, non se poden reducir á figura de Fernández del Riego, dado que moitos outros (Ramón Piñeiro, Valentín Paz-Andrade ou Isaac Díaz Pardo), desenvolveron un papel esencial nestas relacións e, como veremos, tamén na xestión de alternativas, derivadas con frecuencia en disensións ou conflitos. Pero o protagonismo de Del Riego débese, fundamentalmente, a tres razóns: a) a de ser un representante ou “cónsul” de institucións societarias, nomeadamente de Buenos Aires, aos efectos de manter a presenza da voz dos emigrados, incluído o seu apoio á cultura, mediante premios e publicación de libros de autores da terra; b) a de conectar con numerosos correspondentes, nomeadamente en América, que reflectían a pluralidade do mundo da diáspora: antigos emigrantes (Prada, Puente...) dos que moitos se converteron no que Blanco Amor chamou “emigrados” políticos e, desde logo, os propiamente exiliados republicanos e galeguistas despois de 1936 (Seoane, Tobío, González López...); e c) a de proxectar a cultura galega, designadamente a representada por Galaxia, nos medios da diáspora americana.

O labor de representación institucional e de “consulado” foi exercido por Del Riego intensamente nos anos cincuenta, nun tempo no que o porto de Vigo era lugar de partida e chegada para o tránsito entre América e Europa. No seu epistolario vese que recibía peticións do “secretario rentado” do Centro Galego de Buenos Aires para estar presente en actos do Padroado Rosalía de Castro, da Real Academia ou de institucións como a Universidade de Santiago. Por exemplo, en 1958 interveu na homenaxe da RAG ao Centro Galego porteño con motivo do seu cincuentenario, no que Del Riego pronuncia un discurso que glosa na prensa societaria (*Galicia* nº 501) Nas cartas cruzadas con Piñeiro, que era o máis próximo de todos os seus correspondentes epistolares, dá noticias constantes desta trasfega portuaria, de cartas que anuncian visitas ou que solicitan axuda nos trámites portuarios ou que precisan orientacións “turísticas” sobre Galicia. Alén de emigrados e dalgún exiliado que xa pode viaxar a Galicia, ten que axudar a persoas como Pura Vázquez, cando emigra a Venezuela, ou recibir figuras como González Carbalho, Ramón Mourente, Xerardo Álvarez Gallego ou o director de *El Universal* de Caracas, con oito acompañantes, aos que non deixa de agasallar cun xantar en Vigo: “costounos a broma mil pesetas” (Carta a Ramón Piñeiro, 20 de agosto de 1956).

O traballo non sempre era grato, polo que se queixa con frecuencia do tempo que perde neste labor diplomático, incluídos longos xantares nos restaurantes vigueses que o obrigan a facer temporadas de “rigoroso réxime alimenticio” (que non era para tanto, pois permítese cear dous pratos e sobremesa...). Anos máis tarde, confesaríalle a Otero Pedrayo que “chegan arreo turistas da Arxentina” e como “teño a desgracia de vivir nun porto de desembarco, hei de aturalos a todos, perder con eles o tempo de que non dispoño i enriba gastar os cartos en estúpidas comedelas” (26 de agosto de 1963). É claro que naquela altura xa estaba máis canso que cando empezou este traballo consular, pero nunca o abandonou de todo ata que outras persoas e instancias, como a Fundación Rosalía de Castro e o seu presidente, Agustín Sixto Seco, se ocuparon especificamente deste cometido.

As relacións coa colectividade da diáspora tiñan tamén un compoñente esencial de apoio económico. A edición de obras en proxectos como Ediciones Galicia (do Centro Galego), Emecé ou Citania foi un estímulo importante para a república das letras galegas. Xustamente, a relación epistolar de Del Riego con Seoane comeza a propósito dun orixinal que enviara desde Vigo ao concurso da Federación de Sociedades Gallegas de Buenos Aires, que sería premiado en 1946. Na primeira carta a Piñeiro conservada (setembro de 1949), Del Riego recoñece que grazas a “aquele xesto simpático dos emigrados” puidera gañar algo de cartos e ver editado o seu libro *Cos ollos do noso espírito* (1949) ao que seguirían algúns outros como *Galicia no espello*. A súa facundia (ou “sona de fecundidade”, nas súas propias palabras, carta a Ramón Piñeiro do 21 de setembro de 1954) levouno a presentarse varias veces e mesmo a facelo con outro nome, “suplantación” descuberta en 1954, feito que recoñece para “non aparecer como concursante perpetuo”. O apoio da emigración riopratense substanciou tamén na creación desde 1951 de premios aos mellores expedientes académicos da Facultade de Filosofía e Letras (mil pesos ao mellor expediente académico de cada promoción), gañados entre outros por Antonio Eiras Roel, Consuelo Mariño ou José Luís Comellas.

Tamén foi importante o apoio do núcleo de Caracas (Silvio Santiago, Ramiro Isla...) para editar, co apoio da Casa de Galicia, o *Diccionario* de Eladio Rodríguez. En Montevideo, grazas a Jesús Canabal e Antón Crestar, tamén conta Galaxia con accionistas da editorial e coa subvención do Banco de Galicia (en 1955 concedeulle 2 000 pesetas). Que este patrocinio da emigración estaba decote presente confirmo unha suxestión de Rodrigues Lapa a Del Riego, cando estaban en tratos para editar en Galaxia o que serían as *Cantigas de escarnho e maldizer*, pois o filólogo portugués preguntábase, en carta do 27 de marzo de 1957, se os editores galegos “pensam em recorrer à colônia galega da Argentina” (Lapa 1997).

Un dos soportes máis relevante para manter a relación entre a Galicia europea e a americana foron as periódicas invitacións que moitos dos seus intelectuais

recibiron para ditar conferencias ou participar en eventos de gran poder simbólico que se celebraron en Buenos Aires, Montevideo, Caracas ou México. A persoa chamada con maior insistencia foi Otero Pedrayo, quen inaugurou as Xornadas Patrióticas creadas polo Centro Galego de Buenos Aires en 1947, ás que logo asistirían Paz-Andrade, Bouza Brey, García Sabell, Ramón Piñeiro, Carballo Calero e, naturalmente, Fernández del Riego, que foi o convidado do ano 1954. Aquelas actividades, que como sabemos polo libro de Otero *Polos vieiros da saudade* (2001) estaban cheas de conferencias, banquetes e cerimoniais, poñían a proba a resistencia dos invitados, como tamén lle pasou ao propio Del Riego.

Durante bastantes anos, a chegada de invitados que non procedían da cultura oficial do franquismo —que tamén enviou moitos, desde Eugenio Montes ao pintor Álvarez Sotomayor— era supervisada pola embaixada de España en Buenos Aires e, antes da saída, polo propio Ministerio de Asuntos Exteriores, como se sabe no caso de Otero, Bouza Brey ou de Fernández del Riego. As posicións políticas das entidades societarias en América, tal que os centros galegos de Buenos Aires e de Caracas, eran a escusa para entorpecer estas invitacións, pois aquelas entidades “néganse a ter relacións cos respetivos embaixadores de Franco e a erguer nos seus fogares a bandeira española” e si a galega xunto coa do país respectivo. Esta situación impediu que puidesen viaxar algúns invitados como Otero Pedrayo a Caracas (1954) ou o médico Rof Carballo, no mesmo ano, como lle explica Rodolfo Prada a Rodrigues Lapa en setembro de 1954 (Lapa 1997). A opinión de Prada é que se trataba dunha “vinganza” do réxime franquista.

Certamente, informes policiais das viaxes de Bouza ou de Del Riego indican que se seguían moi de preto as andanzas dos convidados pola colectividade galega porteña. No caso de Bouza Brey, que viaxou en 1951, as suspicacias sobre a súa actuación “antiespañola” en Buenos Aires (homenaxe a Rosalía, bandeira galega...) afloraron con motivo do “expediente disciplinario” aberto polo Tribunal Supremo un ano máis tarde contra Bouza como maxistrado da Audiencia de Oviedo, pero non sabemos ata que punto puido influír a súa actividade en Buenos Aires naquel expediente. No caso de Del Riego, talvez advertido destes precedentes, a información que obtivo a embaixada por parte dun comisario de policía foi claramente positiva a seu favor, a pesar de ter dado conferencias “de carácter separatista gallego” en diversos centros. Como dato favorable engade que se negara a conferenciar na Federación, “organismo separatista-comunista” e que unicamente aceptou unha cea-homenaxe, no domicilio do “destacado separatista gallego D. Manuel Puente”, na que estaban presentes Rafael Alberti e Luis Seoane, entre outros, e remata o informe cunha “ampliación” da información:

Confidente que nos merece entero crédito asegura que el señor Fernández del Riego en reunión directiva “Centro Gallego” a la que asistió, en la que se trató de poner o no la bandera española en su edificio social, fue el único que abogó con argumentos patrióticos el que se pusiera [...]. A consecuencia de esta actitud, se ha peleado o enemistado con numerosos y destacados “galleguistas”. (Nota informativa enviada desde Buenos Aires á Dirección Xeral de Política Exterior, núm. 1053, 6 de setembro de 1954)

UN CORRESPONDENTE LITERARIO

As relacións de Del Riego coa diáspora galega na Arxentina comezan a mediados dos corenta, cando logra que lle editen algúns libros seus alén do premiado no concurso da Federación de Sociedades Galegas. E mantéñense, con algúns altibaixos, ata mediados dos sesenta, para experimentar desde entón un progresivo devalo. Son uns tempos de mudanzas nos seus comezos e remate. O inicio ten que ver co “desxeo” dos fluxos migratorios que seguen ao final da segunda guerra mundial, o que abre múltiples expectativas. O remate non ten unha cesura tan clara, pero para o caso que nos ocupa está relacionado con mudanzas moi fortes tanto no ámbito da emigración coma na Galicia interior: as sucesivas escisións nos grupos culturais e a radicalización política de moitas entidades societarias teñen o seu correlato en Galicia coa primeira gran crise do grupo Galaxia, coa aparición do novo nacionalismo político e coa rebeldía dos “novos” ou os “mozos” da xeración das Minervais contra os seus mestres, desde finais dos cincuenta.

Del Riego era, desde os anos trinta, un experimentado colaborador na prensa da terra e tamén da emigración. Formou parte do suplemento cultural de *La Noche* de Santiago e abriu debates sobre a lingua galega, o seu cultivo literario e sobre “o momento editorial” que se vivía a fins dos anos corenta. A colaboración coa prensa da diáspora, que xa ensaiara nos anos trinta, volveuse na década seguinte un dos seus traballos máis intensos. As cabeceiras máis importantes nas que publica son a revista *Galicia* (Centro Galego), *Galicia Emigrante* (Seoane-Vázquez Iglesias) e *Galicia* de Caracas, co seu nome de pía ou cos pseudónimos Cosme Barreiros e Salvador Lorenzana. Pola contra, a súa presenza foi menos intensa en cabeceiras como *Galicia* (Federación de Sociedades Galegas de Buenos Aires) ou *Vieiros* (Patronato da Cultura Galega en México), na que axuda a Florencio Delgado Gurriarán a recoller as numerosas colaboracións procedentes de Galicia. De modo incidental, a súa firma tamén aparece en ducias de publicacións de pequenas entidades societarias e, desde logo, en moitas revistas da Península Ibérica.

Del Riego conecta precozmente, como xa vimos, coa colectividade emigrante a través do xornal *Galicia* do Centro Galego de Buenos Aires. Nel escribe unha

sección estable, “Galicia cada treinta días”, que son crónicas de carácter artístico e literario, pois como “corresponsal literario” é considerado nos títulos de crédito. Tamén informa de actividades institucionais, como a fundación de Bibliófilos Gallegos ou a constitución do Padroado Rosalía de Castro, así como de actividades da Universidade, do Instituto Padre Sarmiento ou da Misión Biolóxica de Galicia. En 1949 xa dá conta da celebración do Día de Galicia en Santiago no Salón Artesoadado de Fonseca e da “tradicional misa en Santo Domingo” (*Galicia*, nº 440). A principios dos cincuenta coordina o envío, como fará con frecuencia, da opinión dos intelectuais galegos “máis representativos” sobre aspectos sinalados da cultura galega. Neste caso, as contribucións son de Otero, Maside, Gómez Román, Ramón Baltar, Cuevillas, Cabanillas ou Carballo Calero, que escriben a propósito da “obra literaria-artística do lembrado amigo” Castelao (expresión na carta a Otero). Con todo, o especial na revista titúlase “Galicia ante la figura símbolo de Castelao”, na que incorpora un texto (que parece de Otero Pedrayo) procedente do “interior de Galicia” que define ao rianxeiro como “la encarnación humana del alma de Galicia”.

Durante os primeiros anos cincuenta as crónicas de Fernández del Riego constitúen un resumo da actividade cultural desenvolta en Galicia en clave vagamente galeguista ou rexionalista. Fala de exposicións artísticas individuais (Isaac Díaz Pardo) e colectivas, de concertos, das publicacións de Bibliófilos, de cursos universitarios de verán e das diversas xustas literarias. Tamén se ocupa da polémica entre a *Historia de Galiza* e da *Galicia Histórica*, da inactividade dos Institutos de Estudos Portugueses e Rexionais na Universidade de Santiago —que só se recupera en parte a partir de 1950— e, con certa frecuencia, do idioma galego e do esquecemento en que están os estudos sobre a realidade de Galicia (nostalxia do SEG), que só aparecen nos cursos de verán nos que colaboren Filgueira, Cantón ou Bouza Brey. Dedícalle amplo espazo ao triunfo de Otero Pedrayo nas oposicións á cátedra universitaria, “cátedra que fue el sueño de su vida, ilusión ya casi desvanecida cuando inesperadamente se convirtió en realidad” (*Galicia*, nº 452) e dá noticia dun proxecto que debeu ser idea de Castelao: a creación dun Museo de Galicia, sito no Hospital Real, e algo máis tarde, dun Museo do Mundo Céltico na Coruña (desta idea, fíxose eco Manuel de Irujo, ao pouco de morrer Castelao, cun artigo titulado “Los muertos mandan”, que parece indicar un mandato en vida do rianxeiro).

Desde principios dos cincuenta son frecuentes as noticias da editorial Galaxia e dos seus primeiros libros (*Antífona da cantiga*, de Cabanillas), de publicacións colectivas como *Presencia de Galicia* e, naturalmente, das figuras que viaxan a Buenos Aires como convidadas ás Xornadas Patrióticas (Fermín Bouza, 1951; Paz-Andrade, 1952; García Sabell, 1953). Tamén das visitas que efectúan amigos de fóra,

como Rodrigues Lapa, que en 1952, nunha cea colectiva, “habló en gallego”, ou de Daniel Calzado, que participou na misa a Rosalía onde “habló en lingua vernácula” (*Galicia*, nº 461). De forma progresiva, o cronista introduce a temática da lingua e mesmo do canon literario e, desde 1955, dá noticias dos “novos escritores”, como Gonzalo R. Mourullo, un mozo de dezaioito anos, fillo de quen permanecera máis dunha década no exilio porteño, Vázquez de Calo (*Galicia*, nº 481). Este panorama permítelle afirmar que se está producindo un “auténtico renacer de las letras y de la cultura propia”, grazas aos novos autores, aos certames literarios e á diversidade de editoriais, tanto en Galicia coma en Buenos Aires, México e mesmo en París coa aparición da editorial Medulio. E tamén constata a frecuencia con que recibe visitas de estranxeiros, alén dos que moran en América, como Nina Epton e outras “galicianistas” anglosaxoas ou italianas. Das Festas Minervais de Compostela, celebradas en 1957, dá unha cumprida nota sobre os gañadores (Franco Grande, Méndez Ferrín, Ramón Lorenzo) e do mantedor, o mozo Alonso Montero (*Galicia*, nº 495). Do libro de Ferrín *Percival e outras historias* avanza que se pode esperar un “dilatado porvenir” literario para o seu autor.

As noticias son asinadas, en xeral, con pseudónimo, pero o autor F. Fernández del Riego ocupa cada vez máis espazo nunha sección, “Ronsel”, na que comeza un labor de análise temática da cultura (literatura, pintura, historia...), así como de proxectar a biografía de autores pasados e presentes, desde Diego Xelmírez e o mestre Mateo ata Curros Enríquez ou Pardo Bazán, o que cadraba tamén coa política editorial de Luis Seoane e Arturo Cuadrado, que recuperaron sistematicamente obras de autores galegos anteriores ao nacionalismo das Irmandades (Murguía, Vicetto, Sarmiento...).

Naquelas crónicas, Del Riego fai glosas de monumentos e de cidades galegas, como “Compostela, ciudad de piedra” (*Galicia*, nº 497) ou “Mondoñedo, ciudad del silencio” (*Galicia*, nº 500), e dá abondosas noticias académicas, como os ingresos na RAG dos primeiros da súa xeración (García Sabell, Carballo Calero) ou da “oración final inenarrable” da xubilación universitaria de Otero Pedrayo en marzo de 1958. Tamén dá noticia da creación da “Biblioteca de economía” creada na editorial Galaxia e da serie “Monografías y estudios comarcales”, que sería fornecida polas ducias de *tesinas* dirixidas na universidade compostelá por Otero Pedrayo e polo seu discípulo Francisco Xavier Ríó Barja desde que o señor de Trasalba se incorporou á Minerva compostelá, a mediados do ano 1950.

As súas colaboracións coa prensa societaria porteña continuaron ata os anos setenta, aínda que en crónicas máis intermitentes (“Galicia en sesenta días”). Pero a facundia de Del Riego era proverbial e, alén do voceiro do Centro Galego —no que os cambios de directiva influíron na intensidade das súas colaboracións— o escritor de Lourenzá publicou crónicas no *Galicia* da Federación de Sociedades

Galegas, tamén desde cedo (1949), pero de forma máis intermitente dada a difícil relación con Eduardo Blanco Amor, inspirador daquela revista. Desde 1952 tamén publica crónicas no voceiro do Centro Galego de Caracas, *Galicia*, e chega a simultanear a súa firma, con ou sen pseudónimo, en varias publicacións xurdidas por escisións societarias, como foi o caso de Caracas con *Lar* e, logo coa Casa de Galicia, precedente da futura Hermandad. Alén destas cabeceiras, o nome de Del Riego aparece en moitas outras, sexan órganos de seccións xuvenís (*Adiante*, de Belgrano) ou de asociacións de fillos de galegos, así como en proxectos colectivos de México, como *Vieiros*, na etapa que o dirixía Florencio Delgado Gurriarán.

Un capítulo esencial desta presenza de Del Riego na prensa da diáspora foi a súa colaboración na revista de Luis Seoane, *Galicia Emigrante* (1954-1959), que alén de ser unha plataforma para manter a súa relación persoal, deu tamén motivos para moitas discusións e conflitos entre as dúas beiras do Atlántico. Só a título informativo podería dicirse que nos trinta e seis números da revista, na que empeza a colaborar en 1955, hai vinte artigos e máis de vinte entrevistas asinadas por Cosme Barreiros (15), Salvador Lorenzana (23) e Fernández del Riego (4). As entrevistas, que asina sempre co pseudónimo Salvador Lorenzana, son un escaparate no que se presentan a cultura galega e os seus grandes protagonistas, comezando polos membros de Galaxia (Piñeiro, García Sabell, Otero Pedrayo, Carballo Calero, Xohán Ledo, Penzol, Fole, Franco Grande, Río Barxa ou Xohana Torres) ata membros doutra procedencia galeguista, como López-Cuevillas, Bouza Brey, Ferro Couselo, Gómez Román, Díaz Pardo, Ben-Cho-Shey, Sebastián Martínez-Risco ou Parga Pondal. Coas excepcións de Filgueira Valverde ou Paz-Andrade, malia a súa vella tradición republicana e galeguista, está *tout le monde*. Se o obxectivo da revista de Luis Seoane era galeguizar os emigrados galegos de Buenos Aires, certamente a mensaxe era contundente tanto en nomes coma en actividades e, desde logo, en imaxes e fotografías que Seoane solicitaba decote ao seu correspondente en Galicia. Incluso a presentación en Buenos Aires da obra pictórica e cerámica de Isaac Díaz Pardo foi feita a través desta revista en 1955, por mediación de Núñez Búa, como aval para o inmediato proxecto de Magdalena.

TEMPO DE DISENSIÓNS

Ter relacións non significa estar de acordo en todo. O periplo seguido por Del Riego e os seus amigos de Galaxia desde 1950 mostra ata que punto se torcen as liñas ou se crean desconfianzas e, desde logo, disidencias. Hai varias razóns de base, dadas as diferencias ideolóxicas e grupais entre os galeguistas do interior e os do exilio, pero sobre todo hai unha razón esencial: que estratexia política se debe seguir no futuro? Isto supuña definir un proxecto galeguista compartido dentro e

fóra de Galicia. Pero a tarefa era difícil, dada a sucesión de debates que comezaran a mediados dos anos corenta, que non cicatrizaron na década dos cincuenta e que se volverían posicións enfrontadas a partir dos sesenta. Nesta deriva influíron vellas diferenzas marcadas xa polo papel de Castelao e do Consello de Galiza na dirección global do galeguismo político e que non desapareceron despois da morte do rianxeiro en 1950.

Por outra banda, nos núcleos do exilio galego, tanto no río da Prata coma en México ou Venezuela, producíronse moitas escisións nas organizacións societa-rias, que anunciaban a dificultade para fixar un proxecto político común. Só a título de exemplo, cómpre mencionar a aparición de padroados da cultura galega en Montevideo e Cidade de México, ambos en 1955, que naceron como senllos contrapuntos aos vedraños centros galegos xa existentes. Pola súa banda, en Caracas houbo sucesivas escisións e refundacións, antes de desembocar na poderosa Hermandad Gallega de Venezuela, fundada en 1960. Nesta dinámica, foron esenciais os exiliados chegados despois da derrota da guerra civil, como Lois Soto en México ou Silvio Santiago en Caracas. E, doutra forma, estas escisións tamén se producirían en Buenos Aires, nomeadamente a través de Agrupación Galega de Universitarios, Escritores e Artistas (AGUEA), fundada en 1956 polo núcleo máis esquerdista dos exiliados porteños. O seu presidente, Antonio Baltar (al-ucado por Del Riego como “o xenro de Eduardo Dieste”) efectuou pouco despois unha viaxe a Galicia no curso da cal se puxeron de relevo as diferenzas estratéxicas entre o grupo de Galaxia e a organización porteña, tanto no campo da política coma no da formación futura das novas xeracións.

Unha das propostas do grupo porteño de Baltar era a creación dun Instituto de Economía, pensado para estudar a realidade de Galicia, que conectaba coa herdanza do Seminario de Estudos Galegos e co pensamento económico inspi-rado na América pola CEPAL (Comisión Económica para América Latina), que en Galicia tamén defendía Valentín Paz-Andrade, como puxo de manifesto nas conferencias pronunciadas en Buenos Aires en 1957 e que acabaron por integrar o libro *Galicia como tarefa*, editado en 1959 no selo do Centro Galego. A resposta do grupo Galaxia foi a fundación da *Revista de Economía de Galicia*, aberta en 1958, da que ficou apartado expresamente Paz-Andrade, de quen xa sabía Del Riego (carta a Piñeiro do 3 de outubro de 1956) que “soña[ba] coa extraña idea” de fundar unha revista. Que as relacións entre Vigo e Buenos Aires non andaban ben fica claro na noticia que Del Riego lle dá a Piñeiro sobre a revista *Galicia* do Centro Galego, onde ao facerse eco da saída da *Revista de Economía de Galicia*, sinalan expresamente “la ausencia de V. Paz-Andrade” malia ser o autor do libro *Economía pesquera*, “universalmente apreciado” (carta do 15 de xullo de 1958).

Ecos das consecuencias políticas da viaxe de Baltar atópanse no epistolario de Del Riego con Piñeiro, no que asevera que aquel viña apoiado polo “fillo do pintor” (Díaz Pardo), daquela en Magdalena (Arxentina). Nunha das “periódicas visitas” de Baltar ao despacho vigués de Del Riego, este manifesta que tiveron unha discusión “violentísima”. A explicación que lle deu Del Riego a Luis Seoane (8 de novembro de 1956) foi a intransixencia de Baltar: “o aceptábamos sus puntos de vista o seguía adelante con ellos prescindiendo de nosotros”. En cambio, para Seoane a percepción é ben diferente: “creo que habeis hecho mal en no dialogar con Antonio Baltar”, motivo que o pintor achaca ao grupo de Buenos Aires que informaba aos de Galaxia (carta do 8 de novembro de 1957). Como se ve, abrollan as desconfianzas políticas e grupais dunha e doutra banda do océano.

As diferenzas doutrinais e estratéxicas dos grupos culturais actuantes na Galicia da década dos cincuenta xa existían desde cedo: “hay, al parecer, cierta tensión con relación a nosotros [...], probablemente hay algún intrigante de por medio”, advírtelle Luis Seoane a Del Riego (22 de xaneiro de 1954), pero tamén desde Galicia se producen críticas algo destemperadas: “creo que os estais desviando de la línea eficaz”, dille en ton admonitorio García Sabell a Seoane (7 de xuño de 1956) cando lle chega un número de *Galicia Emigrante*. Eran desencontros provocados pola distancia e pola relativa ignorancia que cada grupo tiña das condicións en que se traballaba, fose no interior ou fose no exilio. Con todo, podería dicirse que sendo ben abondosos os espazos de disensión e mesmo de conflito, nunca chegaron a ser tan fortes como para se romperen as relacións mutuas. Alén de non partillaren algúns criterios literarios e estéticos, nomeadamente o “saudosismo” do que lle advertía sistematicamente a Seoane o seu vello mestre Carlos Maside, houbo algúns problemas que estiveron sempre presentes nestas relacións e que, en boa parte, acabaron por toldalas de forma significativa.

O conflito máis relevante produciuse a finais da década dos cincuenta e tivo varios protagonistas, dos que a obra epistolar de Del Riego tamén dá razón aos seus correspondentes dentro e fóra de Galicia. O asunto máis relevante era de natureza política, no sentido de lograr ou non unha converxencia estratéxica entre a acción político-cultural do interior e do exilio, co Consello de Galiza como motivo de fricción. Nos encontros con Baltar e mesmo con Perfecto López, a posición do grupo de Del Riego-Piñeiro foi contraria, como xa o fora nos anos corenta, ao recoñecemento do papel do Consello de Galiza como organismo aglutinador do galeguismo no campo do exilio republicano, nomeadamente en Europa e, por derivación, no interior de España. Era un conflito que arrancaba das diferenzas xa vistas nos corenta entre Alfonso Castelao e os galeguistas do interior e que logo se acentuaron na segunda metade dos cincuenta co *affaire* Baltar e coa

escolla dun representante en Europa do Consello de Galiza, que se realiza a favor do republicano coruñés César Alvajar, exiliado en París.

Deste nomeamento é coñecedor Del Riego por carta recibida do propio Alvajar, quen, convencido polo “fino sentido político” de Ramón Suárez Picallo, acepta desempeñar “la representación gallega en las asambleas, congresos que se celebren en Europa, porque la nueva Europa se está forjando en París, Ginebra y no en Buenos Aires ni en Cochabamba”, diagnose que non carecía de fundamento, como poría de relevo a acción do exilio republicano algo máis tarde, na reunión (“contubernio”) de Múnic de 1962. A misiva de Alvajar mostra que as alianzas do grupo Galaxia cos herdeiros de Castelao eran ben fracas e despois duns meses de silencio (“conviña que dixeses algo sobre a carta de Alvajar, pra lle responder”, demándalle a Ramón Piñeiro, carta do 9 de xaneiro de 1958), a resposta máis circunstanciada sería dada nos coñecidos documentos debatidos na Rosaleda (casa de García Sabell), nos que se confirma a posición mantida desde os anos corenta: “Nós temos que nos inhibir, con habilidade e sen enfrentamento”, sostiña Del Riego case dous anos antes (carta a Piñeiro, 10 de decembro de 1956) respecto das propostas do grupo de Buenos Aires. A razón de fondo chegou na xuntanza da Rosaleda, ao aseverar que toda “política galega que sexa verdadeiramente tal ha de emanar da realidade vital e espiritual do propio pobo galego”. A conclusión non pode ser máis contundente: “O Consello de Galiza situouse na vía morta do pasado caduco”. Todo isto forma parte dun tempo de acordos e de disensións que marcaron a historia do galeguismo da segunda metade do século XX.

CODA

A obra realizada por Del Riego en relación coa diáspora foi, nomeadamente no plano cultural, moi activa desde finais dos corenta ata principios dos sesenta. Foi, ademais, un traballo moi diverso que combinou o labor xornalístico co contacto directo con moitas figuras da diáspora, desde Buenos Aires a Caracas, desde Lisboa a México ou Londres. Foi, por tanto, un actor esencial do proxecto cultural de Galaxia e da estratexia de “facer política por outros medios”, tanto no interior coma tamén no seu labor consular desde Vigo co ancho mundo da diáspora galega, esencialmente no continente americano.

Ollado desde o interior, é claro que Del Riego foi o auténtico motor da embarcación de Galaxia: desde pedir orixinais, corrixir probas, seguir a impresión dos libros ou preparar os paquetes para o envío dos mesmos, ata facer crítica literaria, e relacionarse con medio mundo a través da rede epistolar. A súa obra persoal foi inmensa, heteroxénea e, desde logo, sempre feita ás prásas, pero sempre entendida como un labor patriótico de recuperación da conciencia cultural de Galicia.

Como lle diría a Piñeiro, en carta do 24 de decembro de 1955, a súa obra carecía de “pretensións literarias, pois si fago literatura boa ou mala é por sentimento patriótico”.

A súa localización no campo cultural e político foi permanente no seo do grupo Galaxia, con especial atención, que non dependencia, ás opinións de Piñeiro no plano doutrinal e estratéxico; as relacións con Xaime Isla Couto eran máis difíciles porque non entendía a súa lentitude para escribir textos urxentes, nomeadamente para a *Revista de Economía*; non obstante, con eles dous e con García Sabell mantivo unha relación estable durante varias décadas, sempre avalada pola figura de Otero Pedrayo, a quen visitaba con frecuencia en Trasalba.

Por outra banda, Del Riego foi capaz de tecer relacións con outros grupos culturais, como o de Bibliófilos Gallegos ou o Laboratorio de Formas de Galicia, fundado en 1963 como xermolo intelectual do grupo Sargadelos. Con persoas como Filgueira Valverde, a quen apenas trataba, ou con Isaac Díaz Pardo e Seoane, malia a temporais retesías, nunca chegou a romper relacións. Un caso especial foi o de Valentín Paz-Andrade, con que colaborou profesionalmente desde 1939, pero co que rompeu nos anos cincuenta. Respecto da razón última de que o director de *Industrias Pesqueras* se colocase claramente no ronsel aberto polo grupo da AGUEA (e, por tanto, en rivalidade con Galaxia) non é posible afirmar se foi motivo ou consecuencia daquela ruptura persoal con quen Del Riego comezou a alcumar como “o de Lérez”.

Malia a que nin Del Riego nin o grupo Galaxia no seu conxunto foron quen de manter en pé as pontes necesarias coa diáspora para chegar coa forza necesaria aos tempos do final da ditadura franquista e construír unha alternativa para o futuro autonomista de Galicia —a demanda de Rodolfo Prada aos “herdeiros de Castelao” é ben significativa—, o noso autor desempeñou na época democrática un papel esencial para Galaxia e para o mundo cultural galego. As súas relacións co grupo de Sargadelos e as iniciativas de Isaac Díaz Pardo (Instituto Galego da Información, Museo de Arte Carlos Maside, restauración do Seminario de Estudos Galegos...) foron fluídas, deixando á beira as disensións dos anos cincuenta.

Tampouco os conflitos xeracionais que mantivo o grupo Galaxia cos “rapaces novos” como Gonzalo R. Mourullo ou Méndez Ferrín lle impediron a Del Riego manter unha boa relación persoal co novo nacionalismo fundado nos anos sesenta, integrando o Partido Socialista Galego dirixido por Xosé Manuel Beiras. A pesar de ficar á marxe da dirección de Galaxia desde os anos setenta e da revista *Grial* desde finais dos oitenta, a continuada dirección da Fundación Penzol e o acceso á presidencia da RAG en tempos de *senectute* fixeron de Fernández del Riego unha figura esencial da cultura galega da segunda metade do século XX, máis alá daquela función consular coa que comezamos esta achega a unha parte da biografía do egrexio fillo da vila de Lourenzá.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Beramendi, Justo (2011). O exilio e os galeguistas do interior: acordos e disidencias (1940-1970). En: Ramón Villares, ed. *Emigrante dun país soñado. Luis Seoane entre Galicia e Arxentina*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 353-388.
- Castro, Xavier (2000). *Castelao e os galeguistas do interior. Cartas e documentos 1943-1954*. Vigo: Galaxia.
- Día y Díaz, Manuel C., coord. (1978). *Galicia 2002, a través da imaxinación creadora*. Santiago de Compostela: IDEGA.
- Fernández del Riego, Francisco (1949). *Cos ollos do noso espírito*. Bos Aires: Alborada.
- Fernández del Riego, Francisco (2023). *Loitando por Galicia*. Vigo: Galaxia. Edición de J. Beramendi.
- Lapa, Manuel Rodrigues (1997). *Correspondência*. Coímbra: Minerva.
- Monteagudo, Henrique (2021). *O idioma galego baixo o franquismo. Da resistencia á normalización*. Vigo: Galaxia.
- Otero Pedrayo, Ramón (2001). *Polos vieiros da saudade: lembranzas e crónicas dunha viaxe a Buenos Aires*. Vigo: Galaxia.
- Regueira, Mario (2015). *A narrativa na reconstrución do campo literario galego de posguerra. Repertorios e imaxinario nacional no proxecto de Galicia*. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela.
- Seoane, Luis (2014). Luis Seoane depositado na Fundación Luis Seoane. *Proxecto Epístola* [web]. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega. Disponible en http://consellodacultura.gal/fondos_documentais/epistolarios/epistolario.php?epistolario=1651
- Toro, Antonio de (1994). *Galicia desde Londres. Galicia, Gran Bretaña e Irlanda nos programas galegos da BBC (1947-1956)*. A Coruña: Tambre.
- Villanueva, Malores (2023). *Francisco Fernández del Riego. Un loitador pola idea de Galicia*. Vigo: Galaxia.
- Villares, Ramón (2017). O Consello de Galiza na estratexia dos exilios ibéricos, 1939-1950. En: Ramón Villares e Xosé Manoel Núñez Seixas, eds. *Os exilios ibéricos. Unha ollada comparada*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 17-93.
- Villares, Ramón (2021). *Cultura e política na Galicia do século XX*. Vigo: Galaxia.
- Villares, Ramón (2022). Reconstrucción cultural en Galicia (1936-1960). Exilio, adaptación, resistencia. En: Laia Arañó, ed. *Violència i renacionalitzacions en territoris ocupats (1920-1945)*. Barcelona: Memorial Democràtic.

APÉNDICE

RELACIÓNS DE PIÑEIRO E DEL RIEGO COA DIÁSPORA (EMIGRADOS E EXILIADOS)

Número de cartas recibidas —e conservadas— por Piñeiro e Del Riego:

Ramón Piñeiro a Francisco Fernández del Riego: 365

Francisco Fernández del Riego a Ramón Piñeiro: 1066

		R. Piñeiro	F. Fernández del Riego
Abraira, Xosé B.	Buenos Aires	19	8
Alvarez Gallego, Xerardo	La Habana	4	14
Benavides, Alvaro D.	Caracas	23	---
Blanco-Amor, Eduardo	Buenos Aires	7	57
Casas, Alvaro das	Buenos Aires, Brasil	---	24
Colmeiro, Manuel	Buenos Aires	20	36
Corredor Matheos	México	16	---
Delgado, Florencio	México	3	12
Díaz Pardo, Isaac	Magdalena-Castro	23	49
Dieste, Rafael	Buenos Aires	---	21
González López, Emilio	Nova York	224	23
Guerra da Cal, Ernesto	Nova York	51	25
Landa, Xacinta (viúva Viqueira)		18	13
López, Perfecto	Buenos Aires	53	---
Martínez López, Ramón	Austin-Texas	4	2
Meilán, Manuel	Montevideo	32	6
Otero, Carlos Peregrín	California	29	28
Prada, Rodolfo	Buenos Aires	49	96
Presa, Moisés da	Buenos Aires	25	1
Puente, Manuel	Buenos Aires	3	17

Raimúndez, Alejandro	Londres	10	42
Ruibal, Álvaro	Barcelona	52	---
Santamarina, Enrique	Nova York	113	7
Santiago, Silvio	Caracas	22	12
Seoane, Luis	Buenos Aires	29	130
Soto, Luis	México	26	---
Tobío, Lois	Montevideo	---	35
Vázquez, Pura	Caracas	21	22

Outras correspondencias

Cuito, Amadeu	París	39	---
Carvalho de Montezuma	Lisboa	23	41
Cunha, Celso	Rio de Janeiro	34	---
Silva, Agostinho da	Porto	60	8
Epton, Nina	Inglaterra	97	1
García Durán, Juan		34	---
Lapa, Rodrigues Manuel	Anadia	94	327
Misiego, Micaela	Barcelona	33	2
Molinari, Victor Luis	Buenos Aires	13	6
Prado Coelho, Jacinto	Lisboa	32	---

O EPISTOLARIO FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO - LUIS SEOANE: DIÁLOGO ENTRE O EXILIO INTERIOR E O EXILIO EXTERIOR (COA “PANTASMA DO COMUNISMO” ALÓ NO FONDO)

THE FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO - LUIS SEOANE CORRESPONDENCE:
DIALOGUE BETWEEN INTERNAL EXILE AND EXTERNAL EXILE
(WITH THE “GHOST OF COMMUNISM” IN THE BACKGROUND)

Xesús Alonso Montero
Real Academia Galega

Resumo: A análise do epistolario cruzado entre Luis Seoane e Francisco Fernández del Riego permite abordar feitos relevantes para esclarecer as relacións entre os galeguistas de aquí e de alén mar. O presente estudo céntrase en dous deles moi presentes nas cartas escritas entre 1955 e 1960: o Primeiro Congreso da Emigración Galega (xullo de 1956) e as viaxes de Antonio Baltar a Galicia a finais de 1956 e comezos de 1957. As cartas de Seoane dirixidas a Del Riego son moi críticas co Congreso organizado polo grupo galeguista de Buenos Aires co que a fratria de Galaxia tiña boa relación. Esta estivo de acordo desde o principio coa idea e coa realización deste Congreso, vencellada como estaba cos membros do Consello de Galiza polo seu “anticomunismo”.

O segundo episodio sucede a fins de 1956, cando Antonio Baltar viaxa a Galicia co obxectivo esencial de dialogar coa xente preocupada, desde as premisas non franquistas, pola cultura do país. Nesa primeira visita, Antonio Baltar entrevístase con Del Riego. Cinco meses despois, volve coa intención de reunirse cos homes de Galaxia. Seoane recolle nas súas cartas o malestar provocado pola falta de atención que recibiu Antonio Baltar, críticas que suscitaron unhas duras páxinas de Ramón Piñeiro.

Nunha terceira parte deste traballo, faise un percorrido polo epistolario para recoller noticias sobre os seis libros “americanos” de Francisco Fernández del Riego, algún deles aínda inédito.

Abstract: The analysis of the correspondence between Luis Seoane and Francisco Fernández del Riego enables relevant facts to be addressed in order to clarify the relations between Galicians at home and abroad. This study focuses on two subjects that were highly prominent in the letters written between 1955 and 1960: the First Galician Emigration Conference (July 1956) and the journeys undertaken by Antonio Baltar to Galicia at the end of 1956 and beginning of 1957. In this series, Seoane's letters addressed to Del Riego are highly critical of the conference organised by the Galicianist group in Buenos Aires with which the Galaxia phratry enjoyed good relations. Galaxia supported the idea and organisation of this conference from the beginning, in spite of its links with the members of the Council of Galicia due to its "anti-communism".

The second series of letters were sent at the end of 1956, when Antonio Baltar travelled to Galicia with the key objective of talking to the people who had expressed concern, on non-Francoist premises, about the country's culture. On that first visit, Antonio Baltar discussed the matter with Del Riego. Five months later, he returned with the intention of meeting the members of Galaxia. Seoane refers in his letters to the discontent caused by the lack of attention received by Antonio Baltar, criticisms which were met with a harsh response from Ramón Piñeiro.

In a third part of this study, this correspondence is analysed in order to glean information about the six "American" books of Francisco Fernández del Riego, one of which remains unpublished.

Palabras chave: Francisco Fernández del Riego, Luis Seoane, epistolario, Ramón Piñeiro, Antonio Baltar, Primeiro Congreso da Emigración Galega, AGUEA, Galaxia, anticomunismo, Café Tortoni (Buenos Aires), Centro Orensano de Buenos Aires.

Key words: Francisco Fernández del Riego, Luis Seoane, collected letters, Ramón Piñeiro, Antonio Baltar, First Galician Emigration Conference, AGUEA, Galaxia, anti-communism, Café Tortoni (Buenos Aires), Buenos Aires Ourensan Centre.

Para Patricia Arias Chachero, que anotou, con tanta erudición e fervor, o epistolario Fernández del Riego – Otero Pedrayo, que eu prologuei. Para ela, oteriana maior, *ex toto corde*.

LIMLAR

Nos dous capítulos máis extensos deste estudo céntrome en dous feitos moi presentes nas cartas que se escribiron Del Riego e Seoane entre 1955 e 1960: o Primeiro Congreso da Emigración Galega (xullo de 1956) e a viaxe de Antonio Baltar a Galicia a finais de 1956 e comezos de 1957.

Nesas cartas hai caudalosa e significativa información sobre as actividades galeguistas na Terra e no exilio arxentino, información case sempre atravesada pola “pantasma do comunismo”, explicitada ás veces e suxerida de varias formas moitas máis. Está por facer o estudo cabal do que significou nestes anos o marxismo e o comunismo, tantas veces supostos, no pensar e no actuar de certos galeguistas do interior e do exterior. O presente epistolario, redactado por persoas moi representativas dun e doutro exilio, fornécenos de datas e valoracións moi interesantes verbo desta cuestión.

Neses anos, e antes (desde 1939), non se pode entender o galeguismo, o político e o cultural, se non temos en conta, moi en conta, a sombra, moi alargada, da Unión Soviética e dos esquerdistas que, non sendo comunistas, sentían algún tipo de admiración pola URSS e, nalgúns casos, polo ideario marxista. É certo que neste riquísimo epistolario se fan incursións en moitos outros temas, pero non é menos certo que os dous escolleitos por min teñen a suficiente entidade para que, neste traballo, ocupen un posto central.

Neste estudo, como terá ocasión de ver o lector, dedicamos non poucas páxinas ó Congreso da Emigración Galega, o que, por abreviar, denominamos en moitas ocasións Congreso, como fan nas súas cartas Seoane e Del Riego. Convén que o lector non confunda este Congreso co Congreso por antonomasia na historiografía mundial, o Congreso do PCUS (Partido Comunista da Unión Soviética) de 1956, o mesmo ano ca o galeguista de Buenos Aires. Trátase do XX Congreso, a histórica xuntanza na que os comunistas soviéticos denunciaron e repudiaron “os erros e os horrores” de Stalin. Celebrouse entre o 14 e o 26 de febreiro de 1956, cinco meses antes, pois, do congreso galeguista de Buenos Aires, e nada sei (e non sei se alguén o sabe) do estado de ánimo dos “rusófilos” que asistiron a el (o propio Luis Seoane e o seu íntimo camarada en inquedañas Antonio Baltar) e de certos comunistas que procedían doutros países como Francisco Comesaña Rendo, exiliado en México.

O último capítulo, sobre a “bibliografía arxentina” de Del Riego, non está totalmente alleo á idea que inspira os dous anteriores. Nese capítulo final aparece, máis unha vez, o Seoane incomprendido polos galeguistas de Buenos Aires, que o sinalan de comunista ou de compañeiro de viaxe, e tamén batemos cun Fernández del Riego un pouco inquietante para ese grupo pola súa decidida lealdade a Luis Seoane, un Del Riego que, en 1957, traduce ó galego unha peza de teatro moi política de Jean-Paul Sartre, autor que non estaba, daquela, no canon literario de Ramón Piñeiro, o ideólogo de Galaxia, moi proclive ós que, en Buenos Aires, sempre sospeitaban de Seoane.

En calquera caso, o presente traballo é un *rifacimento* da conferencia que pronunciei en Vilanova de Lourenzá (Lugo) o 5 de setembro de 2023 no Curso de verán dedicado a Francisco Fernández del Riego. Varía tamén un pouco o título.¹

PRIMEIRA PARTE

1. PRIMEIRO ACHEGAMENTO Ó CORPUS EPISTOLAR (1946-1979)

Custódiase este importantísimo epistolario no Consello da Cultura Galega (Santiago de Compostela), institución moi interesada na literatura epistolar de voces moi valiosas das Letras de Galicia (Emilia Pardo Bazán, Ramón Otero Pedrayo, Valentín Paz-Andrade, Lois Tobío...)² O Consello, no caso que nos ocupa, ofrécenos o facsímile dos textos orixinais (manuscritos ou mecanoscritos) e mais a transcripción. Como é de supoñer, as cartas orixinais de Del Riego e as de Seoane custódiáanse, respectivamente, na Fundación Penzol (Vigo) e na Fundación Luis Seoane (A Coruña). A min facilitoume o acceso a este extraordinario epistolario Emilia García López, a quen manifesto, de novo, a miña fonda gratitude.

Consta o noso epistolario de 290 cartas escritas entre o 10 de maio de 1946 (Del Riego) e o 2 de marzo de 1979 (Seoane), a maior parte delas polo epistológrafo asentado en Vigo. Unhas e outras foron redactadas en castelán e só nos últimos anos a lingua utilizada foi o galego, por Del Riego desde 1969 e por Seoane desde algo despois.³ Alguén debería estudar por que estes dous galeguistas

1 *Francisco Fernández del Riego na cultura galega do século XX*. Curso de verán. Lourenzá, 4-6 de setembro de 2023.

2 Véxase na páxina web do Consello da Cultura Galega, *Proxecto Epístola*, a sección Fondos documentais.

3 Existe unha edición das cartas de Seoane a Del Riego desde o ano 2002 co título *Cartas de Luis Seoane dende o exilio*. Prologueina eu, a petición do destinatario, quen puxo nas miñas mans 122 misivas, todas en galego, previamente traducidas por el. Desde agora, o corpus textual fiable é o sinalado na nota 2 do presente traballo. No volume de Edicións do Castro, no que aparece como autor Fernández del Riego, non figuran todas as cartas, e, ás veces, hai cartas algo incompletas.

empregaron, case sempre, o idioma castelán na súa relación epistolar. Non foron os únicos naquel tempo.

Como eran e que relación tiñan antes do 36 Fernández del Riego e Luis Seoane, os autores deste epistolario? Nunha recente alocución miña debruceime sobre a cuestión nestes termos:⁴

Francisco Fernández del Riego e Luis Seoane viviron nos anos da II República momentos de entusiasmo cívico, participando, en ocasións, nas mesmas tarefas culturais e políticas, ás que levaron o seu compromiso e o seu esforzo. Camaradas no galeguismo (“irmáns”, dicíase neses anos), camaradas na causa da cultura e devotos do ideario republicano, representaban moi brillantemente, na Compostela desas datas, aquel tempo de ilusión, que así o definiu Rafael Dieste. Ademais de compañeiros entusiastas na causa da República, na do galeguismo e na da cultura, foron colegas, moi próximos, na Facultade de Dereito, carreira que Seoane finalizou en 1932, e Del Riego, tres anos máis novo, en 1934. Licenciados ambos os dous, acollen o triunfo da Frente Popular de febreiro de 1936 cunha emoción especial e con fermosas perspectivas, que foron dinamitadas, como é ben sabido, a fins de xullo de 1936 por unha sublevación militar apoiada polos estamentos máis reaccionarios do país, xerarquía eclesiástica incluída, e coa colaboración moi eficaz de dúas potencias estranxeiras de réxime fascista: Alemaña e Italia.

Aquí as cousas, as novas circunstancias torcen a vida profesional e cívica dos nosos protagonistas de xeito moi diferente; Del Riego, xa destituído como profesor universitario de dereito civil, alístase, *a fortiori*, no exército de Franco, e Seoane, que, por sorte para el tamén tiña nacionalidade arxentina, emprende viaxe a Portugal fuxindo das intencións da Falanxe coruñesa. Xa en Lisboa, embarca rumbo a Buenos Aires onde se instala, tras graves dificultades, a fins de 1936. Seoane, ó principio con pseudónimo, loitará contra o Réxime de Franco coa espada afiada da súa pluma e co aguillón do seu lapis de debuxante, mentres Del Riego, en España, na chamada zona nacional, é un soldado de corazón republicano con uniforme franquista que ten que disparar contra posicións que defenden, xa coa espada da pluma, xa co lapis de debuxante, xa con ambas, Rafael Dieste, Arturo Souto, Juan González del Valle e Alfonso Daniel Rodríguez Castelao.

Finalizada a guerra en 1939, Del Riego decide probar fortuna en Vigo, onde, *pro pane lucrando*, nos primeiros tempos, desempeña mesteres moi diversos,

4 “Tres horas na vida de Francisco Fernández del Riego, en Vigo...”, lida en Vilanova de Lourenzá o 17 de maio de 2023. Reprodúcese no presente volume deste *Boletín* (Alonso Montero 2023).

desde colaborar nun periódico deportivo ou nunha revista técnica de asuntos pesqueiros ata impartir clases de Letras nalgún centro escolar con carácter, en certo modo, semiclandestino. Mentres, Seoane, en Buenos Aires, en territorio libre, segue a execrar a Franco e a gabar as virtudes do Réxime republicano. Nese período, non moi breve, de 1936 a 1946, Luis Seoane e Fernández del Riego, Del Riego e Seoane, non teñen noticias precisas nin amplas o un do outro. Franco separara as súas vidas aínda que non lograra arrefriar corazóns tan fraternos e fervorosos. (2023, pp. 393-394)

Verbo da relación entre estes dous intelectuais nas datas anteriores ó trágico verán de 1936, non é desaxeitado reproducir unhas liñas do propio Del Riego escritas no ano 2002:

Fomos el e mais eu compañeiros de estudos universitarios en Compostela alá polos primeiros anos trinta do século pasado. Compartimos preocupacións culturais e actividades reivindicativas na vida da Universidade. Formamos parte ámbolos dous, con outros compañeiros do mundo da cultura, do Comité de Cooperación Intelectual, que polarizaba daquela desacougos literarios e artísticos con afán anovador. Pasamos moitas horas de tertulia na imprenta Nós, colaborando con Ánxel Casal nas edicións que este ía tirando do prelo nun empeño tan idealista como xeneroso ó servizo do país propio. Coincidimos coas nosas firmas en reveladoras páxinas de publicacións periódicas nas revistas *Nós*, *Alento*, *Universitarios* e no xornal *Ser*. (2002, p. 17)

2. A PRIMEIRA CARTA DE DEL RIEGO (VIGO, 10 DE MAIO DE 1946) E A RESPOSTA DE SEOANE (BUENOS AIRES, 20 DE XANEIRO DE 1947)

É imprescindible reproducir enteira a carta inaugural deste epistolario.

Vigo, 10-5-1946

Sr. D. Luis Seoane

Mi querido amigo:

Aunque hace algún tiempo que perdí el contacto personal contigo, no por ello dejé de tener frecuentes noticias tuyas. Ahora te escribo con un objetivo concreto. Se trata de lo siguiente.

Con esta mesma fecha envíoo por correo aéreo, a la Federación de Sociedades Gallegas, un traballo para el Concurso literario de outubro, según las condiciones que señalan por medio de la prensa. El traballo, titulado *Cos ollos do noso espírito*, es una colección de breves ensayos literarios. Te agradecería, pues, que si te es posible enterarte de si ha llegado a poder de la entidad que organiza el concurso, me lo comuniqués para mi tranquilidad.

Nada máis por hoy. Afectuosos saludos a todos esos amigos y tú recibe el cordial abrazo de sempre de Fernández del Riego.

Francisco Fernández del Riego.

Sempre me sorprende a brevidade, o contido e o ton desta carta,⁵ a primeira que Del Riego lle escribiu, despois de dez anos de incomunicación, ó seu fraterno Luis Seoane. En realidade, semella unha especie de carta de negocios (de negocios literarios) cando parecía esperable, entre dous espíritos tan “irmáns” e tan fervorosos, unha carta á altura da emoción dun reencontro tan agardado. Seoane, sen dúbida, esperaba unha carta con outra música e con outra letra, tamén con moitas máis letras.

Debemos supoñer que as saudades de Seoane foron fondas, cada vez máis fondas, ó decatarse de que pasaban os anos (1939, 1940, 1941...) e non recibía cartas dos compañeiros ou das persoas veneradas. Son dramáticas estas datas: a primeira carta que recibe de Aquilino Iglesia Alvariño é do 28 de xuño de 1947; a de Carlos Maside, o admirado pintor, do 26 de agosto dese ano; a de Ramón Otero Pedrayo, do 26 de novembro; a de Ramón Piñeiro, do 17 de decembro de 1949; a de Domingo García-Sabell, espírito tan coincidente, do 8 de xuño de 1953, e a de Valentín Paz-Andrade, do 31 de outubro de 1954. Así pois, o silencio epistolar de Del Riego non foi o único: o artista exiliado non tiña quen lle escribise. Parafraseando a García Márquez, titulei a miña conferencia no Congreso Internacional sobre o Exilio Galego (Santiago de Compostela, 2001) “Luis Seoane non ten quen lle escriba”.⁶ Houbo, en efecto, grandes amigos que non lle escribiron, como Ánxel Fole, e outros, como vimos de ver, fixérono moi serodiamente. En calquera caso, a carta de Fernández del Riego de 1946 inicia os reencontros epistolares.

Luis Seoane recibe, con meses de atraso por deficiencias no enderezo, a carta do vello camarada, aquela prosaica carta. A resposta do exiliado, cinco veces maior en extensión, contén un parágrafo moi significativo:

5 Que eu publiquei por primeira vez no Limiar do libro citado na nota 3 (2002, p. 10).

6 O texto desa conferencia incorporeino á segunda edición do meu libro *As palabras no exilio. Biografía intelectual de Luis Seoane* (2002). A primeira edición saíra no ano 1994.

Tu carta constituyó un pequeno acontecemento cuando la tuve en mis manos y, *a pesar de que te referías concretamente al envío de una obra tuya*, ella fue leída por todos nosotros porque era algo así como la seguridade de vuestra amizade y ello nos causó a todos una gran alegría. Con ella tuvimos la certeza de que, a pesar del tempo, nuestros amigos, que recordamos constantemente, no nos habían olvidado. (20 de xaneiro de 1947; a cursiva é miña)

Na versión galega de Del Riego omítense as palabras ofrecidas por min en cursiva, proba evidente de que o tradutor era moi consciente do que esas palabras tiñan de denuncia, de amical denuncia. Quizais conveña sinalar que Seoane tardou catro meses en contestarlle ó vello amigo (recibira a carta en setembro), dato que non é irrelevante. Pero os espíritos grandes, sen deixar de chamar ás cousas polo seu nome, están por riba de certas pequeneces, e, na resposta, Seoane quere recuperar o amigo e o “irmán”, e, a través del, outros vellos amigos e “irmáns”. De aí palabras como estas: “Quisiera que esta correspondencia que comenzaste tú a entablar con esta carta peregrina⁷ que yo contesto hoy, se continuase entre nosotros...”. Ou estoutras: “¿Qué hacen los amigos comunes? [...] Deseo mantener correspondencia con vosotros, saber de todos”.

Lendo con atención este inxente epistolario, axiña concluímos que Seoane recuperou o verdadeiro Del Riego e que este nunca atopou no camarada arxentino as reticencias que non foi capaz de omitir na súa primeira resposta. Este grandioso epistolario, escrito por espíritos vehementes, está atravesado pola amizade fonda, pola irmandade e polo fervor, e, en canto ó seu valor informativo, a riqueza de noticias, sobre todo nas cartas de Seoane, é realmente asombrosa. Xa nesta súa primeira carta lle fai chegar estes datos:

De nuestra vida os suponemos enterados por [Rodolfo] Prada. Hemos trabajado mucho, con suerte y sin ella, de cualquier manera, haciendo de todo, pero tratando en cada momento de hacer honor con nuestra conducta y labor a Galicia. [Arturo] Cuadrado y yo hemos fundado dos editoriales dedicadas a publicar, en parte, libros gallegos, idea que tuvimos que abandonar por falta de eco en la emigración, no sin antes publicar unos cincuenta libros que, por lo menos, quedarán y darán idea de nuestra permanencia en ésta.

En efecto, Rodolfo Prada —amigo, protector e mentor de Castelao— estivera en Galicia había pouco e informara, sen dúbida, sobre as actividades galeguistas

7 O adxectivo “peregrina” é porque a carta pasou por varios enderezos, razón da súa tardanza (de maio a setembro).

de Buenos Aires e os seus protagonistas. Pero Del Riego, o máis erudito nestes mesteres, tiña noticia moi pobre do feito, promovido e auspiciado polo propio Seoane, como confesará algún tempo despois nalgunha carta. Non había, por tanto, hipérbole cando o noso exiliado lle comunicaba que, antes de 1948, publicaran "unos cincuenta libros". Debo, pola miña parte, facer unha incursión moi parcial, na actividade como editor de Luis Seoane: *Aires da miña terra* de Curros (Emecé, Biblioteca Gallega, 1940); *Queixumes dos pinos* de Pondal (Emecé, Dorna, 1940); Manuel Antonio, *De catro a catro*, coa tradución castelá de Rafael Dieste (Emecé, Dorna, 1940); *Poesía gallega medieval* (Emecé, Dorna, 1940); *Cancionero popular gallego*, compilado por José Pérez Ballesteros (Emecé, Dorna, 1942); *Follas novas*, de Rosalía de Castro (Emecé, Dorna, 1943)... Tamén editou ou reeditou volumes en castelán implicados, dun xeito ou outro, nunha lectura galeguista de Galicia: *Los precursores* de Murguía (Emecé, Hórreo, 1940); *En las orillas del Sar*, de Rosalía de Castro (Emecé, Dorna, 1941); *Estudio sobre el origen y formación de la lengua gallega*, do padre Sarmiento (Nova, col. Camino de Santiago, 1943); *Adolescencia*, de Ramón Otero Pedrayo (Nova, col. Camino de Santiago, 1944)...

Esta relación é unhas mostra breve dos volumes editados ou reeditados por Luis Seoane en galego ou en castelán. Dos primeiros, non omite os tres grandes clásicos do XIX (Rosalía, Curros, Pondal) e o poeta máis "clásico" do século XX, Manuel Antonio (en pulcra edición bilingüe de Rafael Dieste), ademais de dúas colectáneas que nos ofrecen as pezas clásicas da nosa poesía medieval e as da poesía popular da tradición oral. Tales reedicións permítennos afirmar que o exilio exterior, da man de Luis Seoane, estaba salvando, na historia editorial, o discurso literario en lingua galega, pois contemporaneamente producírase na Galicia do exilio interior o silencio das musas vernáculas. Sabido é que, entre 1936 e 1947, na Galicia da Terra, non se imprimiron libros en galego dignos de tal nome. Pero na diáspora, concretamente en Buenos Aires, estaba a man esforzada e a conciencia histórica de Seoane para facer chegar ós emigrantes galegos e á minoría culta da Arxentina non só os libros mencionados senón títulos que eran unha indagación na peculiaridade cultural de Galicia, como *Los precursores* ou *Origen y formación de la lengua gallega*. Hai máis títulos, en galego e en castelán, para quen queira afondar no labor orixinal e sagaz do editor Luis Seoane.⁸

Seoane, que non era amigo de adornarse con plumas alleas, cita como colaborador seu a [Arturo] Cuadrado, e faino con inmensa xenerosidade. Cuadrado, alacantino afincado moi novo en Compostela (onde se coñeceron), axudou lealmente (era republicano e autonomista) en tarefas de imprenta e distribución, mais

⁸ Ver, no meu libro sobre Seoane, as táboas co inventario dos libros publicados na Arxentina, en moitos dos cales está a man ilustrada e oportuna de Seoane (1994, pp. 151-161).

a mente creadora (para escoller autores e títulos, para denominar as coleccións...) era a de Luis Seoane, antes e despois de 1946.⁹

Resulta que a figura de Luis Seoane —o pintor, o gravador, o poeta, o ensaísta...— agrándase, na historia da cultura galega, se temos en conta a súa condición de editor, de editor imprescindible para entendermos a cultura literaria de Galicia de 1936 (textos antifranquistas) a 1970. Ás veces comprometeuse con ese labor (en detrimento doutras ocupacións intelectuais) consciente de que o facía *in partibus infidelium* ou, dito coas palabras da súa primeira carta a Del Riego, sen “eco en la emigración”. Nesa carta, tan esperada por Del Riego, tamén lle comunica que o seu libro, *Cos ollos do noso espírito*, fora premiado pola Federación de Sociedades Gallegas, que o publicaría no ano 1949. Dáse a circunstancia que se trata do primeiro libro (édito) de Fernández del Riego.

SEGUNDA PARTE

1. DA ACTIVIDADE POLÍTICA E CULTURAL DO GALEGUISMO NA TERRA E EN BUENOS AIRES NOS PRIMEIROS ANOS DA POSGUERRA

I

É ben coñecido que a inactividade do Partido Galeguista, como organización, foi total nos tres anos da guerra civil (1936-1939), e tamén de abril de 1939 ó verán de 1943. Certamente, era extremadamente difícil facer política clandestina nestes sete anos e sumamente perigoso para os militantes. Naquel tempo e naquel clima de terror, nin sequera un partido tan poderoso coma o PSOE se organizou como clandestino. Finalizada a guerra civil, os partidos políticos atopáronse cunha realidade moi preocupante: a evolución da segunda guerra mundial era cada vez máis favorable ós intereses do Réxime de Franco. En efecto, o exército alemán, as tropas nazis, parecían invencibles. Abonda con botar unha ollada ó mapa de Europa para decatármonos de que o exército hitleriano antes de 1943 ocupara a case totalidade de Europa, e no caso da oriental estaba ás portas de Leningrado e de Moscova. Para os políticos antifranquistas era non só un tempo de terror (cadea, torturas, abusos...) senón un tempo de desesperanza e non se albiscaba un horizonte de mellora.

⁹ Quizais a colaboración intelectual de Cuadrado foi maior na concepción e desenvolvemento da colección poética *Botella al Mar*, dos últimos anos de Seoane.

Agora ben, o 2 de febreiro de 1943 prodúcese un punto de inflexión no acontecer da guerra mundial: é o día no que o Exército Vermello controla totalmente a cidade (simbólica) de Stalingrado e detén o avance, que parecía imparable, do exército nazi. Poucas semanas despois, o exército soviético vence o alemán nunha batalla de asombrosas proporcións, a de Kursk, a batalla máis numerosa en carros de combate da historia. Con ela, a estratexia da Unión Soviética culminaba a acción iniciada en Stalingrado. Desde marzo a abril de 1943, a primavera é un feito no mundo para a causa dos Aliados e un fortísimo quebranto para a coalición nazi-fascista: a Alemaña de Hitler era vencible. Eu tiña quince anos e lembro con precisión —e non sen emoción— o ollar e certos xestos nalgúns antifranquistas do Ribeiro, especialmente o señor Petouto (Antonio Villar García), canteiro, unha especie de comunista das silveiras, moi botado para adiante ás veces. Cóntase —así o oín eu— que, en certa ocasión, en Ribadavia, foi capaz de dicirlles a uns falanxistas daquela vila, ata daquela moi faltóns e agora unha miguíña prudentes, que os tanques rusos ("os nosos tanques", noutra versión) non tardarían en chegar a Berlín, e, se cadra, a Madrid. A hipérbole do señor Petouto non carecía de sentido: o destino de Franco estábase escribindo, dalgún xeito, aló moi lonxe, na estepa rusa.

Detéñome un pouco neste acontecemento, o de Stalingrado, verdadeiramente histórico e maiúsculo, para opoñerme, non sei con que éxito, a tantas e tantas páxinas da historiografía na que abundan os autores obsesionados coa idea de que a gran derrota nazi tivo o seu inicio o 6 de xuño de 1944, cando os Aliados occidentais desembocaron en Normandía. En realidade, non se entende Normandía sen Stalingrado, case ano e medio antes. Alemaña, co avance soviético, estaba moi debilitada, tanto que nese período xorden voces, nos cadros político-militares do III Reich, dispostos a pactaren con Occidente, pois o perigo para o mundo —argumentaban estes estratergos— era a Unión Soviética e o comunismo.

Xa aquí non debo omitir o que pensaba da guerra mundial un galeguista, daquela moi novo, que non tardaría en ser a gran cabeza reitora da galeguidade durante moitos anos: Ramón Piñeiro. Del son estas palabras:

Así pasaron máis de dous anos ata que, no outono de 1942, o mariscal Montgomery derrotou ao Africa Korps e aos italianos no norte de África e a guerra pareceu cambiar de signo, *como se confirmará ao ano seguinte*. Nese momento chegamos [os galeguistas] á conclusión de que a guerra aínda podía durar moito tempo, pero que os alemáns, durase o que durase, xa non a gañarían. Entón foi cando empezamos a pensar que a derrota de Alemaña supoñía tamén a derrota de Franco e que *ese feito nos obrigaba a prepararnos*. (Piñeiro 2002, pp. 61-62; as cursivas son miñas)

Un home da intelixencia e da cultura de Ramón Piñeiro non debería silenciar o decisivo papel protagonizado pola Unión Soviética nos primeiros meses de 1943, magnificando, asemade, a acción liderada polo mariscal Montgomery no norte de África, acaecida, por certo, cando xa se iniciara a batalla de Stalingrado, ou sexa, cando o avance de Hitler cara ó trigo de Ucraína e o petróleo de Acerbaixán sufrira un atranco definitivo. É certo que Piñeiro, tras referirse á campaña británica en África e deducir que “a guerra pareceu cambiar de signo”, engade “como se confirmará ao ano seguinte”. Esta puntualización temporal só se pode referir ós éxitos militares soviéticos dos primeiros meses de 1943, que Piñeiro, máis anglófilo que rusófilo, non explicita.

Desde 1943, a actividade do líder intelectual do galeguismo vai estar moi marcada polas súas reticencias cara ó comunismo, cara ó Partido Comunista de España, único partido que, como organización clandestina, nunca deixou de loitar contra o franquismo, non só nos ámbitos obreiros senón tamén liderando unha experiencia nova, a das guerrillas nas montañas de Galicia; “no llano e no monte”, como aclara, no seu galego, Camilo de Dios, o máis novo dos guerrilleiros galegos.

Volvéndonos ás actividades galeguistas, foi no verán de 1943 (medio ano despois da vitoria de Stalingrado) cando algúns nomes importantes do galeguismo de preguerra se reuniron en Coruxo (Vigo), na casa de Francisco Fernández del Riego, un dos homes máis comprometidos coa causa, para reconstituíren o Partido Galeguista e actuaren. Actuaron, na clandestinidade, porque eran moi conscientes de que chegara a hora de facelo: os Aliados tiñan a iniciativa da guerra e os Aliados, na hora da vitoria, serían decisivos para derrocaren a Franco, caudillo dun Réxime que chegara ó poder pola poderosa axuda de Mussolini e Hitler, responsables máximos do máis grande conflito bélico da historia.

Os galeguistas, como outros partidos, non ignoraban que o éxito, en España, dos Aliados dependería en parte do labor de oposición que os partidos clandestinos fixeran, e sabían moi ben, ó mesmo tempo, que os partidos que non contribuíran ó derrocamento de Franco ían ter nula ou irrelevante presenza na constitución do réxime democrático posfranquista. O novo Partido Galeguista, que era moi consciente desta eventual situación, trazou o organigrama do partido reconstituído e nomeou secretario político a Ramón Piñeiro, quen asumiu esa responsabilidade, a máis importante e arriscada naquela circunstancia histórica. Piñeiro era, daquela, estudante de Filosofía e Letras na Universidade Central, de 28 anos e irmán que tiña o respecto, cando non a admiración, de todos os membros do partido. Xa en 1934, don Ramón Otero Pedrayo dixera del: “Hai un rapaz en Lugo [un rapaz de 19 anos] que é un verdadeiro Erasmo”. É o Otero Pedrayo que en abril de 1950 escribiría que era “a mente máis rexa e nova das nosas”.

Formaban o Comité Executivo o vello arquitecto Manuel Gómez Román (co título de secretario xeral, que é o que era en 1936), Xosé Meixide, Cesáreo Saco, Xaime Isla Couto e Francisco Fernández del Riego, responsable das actividades co exterior. Pero o home que entregou todos os seus traballos e todos os seus días á nova causa (falando, convencendo, viaxando, expoñéndose...) foi Ramón Piñeiro.

Piñeiro conectou en Madrid, en Barcelona, en Santiago, coas forzas políticas máis afíns ó seu proxecto político: nacionalistas vascos, nacionalistas cataláns, anarquistas... En Madrid descubriu un irmán da alma na persoa de Fermín Penzol, rexistrador da propiedade, quen, desde 1946 (xa no cárcere Piñeiro) o substituíu nas tarefas de secretario político. Cómpre non omitir que, desde fins de 1944, o mesmísimo don Ramón Otero Pedrayo, catedrático destituído desde 1937, de 56 anos, figuraba no organigrama co posto, máis que simbólico, de “letrado asesor”.

Hoxe é ben coñecida a actividade política de Piñeiro fóra de España, en Francia, onde chegou clandestino para propoñer a Castelao como ministro (sen carteira) no Goberno republicano do exilio que presidía, en París, José Giral, proposta que tivo éxito malia as dificultades políticas e doutra índole coas que bateu. Foi a comezos de 1946, e, xa en Madrid desde finais de marzo dese ano, o 9 de abril acode a unha cita ó café Pidoux con algúns membros da ANFD (Alianza Nacional de Fuerzas Democráticas) para informalas “das xestións realizadas en París”. A policía, que viña perseguindo un militante da CNT, irrompeu no café e detivo todos os membros daquel xuntoiro. Sábese que intentou fugarse, sen éxito (por recibir un tiro nunha perna), o anarquista de Vilagarcía de Arousa Juan García Durán, nome de guerra de Luís Costa García. A policía ó día seguinte rexistra a pousada na que residía Piñeiro, na que atopou documentación moi comprometedor, que implicaba tamén a dous galeguistas de Monforte, os irmáns Camilo e Cesáreo Saco, ademais do nacionalista vasco Koldo Mitxelena. Trasladáronos á Dirección General de Seguridad, onde xa estaba Ramón Piñeiro. Coñecido é o periplo carcerario de Piñeiro durante tres anos (1946-1949): Alcalá de Henares, Ocaña e Yeserías. Nas prisións, Cesáreo Saco e Ramón Piñeiro dan charlas ós reclusos galegos, aquel de gramática galega e este de cultura e historia de Galicia. Piñeiro, ós dous ou tres meses de “residir” no cárcere de Alcalá, informa (vía clandestina) ós “queridos irmáns”:

[...] pregáronnos que désemos algunha conferencia explicando as características dos nosos problemas e as razóns das nosas reivindicacións [...] aquí hai arredor de 40 galegos [...] funciona unha clase diaria de gramática galega a cargo de Cesáreo [...] tódalas semanas se dan conferencias en galego [...] resulta

verdadeiramente emocionante ollar o fondo e sincero entusiasmo con que tratan de coñecer todo o interesante que Galicia pode ter para os seus fillos...¹⁰

Nas *Memorias*, Piñeiro é un pouco máis explícito verbo da “docencia” de lingua galega no cárcere de Alcalá: “[Cesáreo Saco] profesor de gramática galega a uns corenta compatriotas que cumprían condena con nós en Alcalá de Henares, case todos comunistas [...] unha comisión representativa das forzas políticas lle pediu que dese tamén clases de gramática castelá.” Os “alumnos” de Cesáreo Saco viviron unha experiencia insólita: a emoción de saber que o idioma deles, subestimado na escola cando cativos, era susceptible de ser explicado, coma se do castelán se tratase. Tales alumnos, conscientes da valía do profesor, tamén solicitaron seren adoutrinados en gramática castelá, saber que podería ser útil cando saísen da prisión. Debemos engadir que Cesáreo Saco xa exercera de profesor, para os reclusos, na prisión da Coruña nos anos da guerra civil. Quizais foi el, na historia da humanidade, o primeiro en impartir clases de lingua galega, feito que merecía un ensaio se temos en conta o perfil político deste profesor: alguén que foi privado de liberdade por defender entre outras cousas os dereitos escolares do seu idioma e a quen as circunstancias da vida lle regalaron unha “cátedra” dentro da prisión, para impartir unhas clases que, fóra dos muros desa prisión, estaban prohibidas e perseguidas. O mesmo lle aconteceu a Ramón Piñeiro, anos despois, no cárcere de Alcalá cando explicaba, en idioma galego, leccións de historia e de cultura galegas.

Nestes anos (de abril de 1946 a marzo de 1949), Piñeiro descobre na prisión as súas virtudes de profesor convincente ante grupos de poucas persoas. Todos os que o tratamos sabemos que nunca foi un brillante orador *coram populo* e si unha voz persuasiva e moi eficaz na conversa. Vivindo esas experiencias, afirmábase cada vez máis na idea de que chegara a hora de administrar os esforzos dos galeguistas letrados na tarefa de crear e facer chegar á xente libros, opúsculos e revistas que falasen do país galego (da lingua, da literatura, da historia...). Deste xeito, aínda coa prudencia que impuña a férrea ditadura de Franco, algunhas persoas serían conscientes de que se retomaba (en parte) o discurso intelectual tronzado no verán do 36 e de que non morrera a esperanza. Non se trataba só de literatura (escribir e editar), senón tamén de algo cualitativamente moi valioso: falar en privado. Fíxoo, de xeito maxistral e durante anos, o propio Piñeiro, e fíxoo no seu domicilio da rúa Xelmírez 15, 4º (en Santiago), cátedra extraoficial pola que pasaron, desde 1951, Isidoro Millán, Xesús Alonso Montero, Manuel Vidán Torreira, Xosé M. Beiras, Gonzalo R. Mourullo, Xosé Manuel López Nogueira, Ramón

10 Carta exhumada por Miguel Barros Puente na súa tese de doutoramento (2008, p. 482).

Lugrís, Ángel Blanco Losada, Xosé L. Méndez Ferrín, Ramón Lorenzo, Xosé L. Franco Grande, Xohana Torres, Manuel María, Uxío Novoneyra, Pilar Pereira, Antonio Concheiro Caamaño, Salvador García Bodaño, Arcadio López Casanova, Antón Santamarina, Carlos Casares etc. Habería que engadir os “alumnos” epistolares, entre eles Basilio Losada Castro e Xosé Luís Allué Andrade. A prédica oral foi determinante na configuración intelectual do galeguismo constituído arredor de Piñeiro entre 1950 e 1960: o galeguismo de Galaxia, hexemónico en Galicia nesa década e algúns anos despois. Por conseguinte, os homes da xuntanza de Coruxo do verán de 1943 e que reconstituírían o partido nesa data acertaran na súa decisión de abandonaren a loita política e comprometérense cunha acción cultural que, alá no fondo, tiña unha clara dimensión política, feito advertido polas autoridades do Réxime que non aforraron atrancos e prohibicións ó labor editorial de Galaxia desde que publicou, en 1951, os primeiros libros.

II

O galeguismo político de Buenos Aires, que sabe, como os “irmáns” de Galicia, que Hitler vai perder a guerra, tamén se organiza e mobiliza, e funda o Consello de Galiza, institución que pretendía herdar o espírito e o patrimonio do Estatuto de Autonomía de Galicia, plebiscitado na Terra o 28 de xuño de 1936, vinte días antes da sublevación contra a República. Cómpre precisar que esta iniciativa data do 15 de novembro de 1944 e que foi formalizada nun acto solemne fóra da Arxentina, en Montevideo, pois as leis arxentinas non consentían actos políticos desta natureza no seu territorio. En calquera caso, debemos reparar na cronoloxía: a creación do Consello prodúcese despois de Stalingrado e Kursk, incluso bastante despois da reconstitución na Terra do PG. Alguén podería pensar que a nova institución non só foi unha resposta ante o debilitamento militar dos países fascistas (Alemaña e Italia) senón unha especie de advertencia ós galeguistas do interior, neste momento liderados, en realidade, por Ramón Piñeiro. Hoxe coñecemos ben a documentación, sobre todo epistolar, na que Piñeiro e outros camaradas fixeron saber a Castelao, o verdadeiro “inventor” do Consello de Galiza, que eran eles (Piñeiro, Gómez Román, Del Riego, Xaime Isla...), radicados na Terra e en contacto aberto ou clandestino coas voces do país, os chamados a lideraren a acción política para situaren axeitadamente a posición galeguista o día en que Franco fose deposto. O grupo de Piñeiro, que admiraba a Castelao (o artista, o escritor, o concienciador...) sempre foi bastante crítico con certas actuacións políticas súas. Mesmo se chegou a dicir que o gran Castelao sempre tivo á súa beira un mentor político, Valentín Paz-Andrade antes da guerra civil e Rodolfo Prada no exilio porteño.

Rodolfo Prada, que merece unha meditada biografía (1892-1980), é un emigrado que foi clave mesmo na vida cotiá de Castelao e dona Virxinia. Foi el quen xestionou a entrada do líder galeguista na Arxentina de 1940, feito para o que houbo que desmontar atrancos consulares derivados da sona esquerdista e frentepopulista que tiña cando se instalou en Nova York, onde camaradas seus, como Ramón Suárez Picallo e Ernesto Guerra da Cal, o tacharon de comunista. Prada e un reducido grupo de irmáns residentes en Buenos Aires foron os que pagaron o alugueiro do apartamento no que Castelao e dona Virxinia viviron desde 1940 (agás o ano de estanza en París, agosto de 1946 a agosto de 1947). Dona Virxinia, falecido o seu home, seguiu ocupando o apartamento, sempre atendida, con xenerosidade, respecto e agarimo, pola familia de Rodolfo Prada.

Hai que sinalar que entre os protectores de Castelao non todos tiñan a riqueza espiritual de Prada, aínda que algún, como Manuel Puente, dispuxese de moitos máis recursos económicos. Habería que citar neste grupo a Manuel Pedreira Rumbo, Moisés da Presa, Bieito Cupeiro e Xosé Bieito Abraira. No presente epistolario, en varias ocasións, Luis Seoane fala “dos Abrairas” con non moita estima. Estes galeguistas, moi devotos de Castelao, reuníanse á hora do café no Centro Orensano, na Irmandade Galega, xuntoiro que, dalgún xeito, se propuña representar o Partido Galeguista neste lugar de diáspora. Alí toma café Castelao con Puente, Prada, Abraira... Alí evocan Galicia, alí programan os números d’*A Nosa Terra* (revista exiliada)... Fóra do Orensano hai outras *tertulias*, outros faladoiros de galegos non alleos a Galicia pero cunha visión das cousas notablemente distinta. Castelao, tan protexido e agarimado polos seus contertulios, tivo que sentirse, en moitas ocasións, un pouco secuestrado, cuestión sobre a que volveremos. O certo é que Castelao tomou centos de cafés no Orensano con “irmáns” que moi pouco ou nada lle podían achegar, agás as sensatas opinións sobre temas moi concretos de Rodolfo Prada, quen mellor o entendía.

III

Existía en Buenos Aires, no número 825 da avenida de Mayo, o café Tortoni, un café mítico desde había anos. Ás súas *tertulias* levara o encanto da súa palabra e do seu talento Federico García Lorca no tempo en que residiu na capital arxentina (1933-1934). Finalizada a guerra civil española, preclaros exiliados republicanos dábanse cita no Tortoni á hora do café *post prandium*, esa hora na que os españois do universo das artes e das letras conversan ou discuten sobre os seus mesteres e, na situación posterior a 1939, conversan ademais sobre política e tratan de arranxar o mundo.

Son os exiliados que, nun principio, non desfizeran as maletas, convencidos (ou querendo convencerse) de que o Réxime de Franco sería efémero, ata que a realidade lles fixo ver que chegara a hora de baleiralas. Ilustres republicanos galegos, desde os inicios do exilio, asistían no Tortoni a un faladoiro que foi memorable no seu tempo: o pintor e escritor Luis Seoane, o pintor Manuel Colmeiro, o poeta Lorenzo Varela, o pedagogo Xosé Otero Espasandín, o escritor Rafael Dieste, o médico Antonio Baltar (que fora profesor en Compostela), o profesor Xosé Núñez Búa, o editor Arturo Cuadrado, o fotógrafo Pepe Suárez e unha muller chamada Carmen Muñoz Manzano, inspectora de ensino primario e esposa de Dieste. A ese faladoiro asistían famosos exiliados non galegos (Rafael Alberti, Guillermo de Torre, Francisco Ayala...) e un intelectual arxentino moi amigo de Seoane, Norberto A. (rrentino) Frontini, esposo da célebre recitadora Mony Hermelo, que actuara en Compostela no ano 1932. O perfil político dos contertulios galegos distaba, notablemente, do perfil dos asistentes ó café do Centro Orensano: Lorenzo Varela era —ou fora— militante do PCE (e comisario político na guerra de España); Colmeiro, moi prosoviético; Seoane e Baltar, moi lonxe do anticomunismo; Otero Espasandín (que está á espera dunha gran biografía), home dunha concepción tan esquerdista que aínda hoxe nos sorprende o seu libro *El gran tablero del mundo* (1947); Núñez Búa, o menos radical (dirían "os Abrairas"), que era o único interlocutor eficaz entre o Tortoni e Rodolfo Prada... Dos extragalegos, comunista era Alberti, marxista Frontini... De feito, os espíritos máis limitados do Orensano, case todos, consideraban o faladoiro do Tortoni "un niño de roxos". Calquera deles era un "rabanito", apelativo que aínda me aplicaron a min en 1969, cando fun convidado pola Federación de Sociedades Galegas, entidade, para eles, desde sempre, gobernada ou condicionada polos comunistas, "os rabanitos", diría Abraira.

É significativo que Castelao non fose contertulio habitual do Tortoni, onde, como mínimo, departiría con contertulios moi versados en arte e literatura, dúas das súas mellores dimensións. Sabemos de boa fonte que nos seus anos porteños só nunha ocasión tomou café cos habituais do Tortoni e tamén sabemos que, nese día, fixo as delicias dos asistentes contando sucesos da súa infancia na Pampa. O episodio remítenos, de novo, ós contertulios do Centro Orensano, sede do seu "secuestro".

Pasan os anos, e os homes firmes e máis comprometidos cunha concepción progresista de Galicia, Luis Seoane e Antonio Baltar, fundan, o 22 de xuño de 1956, na capital arxentina, AGUEA (Agrupación Gallega de Universitarios, Escritores y Artistas). Xa non residían na Arxentina Xosé Otero Espasandín e Manuel Colmeiro. Incorporáranse a esta agrupación, como profesores, Alberto Vilanova, exiliado dunha segunda fornada, e Ramón de Valenzuela, que aínda non milita

no Partido Comunista, ó que se afiliará, coa súa muller, María Victoria Villaverde, en 1962 despois de colaboraren varios anos cos “rabanitos” da Federación de Sociedades Gallegas. AGUEA organizou, nos seus tres anos de vida (1956-1959), clases de lingua, literatura, historia e xeografía de Galicia, ás que asistiron emigrantes (Xosé Neira Vilas) ou fillos de emigrantes (Antonio Pérez Prado).

2. DOUS FEITOS MOI SIGNIFICATIVOS PROTAGONIZADOS POLA DIÁSPORA GALEGA E ABORDADOS NAS PÁXINAS DESTE EPISTOLARIO

2.1 PRIMEIRO CONGRESO DA EMIGRACIÓN GALEGA (BUENOS AIRES, 1956)

Este foi o título e así se titularon as actas¹¹ que recollen as intervencións orais e escritas do elevado número de participantes procedentes de bastantes países da nosa diáspora (Arxentina, Uruguai, Estados Unidos, México, Cuba, Venezuela...). Tamén estiveron presentes, moi presentes, as voces de Galaxia, daquela (e anos antes) moi vencelladas ó grupo “dos de Daniel”, que así son chamados neste epistolario os galeguistas devotos de Castelao (finado en 1950), e que foi o grupo que ideou, deseñou e organizou o Congreso, coincidindo co centenario do famoso Banquete de Conxo (1856-1956).

A proba do papel decisivo xogado “polos de Daniel” (ou “os Abrairas”, cunha expresión menos seria) témola no folleto anunciatorio do Congreso, que consigna, na súa primeira páxina, a “Comisión organizadora do Primeiro Congreso da Emigración Galega” e na que figuran, entre quince nomes, estes seis: Manuel Puente (presidente), Perfecto López (vicepresidente), Francisco Regueira (segretario xeral), Xosé B. Abraira (segretario de organización), Manuel Martínez Lamela (pro-tesoureiro) e Rodolfo Prada (vocal). Hai outros do grupo en postos menos relevantes.

Titulan o texto editorial: “O centenario do mentado Banquete de Conxo e o seu precursor siñificado na historia política, social e cultural de Galiza”, título que, tratándose destes organizadores, lle confire ó célebre xantar da carballeira de Conxo unha significación galeguista, significación esbozada en dúas páxinas de *Sempre en Galiza* (1944) de Castelao, único mentor deste grupo.

11 O título completo na cuberta é: *Primeiro Congreso da Emigración Galega. Documentación. Crónicas. 1956. Buenos Aires*. Editouse, en realidade, en novembro de 1959 en Artes Gráficas Alfonso Ruiz. No copyright consígnase Editorial “Nós”. Existe edición facsímile do Consello da Cultura Galega (2006). O 1956, que consta na cuberta, refírese ó centenario do famoso Banquete de Conxo (marzo de 1856), feito histórico que o Congreso homenaxeou.

No epistolario, as cartas de Seoane dirixidas a Del Riego, un dos homes máis esenciais da fratria galaxiana, son críticas, moi críticas, ás veces acedas, co Congreso, organizado polo grupo galeguista de Buenos Aires co que Galaxia tiña tan boa relación. É elocuente a primeira carta sobre o tema (21 de maio de 1956):

Acabo de recibir ahora mismo tu carta y me apresuro a contestar a tu pregunta sobre el Congreso. Sobre esto te escribía en mi anterior y luego rompí y rehice la carta porque suponía que no debía escribiros algo en que, de alguna manera, podríais, los que estáis ahí, haber tenido intervención y, aunque dolido, pensaba tomar una actitud personal disidente.

Despois de explicar os motivos do seu rexeitamento, faille esta reflexión:

Juegan aquí con vuestros nombres como es posible ahí jugaron con los nuestros y en otros países con los de todos nosotros y creo que debemos de terminar con esto. Y lo malo es que en un lado y en otro suponen unos y otros que estamos complicados por intereses bastardos.

Téñase moi en conta que esta carta de Seoane a Del Riego denuncia as eivas do Congreso antes de que este se celebrase, que foi entre o 21 e o 29 de xullo de 1956.¹² Seoane, na carta que vimos de transcribir, anterior en dous meses á inauguración, coñece ben o programa e os nomes da comisión organizadora, publicitados na prensa e, sobre todo, en dous folletos dos que existen exemplares na Biblioteca Penzol; tamén sabe, por estas fontes, que "os Abrairas", responsables máximos do acontecemento, non contaron co seu grupo, co de Seoane, o que formula deste xeito "Este Congreso, tal como se proyecta, es un disparate. Un disparate que comienza por ofender a los intelectuales que aquí residen manteniéndoles al margen de él". Noutro parágrafo adiántalle a Del Riego: "hace falta establecer una mayor comunicación entre nosotros todos y unirnos. Aquí creo que después de esto vamos a hacerlo".

E meu dito, meu feito: un mes despois, os intelectuais marxidados crearon AGUEA, concretamente o 22 de xuño de 1956, un mes antes, polo tanto, da inauguración do Congreso. Quen consulte as actas do mesmo decatarse de que acolleu dous informes subscritos por AGUEA: "Encol dun Museo circulante de fotografías de arte, dibuxos e grabados" (sábese que foi redactado por Seoane) e "A emigración galega e a cultura". Deste xeito, ante a opinión pública, os

12 A primeira sesión foi o 21 de xullo, pero a inauguración oficial e solemne celebrouse o 25, que era o Día de Galicia.

intelectuais, con este xesto unitario, non quedan mal, e os organizadores, publicando os traballos dos non convocados para a definición e deseño intelectual do Congreso, quedaron mellor.

Xa finalizado o Congreso, Seoane comunícalle a Del Riego:

Esta es la tercera vez que te escribo en estos días. Las dos primeras cartas las he roto luego de escritas. Me pareció imprudente enviarlas hablándote de problemas que se refieren a esta colectividad, de los supuestos dirigentes que la enturbian, estando tú y todos tus amigos tan lejos de ella. Eran cartas largas y amargas, nacidas de una realidad que vosotros conocéis a medias y no podéis, por eso mismo, comprender suficientemente, de la actitud de algunos, realmente estúpida. Al amparo, sin embargo, del Congreso, que terminó con la petición pintoresca de Abraira de declarar traidores a Valle-Inclán y la Pardo Bazán, con el consiguiente escándalo [...] Las nuestras [as mocions de AGUEA] fueron presentadas a través de las delegaciones de Centro América y de Estados Unidos, pues no fuimos invitados [...] Estuvimos presentes a última hora por la presión y amenaza de retirarse todas las delegaciones del exterior y la intervención fundamental de Tobío. (7 de setembro de 1956)

Lois Tobío, exiliado residente en Montevideo, diplomático de profesión na República, mobilizou, con eficacia, as palabras persuasivas pertinentes, e Seoane e os seus non se retiraron da actividade congresual. Sáibase que Tobío fora consultado, nalgúns aspectos, antes da programación definitiva do Congreso.

Séndomos rigorosos, cómpre sinalar que a declaración de Abraira (Valle e dona Emilia, traidores) non foi recolleita nas actas, publicadas tres anos despois. Faise nela un resumo doutras partes da súa intervención:

Pasa logo o señor Abraira ao tema en debate, referíndose, especificamente, ao Idioma galego e ao seu uso obrigatorio pra todol-os bos galegos, e mui especialmente pr'os nosos inteleituales. Cando se fala ou se escribe en castelán, pra galegos i-entre galegos, ou sobre temas referintes a Galicia, estase nos bordes de traicionar a Patria. (Prodúcense rumores na sala, e varios delegados demandan o uso da verba). [...] Sostén que nas institucións galegas, nas súas correspondencias e comunicacións, así como nas súas asambleias, debe usarse, obrigatoriamente, o idioma galego. E o mesmo debe facerse nas correspondencias dos galegos entre si, e nas que mandan á Patria, aos e familiares, pra que o idioma teña vivencia e pervivencia entre os galegos, como primeiro elemento da personalidade de Galicia, e do seu esprito i-en total-as manifestacións do seu vivir integral e cotidián. (1959, p. 31)

Non debemos omitir que, no inicio da súa alocución, Xosé Bieito Abraira comezou:

pedindo un voto de aprauso pra un dos mais xenerosos e desintresados proteitores da Cultura Galega; Don Manuel Puente, entre cuias obras en tal senso figura a edición pol-a sua conta da gran "Historia de Galicia", escrita e dirixida por esgrevias figuras de Galicia, e entregados xa os prelos os primeiros orixinales. Delegados e público tribútanlle a Don Manuel Puente un afervoadado, longo e cordial aprauso. (1959, p. 31)

Se estaba nesta sesión Luis Seoane, supoño que acollería os ditirambos de Abraira con moi pouco entusiasmo. Seoane sempre foi moi crítico co Manuel Puente mecenas da cultura galega. Vexamos, cronoloxicamente, os xuízos que verte sobre el neste epistolario:

- a) Se celebró estos días pasados el banquete a Puente. Núñez Búa, otros amigos y yo no hemos asistido a él y nos sorprendió la noticia de que de ahí algunos amigos habían enviado telegramas de adhesión. Están apoyando de esta manera la ingenuidad y la torpeza de unos pocos. Todo esto es muy complicado. Apoyan también la "viveza", como se dice aquí, de esos pocos. [...] las gentes que organizaron la farsa a que antes me refiero [...] (13 de xuño de 1951)

Del Riego, na resposta, confesa:

Yo sabía del banquete de Puente. Lo que me dices sobre el particular me sorprende, porque yo estaba completamente despistado. Tenía la creencia de que era un mecenas de nuestra cultura, y, por lo visto, no es así. (23 de xuño de 1951)

- b) En el caso del Sr. Puente, no existe hasta la fecha tal mecenazgo, casi todo es puro deseo de que exista. A parte del encargo de la *Historia de Galicia* para cuyo fin se creó un Patronato donde están [Rodolfo] Prada y Núñez [Búa], lo otro que se hizo fue por suscripción. Es un hombre en el que muchos no confiamos... Los únicos "mecenazgos" conocidos por mí, en cuanto a problemas culturales gallegos, perdóname, somos [Arturo] Cuadrado y yo, que publicamos, como hemos podido, más de cincuenta libros gallegos en las colecciones Hórreo, Dorna, Camino de Santiago y Pomba, aunque a mí me quede mal el decirlo y perdiendo en esta labor lo mejor de nuestros años, pues lo hicimos no sólo sin beneficio alguno, sino incluso sacando el dinero de otros trabajos

para hacerlo. A parte del movimiento cultural del Centro Gallego que, bueno o malo, todo cuanto se hizo (te ruego no lo repitas, pues me anularías para continuar haciéndolo), tuvo mi intervención: venida de Otero Pedrayo [1947], libros, dinero para entidades gallegas, concursos, exposición del libro gallego, conferencias de Valentín [Paz-Andrade], etc., y al margen de esto apenas se hizo más... De toda esta labor estuvo al margen Puente... Aquí estuvo resistiendo durante algún tiempo el mejor grupo de intelectuales gallegos que hubo nunca fuera de Galicia (me refiero a América) y nunca tuvieron que ver con Puente o con nadie de la colectividad, excluyendo mi caso, siendo más bien despreciados por ella [...] Este Sr. Puente [...] hasta ahora actuó únicamente de respaldo económico en cuanto a algunas cosas. (6 de xullo de 1951)

- c) Perdóname, supongo que me entiendes, pero así estáis viendo la colectividad gallega de Buenos Aires desde esa. Estáis seguros de que son Manuel Puente, gran fantasmón de guiñol, y otros que no cito los autores de todo cuanto se hace aquí. (29 de agosto de 1951)

Nesta carta tamén pon en solfa o mecenado, sen negalo, de Álvaro Gil en Galicia. Non sei se Seoane cambiou de parecer sobre Manuel Puente, a quen, desde 1960, eu percibín como un mecenas, polo menos nalgũa medida. Sen dúbida axudou no alugueiro do apartamento de Castelao e consta que dedicou algúns recursos ó Consello de Galiza e que financiou (incluso pagando ós colaboradores) os tres volumes da *Historia de Galiza*, citada en varias cartas. Por todo isto e por outros aspectos debería escribirse unha documentada biografía deste emigrante que, despois de conseguida unha fortuna (que non sei cuantificar) implicouse na vida societaria e cultural da colectividade galega de Buenos Aires con achegas económicas, que, quizais, van moito máis alá do indicado por Seoane nos textos epistolares transcritos. Creo, en verdade, que exerceu como mecenas con certos galegos e con certas institucións. Para min está claro que don Manuel Puente, do clan dos Abaira, nunca comungou coas voces do café Tortoni nin con AGUEA, e non poño en dúbida que non levantou un dedo, nin un céntimo, para favorecer e alentar a Luis Seoane e Arturo Cuadrado cando protagonizaron, entre 1940 e 1945, a empresa heroica de publicaren máis de cincuenta libros galegos. O anticomunismo era visceral nel e nos do seu grupo, excluído, quizais, don Rodolfo Prada, que non foi presidente do Congreso da Emigración (como Puente) e non se entendeu mal, no Centro Galego, con Luis Seoane. Sobre o anticomunismo dos Abaira paga a pena lembrar unha carta de Otero Pedrayo a Valentín Paz-Andrade de 1947:

Hai un grupiño de intelectuales puros que, sen manifestalo craramente, combaten a Daniel. [...] En Bos Aires, Daniel e os seus amigos loitan rexamente contra o comunismo. Pra Daniel é un espanto de xeado e mintireiro. (8 de setembro de 1947)¹³

A fratria de Galaxia estivo de acordo desde o principio coa idea e coa realización do Congreso de 1956. Entendíanse ben os “sucesores de Castelao” na emigración con aqueles que, na terra, foran críticos con Castelao desde 1943, co Castelao do Consello de Galiza. Uníaos o “anticomunismo”, pois na Terra o ideólogo de Galaxia tiña a evidencia, ou case, de que os galegos do Tortoni, primeiro, e logo en AGUEA, eran “compañeiros de viaxe”, como mínimo, do Partido Comunista de España. Cando alguén tome a molestia de ler con atención as páxinas das actas do Congreso, convirá comigo en que é unha lectura que paga a pena para entendermos aquel acontecemento. Quen o faga non deixará de gabar o relatorio suscrito, desde a Terra, pola plana maior da intelectualidade galaxiana: Ramón Cabanillas, Ramón Otero Pedrayo, Xoán Rof Carballo, Domingo García-Sabell, Ricardo Carballo Calero, Celestino Fernández de la Vega, Francisco Fernández del Riego, Xaime Isla e Ramón Piñeiro. O escrito, case un decálogo moi ben escollido, foi redactado, sen dúbida ningunha, por Ramón Piñeiro. Tiña por título “A defensa do idioma, vencello espiritual de tódolos galegos”.

Son nove nomes importantes, algúns moi ilustres: os dous primeiros, emblemáticos (Cabanillas e Otero), os tres do final, os esteos de Galaxia, a trepia máis activa do grupo, un deles un recoñecido home de letras, xa con certa sona antes do 36 (Carballo Calero), e os outros tres (Rof, García-Sabell e Fernández de la Vega) intelectuais de prestixio que se incorporaran á causa galeguista había pouco. Naquela histórica xuntanza do Congreso, que foi moi numerosa e heteroxénea (galegos antifranquistas de varios países), un documento avalado por un elenco de intelectuais tan esclarecidos do interior tiña, por forza, que causar fonda impresión naquel foro onde, sobre un tema tan espiritual, ningún colectivo se pronunciara coa intelixencia e o rigor conceptual e estilístico de Piñeiro. Constaba o informe destes cinco capítulos: “Siñificado da cultura”, “Idioma e cultura”, “A defensa do idioma, empresa común dos galegos”, “O Gran Dicionario Galego” e “O Padroado da Língua Galega”.

Para edificar o “Gran Dicionario Galego”, sinalaba Piñeiro que tal labor sería a culminación de monografías e investigacións *ad hoc* só inscribibles nun organismo que ben podería chamarse “Padroado da Língua Galega”, realmente o órgano encargado de “artellar a adecuación entre os medios económicos e mailos medios

13 Carta reproducida en Seixas Seoane (2021, p. 693).

técnicos”. E engadía: “Si se quer poñelo baixo o simbolismo dun nome glorioso, cuia sinificación representativa abranga a totalidade do pobo galego, poderíasele chamar ‘Patronato Castelao’”.

Está claro que Piñeiro apelaba á conciencia e ó peto dos emigrados das tres Américas, onde existían varios centros galegos e algunhas persoas non carentes de recursos económicos para a empresa que se propuña. É certo que non chegou a constituírse o padroado, idea que agarimaba Piñeiro desde 1951, pero os delegados galegos de Venezuela responderon, en parte, á proposta do interior. En efecto, a Casa de Galicia de Caracas, pouco despois, tomou o acordo de financiar a edición do monumental *Diccionario enciclopédico gallego-castellano* (28 de outubro de 1956), tres grosos volumes de don Eladio Rodríguez González que publicaría a editorial Galaxia, cun extenso prólogo de Otero Pedrayo, entre 1958 e 1961. Nunha nota editorial, Galaxia manifesta a súa gratitude “á patriótica xenerosidade dos integrantes da Casa de Galicia de Caracas”.

2.2 ANTONIO BALTAR, PRESIDENTE DE AGUEA, VIAXA A GALICIA EN 1956, CON PROPOSTAS, E NON FOI RECIBIDO POR RAMÓN PIÑEIRO

Para sabermos algo de Antonio Baltar, camarada fraterno de Luis Seoane nas inquedañas culturais e políticas, existe unha colectánea de textos que María Díaz Rey publicou co título *O compromiso do exilio* (Baltar 2002). Paga a pena asomarse a estas páxinas para coñecer o perfil dun intelectual que, procedendo das aulas da medicina e da bioloxía, conectou tan ben, na súa preocupación humanística, co artista e escritor Luis Seoane. Estaban unidos, dun xeito fraterno, polos valores cívicos, pola súa condición de cidadáns, neles previa e superior a calquera outra consideración. Antonio Baltar Domínguez (Santiago, 1906 - Buenos Aires, 1970) era, no ano tráxico de 1936, profesor auxiliar de histoloxía e anatomía patolóxica na Facultade de Medicina de Compostela. Nesas datas é cesado como docente e non tardará en fuxir rumbo a América, ameazado polos sublevados triunfantes. Unha biografía civil exemplar antes e despois do 36. A súa relación coas letras tamén lle viña das persoas coas que emparentou, a familia Dieste. Mireia Dieste, a súa esposa, acompañouno, política e emocionalmente, na Terra e no exilio.

A fins de 1956, Baltar viaxa a Galicia co obxectivo esencial de dialogar coa xente preocupada, desde as premisas non franquistas, pola cultura do país. Non fai falta explicitar que pensaba, esencialmente, nos homes de Galaxia, pois era evidente que eles (o seu pensar, os seus libros, a súa editorial, os seus contactos coa mocidade inqueda...) constituían, naquela altura, o grupo —unha fratria, verdadeiramente— hexemónico. Fóra deles, existían individuos soltos (Baldozero Cores, por exemplo) e un grupo algo heteroxéneo de antifranquistas, en

Compostela, no que había algunhas voces antigalaxianas, nomeadamente Aquilino Iglesia Alvariño, Rodríguez de Calo (pai de Gonzalo R. Mourullo, que xa romperá con Piñeiro), Benito Varela Jácome e Borobó (o director de *La Noche*), quen, cómpre dicilo, pese a estar moi influído por Aquilino, sempre fixo o posible (e algo máis) por publicitar o labor intelectual de Galaxia, consciente, sen ser el, tecnicamente, galeguista, de que a editorial viguesa era unha voz antifranquista coa que había que estar. O grupo tiña un nome, e o seu baptista foi Otero Pedrayo nun interesante e simpático artigo titulado "Os catorce de Osebe" (*La Noche*, 27/XI/1956). De feito, eran trece, pero na data da crónica de don Ramón contaron cun pintoresco sacerdote que se uniu a eles para evitar que no xantar dese domingo, en Osebe, o dízito supersticioso existise (cousas de Borobó). Asistiu tamén Antonio Rodríguez Cadarso, moi amigo de Borobó e habitual colaborador, sobre todo como autor de entrevistas, na prensa santiaguesa. Cadarso era o único marxistizante do grupo, cousa do que só tiña noticia Borobó, o socialista Borobó. Outro nome marxista e crítico, ás veces, con Galaxia, o pintor Carlos Maside, non asistía ás xuntanzas, basicamente gastronómicas, pola súa precaria saúde (a vella diabetes). Falo das voces marxistas (ou marxistizantes), irrelevantes naquel cenáculo, porque o protagonista deste capítulo, o doutor Antonio Baltar, procedía dun grupo (primeiro no Tortoni, logo en AGUEA) no que abundaban os marxistas e non escaseaban os comunistas. E de "comunistas" eran tachados os compañeiros porteños do doutor Baltar na Compostela de 1957, sobre todo pola xente de Galaxia, e moi especialmente por Ramón Piñeiro, o ideólogo do grupo desde 1950. Eu non fun, nesas datas, alleo a ese ruxerruxe, tal como expliquei nun prólogo dun libro do ano 2002 xa citado. Algún día, *love volente*, escribirei sobre "Os catorce de Osebe", entre outras cousas, para entender mellor a actividade compostelá de Antonio Baltar, condenado, *velis nolis*, a falar con eles ante a negativa de Galaxia —da Galaxia de Santiago—, tan temerosa co comunismo. Nese artigo detereime en Domingo Pombo López (aquele que non morreu na masacre do bou *Eva*, Vigo, abril de 1937), galeguista convencido e que, quizais, daquela (1957) tiña un pensamento social avanzado. Sabido é que, morto Franco, militou no Partido Socialista de Galicia.

En novembro de 1956, Antonio Baltar visita Galicia por primeira vez desde había vinte anos. Neste epistolario, o seu nome aparece en decenas de cartas desta época. A primeira mención, de Del Riego, data do 9 de novembro de 1956: "Vino a verme A. Baltar y hablamos largamente. *Creo que coincidimos en muchas cosas*. Quedó en volver otro día con su mujer". Paga a pena reparar nesa media ducia de palabras en cursiva. Non é certo, pois, que Galaxia non recibiu a Baltar; en Vigo, polo menos, abríuselle unha porta, a de Fernández del Riego, home máis dialogante, nestes mesteres, que Piñeiro. Falaron "largamente", pero non

sabemos de que falaron, se ben, tida en conta a duración da conversa, imponse supoñer que abordaron a cuestión cultural (ou político-cultural) que importaba a Baltar e ós de AGUEA. O que non sabemos é se nas propostas do doutor había algunhas críticas ó exiguo ou nulo esquerdismo de Galaxia; non o sabemos pero non é desaxeitado sospeitalo. Fose ou non así, “coincidimos en moitas cousas”. Isto, polo menos, abríalle a porta, en Santiago, na casa de Piñeiro, porque, dada a transcendencia das propostas de Baltar, non é ilóxico imaxinar que Del Riego, decontado, alertaría ó camarada compostelán, o ideólogo e “xefe” do grupo, que non recibía, tal como din outras cartas, ó peculiar embaixador da causa galeguista de esquerdas.

Sabemos que, cinco meses despois, Baltar visita de novo a Del Riego: “En este momento acabo de dejar a Baltar, con el que estuve charlando largo rato. A primeros del próximo mes [maio] piensa ir a hacer una jira por Europa” (10 de abril de 1957). Cónstame que, nesta altura, Baltar xa fora a Santiago, cidade na que residía Ramón Piñeiro, pois o 21 de marzo asistiu a un acto literario protagonizado, en parte, por min no paraninfo da universidade. Eu actuaba como mantedor das Festas Minervais daquel ano no que foron premiados Gonzalo R. Mourullo, Xosé L. Franco Grande, Ramón Lorenzo e Xosé L. Méndez Ferrín (e algún outro). Baltar estaba entre os asistentes que ateigaban aquel local e tomou boa nota do que eu dixen na miña alocución, que, resumida, lle enviou a Seoane, quen a publicou no número 2 de *Galicia Emigrante* (“Adhesión a los estudiantes compostelanos”, abril-maio 1957). Entre o público tamén figuraba Piñeiro.

Falaron Baltar e Piñeiro nesa data ou en data próxima? A esta pregunta responde unha carta moi substanciosa de Luis Seoane, posterior en meses (8 de novembro de 1957):

Creo que habéis hecho mal en no dialogar con Antonio Baltar. Ahí estáis absolutamente confundidos, por lo que notamos, con respecto a nosotros. Si no fuese así, no se puede explicar vuestra actitud con respecto al Congreso del año pasado, y vuestra actitud actual con Baltar, que llevaba la representación nuestra. Casi toda la obra hecha en Buenos Aires fue hecha al margen de las gentes que aquí aparecen como apoderados nuestros y que cada vez están más solos. Yo no sé cómo hablar de esto, pero sentí una gran tristeza al pensar que, si hubiese sido yo el que fuese a Galicia, podría pasarme algo parecido a lo ocurrido con Antonio. Os estáis dejando guiar por noticias e informes de terceiros, inexactos e interesados, y no es propio, creo, de vosotros ni de nosotros, dejarse llevar de terceiros para las cuestiones referidas a problemas nuestros.

Non tardou en responder Del Riego, nestes termos (21 de novembro de 1957):

Me ha sorprendido mucho lo que me dices de Antonio Baltar. Si él te dijo que nos negamos a dialogar, no te dijo la verdad, y debo dejar esto bien claro. Conmigo se entrevistó varios días después de hacerlo con otras personas. Que yo sepa, a nadie advirtió que traía vuestra representación. Aunque algunas gentes que tenían noticias de su llegada, anunciaron que venía a "inspeccionar" lo que aquí se hacía, nadie tuvo en cuenta esa absurda indicación y todos dialogaron con él de la manera más cortés y natural. Desde el primer momento lo acogimos cordialmente y lo informamos con leal claridad siempre que se dirigió a nosotros. Incluso colectivamente asistimos y participamos en diálogos por él convocados, sin que se nos ocurriese —como sería por otra parte natural— preguntar por el verdadero origen y por los fines verdaderos de sus modo de actuar. Apenas llegado aquí, se rodeó de un grupo muy significativo, y empezó a actuar de acuerdo con él. Su línea de conducta con respecto a nosotros se mostró bien clara: o aceptábamos sus puntos de vista, o seguía adelante con ellos prescindiendo de nosotros. Ahora bien, como nosotros teníamos un punto de vista elaborado sobre la realidad viva del país, y fundado en la experiencia de una larga y difícil actuación, y ese punto de vista no coincide con el que aquí improvisó Baltar sobre la marcha, era lógico que éste no nos convenciera. Y más si se tiene en cuenta que algunas de sus ideas eran bastante absurdas, quizás por ser fruto de la improvisación.

Como ves, lo que él llama dialogar consiste en aceptar lo que, según su criterio, debía hacerse, sin considerar para nada nuestra labor. Por aquí hay cinco ó seis personas, cuando más, que se ocuparon exclusivamente de sus propios problemas, y jamás mostraron interés por otras cosas. Su actitud, puramente negativa, se limita a criticar lo que los otros hacen, pero sin que ellos den la menor muestra de realizar nada. Y estas personas han sido las que coincidieron con Baltar en el propósito de imponer puntos de vista, que los demás tendríamos que acatar sumisamente.

Estoy absolutamente seguro de que tú, en nuestro caso, procederías de una manera idéntica. Y te equivocas grandemente cuando dices que a tí te podría ocurrir lo mismo que le ocurrió a Baltar. A poco que medites sobre el asunto, debes comprender que aquí encontrarás siempre la profunda estimación amistosa y artística de todos los que somos sinceros amigos tuyos o admiradores de tu obra. No puedo creer que a tí se te ocurriese convertir esta entrañable amistad o esta admiración artística, para imponer normas a quienes fuimos elaborando todos esos elementos de nuestra conducta en una experiencia tenaz y nada fácil, a lo largo de muchos años.

Creo, pues, que la información que Baltar te dio no es nada objetiva. Y de ella ha nacido, sin duda, el comentario injusto que nos dedicaste en la revista. Conozco de sobras tu cordial emoción y admiro demasiado la gran labor que llevas realizando, para que dé cabida a la menor sombra entre nosotros. Ya ves que te hablo con toda lealtad, porque estimo que no debo ocultarte mi pensamiento.

Na carta, por certo, non se indica, de ningún xeito, que Baltar se entrevistase *ad hoc* coa voz que establecía a ortodoxia en materia de política cultural: con Ramón Piñeiro, e é mágoa que non apuntase algúns nomes do “grupo significativo” que rodeou a Baltar ó chegar a Galicia. En canto ó episodio de Baltar (o de non ser atendido debidamente polo clan de Galaxia), hai outra carta posterior de Seoane cunha referencia a Piñeiro digna de termos en conta, que subliño (15 de maio de 1958):

Con Piñeiro acabamos de cruzarnos cartas agrias —aquí viene lo confidencial que deposito en tu amistad— iniciadas por él con el pretexto de mi pieza de teatro y con motivo de la revista [*Galicia Emigrante*]. Hace diagnósticos con una ligereza poco digna de su prestigio de hombre estudioso y reposado, cuando no queda mudo tomando una actitud desdeñosa que no le corresponde. Con referencia a mí, confirma mi desconfianza de que no fuese tratado igual que lo fue Baltar, si llegase a ir a esa. *Piñeiro supone filiaciones que aquí no compartimos*, y con respecto a mí se olvida de toda una historia de 20 años de servicio a una causa y a la amistad. Olvida además cuanto hice por él mismo en muchos casos en que fui consultado o en que tuve que proponer gentes de esa. Lo olvida y me pasa la cuenta de lo que él hizo, según dice, porque conociesen mi obra en Galicia. Es todo muy bajo y repugnante. Desde luego ayuda a sacarme las ganas de pensar siquiera en la posibilidad de regresar nunca, ¿para qué? Si la gente joven está hecha en cuanto a carácter a su imagen lo lamento hondamente por esa generación gallega y me hace más orgulloso de la nuestra, más inquieta, menos resabia, menos prudente y más fecunda a pesar de todas las dificultades por que pasó. Esas cartas son de su parte un verdadero autorretrato. Siento mucho escribirte esto, pero tengo que decírselo a alguien porque me duele.

En efecto, el e Piñeiro acababan de cruzárense cartas moi sinceras e duras que eu publiquei no meu libro de 1994. No esencial, foi unha polémica sobre o realismo social na literatura (e na arte), que eu examino, penso, coa debida atención no libro citado. Iniciou a controversia Piñeiro (30 de xaneiro de 1958) cunha carta que non se atreveu a mandar, se ben, coa mesma data, dá por boa outra redacción algo máis temperada que, aínda así, a Seoane lle doe. No texto

primeiro (non remitido) e no segundo, Piñeiro arremete un pouco faltón (insólito nel) contra algúns editoriais de *Galicia Emigrante*, anónimos todos pero escritos, na súa totalidade, polo artista exiliado. Nesa carta tamén se pronuncia Piñeiro sobre unha peza de teatro de Seoane que acababa de ser publicada, en castelán, na editorial Ariadna (Buenos Aires, 1957). Trátase d'*A soldadeira*, escrita polo noso autor en 1956 e traducida por el mesmo para a editora porteña. Para Piñeiro tal peza dramática estaba máis preto da propaganda ideolóxica que dunha elaboración literaria da realidade (léase a polémica, que aínda paga a pena).

Lembre o lector que Seoane, na súa carta a Del Riego do 15 de maio de 1958, deixa caer esta observación: "Piñeiro supone filiaciones que aquí no compartimos". Dáballe a entender, na miña opinión, que eles, os de AGUEA, non eran militantes comunistas. Pois ben, na resposta de Seoane a Piñeiro (11 de febreiro de 1958) comunícalle, referíndose a el mesmo: "Non teño outra filiación política que a que tiña fai vintedous anos", ou sexa, en 1936. E engadía: "Defendo aquilo que o programa do P. [Partido Galeguista] impoñía aos seus afiliados no que ten de permanente..." (1994, p. 212). Na mesma carta estampa unha breve reflexión sobre a "mocidade": "Non ademito máis mocidade que aquela que ten a xenerosidade de defender con actos as súas conviciós, comezando, naturalmente, por ter conviciós" (1994, p. 213). Esta reflexión hai que relacionala con algunhas presentes, nestas datas, nas cartas a Del Riego e nas que, incluso, ó referirse á mocidade galega adoutrinada por Piñeiro, suxire que se trata dunha xeración da que cabe esperar moi pouco: "Si la gente joven está hecha a su imagen, lo lamento por esa generación gallega y me hace más orgulloso de la nuestra, más inquieta, menos resabia, menos prudente y más fecunda a pesar de todas las dificultades por que pasó" (15 de maio de 1958). Meses despois, Del Riego aclaráballe:

[...] también entre los mozos hay muchos que poseen auténtica juventud. No niego que existen algunos con carga literaria excesiva. Pero otros, los más y cada día en mayor número, tienen preocupaciones vivas, inquietud y ansia de enfrentarse con los problemas del país. Yo hablo con ellos con frecuencia y me sorprende el espíritu que los anima. (18 de marzo de 1959)

A "desatención" a Antonio Baltar, na primavera de 1957, que está tan presente neste epistolario, suscitou unhas páxinas de Ramón Piñeiro que os interesados neste tema terán que ter moi en conta. Referinme a elas no meu libro sobre Piñeiro nun apartado que titulei "Galaxia e os 'comunistas' de AGUEA" (2009, pp. 409-412). O autor fai unha primeira incursión nuns "Documentos políticos"

que publicou a revista *Grial* e que datan de 1958.¹⁴ O que nestas páxinas só se insinúa, nun documento algo posterior explíctase abertamente, sen reserva ningunha. Eu exhumei, no libro citado, esas páxinas.¹⁵

Con visión política oportunista, os comunistas percibiron craramente iste estado de cousas. Aproveitaron o descontento producido polo modo i a oportunidade en que tivo lugar o Congreso da Emigración Galega e crearon un instrumento de acción destinado a servir de base pra desmontar o tinglado galeguista galaico-arxentino. Ise instrumento de acción, de aparencia inofensiva (no que os comunistas son mestres experimentados), chámase AGUEA. Inmediatamente, o presidente desta entidade —un comunista fanático disfrazado de home cortés e razonábel, como conviña talmente pra ise cargo—, trasladouse a Galicia. Namais chegar eiquí, conectou instantaneamente cos máis fanáticos soviéticos do país (os tres pintores —Isaac, Colmeiro, Maside—, o oftalmólogo Leixaprén, un terapeuta parente do Valentín, etc.). Sin perder tempo comenzou a desenrolar o seu plan, escalonado en varios ouxetivos: 1º, situar eiquí a Dieste con miras a captar intelectualmente á mocidade universitaria galeguista (á que logo outros elementos captarían ideolóxicamente) e tamén, a ser posíbel, con miras a incrustalo en Galaxia. 2º, absorber Galaxia dentro dun orgaísmo técnico-económico-cultural máis amplo, no cal corresponderíalle a Galaxia o negociado puramente literario. 3º, destruír a ponte galaico-arxentina creada e aproveitada polo galeguismo, establecendo pra elo novos lazos directos de Galicia con B. Aires ó marxe dos galeguistas.

Os primeiros intentos foron pra lle buscar xeito ó emplazamento de Dieste en Galicia. Polo de agora non conquiereu resolver as dificultades que o problema ten. A segunda tentativa foi a de conquistar Galaxia, ben infiltrándose dentro dela, ben englobándoa dentro do novo organismo que se trataba de crear e que viría a ser unha especie de super-Galaxia. Axíña comprobou a absoluta impermeabilidade galaxiana fronte a tódalas tácticas penetrantes ou envolventes. Entón adicouse a pulsar e tantear a tódolos elementos que por razóns personales manifestábanse con resentimento contra o galeguismo, abrigando a ilusión de

14 Tales “documentos”, lidos na casa de Domingo García-Sabell un ano despois da viaxe de A. Baltar, no verán de 1958, constitúen o que a historiografía, especialmente Miguel Barros, chama “Informe de Compostela”.

15 Hoxe é ben sabido que as memorias políticas de Piñeiro figuran no seu libro *Da miña acordanza. Memorias* (2002), pero debe saberse, tamén, que este volume foi o resultado dunhas conversas súas con Carlos Casares, persoa que coñecía moi ben os aconteceres de Piñeiro, por quen sentía admiración e devoción. A el, a Casares, dedícalle horas e horas de conversa, moitas gravadas. Todo fai supoñer que Casares non publicou a totalidade do inxente material a el confiado. Pouco antes do seu falecemento, puxo nas miñas mans o documento que reproduce a continuación e que exhumei no ano 2009.

poder amalgamar un novo “galeguismo” no que poder enmascarárense os elementos comunistas que revolotean sin eficacia darredor de Galaxia. Iste novo galeguismo, avencellado a AGUEA, serviría, ó mesmo tempo, pra establecer a nova ponte galaico-arxentina, desplazando ós galeguistas de B. Aires do disfrute da “representación” da Galicia interior e dividindo, ó mesmo tempo, o galeguismo deiquí en dous bandos. Como os elementos de que se tiña que valer eran entre sí heteroxéneos, en conxunto negativos —como todo o que nace do resentimento— e dunha capacidade de acción puramente verbal, pouco a pouco foi perdendo a confianza nas posibilidades inmediatas desta tentativa, orientando a súa asombrosa tenacidade cara unha nova vía.

A terceira e máis importante tentativa é a de crear un “Instituto de Economía Galega”, institución tecnicamente neutra e de gran xustificación aparente que serviría maravillosamente ós fins que iles persiguen. Os comunistas viron con toda lucidez que Galaxia era un arma política de extraordinaria eficacia en mans do galeguismo. Propuxéronse conquistala sinuosamente. Cando se conxuraron de que non era conquistábel, cambiaron de táctica e propuxéronse anular a súa eficacia política. Pra acadalo planearon unha especie de super-Galaxia (O “Instituto de Economía Galega”) que, dotada de abundantes medios económicos, sirva de instrumento aglutinante do novo “galeguismo” que se desexa crear para opoñer a Galaxia. De paso serviría para atraguer a unha serie de personalidades importantes do país interesadas directa ou indirectamente no estudo dos problemas técnicos, económicos ou sociais de Galicia. Os primeiros pasos desta tentativa foron encamiñados mesmamente a esta cras de personalidades. Mais ocorreu que facía tempo que tamén Galaxia (sempre tropezaron con Galaxia) tiña planeado e seriamente disposto o estudo dos grandes problemas económicos e sociais de Galicia, pra cuia empresa estaban comprometidos os técnicos máis solventes do país. Cando se dirixiron a iles, todos foron contestando que xa estaban comprometidos con Galaxia e que Galaxia tiña ben madurado un plan de estudo sistemático de tales problemas. Atopáronse con que o galeguismo tiña tomadas tódalas posicións vitales antes de que iles viñesen a operar sobre o terreo...

Non sei de ningunha outra páxina na que Piñeiro describa os rivais políticos dun xeito tan negativo e esaxerado, sobre todo tan esaxerado, e penso, ás veces, que isto foi o que levou a Casares, de acordo ou non con Piñeiro, a non incluír estas páxinas no seu libro memorialístico. Hoxe, realmente, soa a hipérbole cualificar de “fanáticos soviéticos” ós pintores Isaac Díaz Pardo, Manuel Colmeiro e Carlos Maside, para min, daquela, antifranquistas de esquerdas que sentían, como moitos outros, unha certa simpatía pola Unión Soviética polo feito de axudar

—case en solitario— á República española entre 1936 e 1939 e por protagonizar unha acción decisiva na segunda guerra mundial contra o nazismo. En canto ó “oftalmólogo Leixaprén” (Antón Beiras García), militante nas Mocidades Galeguistas antes da sublevación, cónstase que se afiliou ó PCE, dun xeito pouco máis que simbólico, en 1962 (con Celso E. Ferreiro, Fernando Alonso Amat e algún outro). Que alguén lle chame ó doutor Antonio Baltar Domínguez “un comunista fanático” tamén resulta claramente hiperbólico. Tampouco é crible o papel que os conspiradores de AGUEA lle ían facer xogar a Rafael Dieste, un intelectual tan pouco dotado para a praxe de cada día que nin sequera “sabía agolletar os zapatos”.

No documento non está mal expresado o pensamento de Piñeiro cando fala das magníficas relacións entre o galeguismo de Galaxia e o galeguismo arxentino dos Abrairas. Por outra banda, que Baltar e os seus fosen capaces de promover en Galicia (en pleno franquismo) unha super-Galaxia, moito menos “literaria” e moi centrada na economía, é algo difícil de situar nas coordenadas políticas de 1957. En realidade, o ambicioso programa intelectual de AGUEA para Galicia, obxectivamente moi pouco viable, necesitaba contar na sombra —tempos de clandestinidade— cunha organización coma a dos comunistas, e resulta que ningún dos actores mencionados tiña esa militancia por máis que fosen algo marxistas e rusófilos. No libro de Víctor Santidrián sobre a historia do Partido Comunista en Galicia (2002) non hai a menor referencia a este proxecto intelectual.¹⁶ Nunha “operación política” desta magnitude tiña que estar, por forza, orientándoa e patrocinándoa, o Partido Comunista de España, daquela sen o apoio intelectual en Galicia indispensable. En canto a Carlos Maside, Díaz Pardo, Dieste etc. (citados no desaforado informe de Piñeiro), aínda que fosen “compañeiros de viaxe do Partido”, carecían das características axeitadas para emprenderen unha acción semiclandestina da transcendencia esbozada no informe.

TERCEIRA PARTE

OS SEIS LIBROS “AMERICANOS” DE DEL RIEGO (1946-1959), DOUS DELES AÍNDA INÉDITOS

Consultando os estudos máis documentados sobre Fernández del Riego, temos a impresión de que este capítulo da súa inxente bibliografía contén importantes lagoas. Xa é significativo que o noso escritor se estree, como autor de libros, coa

16 É a súa tese de doutoramento, dirixida por Justo Beramendi na Universidade de Santiago de Compostela, en 2001.

obra *Cos ollos do noso espírito*, escrita en Vigo no ano 1946 e tirada do prelo en Buenos Aires no ano 1949, colección de ensaios breves publicados pola editorial Alborada da Federación de Sociedades Galegas, que foi a institución que o premiara no ano 1947.

O lector deste epistolario lembrará que a primeira carta de Del Riego a Luis Seoane, de 1946, se refire, no esencial, a este libro que o autor asentado en Vigo lle acababa de enviar á citada institución. O presente epistolario abunda en noticias sobre este libro e sobre outros escritos enviados a Buenos Aires, consciente o autor de que a man amiga e eficiente de Seoane non aforraría esforzos para que tales páxinas se editasen na capital arxentina.

Un libro que nos anos cincuenta foi de notable utilidade, a *Historia de la literatura gallega*, publicouno Galaxia, na colección de Manuales, no ano 1951, pero o manual fora escrito bastante antes. Xa lle fala del, a Seoane, o 30 de xaneiro de 1947. Catro meses despois, este xa coñece o libro, que lle comenta nestes termos: "tu libro me pareció estupendo y de gran utilidad, quizá te faltan algunos datos del exterior de Galicia, algunos de ellos, los que pueda, te enviaré yo las fichas" (26 de maio de 1947). Na mesma carta promételle que lle enviará "copia de los poemas de Dieste y Lorenzo Varela, hechos a manera de prólogo de dos álbumes míos, hace ya cierto tiempo, y que, a mi juicio, es de lo mejor que se ha escrito, en gallego, en poesía, en estos últimos años". Nestas liñas, Seoane non só se amosa moi amigo dos amigos senón que lle fai saber a Del Riego que a súa *Historia* non atende debidamente a produción literaria galega dos derradeiros anos. Tamén lle comunica que fará o prólogo Rafael Dieste e que el mesmo, o propio Seoane, fará os debuxos e coidará a edición.

En realidade, a *Historia de la literatura* non se publicou en Buenos Aires malia que llo mandara a Rodolfo Prada (30 de xaneiro de 1947), home comprometido e influínte na colectividade galega. Xa en carta do 6 de outubro de 1948, Del Riego escíbelle a Seoane deste xeito: "¿No habrá posibilidad de publicar mi *Literatura Gallega*? Si la hubiese, quisiera corregirla en algunos aspectos. De no haberla, te agradecería que me enviases unos dibujos tuyos y el prólogo de Dieste, para ver la manera de editarla aquí".

Del Riego tivo que esperar tres anos para editar a *Literatura*. Fíxoo na editorial Galaxia (1951), que acababa de nacer. No mes de xullo dese ano, xa editada, escribe o autor: "Supongo que habrás recibido el ejemplar de la *Historia de la literatura gallega*. Como verás, he cambiado varias partes del texto original y tuve que traducir éste. Creo que en la época contemporánea incluyo un número bastante abundante de literatos. Ya me dirás tu opinión" (16 de xullo de 1951).

É nesta altura, e con esta carta, cando temos noticia de que o texto orixinal da *Historia* literaria, o enviado a Buenos Aires en 1947, fora redactado en galego.

Pola miña parte, advirto ós lectores interesados na “biografía” deste libro que existen na Fundación Penzol unha versión galega e outra castelá desta *Historia*. Consulteino hai moito tempo, antes de ler o presente epistolario.

Na resposta, Seoane gaba a *Literatura*, “de una gran utilidad, está hecha con sentido didáctico, [...], un excelente libro” (29 de agosto de 1951). Aínda así, o vello e leal amigo, leal tamén á obra galega dos transterrados na Arxentina, faille saber:

Te agradezco la mención de mi libro [*Tres hojas de ruda y un ajo verde o las narraciones de un vagabundo*, 1948] [...] No estoy de acuerdo, en cambio, como puedes suponerte, con la mención de [Manuel] Puente y Rodolfo [Prada], pues de esta manera eres injusto con la gente de aquí, que han hecho en esta mucho más por la cultura gallega y tanto, por lo menos, que ellos. Este es el caso de [Arturo] Cuadrado en primer término, que conmigo intentó por dos veces la aventura de crear cuatro colecciones de libros gallegos llegando a publicar una cantidad importante, con afiches por las calles.

Seoane segue, en 1951, na súa vella idea de que “mecenás” como Manuel Puente non foron tales, e mesmo chega a retratalo, na mesma carta, de “gran fantasmón de guiñol”. Non sei se, anos despois, cambiou de parecer, pois hoxe sabemos que financiou, en realidade, a *Historia de Galiza* dirixida por Otero Pedrayo e da que se publicaron tres grosos volumes (consta, por documentos, que os colaboradores cobraron, feito pouco frecuente neste tipo de tarefas intelectuais). Non se fai esperar a resposta de Del Riego:

Valoras demasiado una simple mención sin transcendencia, hecha en mi *Historia de la literatura gallega* [refírese a Puente e Prada]. Es verdad que he pecado de omisiones... Ten en cuenta, no obstante, que mi información sobre vuestra labor cultural era muy reducida. Cuando empecé a mantener correspondencia contigo, ya habíais dejado de publicar obras gallegas. De éstas sólo conozco volúmenes aislados y desconocía que tu intervención en su publicación fuese tan directa.

Isto, malia que o labor cultural de Seoane e Cuadrado (as catro coleccións), anterior a 1945, era descoñecido, en boa parte, polo mesmo Del Riego, o máis informado da realidade editorial galega naqueles anos. Na carta repróchalle, en termos amigos, que non lle enviase a el unha ficha bibliográfica que redactou, en 1947, para Otero Pedrayo co gallo da súa viaxe a Buenos Aires (“Otero nunca me habló de esa ficha...”). Cómpre procurala, na Penzol, entre os papeis de don

Ramón, como cómpre cotexar, na mesma biblioteca, as dúas redaccións da *Historia*, na garantía de que na versión castelá figuran datos “americanos” suxeridos por Seoane. Ben merece este esforzo o manual de Del Riego no que algunhas xeracións, a miña entre elas, aprendemos a ter unha idea, non incorrecta, do discurso literario en lingua galega.

Pola miña parte, quero e debo ofrecer algúns datos e un texto das dúas redaccións da *Historia*. Titúlase a primeira *Breve historia da literatura gallega*, que data de “Xaneiro 1947” (así se consigna na páxina 5). Nesa páxina, na relación de obras do autor, lemos: “En preparación, *Noites incertas* (novela)”, obra da que ninguén, que se saiba, nos deu noticia. Esa primeira redacción é notablemente inferior á castelá, a publicada, co título *Historia de la literatura gallega*, o 8 de xuño de 1951 en edición de dous mil exemplares, cifra insólita en libros destas características na Galicia do cincuenta. No exemplar do mecanoscrito de 1947, Del Riego, á man, con posterioridade, deixounos esta indicación: “Texto que serviu para a primeira edición do Manual, traducido ao castelán”.

Nunha carta xa citada, Del Riego é máis explícito: trátase non só dunha tradución senón dunha reelaboración e ampliación. Si é certo que Galaxia inaugurou con este libro a serie de Manuales, nun principio en castelán, cautela, estou convencido, que a editorial tiña ante a inquisitorial sensibilidade da Administración franquista. A esta cuestión (e a algunha outra) referinme hai doce anos nun artigo de homenaxe a Del Riego (Alonso Montero 2012, pp. 79-80):

Quizais ós estudosos de hoxe lles resulte un tanto estraño que Del Riego publicase en castelán un manual sobre o acontecer literario en idioma galego. Foi decisión do autor? Foi decisión da editorial? Aínda que eu non responda a estas interrogacións, vou proporcionar uns datos bibliográficos non alleos á cuestión que nos ocupa. Existe nos fondos da biblioteca Francisco Fernández del Riego (Casa Galega da Cultura, Vigo) un mecanoscrito de 96 folios co título *Historia da literatura galega*, redactado por el (así consta) en xaneiro de 1947 e, co mesmo título, outro mecanoscrito de 93 folios, na miña opinión igualiño, no esencial, ó anterior. Tamén é de xaneiro de 1947, e nel, tempo despois, o autor manuscibiu, nunha páxina preliminar, esta aclaración: “Texto que serviu para a primeira edición do Manual traducido ao castelán”. De tódolos xeitos, na versión castelá hai algún dato bibliográfico máis (pasaran catro anos), algunha observación nova sobre varios autores e un novo apartado breve, ao final, titulado “Actividades culturais” no que se fala, moi sucintamente, do labor literario de Buenos Aires neses anos, das colaboracións do xornal *La Noche* (Santiago), etc.

O texto de 1951 contén nomes do exterior (Emilio Pita, Lorenzo Varela, o propio Seoane...) ausentes no de 1947. Del Riego valeuse, pois, da información do seu vello amigo. Hai, no apartado “Actividades culturales”, unhas liñas que alporizaron un pouco a Seoane: “...debe significarse la importante labor llevada a cabo en la Argentina por un grupo de gallegos próceres, al frente del cual se hallan Rodolfo Prada y Manuel Puente” (1951, p. 151).

Paga a pena cotexar os dous textos. No primeiro, para ser publicado en Buenos Aires no ano 1947, refírese ó exilio de Castelao nestes termos: “Emigrado da terra, por mor de circunstancias políticas, percorreu varios países europeos...”. No de 1951, publicado na España de Franco, a formulación é esta: “Las circunstancias en que Castelao se vio envuelto, lo forzaron a la emigración...” (1951, p. 108). Advertían os lectores novos, coma min, o que había debaixo destas palabras, o feito de que Castelao perdera a guerra civil, causante do desterro político? No texto galego, para publicar fóra das coordenadas do Réxime, figuraba un sintagma que o autor evita en 1951 (“circunstancias políticas”). Teño a impresión de que Del Riego escribiu o primeiro texto moi de présa, razón pola cal titula un libro emblemático de Castelao *Galicia sempre*, título que rectifica en 1951 (*Sempre en Galiza*).

O terceiro libro que Del Riego enviou a Buenos Aires, tamén en galego, titulábase *Precursores e novos*. Foi remitido en marzo de 1950 con destino ó concurso literario convocado polo Centro Gallego, como nos conta o propio Del Riego (12 de marzo de 1950). Sete meses despois, comunicáballe Seoane: “Leí tu libro *Renovadores e novos* y me pareció muy interesante y necesario, te agradezco hondamente el haberme incluido y lo que sobre mí dices”. Na posdata felicítalo con efusión: “Recibe mi enhorabuena por el premio del Centro Gallego. Para todos nosotros fue una alegría que te lo llevases tú y deseo volver a repetirla próximamente” (12 de outubro de 1950).

Xa premiado, Seoane faille este ofrecemento: “Dime si en caso de que se inicie una nueva editorial gallega, la cuarta que inicio, puedo publicar tu libro *Precursores e novos*” (6 de xullo de 1951). Á volta de correos, respóndelle: “Desde luego está a tu entera disposición el libro...” (16 de xullo de 1951). Salvo erro na miña lectura, non hai noticia no epistolario, durante tres anos, sobre este libro, e cómpre chegar á carta de Seoane do 11 de xaneiro de 1954 para batermos cunha referencia non doada de interpretar: “Ayer se aprobó por la Junta Directiva del Centro Gallego la publicación de tu libro *Galicia no espello*, que estará en tus manos antes de mediados de año, esperando que lo recojas personalmente en esta” (11 de xaneiro de 1954).

En efecto, Del Riego viaxou a Buenos Aires en xullo de 1954, convidado polo Centro Galego para actuar, como orador representativo da galegitude, no Día

de Galicia (e noutras institucións galegas noutros días). Un ano despois, en 1955, o convidado sería Domingo García Sabell. Iniciárase esta tradición, idea de Luis Seoane, apoiado por Rodolfo Prada, en 1947, ano no que o orador fora o verbo torrencial e vibrante de Ramón Otero Pedrayo. Pero, que libro é *Galicia no espello*? Acláranolo Seoane, tres meses despois:

IMPORTANTE: Es necesario que escribas una buena carta al Centro Gallego anunciándoles que vas a cambiar el título de tu libro *Precursores e novos* por *Galicia no espello*, aumentándole además algún capítulo que llegará de un momento a otro, si no llegó a Buenos Aires. (22 de abril de 1954)

A documentación obrante na Fundación Penzol permítenos pronunciarnos sobre esta metamorfose bibliográfica. Del Riego en *Precursores e novos* (*semblanzas literarias*) compuxo un volume, asinado co pseudónimo oteriano Adrián Solovio, que contiña estes cinco capítulos: "Prólogo", "Os prosistas", "Os poetas", "Os artistas" e "Dúas figuras foráneas (Azorín e García Lorca)". A edición aumentada contén dous capítulos novos: "A paisaxe" (1954, pp. 7-37) e "A cultura (1954, pp. 189-223); en canto ó capítulo final, agora titulado "Homes de fóra", acolle seis voces máis (o Marqués de Santillana, Juan Ramón Jiménez...). Cando se faga un cotexo rigoroso, observaremos páxinas refeitas e ampliadas, sobre todo se se trata de prosistas, poetas e artistas que nos catro anos transcorridos (1950-1954) publicaron novas obras. É o caso de Luis Seoane, de quen o noso autor non omite o seu primeiro libro de poemas, *Fardel de eisiliado* (1952), ó que se refire en termos moi gabanciosos. Foi L. S. (Luis Seoane) quen coidou a edición deste volume publicado en 1954 polo Centro Galego de Buenos Aires. Así consta no texto do colofón.

Hai un cuarto libro de Del Riego, *Curros Enríquez. Vida e literatura*, enviado a Buenos Aires, tamén a un concurso convocado polo Centro Galego. Era o centenario do nacemento do poeta. O seu traballo (de 103 páxinas)¹⁷ non foi premiado. Fórono, en galego, Luís Carré Alvarellos, e en castelán, Alberto Vilanova, aínda hoxe autor da biografía máis documentada. En calquera caso, teño a impresión de que Del Riego non era moi entusiasta da poesía cívica de Curros (Alonso Montero 2003, pp. 77-79). Aínda así, é sorprendente que o omita, tanto no libro *Precursores e novos* coma en *Galicia no espello*, libros onde fala de Añón, Lamas Carvajal, Rosalía, Pondal... Foi un lapsus?

Hai un título, tamén enviado a Buenos Aires, que reclama de nós unha atención non pequena. Trátase da obra de teatro *A lumia*, de 1951, tradución da peza

17 Mecanoscrito obrante na Penzol.

de Jean-Paul Sartre *La putain respectueuse*, estreada en Francia no ano 1946 (en España, co título de *La respetuosa* —protagonizada por Nuria Espert e traducida por Alfonso Sastre— non se representou ata 1967). No epistolario, desde outubro de 1950, o nome deste autor francés, tan vixiado polo franquismo, está presente en varias cartas. Na primeira, Del Riego faille este rogo a Seoane:

¿Hay por las librerías de esa, alguna obra de Sartre en francés o castellano? Tengo gran curiosidad por conocer su producción de un modo directo. Te estimaría que me enviases la que por ahí se publicase o tradujese y que no hubiese en las librerías de aquí. Yo te lo abonaría en la forma que me indicases. (24 de outubro de 1950)

O amigo axiña lle envía o *Teatro completo* en edición de Losada (24 de novembro de 1950). Impaciente, comunícalle tres meses despois: “Aún no ha llegado a mi poder el volumen del teatro de Sartre y ya desespero de recibirlo” (1 de marzo de 1951). Dous meses máis tarde, engade: “El libro de Sartre que me enviaste no llegó por fin a mi poder. Sin embargo, ya me hice con las ediciones francesas de sus principales obras” (27 de abril de 1951). Case se pode xurar que o volume da editorial Losada foi interceptado, coma tantas cartas, pola policía viguesa. Quizais nesas cartas falaron da tradución dunha peza de Sartre ó galego.

Pasados seis anos, Del Riego comunícalle a Seoane algo que, forzosamente, xa fora abordando en cartas anteriores: “Por lo que respecta a la traducción que te envié, quedas en libertad de hacer con ella lo que estimes oportuno” (22 de febreiro de 1957). Desta tradución consérvanse nos arquivos da Penzol (Del Riego era un home moi organizado) dúas copias mecanoscritas, unha de 24 folios e a outra de 42 cuartillas, coa data “febreiro 1951”. Non se volve falar no epistolario de tan curiosa obra de Del Riego: curiosa e pioneira, pois nunca ninguén traducira ó galego un texto de Sartre.

No ano 1959 a editorial Citania —outra proeza cultural de Seoane— publica un breve volume de Del Riego co título *Galicia y nuestro tiempo. La obra de una generación*, que fora, con outro título, unha conferencia impartida polo autor, en 1954, nunha tribuna galega de Buenos Aires. A disertación porteña foi reelaborada por Del Riego: “Te envié [...] el texto reformado de la conferencia sobre la cultura actual...” (10 de outubro de 1957). Por carta pouco posterior sabemos que Seoane suxeriu o novo título e animou a Del Riego a que lle dese máis protagonismo á obra poética de Lorenzo Varela, de quen foi sempre un entusiasta valedor:

También recibí el texto sobre *La obra de una generación* para Citania. Es necesario, primero, cambiar el título por el tipo de público a que va dirigido que no es concretamente gallego. Nuestra tierra y nuestro tiempo quizás deberías poner la palabra Galicia. No sé, piensa que se trata de expandirla más entre gentes ajenas a Galicia y nuestra colectividad y entonces nuestra tierra no tiene el sentido que tiene para nosotros. Te pediría, por creerlo justo, que dedicases algo más a [Lorenzo] Varela por sus poemas *Catro poemas pra catro grabados y Lonxe*, que para muchos, entre los que me incluyo, nos parece uno de los más importantes poetas gallegos de los últimos 20 años, con acento bien particular en nuestra lírica. Tú verás. Citania promete ir bien. Nos costó bastante formar la sociedad anónima. Abundan entre los accionistas la gente pobre; por mi parte, además de trabajar gratis, como siempre en toda empresa gallega, invertí en ella parte de mis ahorros. Preside el directorio Perfecto López y están ajenos, naturalmente, aquellos para quienes la acción cultural gallega se convirtió en hábito de discursos y tertulias y nada más. (8 de novembro de 1957)

Non omitimos na cita a crítica —unha máis— ós Abrairas, tan antagónicos con todo o que cheiraba a “comunismo”.¹⁸

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alonso Montero, Xesús (1994). *As palabras no exilio. Biografía intelectual de Luís Seoane*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Alonso Montero, Xesús (2002). *As palabras do exilio. Biografía intelectual de Luís Seoane*. 2ª ed. A Coruña: La Voz de Galicia.
- Alonso Montero, Xesús (2003). *Curros Enríquez no franquismo*. Santa Comba de Xallas: 3C3.
- Alonso Montero, Xesús (2009). *Ramón Piñeiro ou a reinvención da cultura galega*. Vigo: Galaxia.
- Alonso Montero, Xesús (2012). *Peregrinatio ad loca docta*. Viaxar a Vigo, nos meus anos mozos, á procura de Fernández del Riego. En: *Francisco Fernández del Riego. Vigo dende o corazón de Galicia*. Vigo: Fundación Penzol / Galaxia.

18 Repárese no nome de Perfecto López, nome, como o de Rodolfo Prada, do círculo de Xosé Bieito Abraira, Moisés da Presa... pero capaces de entender e entendérense con Seoane, Antonio Baltar etc.

- Alonso Montero, Xesús (2023). Tres horas na vida de Francisco Fernández del Riego, en Vigo, o 18 de outubro de 1949: o encontro (semiclandestino) dun intelectual do exilio interior, Fernández del Riego, co seu camarada, Luís Seoane, do exilio exterior, trece anos e catro meses despois de que fosen separados polas consecuencias da sublevación militar do 18 de xullo de 1936. *Boletín da Real Academia Galega*. 384, 393-398. <https://doi.org/10.32766/brag.384.855>
- Barros Puente, Miguel (2008). *O partido galeguista e a revisión do nacionalismo: Ramón Piñeiro 1943-1981*. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela.
- Baltar, Antonio (2002). *O compromiso do exilio*. Sada: Edicións do Castro. Edición de María Díaz Rey.
- Fernández del Riego, Francisco (1951). *Historia de la literatura gallega*. Vigo: Galaxia.
- Fernández del Riego, Francisco (1954). *Galicia no espello*. Buenos Aires: Galicia.
- Fernández del Riego, Francisco, ed. (2002). *Cartas de Luís Seoane dende o exilio*. Sada: Edicións do Castro.
- Piñeiro, Ramón (2002). *Da miña acordanza. Memorias*. Vigo: Galaxia / Fundación Caixa Galicia.
- Primeiro Congreso da Emigración Galega. Documentación. Crónicas*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 2006 [1959]. Edición facsimilar. Disponible en https://consellodacultura.gal/mediateca/extras/CCG_2006_Actas-do-primeiro-Congreso-da-Emigracion-Galega.pdf
- Santidrián, Víctor (2002). *Historia do PCE en Galicia (1920-1968)*. Sada: Edicións do Castro.
- Seixas Seoane, Miguel Anxo (2021). *Castelao. Construtor da nación. Tomo III. 1940-1950*. Vigo: Galaxia.

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO E A XENTE DE GALICIA EMIGRANTE: HISTORIA DUNHA DISENSIÓN PRODUTIVA

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO AND THE PEOPLE OF *GALICIA EMIGRANTE*:
A HISTORY OF A PRODUCTIVE DISAGREEMENT

Pablo García Martínez
Universidade de Santiago de Compostela
Instituto da Lingua Galega

ORCID: 0000-0003-3923-2442

Resumo: Este artigo analiza a relación entre, por unha banda, Francisco Fernández del Riego e o grupo Galaxia e, pola outra, o grupo de galeguistas republicanos de esquerdas que se artellou en Buenos Aires, durante a segunda metade dos anos 50, á volta da revista *Galicia Emigrante*, dirixida por Luis Seoane. Sobre a base construída por un arquivo feito de textos xornalísticos, correspondencia e informes políticos, o texto conecta as tensións constitutivas do campo cultural galego transatlántico co contexto global das loitas pola hexemonía cultural durante a guerra fría.

Abstract: This article analyses the relationship between, on the one hand, Francisco Fernández del Riego and the Galaxia group and, on the other, the left-wing republican Galicianists based in Buenos Aires, during the second half of the 1950s, concerning the journal *Galicia Emigrante*, which was edited by Luis Seoane. Based on an archive comprising journalistic items, correspondence and political reports, this study connects the power relations constitutive of the transatlantic Galician cultural field with the global context of the struggles for cultural hegemony during the Cold War.

Palabras chave: Francisco Fernández del Riego, Luis Seoane, Galaxia, *Galicia Emigrante*, guerra fría cultural.

Key words: Francisco Fernández del Riego, Luis Seoane, Galaxia, *Galicia Emigrante*, Cultural Cold War.

Trabajaste sólo cuando nadie lo hacía y eso nos basta. Todos los demás, para nosotros, vinieron después y el tiempo dirá cuando pase hasta que punto fué fecunda y útil tu labor. Esto es todo y va unido, en tu caso, a una amistad que nació hace muchos años, un cuarto de siglo, y para mí esto pesa de un modo entrañable. (Carta de Luis Seoane a Francisco Fernández del Riego, 13 de xuño de 1957, *Proxecto Epístola*)¹

Unha década despois de reactivar as relacións co galeguismo asentado na Galiza ibérica, Luis Seoane (1910-1979) vive o momento máis tenso da súa relación con aquel grupo que se artellaba, dende comezos dos anos cincuenta, á volta da editorial Galaxia. A ese momento pertence esta carta que Seoane lle envía ao seu antigo compañeiro na prensa do galeguismo republicano de esquerdas, Francisco Fernández del Riego (1913-2010) e, precisamente, este contexto de tensión nas relacións entre os grupos que se comunicaban a través deles dálle aínda máis valor ás louvanzas de Seoane. A alta valoración que o exiliado arxentino-galego ten de Del Riego mantense ata o final, tal e como deixa rexistrado meses antes de morrer Seoane cando, a comezos de 1978, asesora a Isaac Díaz Pardo, que estaba a organizar unha homenaxe ao Seminario de Estudos Galegos. Suxírelle daquela que sexa o escritor de Lourenzá quen se encargue da difícil tarefa de revisitar a política cultural galega durante a ditadura: “nadie puede hacerlo mejor” (carta de Seoane a Díaz Pardo, 3 de marzo de 1978, *Proxecto Epístola*).

O galeguismo funcionou para estes dous intelectuais como salvagarda dunha relación de disensión produtiva que permitiu unha sostida colaboración, máis alá da fidelidade de cada un deles a principios ideolóxicos diverxentes no mapa cultural da posguerra atlántica. Porén, existiron momentos nos que estas diferenzas tomaron especial protagonismo, como foi o ciclo 1956-1958. Nas liñas que seguen usarei a figura de Francisco Fernández del Riego como fío condutor para unha reconstrución dese intenso período, que se insire nunha máis ampla reconfiguración das hexemonías na cultura galeguista que mantiña aínda unha marcada natureza transatlántica por mor das fuxidas e silencios forzados polo terror franquista naqueles galeguistas que conseguiran salvar a vida durante a guerra civil.

1 As referencias bibliográficas que remiten ao *Proxecto Epístola* están tiradas dos fondos dixitalizados polo Consello da Cultura Galega, dispoñibles en: http://consellodacultura.gal/fondos_documentais/epistolarios/

1. A FOLLA IMPRESA, NO NACEMENTO E NA REACTIVACIÓN DUNHA DISENSIÓN PRODUTIVA

Quisiera que esta correspondencia que comenzaste tú a entablar con esta carta peregrina que yo contesto hoy, se continuase entre nosotros, pues si bien hemos perdido el contacto personal hace muchos más años que los que uno desearía hubiesen pasado, hemos tenido noticias vuestras bastante a menudo a través de cartas escritas a amigos nuestros de aquí o de algún que otro viajero. Hemos trabajado mucho, con suerte y sin ella, de cualquier manera, haciendo de todo, pero tratando en todo momento de hacer honor con nuestra conducta y labor a Galicia. [...] Todos trabajamos lo que podemos, es el único modo de ir matando la nostalgia que nos corroe y el deseo de regresar. Algún día, ahí en Vigo, o en Santiago como en otros años, hablaremos de todo, cuando todo sea ya recuerdo. (Carta de Seoane a Del Riego, 20 de xaneiro de 1947, *Proxecto Epístola*)

Esta pasaxe pertence a unha carta que Luis Seoane lle envía a Francisco Fernández del Riego, tres anos máis novo ca el pero compañeiro na Universidade de Santiago de Compostela así como en órganos do galeguismo republicano de esquerdas, como foi a revista *Ser. Semanario gallego de izquierdas* (1935). Na cohabitación naquelas páxinas atopamos un antecedente da inserción relevante que terá Del Riego coa cultura galeguista da Arxentina durante as décadas que seguiron á guerra civil, posición esta cobizada polo grupo Galaxia, tal e como lle deixará claro ao avogado de Lourenzá o “director literario” da editorial, Ramón Piñeiro: “de ningún xeito nos interesa perder a representación que ti tes, que deus e aínda dará de si moito xogo no futuro. Pra nós é vital conservala” (carta de Piñeiro a Del Riego, 18 de xuño de 1957, Fundación Penzol).² A carta de Piñeiro a Del Riego inscríbese no momento de reconfiguración das hexemonías nun galeguismo político e cultural que, durante a década dos cincuenta, vía progresivamente atenuada a natureza transatlántica que definira a súa subsistencia no decenio anterior. Será precisamente a mediados dos corenta, en maio de 1946, cando se produza un momento de gran relevancia para o asentamento da posición de Del Riego como interlocutor primeiro co galeguismo porteño: a reactivación da relación con Luis Seoane.

Se tomei como punto de partida aquí a cohabitación entre Del Riego e Seoane nas páxinas de *Ser* é porque considero que non se pode entender a presenza porteña do primeiro sen ter presente a importancia que a cultura impresa tivo, tamén

² Agruparanse baixo esta referencia bibliográfica o conxunto de documentos consultados nos varios fondos da Fundación Penzol de Vigo.

no galeguismo, á hora de xerar no papel diálogos, encontros e encontróns que a distancia física entre os interlocutores non permitiría. Aínda nos cincuenta, cando se deu unha progresiva reactivación da actividade literaria en Galiza, os escritores galeguistas atopaban nas follas impresas nunha das grandes capitais da edición literaria ibérica —dislocada por aquel entón— espazos para expresarse con liberdade, ás veces baixo pseudónimos como o frecuente Salvador Lorenzana de *Galicia Emigrante*. Aquí gustaríame chamar a atención sobre o interesante xiro cara á materialidade dos textos impresos que está na base da renovación da historia do libro que constituíron, nas últimas dúas décadas, os *Print Culture Studies* e que consideraron —no seu estudo da cultura do período que vai de finais do século XIX a mediados do século XX— que o *modernism* non sería posible sen as pequenas revistas que contribuíron a artellalo, a facer dialogar na páxina voces emitidas moitas veces dende latitudes distantes.³ Igualmente, sen as revistas non existiría o antifascismo, a cultura antifascista que tomou forma con claridade na Europa da década dos trinta, en resposta ao auxe dos fascismos, e que se expandiu tamén, da man de tantas e tantos exiliados, a novos terreos nos que aquelas e aqueles atoparon acubillo.⁴

Pois ben, o mesmo pode dicirse da historia do galeguismo e do nacionalismo galego, tanto no conxunto do século XX coma, particularmente, na subsistencia durante as primeiras dúas décadas de ditadura franquista. Dificilmente se pode concibir a supervivencia da cultura galeguista nas dúas primeiras décadas de ditadura sen a cultura impresa. Así, a apelación xa no título deste texto á revista *Galicia Emigrante* conéctao cun recente xiro epistemolóxico nuns estudos literarios tradicionalmente dominados polo libro como obxecto que está na orixe da dotación de significado para a explicación de momentos concretos da historia dos campos literarios. Este texto pretende complementar esa dinámica epistemolóxica a través dunha abordaxe da historia intelectual do campo de produción cultural galego escrita no eixo que vai da correspondencia á folla impresa da revista, ou viceversa.

Retomando o fío do inicio da correspondencia entre Del Riego e Seoane á que pertence a pasaxe que abre este apartado, cómpre recordar que a epístola de Seoane era unha resposta á do seu antigo compañeiro dos anos trinta composteláns onde o autor homenaxeado en 2023 no Día das Letras Galegas avisaba

3 Ver referencias a traballos vencellados coa consolidación dos *Print Culture Studies* en García Martínez (2021, pp. 15-25).

4 Tal foi o caso da Arxentina, onde a refracción desta sensibilidade política á linguaxe propia a través dun antifascismo oposto ao “fascismo criollo” serviulle á oposición democrática do país para conectar o seu rexeitamento dos gobernos autoritarios da chamada “década infame” cunha política internacional dominada pola segunda guerra mundial, que tivera como antecedente a guerra civil (García Martínez 2021, pp. 29-40).

Del Riego e Seoane conversando, ao fondo da imaxe, durante a presentación da exposición anual deste na Galería Bonino de Buenos Aires, que coincidiu coa viaxe á Argentina do avogado de Lourenzá, en 1954. Fundación Luis Seoane

da chegada dun ensaio da súa autoría para o certame literario organizado pola esquerdista Federación de Sociedades Galegas da Arxentina, en 1946, con motivo do 25º aniversario desta institución.⁵ Ampliaba daquela Del Riego o seu eido de relacións cara a unha figura clave na edición porteña dos anos corenta e quen, ao mesmo tempo, estaba conectado cun Centro Gallego de Buenos Aires en que tería especial relevancia dentro da súa Comisión de Cultura, así como a través da dirección da súa publicación periódica, *Galicia*, que exercería ata o ano 1957. Mais, sobre todo, establecíase unha relación epistolar que será testemuño ineludible para entender a historia cultural galega deses anos.

Dende Galiza, as epístolas de Del Riego constitúen unha valiosa cartografía da súa sobresaínte capacidade de traballo, ofrecendo alí un dietario das novidades literarias nuns anos de recuperación da man de voces como X. L. Méndez Ferrín, Xohana Torres, Gonzalo Rodríguez Mourullo ou Xosé Manuel Beiras, entre outras e outros, a maior parte vencellados daquela, en menor ou maior medida, con Galaxia. As cartas de Del Riego combinan a posta ao día sobre as amizades compartidas con Seoane, a información sobre os traballos feitos por Galaxia e tamén as novidades culturais do país. Trátase dunha mostra máis do titánico traballo feito polo intelectual de Lourenzá. Do outro lado do intercambio epistolar está un Seoane que tamén enchía os seus días con moitas e moi dispares trasfegas, das que lle vai dando conta a Del Riego.

Para o fío do que quero tirar aquí teñen especial interese aquelas cartas onde Seoane dá conta das moitas iniciativas bosquegadas por el e orientadas á galeguización da colectividade emigrada que con tanta claridade lle exporá ao seu

5 O manuscrito resultaría gañador do devandito certame. O libro resultante imprimírase en agosto de 1949 baixo o título *Cos ollos do noso espírito* (Buenos Aires: Alborada).

interlocutor afincado en Vigo, con motivo da planificación dunha viaxe deste á Galiza austral.⁶ Nas epístolas dos anos anteriores, Seoane defendera iniciativas como a elaboración dun plan de ensinanza da historia galega nas colectividades galegas de América (carta de 12 de outubro de 1950, *Proxecto Epístola*), a realización dunha exposición de arte galega no Centro Gallego de Buenos Aires (varias cartas do período 1950-1951),⁷ a elaboración de fichas dos intelectuais galegos en América que puidesen levar esta información ao público dos Cadernos Grial (carta de 13 de xuño de 1951, *Proxecto Epístola*) ou a elaboración dunha sorte de editora/distribuidora de libro galego —ao estilo da Follas Novas que anos despois crearían na mesma cidade Xosé Neira Vilas e Anisia Miranda— para a que pensara o nome Amigos del Libro (carta de 17 de xullo de 1952, *Proxecto Epístola*).

No medio deste fervedoiro de ideas sobre como conectar de novo a colectividade galega da América coa terra súa —ou dos seus devanceiros—, Seoane fai, en abril de 1951, a primeira referencia á creación dunha nova revista literaria, proxecto que se concretará, tres anos despois, coa fundación de *Galicia Emigrante*, da que lle di ao seu interlocutor vigués que “va a ser una revista corriente pero que tienda a galleguizar a los hijos de gallegos e incrustarse en la vida de este país” (carta de 11 de abril de 1951, *Proxecto Epístola*).

2. DEL RIEGO E GALICIA EMIGRANTE

Nunha epístola de abril de 1954, un Seoane entusiasmado coa visita a Buenos Aires que Francisco Fernández del Riego estaba a piques de facer advírtelle ao seu vello compañeiro da necesidade de que “reclames, cuando llegue el momento, libertad para utilizar tu tiempo para ponerte en contacto con los elementos intelectuales argentinos que son de extraordinario interés para nosotros” (carta de 22 de abril de 1954, *Proxecto Epístola*). Esta carta pon a Del Riego sobre a pista da que será unha das principais achegas ao recoñecemento da diferenza histórica galega

6 “Por mi parte trataré de conseguir que algunas de tus intervenciones se realicen en centros universitarios argentinos, pues de esta manera tu colaboración puede ser más útil incluso a la colectividad. Creo que el objetivo más importante para Galicia en América es ganarse a los hijos de gallegos que son una cantidad abrumadora y que están situados como es natural en los puestos más destacados en los países donde nuestra emigración fué constante. Ellos pueden ser útiles a Galicia, los padres solamente de manera muy relativa. En todo caso pueden serlo como lo fueron ya para levantar un puente, editar un libro, hacer una escuela y nada más. A la enorme masa de hijos de gallegos hay que tratar de despertarles el orgullo de su origen, como supieron hacerlo otras colectividades y esa es labor vuestra y nuestra y tu viaje puede ser de enorme utilidad en ese sentido” (carta de 22 de abril de 1954, *Proxecto Epístola*).

7 A exposición inaugurouse o 23 de xullo de 1951 na Galería Velázquez de Buenos Aires, e incluíu lenzos de Xulia Minguillón, Carlos Maside, Laxeiro, Manuel Pesqueira, Isaac Díaz Pardo e Manuel Prego de Oliver, ademais de tres esculturas de Manuel Faílde Gago.

realizada polo exiliado, feita valéndose do capital simbólico acadado grazas á súa obra artística, así como ao ben conectado espazo xeográfico dende o que este era activado.⁸ Na carta a Del Riego, Seoane menciona a súa vontade de conectalo co historiador José Luis Romero, unha figura senlleira daquela parte da intelectualidade disidente co peronismo artellada á volta do socialismo liberal que ocuparía as institucións dous anos despois, tras a caída de Perón pola socorrida vía do golpe de Estado.⁹ Mais na epístola coa que anticipa a visita do amigo Del Riego, o exiliado pon a énfase en “hacerte conocer cual es la situación real de la colectividad en la vida cultural argentina”, que diagnostica nos seguintes termos:

nuestra colectividad vive absolutamente al márgen, como puedes quizá haberlo observado, de la vida intelectual del país y de la cultura en general [...] Un porcentaje considerable de hijos de gallegos ocupan aquí puestos destacados en el mundo cultural pero no tienen relación en absoluto con las organizaciones de nuestra colectividad, cerrada a cualquier inquietud y tampoco tienen vinculación con Galicia, porque tampoco los intelectuales gallegos supimos establecer el vínculo necesario con ellos. (Carta de 22 de abril de 1954, *Proxecto Epístola*)

Precisamente cara ao problema consistente na desconexión cos fillos de galegos asentados na Arxentina apuntaba o exiliado poucas semanas despois, noutra carta onde lle explicaba que “está a punto de salir una revista *Galicia Emigrante*. La dirijo yo y no depende de nadie” (carta de Seoane a Del Riego, 11 de maio de 1954, *Proxecto Epístola*). O que ten verdadeiro interese aquí é aquela parte da epístola de Seoane onde lle anticipa ao avogado afincado en Vigo a súa vontade de

8 Boa mostra témola na epístola de Seoane ao seu *marchand* neoiorquino, Armando Zegri, con motivo da súa exposición individual de óleos na Galería Suramericana da emerxente capital da arte occidental na posguerra do Atlántico norte: “En el catálogo me interesaría que de alguna manera se consignase, al citar mi nacionalidad, que soy de origen gallego, pues es la única manera que tenemos los hijos de los ‘gallegos de m...’, como se les decía a nuestros padres emigrantes de vengar ese desprecio con nuestro orgullo de procedencia” (carta de 4 de abril de 1956, *Proxecto Epístola*).

9 Ofrécelle Seoane a posibilidade de colaborar coa revista *Imago Mundi* (1953-1956, 12 números), dirixida por Romero, con Seoane como responsable do deseño e da maquetaxe da mesma e cun consello de redacción integrado por intelectuais como o escritor Roberto F. Giusti, o crítico artístico Jorge Romero Brest, o filólogo Enrique Anderson Imbert ou o filósofo e irmán do director da publicación, Francisco Romero. Para facernos unha idea do pluralismo característico desta publicación, é de utilidade pensar en como concorreron ás súas páxinas algunhas das voces máis relevantes á hora de definir, coas súas investigacións, os marcos a través dos que pensaron a Arxentina da segunda metade do século XX varias das culturas políticas de esquerda que cohabitaron no país. É o caso de Ángel Viñas, León Rozitchner ou o moi activo Tulio Halperín-Donghi, quen chegaría a figurar como secretario de redacción de *Imago Mundi*. Seoane tamén convidou reiteradamente a García-Sabell a participar na revista, un convite ao que este semellaba acceder, pois chegou a anunciar o envío dun artigo seu (carta de 1 de maio de 1954, *Proxecto Epístola*). No entanto, o único texto publicado por *Imago Mundi* coa sinatura dun autor galego é o que escribiu Lois Tobío para o quinto número, sobre a pintura bizantina.

contar con este como emisario da revista en terras galegas, un labor que Del Riego engadiría con displicencia á súa ategada carteira de encargos, na que xogaba un papel senlleiro a conexión do grupo Galaxia cos galeguismos porteños.¹⁰

Así, máis alá de xestionar as colaboracións que chegan á revista dende Galiza, o entregado servizo á tarefa de correspondente de *Galicia Emigrante* levado a cabo polo intelectual de Lourenzá incluía unha longa serie de entrevistas a moitos destes mesmos colaboradores. A serie iníciase no número 11 e tivo como protagonista, significativamente, a Ramón Piñeiro, quen exporá alí o proxecto cultural que entrevistador e entrevistado dinamizaban, artellado á volta da editorial Galaxia. Nos números seguintes, Del Riego entrevistou para *Galicia Emigrante* a Ramón Otero Pedrayo, Ricardo Carvalho Calero, Domingo García-Sabell, Xohán Ledo, Florentino López-Cuevillas, Fermín Bouza Brey, Celestino Fernández de la Vega, Xesús Ferro Couselo, Carlos Maside, Xosé Ramón Fernández-Oxea (Ben-Cho-Shey), Ramón María Aller, Fermín Penzol, Manuel Gómez Román, Manuel Rodrigues Lapa, Xosé Luís Franco Grande, Francisco Río Barja, Plácido Castro, Isidro Parga Pondal, Cesáreo Saco e, por último, Xohana Torres, a única muller desta longa lista.

A maiores, as reticencias de Seoane fronte a esa “vivencia orixinaria, de plena siñificación ontolóxica” (Piñeiro 1951, p. 18) que era a “saudade” —tal e como Ramón Piñeiro a viña definindo para despois situala no centro mesmo da explicación da particularidade do pensamento galego promulgada por Galaxia— non impediron que esta proposta chegase ás páxinas de *Galicia Emigrante* dende o comezo da revista.¹¹ Alí, o avogado de Lourenzá explicará a etapa na historia

10 Un valioso retrato da trasfega constante que caracterizou o tempo en que Del Riego compaxinaba o traballo de avogado coas xestións para Galaxia témolo nunha carta a Piñeiro onde lle di que “enxamáis tiven tantas obrigas riba de min. Teño que encherlle as revistas ó Seoane, manter as colaboracións de América, redaitar case íntegros dous números de *Industrias Pesqueras* e un de *Industria Conservera* cada mes. Correxir orixinás de Galaxia e probas de prensa, manter unha copiosa correspondencia. Realizar xestíós que me piden a todas horas e de todol-os sitios. E aínda atender ó traballo do despacho. Nin podo ir a un cine, nin dispoñer dunha soia hora no día. Y enriba teño problemas particulares ou de outro tipo, como un sumario do Departamento Marítimo de Ferrol por unha nota que publicou *Industrias Pesqueras*. Perdóame este desafo, que non tencionaba faguer, pero que me foi saíndo sin vir ó caso” (carta de Del Riego a Piñeiro, 6 de novembro de 1956, Fundación Penzol).

11 Sobre a posición de Seoane ao respecto, xa antes da fundación de *Galicia Emigrante*, ten interese a carta que lle envía a Carlos Maside en decembro de 1952, na que defende que “no se puede continuar hablando de saudade y de impulso misterioso hacia occidente cada vez que un jornalero o casero gallego emigra para resolver su problema personal o también económico, o para escapar a la presión del secretario del juzgado sin complicarse en algo turbio. Como tampoco puede hablarse de los emigrantes en un tono sentimental o pensando exclusivamente en los emigrados que regresan [...] Todo el sentimiento de saudade es mínimo, es más fuerte en ellos el sentido de la realidad. Bueno, todo esto es un lío del que no sé por qué te escribo. Quizás sea porque aún existe gente, incluso amiga, a quien le molesta escuchar ‘un mecánico cobra por día tanto y una camisa le cuesta diez veces más o un pan le cuesta lo que cobra’, porque le parece de un horrible mal gusto al lado de los tremendos problemas vitales que la existencia del

Excursión aos Ancares
do grupo Galaxia, en setembro
de 1957. De esquerda a dereita,
Domingo García-Sabell,
Francisco Fernández del Riego,
Celestino Fernández de la Vega,
Ánxel Fole e Ramón Piñeiro.
Fundación Penzol

da poesía galega que Piñeiro consideraba aberta nos anos cincuenta, tal e como defendera na carta-prólogo a *Os eidos*, onde lle dicía a Novoneyra que o seu libro exemplificaba un “sentimento de identificación espritoal coa Terra” (Piñeiro 1955a, p. 12). Defendía o director literario de Galaxia a existencia dunha relación entre paisaxe e espiritualidade que tiña a súa máxima expresión na poesía, tal e como deixou dito nas páxinas de *Galicia Emigrante*, nun artigo sobre a escrita de Luís Pimentel. Alí, defendía que “a verdadeira historia espritoal dos pobos sempre ven a identificarse coa historia da súa poesía”, de xeito que “os poetas foron sempre o máis representativos dos pobos, a persoñificación da súa espritoalidade” (Piñeiro 1955b, p. 3). Meses antes, o terceiro número da revista incluía un artigo asinado por Del Riego (1954c), no que afondaba no retrato dese novo ciclo da poética galega que Piñeiro chamara, no prólogo a *Os eidos*, o da “poesía como voz da terra” (Piñeiro 1955a, p. 20).

Alí, Del Riego sitúa a lectura que fará máis adiante de voces relevantes na poesía galega contemporánea dentro do marco ofrecido por Piñeiro sobre a interpenetración de paisaxe e poesía como xermolo do lirismo definidor, segundo o autor, do ser galego:

Por el sentimiento del paisaje fué por donde nos hemos descubierto a nosotros mismos. Paisaje y Lirismo son esencialmente el alma de Galicia. El ser gallego es siempre una disposición lírica y la poesía gallega adquiere personalidad,

mecánico le plantea cuando no la soledad que le produce al metafísico resentido, vivir entre mecánicos” (Maside 2015, p. 255). Para unha máis detallada análise das tensións constitutivas de campo dentro das que hai que ler estas diverxencias filosóficas, ver García Martínez (2021, pp. 173-191).

porque el paisaje es algo más que su raíz y su savia. Porque es su espíritu. (Fernández del Riego 1954c, p. 4)

Despois dun breve excursio no que recorda a un Antonio Noriega Varela presentado como “sencillo poeta de la montaña gallega”, cuxos “poemas, tan nobles de arte como ricos de emoción, tienen la dulce y humilde belleza de las flores de los tojos”, Del Riego proponlles ás persoas lectoras situarse “en las altas y frías campiñas lucenses, cerca de las fuentes del Miño, en la interesante comarca de la ‘Tierra Llana’”. Dende alí, convídaas a acompañalo nunha viaxe á cerna mesma da poesía de Aquilino Iglesia Alvariño, de quen defende que “cantó en *Cómaros Verdes* su melancólica belleza”, feita de “lagunas de desnudas orillas, donde crea el cielo una profundidad de luz fría y temblorosa; ríos por donde llega la noche con su hondo misterio, con remansos callados de estrellas donde el agua es tan quieta, que parece dejar de cantar para ponerse a cavilar en su propia belleza” (1954c, p. 4). A seguir, o autor toma a man dos lectores e lectoras para levalas “por la penillanura lucense, por los campos de Lemos en demanda de nuevos paisajes”, ata chegar “a la alegre tierra del vino, en los valles de Quiroga y Valdeorras”, terra de Florencio Delgado Gurriarán, quen “nacido en estas comarcas, canta su belleza en risueños versos, colmados de graciosas imágenes” (1954c, p. 4).

Contra o final do texto, o emisario de Galaxia para as relacións co galeguismo porteño avanza nun artellamento discursivo que —como tamén fixera nas pasaxes dedicadas a Iglesia Alvariño— mestura apuntamentos sobre a paisaxe das terras de orixe dos poetas con versos onde se poden apreciar conexións con eses mesmos escenarios, observados ou evocados. Todo isto enmarcado por unha volta á idea forte que estaba ao principio, pois sobre a base da condición de *finis terrae* galega formaríase unha realidade —“Galicia todo lirismo y todo paisaje”, dirá Del Riego (1954c, p. 5)—, na que o descubrimento da paisaxe é un ineludible chanzo no proceso de educación sentimental que había ter na experiencia poética a súa vivencia suprema: “Al descubrir el paisaje nos descubrimos a nosotros mismos. Sabemos lo que somos en cuanto sentimos lo que nos rodea. Es el paisaje una formidable pregunta a la que sólo cabe contestar con sentimientos” (1954c, p. 5).

Chegadas a este punto propóñolles, estimadas lectoras e lectores, deixar atrás esta breve achega á colaboración de Del Riego con *Galicia Emigrante* —feita ben baixo a súa propia sinatura, ben con algún dos seus habituais pseudónimos— para erguer a vista dos textos e atender os espazos de enunciación dende os que estes eran postos en circulación. Nas páxinas que seguen, a parte central do artigo ocupase dun exercicio de historización daquel campo de produción cultural galego aínda marcadamente transatlántico.

3. DEL RIEGO E A XENTE DE GALICIA EMIGRANTE

Coido que sería ben informar ó [Rodolfo] Prada sobriamente da situación e das causas que a orixinaron, pois non sabemos que versión darán os da AGUEA ou os amigos de [José] Villamarín do incidente. Seguramente tratarán de crear un gran confusionismo ligando iste suceso co proieito do cincuentenario. (Carta de Piñeiro a Del Riego, 25 de xuño de 1957, Fundación Penzol)

Esta carta de Ramón Piñeiro a Francisco Fernández del Riego —ou, o que é o mesmo, do director literario ao secretario da editorial Galaxia— está escrita ao fío da detención de Valentín Paz-Andrade, na súa condición de director da revista *Industrias Pesqueras*. No entanto, o motivo da súa elección para o encabezamento deste apéndice ten que ver co retrato que alí ofrece Piñeiro dun galeguismo porteño no que identifica tres grupos, como son o do Consello de Galiza—ao que pertencía Rodolfo Prada—, o do Centro Gallego de Buenos Aires —presidido por José Villamarín Prieto— e o da AGUEA —siglas da Agrupación de Gallegos Universitarios, Estudiantes y Artistas, á que pertencían Seoane, Eduardo Blanco Amor, Ramón de Valenzuela ou Antonio Baltar, entre outros. A carta ten interese porque amosa a percepción que existe no grupo Galaxia da cartografía do galeguismo porteño, e faino precisamente nun momento en que se daba un fondo corrento de terras nos desgastados equilibrios que sostiveran o nacionalismo galego transatlántico durante a década anterior.¹² Unha década despois, o moi cambiante contexto dos anos cincuenta será escenario dun estrondoso peche de ciclo na relación entre estes dous grupos, con motivo da infrutuosa xuntanza de setembro de 1958 entre o grupo Galaxia e o emigrante Perfecto López, que acudía á mesma en representación do Consello de Galiza. Un encontrón tantas veces mitificado e tan pouco atendido pola nosa historiografía cultural.¹³

Mais a segunda metade dos anos cincuenta é tamén un momento en que o desgaste deste eixo levou a un grupo de intelectuais senlleiros da Galiza porteña a procurar, sen éxito, o seu espazo no mapa do galeguismo transatlántico a través

12 Á volta desta cuestión, ver Villares (2017).

13 Os encargados de ler durante o encontro as palestras preparadas previamente polo grupo Galaxia foron —de acordo cos documentos conservados no fondo *Francisco Fernández del Riego* da Fundación Penzol, dispoñibles para a súa consulta pública— Domingo García-Sabell (“Cultura e política”), Xaime Isla Couto (“Galaxia”), Celestino Fernández de la Vega (“A nosa posición política”), Ramón Piñeiro (“Balance do noso labor”), Francisco Fernández del Riego (“Consello de Galicia”), Cesáreo Saco (“Castelao”), Fermín Penzol (“Defensa dos nosos presos”), Luís Viñas Cortegoso (“Acusacións que se nos fan”), Manuel Beiras (“As nosas queixas”), Xosé Luís Franco Grande (“Os novos: a continuidade do galeguismo”) e Xosé Manuel Beiras (“Os novos: galeguismo fronte a mocidade”).

dun proxecto de educación popular orientado, en primeiro lugar, á colectividade galega da Arxentina e inspirado por un pensamento galeguista, republicano e de esquerdas. Un primeiro momento do que eu propoño pensar como a materialización do bloqueo que a xente de *Galicia Emigrante* atopou no seu intento de ter un rol destacado na reformulación do galeguismo transatlántico da década dos cincuenta —bloqueo que terá, tal e como teño amosado noutros lugares (2021, 2023), unha influencia decisiva na metabolización que Seoane fai do momento histórico a través dos seus textos literarios— vivírase no inverno austral de 1956 e, de novo, Del Riego xogará o papel de mediador entre as dúas ribeiras do Atlántico. Refírome aquí ao Congreso da Emigración Galega organizado por iniciativa do Consello de Galiza entre o 24 e o 31 de xullo, e que comezará a cristalizar ante o grupo artellado á volta de Seoane a percepción dunha imposibilidade de engancharse á historia que sentían como súa ou, polo menos, engancharse xogando o rol que pretendían no que facía á posta en circulación, en territorio galego, de marcos para a imaxinación dun futuro mellor. Así o deixa claro o exiliado arxentino-galego nunha carta dirixida á presidencia do “Comisión Orgaizadora”¹⁴ do congreso, na que afirma “agradecer simplemente a invitación sin poder aportar a axuda inteleitual que solicitan”, lamentando Seoane “o escaso tempo que media entre a invitación e as deliberacións do Congreso” e chegando a suxerir un aprazamento de ano e medio, ata xaneiro de 1958, facendo daquela coincidir esta importante oportunidade co cabodano de Castelao (carta de 11 de maio de 1956, *Proxecto Epístola*).

Tres días despois está datada unha carta a Seoane enviada dende Vigo e na que Del Riego inquire sobre este mesmo tema, á volta do cal o grupo Galaxia estaba informado dende semanas atrás:¹⁵

Sabemos que en el mes de julio van a organizar ahí un Congreso de la emigración gallega. Los informes que tenemos sobre el particular son bastantes confusos. Querría, por consiguiente, que me dijese rápida y confidencialmente cuanto sepas sobre el asunto. Claro es que puedes hablarme con entera libertad,

14 De acordo coa comunicación asinada o 2 de xaneiro de 1956 por Antón Alonso Ríos, na súa condición de “Segretario” do Consello de Galiza, a Comisión Orgaizadora estivo integrada por Manuel Puente, Perfecto López, Francisco Regueira, Xosé Neira Vilas, Xosé B. Abreira, Antón Suárez do Pazo, Francisco Pazos, Antón Alonso Pérez, Manoel Martínez Lamela, Segundo Pampillón, Xosé Alfonso Reboreda, Rodolfo Prada, Cándido Rey, Antón Díaz e Valeriano Saco (*Primeiro Congreso da Emigración Galega* 1956, p. 12).

15 Del Riego recibira unha información detallada do proxecto de Congreso da Emigración nunha carta enviada dende Buenos Aires o 6 de marzo 1956 por Rodolfo Prada, membro da devandita Comisión Orgaizadora do evento, figura destacada do Consello de Galiza e interlocutor habitual nos diálogos entre os nacionalistas artellados á volta desta institución e o grupo Galaxia.

porque la cosa quedará entre tú y yo. (Carta de Del Riego a Seoane, 14 de maio de 1956, *Proxecto Epístola*)

Na súa resposta, Seoane afonda na decepción exposta aos organizadores do evento:

Este Congreso tal como se proyecta es un disparate [...] no puedo participar en un Congreso que se ofrece de trascendencia, referido a temas espirituales, económicos y sociales de la emigración con un temario espléndido hecho por Tobío en Montevideo, a solicitud de unos pocos de Buenos Aires y al que no pueden enviarse ponencias ni clase alguna de trabajos dado el escaso tiempo que media entre la invitación y la celebración de dicho Congreso. (Carta de 21 de maio de 1956, *Proxecto Epístola*)

Na resposta de Del Riego e, particularmente na xestión da mesma, atopamos un claro exemplo da irrenunciable organicidade do avogado de Lourenzá a un grupo Galaxia que funcionaba dun xeito compacto e para o cal Del Riego aparecía como o encargado desa parte das relacións internacionais que eran os contactos co galeguismo porteño, unha posición de suma importancia para o grupo, tal e como lle dicía Piñeiro na carta de xuño de 1957 citada máis arriba. Así, lonxe de respectar a intimidade que lle ofrecera a Seoane —ese “puedes hablarme con entera libertad, porque la cosa quedará entre tú y yo”—, Del Riego envíalle unha epístola a Piñeiro o 26 de maio de 1956 consistente unicamente na reprodución da práctica totalidade da que o seu amigo exiliado datara cinco días antes na capital da Arxentina.

A carta enviada dende Compostela polo escritor de Láncara levaba unhas claras indicacións sobre como responderlle a Seoane cun recoñecemento lixeiro do fundamento das queixas súas, que debía en todo caso ir seguido dunha tímida posta en valor das posibilidades que o congreso, tal e como fora organizado, ofrecía:

Convén soslaiar o máis posíbel as súas recriminacións ós nosos amigos; pódese tomar pe na súa eisaxerada teima sobre a falta de tempo pra facer estudos sobre os moitos e difíciles problemas relacionados coa emigración, decíndolle que, con ser certo o que di sobre o particular, compre ter en conta que non se trata de estudos agotadores sobre cada un dos problemas e que, pol-o mesmo, con boa vontade pódense facer traballos nos que pol-o menos queden establecidas ideas e puntos de vista sobre os problemas importantes, cousa que por si mesma xa ten indubable utilidade. (Carta de Piñeiro a Del Riego, 5 de xuño de 1956, Fundación Penzol)

Asistentes ao Primeiro Congreso da Emigración Galega (Buenos Aires, xullo de 1956), que inclúe aos membros da AGUEA Antonio Baltar, Eduardo Blanco-Amor, Rafael Dieste, Luis Seoane e Alberto Vilanova. Fundación Luis Seoane

A fidelidade coa que estas indicacións son refractadas á carta que Del Riego lle envía a Seoane dous días despois axuda a entender, considero, a ascendencia do “director literario” de *Galaxia* dentro da xestión do campo que o grupo realizaba.¹⁶

Conectando dende aquí co mapa do galeguismo porteño bosquexado por Piñeiro na carta que abre este apéndice, propoño pensar que a referencia ao grupo do Consello de Galiza como os “nosos amigos” —ben diferente ao “os nosos cordiais enemigos” co que se refire, en carta a Del Riego do 19 de maio de 1957, ao grupo directivo do Centro Galego, presidido daquela por Villamarín Prieto— deixa claro o posicionamento de *Galaxia* en relación aos dous núcleos tradicionais do galeguismo porteño —Consello de Galiza/Centro Galego— cos que mantiñan periodicamente relación. Mais, cal era a súa posición fronte ao emerxente grupo de galeguistas republicanos de esquerdas artellados á volta da AGUEA e, sobre todo, da revista *Galicia Emigrante*? Nos meses do inverno austral de 1956 atopamos pistas útiles para darlle resposta a esta pregunta.

Así, se ben Seoane non participaría individualmente no Congreso da Emigración Galega, si que o faría a través da Agrupación Gallega de Universitarios, Estudiantes y Artistas (AGUEA) creada, semanas antes do evento, en resposta ás feblezas organizativas detectadas neste, tal e como Seoane lle explicaba a Del Riego: “hace falta establecer una mayor comunicación entre nosotros todos y unirnos. Aquí creo que después de esto vamos a hacerlo” (carta de 21 de maio de 1956,

16 “Tienes, desde luego, razón en lo que afirmas sobre la escasez de tiempo para realizar estudios serios sobre los muchos y difíciles problemas relacionados con la cuestión emigratoria. Sin embargo, pienso que no se tratará de realizar estudios agotadores sobre cada uno de los problemas. Por eso mismo, puede aprovecharse la ocasión que se presenta para hacer trabajos en los que, al menos, queden establecidas ideas y puntos de vista sobre las cuestiones importantes. Esta, por sí misma, es cosa que puede tener ya indudable utilidad” (carta de Del Riego a Seoane, 7 de xuño de 1956, *Proxecto Epistola*).

Proxecto Epístola). A agrupación quedaría constituída o 22 de xuño de 1956. Na base do esforzo partillado polos intelectuais artellados á volta deste órgano estaba a vontade dun avance no estudo integral da sociedade galega, que comezaría a tomar forma material a través dos cursos anuais, destinados á emigración galega asentada en Buenos Aires, ofrecidos pola AGUEA xa dende agosto dese mesmo 1956.¹⁷

A maiores, outro elemento ineludible para explicar aquela relación entre o grupo Galaxia e a xente de *Galicia Emigrante* é a situación destes últimos na xeopolítica do galeguismo dos cincuenta. Aquí ten interese o forte vencello co legado da Segunda República que atravesa os editoriais escritos por Seoane para *Galicia Emigrante*¹⁸ e que reaparece na carta de convite para a reunión fundacional da AGUEA, onde se defende que, “si bien la agrupación no es propuesta con finalidades de militancia política activa ni para ser limitada a estrecheces de grupos o partidos”, soamente se invitara a participar “personas cuya conducta haya testimoniado su adhesión a los principios republicanos de gobierno y que estén impulsadas por el afán de llevar a Galicia hacia la plenitud de sus posibilidades, mediante la libre y consciente autodeterminación de su pueblo”.¹⁹ O conxunto da “Comisión Organizadora” da xuntanza fundacional da AGUEA está integrado por Eduardo Blanco Amor, Rafael Dieste, Xavier Bóveda, Xosé Núñez Búa, Luis Seoane, Vicente Gómez Paratcha e Antonio Baltar, saíndo este último elixido como presidente da agrupación. Daquela, no centro deste proxecto de educación popular orgánico dun galeguismo republicano de esquerdas están Seoane e a revista *Galicia Emigrante*, mais está tamén a AGUEA, presidida polo médico exiliado Antonio Baltar (1906-1970), que viaxará poucos meses despois a Galiza para tratar de espallar alí o proxecto que tomaba forma na metrópole porteña.

Precisamente nesa viaxe que fai de outubro de 1956 a xullo de 1957 atopamos o outro momento intenso de diverxencia entre os grupos Galaxia e *Galicia Emigrante*, un momento no que Del Riego poñerá novamente ao servizo dos primeiros

17 Se para o período que vai de agosto a decembro de 1956 os tres cursos impartidos foron os de historia —ao cargo de Alberto Vilanova—, literatura —impartido por Eduardo Blanco Amor— e xeografía —ensinado por Ramón de Valenzuela—, o catálogo ampliaríase ao ano seguinte cun curso sobre lingua galega do que se encargaría Rafael Dieste (*Galicia Emigrante* 1957, p. 25).

18 De entre as varias referencias ao galeguismo republicano de orientación popular que aparecen nos editoriais de *Galicia Emigrante* resulta esclarecedora a compilación desta liña feita no último número da revista: “Desde el número inicial de Junio de 1954 hasta este último, número 37, tratamos de ser fieles al breve programa expuesto en el primer editorial. Fuimos fieles a la línea de conducta popular, republicana y autonomista que entonces nos trazamos”. Tamén atopamos neste texto un recoñecemento autorial, por parte de Seoane, sobre o conxunto de editoriais da revista (Seoane 1959).

19 A pasaxe está tirada da carta enviada pola Comisión Organizadora da AGUEA a Alberto Vilanova, datada o 20 de xuño de 1956 e conservada no Fondo *Alberto Vilanova* da Deputación Provincial de Ourense. Agradézolle a Ángeles Fernández Pérez, da Fundación Eduardo Blanco Amor, a súa axuda para poder acceder a este documento.

Retrato feito presumiblemente por Seoane, durante a visita da familia Seoane-López aos Baltar-Dieste na provincia argentina de Neuquén, onde Antonio traballaba como médico (1951). Nesta viaxe realizará Seoane ensaios para cadros paisaxísticos que supoñen un avance decisivo na achega de elementos da linguaxe non figurativa para o seu realismo expresionista. Fundación Luis Seoane

a súa traballada posición de intermediario. Así, ao pouco do seu desembarco en Galiza, Baltar visita o avogado de Lourenzá no seu despacho vigués para manter unha longa e proveitosa conversa, segundo este último lle conta a Seoane: “Vino a verme A. Baltar y hablamos largamente. Creo que coincidimos en muchas cosas” (carta de 9 de novembro de 1956, *Proxecto Epístola*). No entanto, o informe da xuntanza que Del Riego incorpora ao eixo Compostela-Vigo, no que se decidía a posición de Galaxia na xeopolítica do galeguismo transatlántico, é ben diferente, tal e como queda rexistrado en carta a Piñeiro: “Antonio Baltar estuvo falando connigo case tres horas. Interroguéino sobre cousas e persoas. Tiña a pretensión de que fixésemos unha delegación da asociación de escritores galegos que preside, díxenlle, razoadamente, que non viña ó caso, e xa non insistiu” (carta de Del Riego a Piñeiro, 6 de novembro de 1956, Fundación Penzol). En xeral, o retrato que Del Riego fai de Baltar é o dunha persoa activa, interesada polo coñecemento dun país que mapeaba con viaxes constantes e, sobre todo, interesado no artellamento de ferramentas para levar a Galiza o proxecto de estudo integral da sociedade galega dende unha óptica nacional-popular. Unha liña que a propia AGUEA levara meses antes ao Congreso da Emigración, nunha palestra colectiva que fora redactada polo propio Baltar. As referencias de Del Riego ás propostas que Baltar vai facendo durante o seu periplo inclúen o proxecto dun “Conferencia Club”, un Instituto de Economía e mesmo unha revista, todo iso dentro dunha liña de acción que o escritor de Lourenzá define como “a ousesión de propiciar a publicación de traballos técnicos” (carta de Del Riego a Piñeiro, 30 de novembro de 1956, Fundación Penzol).

As propostas de Baltar serán percibidas como unha ameaza por parte do grupo Galaxia, quen, lonxe de darlle o apoio que lles pide, desenvolven estratexias para bloquear os propósitos de Baltar e dos seus colaboradores, entre os que Piñeiro e

Del Riego contan a Carlos Maside, Isaac Díaz Pardo e Valentín Paz-Andrade. Para Piñeiro, este bloqueo debía acadarse ocupando rapidamente Galaxia os espazos que a xente de AGUEA pretendía activar, tal e como explica nunha misiva tan esclarecedora do rol executivo que o escritor de Láncara tiña dentro do grupo como crúa no xuízo que fai da xente de AGUEA:

En xeneral, coido que non son demasiado temíbeles. Cando queiran poñer en marcha o Instituto de estudos económicos, xa nós teremos na rúa a nosa colección. LUGRÍS e RÍO xa están traballando con entusiasmo no Somoza e máis no Lucas Labrade respectivamente. En Lugo falarei con outros colaboradores. Os nosos plans irán adiante con rapidez e firmeza. É preciso. Temos que traducir en feitos ouxectivos e patentes a nosa superioridade sobre calquer grupo de ‘aficionados’ á socioloxía, economía, etc. (Carta de Piñeiro a Del Riego, 11 de novembro de 1956, Fundación Penzol)

Pola súa parte, Del Riego é máis optimista sobre o esvaecemento que había sufrir o pulo de Baltar pola inanición derivada da falta de apoio efectivo dunha Galaxia sen a que era difícil daquela poñer a andar proxectos político-culturais na Galiza que clausuraba a segunda década da ditadura franquista: “Teño a seguranza ausoluta de que todo quedará en nada. Pero de todol-os xeitos, estimo comenente a inhibición nosa, inda que reflexada con habilidade e sin enfrentamento” (carta de 10 de decembro de 1956, Fundación Penzol). Se ben na correspondencia entre Del Riego e Seoane segue a haber mencións a Baltar, con quen aquel seguía a verse, as referencias á presenza do médico na comunicación epistolar do eixo Compostela-Vigo de Galaxia esmorece despois dun encontrón de Del Riego con Isaac Díaz Pardo a comezos do ano 1957. Desta xuntanza dirá o secretario da editorial Galaxia:

Tivemos unha discusión violentísima. Semella que este, coma o xenro de Dieste [Baltar], teñen a misión de nos esixir responsabilidás. Veu, como de cote, a faguer críticas ó noso labor, empregando os tópicos de costume. Estíveno aturando un bo anaco, pero xa me amolou tanto coas súas estupideces ousevivas, que emprincipiei a despotricar en tons violentos, e despedímonos nun ambiente de forte tensión. (Carta de Del Riego a Piñeiro de 16 de xaneiro de 1957, Fundación Penzol)

Reflectía aquí Del Riego unha actitude cortante que aplaudiría o seu colega: “Coido que fixeches ben en cortarlle os fumes ó Isaac. Son demasiado pelmas e impertinentes. Son, ademáis, todos o mesmo” (carta de Piñeiro a Del Riego de

18 de xaneiro de 1957, Fundación Penzol). A lectura que dos acontecementos lle transmite Baltar a Seoane despois do seu regreso á Arxentina afonda na progresiva diverxencia entre a AGUEA e Galaxia.²⁰

Pola súa parte, Del Riego interpreta a incompatibilidade con Baltar nos seguintes termos: “su línea de conducta con respecto a nosotros se mostró bien clara: o aceptábamos sus puntos de vista, o seguía adelante con ellos prescindiendo de nosotros” (carta de Del Riego a Seoane, 21 de novembro de 1957, *Proxecto Epístola*). A acusación de autoritarismo aquí velada serve para conectar o galeguismo transatlántico dos cincuenta co contexto da guerra fría, ao fío das diverxentes posicións entre o grupo Galaxia, no cal existían membros que profesaban un madurado anticomunismo, e un grupo *Galicia Emigrante* / AGUEA abeirado cara á ribeira comunista da guerra fría cultural.

A lectura a través deste eixo da estadía de Baltar en Galiza, entre 1956 e 1957, é moito máis clara nun informe anónimo gardado no fondo *Francisco Fernández del Riego* da Fundación Penzol, e en que o grupo Galaxia partilla cos interlocutores porteños do Consello de Galiza a súa lectura dos propósitos que perseguía o médico de orixe rianxeira coa súa viaxe transatlántica.²¹ Ao comezo da segunda páxina —a primeira das accesíbeis, pois falta o primeiro dos cinco folios que o compoñen—, o texto enviado polo grupo Galaxia fai unha análise da creación da AGUEA aderezada cun sostido anticomunismo que invalidaba calquera proposta chegada dende ese grupo pois, no galeguismo recoñecido como válido para os antigos compañeiros no Partido Galeguista que concorían ao eixo Consello de Galiza - Galaxia, os posicionamentos comunistas aparecían como excluíntes da fidelidade galeguista:

20 Meses máis tarde, Seoane participalle a Del Riego nos seguintes termos a súa lectura da diverxencia entre Galaxia e AGUEA, simbolizada nos infrutuosos contactos de Baltar con aqueles: “Creo que habéis hecho mal en no dialogar con Antonio Baltar. Ahí estáis absolutamente confundidos, por lo que notamos, con respecto a todos nosotros. Si no fuese así, no se puede explicar vuestra actitud con respecto al congreso del año pasado, y vuestra actitud actual con Baltar que llevaba la representación nuestra. Casi toda la obra hecha en Buenos Aires fué hecha al márgen de las gentes que aquí aparecen como apoderados vuestros y que cada vez están más solos. Yo no sé como hablar de esto, pero sentí una gran tristeza al pensar que si hubiese sido yo el que fuese a Galicia, podría pasarme algo parecido a lo ocurrido con Antonio. Os estáis deixando guiar por noticias e informes de terceiros, inexactos e interesados, y no es propio, creo, de vosotros ni de nosotros, dejarse llevar de terceros para las cuestiones referidas a problemas nuestros” (carta de Seoane a Del Riego, 8 de novembro de 1957, *Proxecto Epístola*).

21 O texto está catalogado no fondo *Francisco Fernández del Riego* da Fundación Penzol coa sinatura FR-CA-068/002/040. Pódense atopar análises máis demoradas deste documento na miña tese de doutoramento *Un Buenos Aires ibérico: Cultura impresa y modernidades divergentes en el exilio (1936-1959)* (2018) e noutra investigación referida varias veces neste artigo (2021). A atribución da autoría do texto a Ramón Piñeiro que Xesús Alonso Montero realizou durante a súa intervención no congreso para o que se escribiu o presente texto xa fora insinuada polo autor, se ben daquela con certas reservas, coincidindo coa publicación dunha versión reducida do documento dispoñible actualmente (Alonso Montero 2009, pp. 409-411).

Francisco Fernández del Riego
e Ramón Piñeiro en Vigo (1967).
Concello de Vigo

Con visión política oportunista, os comunistas percibiron craramente iste estado de cousas. Aproveitaron o descontento producido polo modo i-a oportunidade en que tivo lugar o Congreso da Emigración Galega e crearon un instrumento de aición destinado a servir de base pra desmontar o tinglado galeguista galaico-arxentino. Ise instrumento de aición, de aparencia inofensiva (no que os comunistas son mestres experimentados), chámase AGUEA. Inmediatamente, o presidente desta entidade —un comunista fanático disfrazado de home cortés e razonábel, como conviña talmente pra ise cargo—, trasladouse a Galicia. Namáis chegar eiquí, conectou instantáneamente cos máis fanáticos soviéticos do país (os tres pintores —Isaac, Colmeiro, Maside—, o oftalmólogo Leixapren, un terapeuta parente do Valentín, etc.).

Porén, os propósitos de Baltar preséntanse no informe como infrutuosos, por ter batido coa “impermeabilidade galaxiana fronte a todalas tácticas penetrates ou envolventes”. Nunha parte onde se afonda na proposta de Baltar de crear un Instituto de Economía, faise referencia ao propósito da xente da AGUEA de “atraguer a unha serie de personalidades importantes do país interesadas direita ou indireitamente no estudo dos problemas técnicos, económicos ou sociais de Galicia” mais que, fronte ao convite de Baltar, “foron contestando que xa estaban comprometidos con Galaxia e que Galaxia tiña ben madurado un plan de estudo sistemático de tales problemas”. Un plan que, resulta lóxico pensar, desemboca na *Revista de Economía de Galicia*, fundada ao ano seguinte, en 1958.

Todo o texto está artellado nesa dicotomía comunismo-galeguismo, segundo a cal o máis perigoso da praxe de Baltar era a ocultación dunha suposta militancia

comunista:²² “Pra toda esta laboura, os comunistas non aparecerán no primeiro plano, nin siquer en plano visíbel as máis das veces”, de xeito que “o Partido Comunista, en canto tal, non representa pra o galeguismo perigo ningún. A política do comunismo sí”. Mais, cales son as razóns que fundamentan a perigosidade desa *política do comunismo*? A resposta é clara: o seu perigo explícase porque “a política do comunismo disfrazárase, en Galicia, de galeguismo. O seu ouxetivo primordial será iste: infiltrarse no galeguismo ou suplantalo”.

Na base dunha análise desta loita pola hexemonía dentro do galeguismo transatlántico dos cincuenta cuxa conexión coa xeopolítica do Atlántico Norte se fai obvia, a raíz da lectura deste documento, está, da parte do grupo Galaxia, un anticomunismo que invalida, como veño amosando, as razóns da xente de AGUEA -*Galicia Emigrante*, ao tempo que invalida tamén as daqueles que se puidesen unir a eles, definidos no informe como “elementos que por razóns personales manifestábanse con resentimento contra o galeguismo”. Unha vez despoxada de razóns calquera interpretación diferente dos problemas galegos —e das vías para a súa solución—, só existen o resentimento, a ambición e a inxenuidade como vías para aqueles que puidesen unirse ás propostas que Baltar transmitía, en tanto representante do grupo AGUEA -*Galicia Emigrante*:

adaptando as propostas a cada caso concreto, poden ofrecerlle un medio de desquite ós que se movan por resentimento, un camiño cheo de posibilidades ós que se movan por ambición e unha tarefa importante a moitos inxénuos que se entreguen de boa fe ós propósitos aparentes de tales iniciativas.

De aí a oportunidade do informe enviado dende Galaxia e que debера chegar a Buenos Aires antes de que o fixese Baltar,²³ de xeito que puidese ser efectivo no propósito declarado polo grupo Galaxia de bloquear iniciativas consideradas orgánicas desta *ofensiva comunista*, como era tamén para eles a propia Porcelanas de Magdalena. Así, defende o informe a necesidade de “chamarvos a atención sobre estes manexos e proietos para que, debidamente advertidos, sepades aiatuar con oportunidade e tino pra impedir que os leven adiante con éxito”. O texto amosa confianza na capacidade para frear en Galiza a ofensiva comunista —“eiquí en Galicia tropezarán con serias resistencias derivadas do prestixio real de Galaxia no país”—, mais o risco real, defende o texto, está en Buenos Aires, onde lles

22 Segundo Xesús Alonso Montero, non existen datos que avalen a militancia comunista que lle apón a Baltar —en forma de acusación— o informe clandestino: “non sei se Antonio Baltar foi algunha vez comunista” (2007, p. 545).

23 Porén, pola resposta ao informe enviada dende o Consello de Galiza sabemos que o texto non chegou aos seus destinatarios ata moitos meses despois, en xaneiro de 1958.

abondaría “con pregarse á corrente antigaleguista que alenta no Centro [Galego] e na Colonia tratando de dirixila e orientala dende dentro”, co “ouxetivo primeiro [...] de destruír o privilexio que viñeron usufrutuando os galeguistas de B. Aires de falar e aitar en nome da Galicia interior”. Ante esta posibilidade, Galaxia advirte: “Unha vez destruído iste pedestal pra o que crearon ahí a AGUEA e tratan de crear eiquí o ‘Instituto de Economía Galega’, a forza moral do grupo galeguista de B. Aires esfumarase en gran parte”.

Se máis arriba mencionaba que adoito centrarme no período 1956-1958 para referirme á crise das relacións entre Galaxia e *Galicia Emigrante*, é porque será a comezos deste último ano cando se dea o tenso intercambio epistolar entre Ramón Piñeiro e Luis Seoane á volta —inicialmente, máis non só— da obra de teatro *A soldadeira*, que dará nunha mitigación temporal das comunicacións transatlánticas entre os dous grupos.²⁴ Para daquela, Seoane xa deixara escritos en *Galicia Emigrante* editoriais moi críticos co labor dos interlocutores da ribeira oriental do Atlántico, dende o durísimo “El exiliado y el perro” publicado en maio dese 1957, no número 28 da revista, ata o “Querubines en el bestiario” mandado ao prelo poucos meses despois, no número 30, e interpretado polo propio Del Riego como dirixido ao grupo Galaxia: “Creo, pues, que la información que Baltar te dio no es nada objetiva. Y de ella ha nacido, sin duda, el comentario injusto que nos dedicaste en la revista” (carta de Del Riego a Seoane, 21 de novembro de 1957, *Proxecto Epístola*).

Son os momentos máis tensos dunha disensión produtiva que nunca se quebrou, malia ser sometida, na segunda metade dos cincuenta, a un forte estrés derivado da reformulación das hexemonías que se estaban a dar no Atlántico Norte e da particular refracción destas ao currunchito Atlántico da España franquista onde se estaba a reactivar, paseniño, a posibilidade de imaxinar a vixencia dunha diferenza histórica galega favorecida fortemente, onte coma hoxe, polos espazos conquistados a través da produción cultural e, especialmente, da literaria. Loxicamente, estas mudanzas deron na progresiva perda de centralidade dunha Buenos Aires que mantivera a capitalidade da cultura galega durante as dúas primeiras décadas de ditadura.

24 Debémolse a Xesús Alonso Montero que exhumase estes documentos no seu traballo clásico *As palabras no exilio. Biografía intelectual de Luís Seoane* (1994).

CONCLUSIONES

Polo amosado ata aquí, o ciclo 1956-1957 é o dunha diverxencia entre os grupos *Galicia Emigrante* e Galaxia que, suxiro, non pode ser pensada en desconexión coa imaxinación cultural que circulaba, alén do campo de produción cultural galego, nestes anos de intensa guerra fría. Unha tensión que levará a Seoane a interromper a comunicación epistolar co propio Piñeiro e con García-Sabell durante o ano 1958. Non así con Del Riego, con quen nunca deixou de funcionar a relación diplomática cimentada nas follas impresas de *Galicia Emigrante*, onde quedaban suspendidas as súas diferenzas en favor da incombustible colaboración de ambos.

Dunha banda, Seoane chega á década dos cincuenta abeirado cara á ribeira comunista da guerra fría, tal e como queda constancia a través de tomadas de posición como a súa participación no filo-comunista Segundo Congreso Mundial de Partidarios da Paz celebrado en París, en 1949, ou a súa inclusión, en 1953, como un dos asinantes do Congreso Argentino de Cultura (CAC), iniciativa impulsada por “intelectuales ligados a la experiencia de la cultura antifascista de corte comunista” (Pasolini 2005, p. 428). Son os mesmos anos en que Seoane lle recomenda á editora da revista venezolana *Cruz del Sur* que convide a escribir nela ao “ensayista extraordinariamente interesante” Héctor Pablo Agosti (carta a Violeta Cohen de 26 de maio de 1952, *Proxecto Epístola*), intelectual de referencia daquela para o PCA, responsable da intensa labor de tradución de Antonio Gramsci ao castelán iniciada en 1950 na editorial Lautaro e autor, en 1951, dun ensaio sobre Esteban Echeverría co que se apoiaba en Gramsci na súa apropiación, para o imaxinario comunista, dunha voz longamente reivindicada pola cultura liberal local, como era Echevarría (García Martínez 2021, pp. 157-161). Trátase de posicionamentos que semellan vixentes anos despois, en xullo de 1960, data dun informe do dirixente comunista español Santiago Álvarez onde detalla unha xuntanza en Buenos Aires referíndose a Seoane como un dos seus interlocutores, “entre los cuales —afirma Álvarez— tiene nuestro P. bastante simpatía” (citado en Santidrián Arias 2008, p. 582).

Doutra banda, os anos cincuenta son o escenario dos primeiros pasos na “batalla cultural” de Galaxia, que porá nun lugar senlleiro o propósito de prestixiar a lingua galega, punto de partida e tamén de chegada nun proceso máis amplo de posta en valor da literatura e o pensamento galegos. Nesta liña atopamos o Domingo García-Sabell que entra en 1966 no anticomunista Congreso por la Libertad de la Cultura (Amat 2016, p. 380), proxecto que, segundo Olga Glondys, “centró su labor en el ámbito de la alta cultura y las elites intelectuales, consideradas como los canales más capaces para ejercer la influencia política en un combate, como el de la Guerra Fría, en gran parte intelectual e ideológico” (2015, p. 125). Trátase do mesmo García-Sabell que, ao ano seguinte, exerce como

retrucante do discurso de entrada de Ramón Piñeiro na Real Academia Galega, onde o escritor de Láncara diría aquilo de que era necesario incorporar o idioma “ás funcións máis requintadas da cultura”, dentro dun proceso no que Piñeiro sinalaba como pendente a tarefa de “sustituir a súa coroa labrega de xungos polo manto académico de liño” (Piñeiro 1967, p. 27).

Se aquí chamo a atención sobre a rendibilidade de pensar as tensións no galeguismo transatlántico dos anos cincuenta a través do marco da guerra fría cultural é porque, na miña investigación sobre Seoane, atopei nesta liña unha vía pendente de exploración coa que espero ter contribuído, moi modestamente, á historia intelectual da Galiza do século xx. No entanto, non me gustaría que este esforzo por conectar a historia galega coas dinámicas do noso redor desviase a atención da proposta coa que comezaba, a da “disensión produtiva” que considero caracterizadora das relacións entre Seoane e Del Riego como emisarios dos grupos *Galicia Emigrante* e *Galaxia*. Así, fronte á dicotomía que o informe clandestino de maio de 1957 establecía entre comunismo e galeguismo, considero que unha mirada ao conxunto das tres longas décadas de relación entre Seoane e o grupo *Galaxia* —canalizadas, principalmente, a través de Del Riego— nos amosa que a fidelidade destes mozos galeguistas de preguerra ás comúns promesas bosquexadas nas primeiras décadas de vida do nacionalismo galego prevaleceu en tanto recordatorio da responsabilidade na común tarefa de transplantar a presentes agrestes os gromos máis aproveitables daquela refracción ao galego da idea de nación.

Esa fidelidade ás posibilidades futuras dun pasado común están contidas nas anoxadas referencias de Seoane á irmandade latente que está nos editoriais de *Galicia Emigrante* de 1957 e tamén no tenso intercambio epistolar de febreiro de 1958 con Ramón Piñeiro. Mais as diverxencias políticas non impediron a constante colaboración entre os dous grupos, ben na viaxe cara ao oeste dos textos que aparecían nas revistas de Seoane, ben na chegada dos textos e as imaxes asinados por este aos espazos propiciados por *Galaxia*, unha colaboración iniciada xa na segunda entrega da Colección Grial —dedicada, en 1951, á pintura galega— e emblematizada coa publicación na editorial viguesa da única escolma que o exiliado realizou das audicións radiais de *Galicia Emigrante*, corpus central para entender o seu proxecto político-cultural. No centro desta conexión está sempre Del Riego, a quen Seoane consideraría, ata o final, como o cronista primeiro ao que acudir para entender a historia cultural galega dese século xx que, tamén aquí, estivo atravesado de paixóns, sangue, desavinzas, silencios e moitos, demasiados, lamentos.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alonso Montero, Xesús (1994). *As palabras no exilio. Biografía intelectual de Luís Seoane*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Alonso Montero, Xesús (2007). *Intelectuais marxistas e militantes comunistas en Galicia (1926-2006)*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Alonso Montero, Xesús (2009). *Ramón Piñeiro ou a invención da cultura galega*. Vigo: Galaxia.
- Amat, Jordi (2016). *La primavera de Múnich*. Barcelona: Tusquets.
- Fernández del Riego, Francisco (1954a). Reivindicación gallega de Valle-Inclán. *Galicia Emigrante*. 1, 10-11.
- Fernández del Riego, Francisco (1954b). Rafael Dieste. *Galicia Emigrante*. 2, 5, 30-31.
- Fernández del Riego, Francisco (1954c). Galicia: Paisaje y lirismo. *Galicia Emigrante*. 3, 4-5.
- Fernández del Riego, Francisco [Salvador Lorenzana] (1955). Unha entrevista con Ramón Piñeiro. *Galicia Emigrante*. 11, 16-17.
- Fernández Freixanes, Víctor (1976). *Unha ducia de galegos*. Vigo: Galaxia.
- Galicia Emigrante (1957). Los cursos de "AGUEA". *Galicia Emigrante*. 29, 24-26.
- García Martínez, Pablo (2018). *Un Buenos Aires ibérico: Cultura impresa y modernidades divergentes en el exilio (1936-1959)*. Tese de doutoramento. The City University of New York.
- García Martínez, Pablo (2021). *Un largo puente de papel. Cultura impresa y humanismo antifascista en el exilio de Luís Seoane*. Madrid: CSIC.
- García Martínez, Pablo (2023). *Alguén virá... Romanticismo, memoria e revolución na literatura de Luís Seoane*. Santiago de Compostela: Laivento.
- Glondys, Olga (2015). El Congreso por la Libertad de la Cultura y su apoyo a la disidencia intelectual durante el franquismo. *Revista Complutense de Historia de América*. 41, 121-146.
- Maside, Carlos (2015). *Correspondencia [1928-1958]*. Santiago de Compostela: Consorcio de Santiago / Alvarellos. Edición de Anxo Tarrío Varela.
- Pasolini, Ricardo (2005). El nacimiento de una sensibilidad política. Cultura antifascista, comunismo y nación en la Argentina: entre la AIAPE y el Congreso Argentino de la Cultura, 1935-1955. *Desarrollo Económico*. 179, 403-433.
- Piñeiro, Ramón (1951). Significado metafísico da saudade: notas pra unha filosofía galaico-portuguesa. En: *Presencia de Galicia*. Vigo: Galaxia, 5-25.
- Piñeiro, Ramón (1955a). Carta a Novoneyra. En: Uxío Novoneyra, *Os eidos: terras outas e soias do Caurel*. Vigo: Galaxia, 9-20.
- Piñeiro, Ramón (1955b). A poesía de Luis Pimentel. *Galicia Emigrante*. 9, 3-4.

- Piñeiro, Ramón (1967). *A lingoaxe i as lingoas. Discurso lido o día 25 de novembro de 1967 na súa recepción pública por Ramón Piñeiro López e resposta de Domingo García-Sabell*. Vigo: Galaxia. <https://doi.org/10.32766/rag.47>
- Primeiro Congreso da Emigración Galega: feito desde o 24 ao 31 de xulio de 1956 en Bos Aires. 1856 Banquete de Conxo 1956*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 2006 [1956]. Edición facsimilar. Dispoñible en https://consellodacultura.gal/mediateca/extras/CCG_2006_Actas-do-primeiro-Congreso-da-Emigracion-Galega.pdf
- Santidrián Arias, Víctor Manuel (2008). *Historia do PCE en Galicia*. Sada: Edicións do Castro.
- Seoane, Luis (1957a). El exiliado y el perro. *Galicia Emigrante*. 28.
- Seoane, Luis (1957b). Querubines en el bestiario. *Galicia Emigrante*. 30.
- Seoane, Luis (1959). Despedida. *Galicia Emigrante*. 37.
- Seoane, Luis (1970). Notas sobre el arte gallego y el Museo Carlos Maside. *Cuadernos del Laboratorio de Formas de Galicia*. 1, 5-15.
- Seoane, Luis (1973). *Comunicacións mesturadas*. Vigo: Galaxia.
- Villares, Ramón (2017). O Consello de Galiza na estratexia dos exilios ibéricos, 1939-1950. En: Xosé Manoel Núñez Seixas e Ramón Villares, eds. *Os exilios ibéricos: unha ollada comparada nos 70 anos da fundación do Consello de Galiza*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 15-93.

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO MEMORIALISTA

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO: MEMOIRIST

Ramón Nicolás
Real Academia Galega
IES Castelao (Vigo)

Resumo: No presente relatorio revísanse, en primeiro lugar, as publicacións que Fernández del Riego realizou sobre o motivo do memorialismo e, en segundo lugar, infórmase e descríbese a existencia de diverso material documental inédito, desde breves notas descritivas que agrupamos baixo a epígrafe “notas autobiográficas”, até dúas novelas non publicadas: *Anguria nas brétemas* e outro exercicio en prosa que titulamos, provisoriamente, *Nucho Solovio*.

Abstract: This article revises the publications of Fernández del Riego that can be classified as memoir. Furthermore, it describes and analyses the existence of various unpublished documentary material, from brief descriptive notes that are grouped under the heading “autobiographical notes”, to two unpublished novels: *Anguria nas brétemas* and another exercise in prose that has been provisionally entitled *Nucho Solovio*.

Palabras chave: Francisco Fernández del Riego, memorialismo, éditos, inéditos, notas autobiográficas, *Anguria nas brétemas*, *Nucho Solovio*.

Key words: Francisco Fernández del Riego, memoir, published, unpublished, autobiographical notes, *Anguria nas brétemas*, *Nucho Solovio*.

Non se pode, a meu entender, calibrar a figura de Francisco Fernández del Riego sen aludir á verdadeira necesidade que sentiu de levantar acta do vivido, do experimentado. Á marxe, ou a acrecentar, o seu percorrido intelectual con centos de responsabilidades adquiridas sempre cun espírito aberto e de consenso, en moitas ocasións a pé de obra e sen agardar outra satisfacción que a do deber cumprido ao servizo do seu país e das súas xentes, teño para min que foi consciente, e asumiu, certo deber moral consistente en transmitir a súa memoria por escrito para que se puidese acceder a ela con facilidade: unha achega global que, ollada coa perspectiva de hoxe, é un patrimonio insubstituíble e inequivocamente contribuíu a entendermos a Galicia do século xx. Inquiríndolle por algúns extremos da súa propia vida foi como cheguei a el, e afondando no que coñecemos, e o que aínda non coñecemos, dese labor, chego hoxe máis de tres décadas despois de que me acollere xenerosamente no seu despacho da Biblioteca Penzol. Síntome moi afortunado por iso.

Comezo este relatorio facendo miñas unhas palabras que atopei nun artigo de Perfecto Conde que alude a outras de Philippe Lejeune (1975) que me permito reproducir: “autobiografía, memorias, diarios e epístolas son, hoxe en día, as principais modalidades das denominadas escritas do eu, termo flexible que se vén utilizando dende os anos oitenta” (Conde 2023, p. 56). Por volta deste tipo de textos centrarei o meu relatorio, que se divide en dous bloques fundamentais: o primeiro consiste nunha revisión, case informativa debido á súa monumentalidade, dos textos éditos que, dun xeito ou doutro, se poden clasificar baixo o devandito criterio. Nun segundo apartado, talvez o máis novidoso, repararei na existencia de cando menos tres diferentes tipos de material inédito de Fernández del Riego no que recrea, a xeito de diario ou de ficción novelada en primeira persoa, a súa propia biografía.

TEXTOS ÉDITOS

Nun contexto en que os libros de memorias son, aínda hoxe, escasos, hai dous exemplos fundamentais no noso autor que resultaron no seu tempo extraordinariamente relevantes para o coñecemento tanto do seu propio percorrido biográfico coma, por extensión e como sinalei, para acceder á historia e á cultura galegas do século xx. Trátase d’*O río do tempo. Unha historia vivida* (1990, 2023) e *Camiño andado* (2003, 2023). O primeiro deles é un libro aínda hoxe fascinante, que relata as vivencias das que foi espectador mais tamén imprescindible protagonista. Alén disto, o autor non converte este volume nunha exposición aséptica das súas actuacións na Galicia dos últimos sesenta anos, nin tampouco nunha defensa que xustifique actuación ningunha; non tiña por que, pois o seu talante e

carácter anularían de raíz tal intención. As memorias destacan por reflectiren un deber ético e moral posto ao servizo duns ideais e pola incuestionable lealdade a uns presupostos ideolóxicos e culturais que cultivou desde moi novo.

Nesa mesma liña, algúns anos despois publica *Camiño andado*, no cal e en esencia atopámonos diante dunha nova redacción, actualizada e completada, do anterior volume, que prescinde do amplo corpus de caricaturas incluído no primeiro e no que a diferenza fundamental talvez sexa a de incluír algún novo rescate referido a experiencias persoais, alén de estender o seu percorrido biográfico até o momento da súa publicación. Non ignora neste libro, igualmente, algúns aspectos máis controvertidos da súa relación con algunhas persoas ou institucións, mais sempre coa elegancia e a discreción que o caracterizou. Dalgún xeito, no libro de Perfecto Conde que viu a luz postumamente, *Conversas con Paco del Riego* (2018), hai tamén unha ollada, agora se se quer con menos prexuízos, talvez máis desinhibida respecto dalgúns acontecementos, cando don Paco contaba, en 2008, con 95 anos.

Unha iniciativa que talvez deitaría resultados suxestivos sería a de realizar un estudo comparado entre algúns dos acontecementos ou experiencias ás que se enfronta e a orientación que lles outorga —nalgúns casos para interpretar— entre estes tres volumes, obxectivo que, nesta ocasión, queda fóra dos nosos intereses.

Sen afán exhaustivo, entretecidos cunha vontade de interpretación, incluíríanse por dereito propio algúns volumes máis nos que non hai unha voz en primeira persoa que faga memoria e interprete o vivido, mais, quen o dubida, está presente a súa propia experiencia vital e lectora, a súa inmensa bagaxe cultural e, por outro lado, o afán divulgativo que sempre abrazou. Refírome a títulos como *Ánxel Casal e o libro galego* (1983), *A xeración Galaxia* (1996), *Luis Seoane desde a memoria* (1994), *O señor da casa grande de Cima de Vila* (1988), *Álvaro Cunqueiro e o seu mundo* (1991) ou *Blanco Amor. Emigrante e autodidacta. A súa vida literaria* (1992), entre outros.

Destes saliento simplemente dous: o seu libro sobre Ánxel Casal cumpriu un papel fundamental na recuperación histórica e na posta ao día do traballo que desenvolveu o propietario da editorial Nós para ese segundo rexurdimento da cultura en lingua propia. No momento da súa publicación era —case— un ermo a produción bibliográfica que reparaba na súa figura e este foi o primeiro paso para avaliarmos con rigor o labor profesional e a dimensión política de Casal, un libro no que don Paco non agocha, desde as páxinas limiars, a súa faceta como mártir do galeguismo desde un emocionado recordo. Por outra banda, *A xeración Galaxia* (1996) é un volume ensaístico que, dalgún xeito, bebe na fonte das súas memorias publicadas seis anos antes, pero que se orienta cara á interpretación e descrición desa “xeración” da que el formou parte e na que traballou arreo. Afonda aquí o

autor nos degaros colectivos dun grupo de persoas que enlazan conscientemente as súas angueiras coa xeración anterior baixo un criterio irrenunciable, como foi a revitalización e recuperación da cultura galega, dimensión na que Del Riego cumpriu un papel clave que é unha obriga moral recoñecer.

A estas liñas cumpriría engadir dous tipos de texto que xa rozan o memorialismo: son os constituídos polo seu riquísimo e vizoso fondo epistolar, con cartas de Álvaro Cunqueiro, Carvalho Calero, Vicente Risco —apenas algunhas delas nunha publicación da Fundación Vicente Risco—, Rodrigues Lapa, Luis Seoane —moitas delas poden atoparse no *Proxecto Epístola* do Consello da Cultura Galega, e tamén no seu libro *Cartas de Luís Seoane desde o exilio* (2002)—, ou Xosé Neira Vilas, nas que, quen o dubida, latexa sempre un fondo biográfico inescusable. Por veces documentos só de ida, noutras ocasións de ida e volta.

Nesa dimensión que arrastra a celebración do Día das Letras Galegas, alén de divulgar a figura da persoa homenaxeada, adóitase contar con algúns rescates bibliográficos póstumos que, sen o pulo que a festa literaria encerra, dificilmente verían a luz. No ámbito que nos ocupa, como non salientar dúas publicacións que viron a luz na editorial Galaxia nas que hai un gran peso memorialista. A primeira, como é ben sabido, trátase do *Diario de guerra* (2023), nunha edición de Lourenzo Fernández Prieto, responsable dunhas páxinas limiares altamente recomendables. Velaquí a recuperación da memoria que Del Riego quixo, ou puido, deixar das vivencias da guerra civil incorporado a un bando que non era o seu. As abondosas lecturas, a presenza dunha soidade que se converte en algo tanxible ou o “amarguexo” vital do protagonista constrúen un texto paradigmático da memoria dos vencidos. Por outro lado, o volume *Memorias do París literario* (2023), editado por Malores Villanueva, afonda na relevancia que as lecturas e a curiosidade por saber tiveron na súa vida e afonda na súa francofilia. O libro recrea, a través da evocación de dúas viaxes realizadas a París, espazos e presenzas literarias do seu tempo e de sempre. Nunha liña divulgativa tantas veces ensaiada polo autor, deseña un mundo cheo de suxestivas interpretacións de obras e autores de orixe francesa que, por outro lado, sempre foron da súa preferencia.

Alén doutros volumes nos que se ofrece unha reflexión sobre espazos asediados a través da súa experiencia persoal ou biográfica —véxase *Lourenzá* (2004, 2022) ou a serie de libros publicados por Caixanova (*Galicia sentimental*, *A Coruña sentimental*, *Vigo sentimental* etc.)—, aos que se suman os seus libros de viaxes e algunha colectánea de artigos de diversas épocas —que xa obvio aquí—, non quixera tampouco deixar pasar a ocasión para me referir, aínda que brevemente, tanto ao seu *Galicia* (1994, 2022), entendido como un libro de viaxes mais no que a presenza de Ramón Sanfiz —claro alter-ego do autor ao incorporar na primeira edición un corpus fotográfico e documental que reflicte diversos momentos vitais de

Fernández del Riego— desvela esa orientación recorrente de se disfrazar ou procurar certo distanciamento a través da creación dun protagonista que responda a outro nome. Algo hai diso nas páxinas da súa única novela —publicada—, e refírome a *O cego de Pumardedón* (1992, 2023): proposta de filiación simbólica e de corte pseudobiográfico, na que asistimos a unha trama dupla, isto é, por un lado Mauro, cego como consecuencia da guerra, relata a súa vida cotiá na que tamén xorde a resistencia diante de tempos escuros e, por outro, evoca as súas vivencias como soldado franquista na fronte da guerra. Esta última liña argumental conecta, claro é, co *Diario de guerra*, plasmado en referencias á soidade e á incompreensión que sente o protagonista ao latir un can, cando escoita o curuxar dunha ave ou cando admira as estrelas nas noites interminables. Isto é, na novela hai ficción e neste *Diario* rexistra a súa voz en primeira persoa como necesidade vital na procura, talvez, de deixar un testemuño escrito das súas vivencias, do seu día a día, das súas expectativas desde o ano 1938 ata case a fin da guerra.

TEXTOS INÉDITOS

Abordo agora a existencia dunha serie de corpus textuais —tres concretamente— de carácter memorialista depositados nos fondos do Arquivo Francisco Fernández del Riego da Casa Galega da Cultura.

NOTAS AUTOBIOGRÁFICAS

O primeiro deles agrúpase por volta dunha acaída clasificación realizada por Benito Ramírez que reza “notas autobiográficas”. Estas percorren diversas épocas vitais de Fernández del Riego, dispostas a xeito de diario, malia contaren cun ordenamento que non goza dunha continuidade sistemática. Os apuntamentos, dispostos en follas soltas manuscritas de diverso tamaño, agás nalgúns casos que aparecen numeradas, redactáronse no seu día coa intención de levantar acta —é doado sospeitalo— das vivencias persoais.

Estes documentos, non moi abondosos pero significativos, comezan con algúns acontecementos que se sitúan na época da República respecto dos que foi testemuña privilexiada nalgúns casos ou protagonista directo noutras. Neste sentido gozan de inequívoco valor, a ollos de hoxe, aqueles fragmentos en que revela encontros de carácter político con Alexandre Bóveda, Castelao ou Otero Pedrayo, e o trato que mantivo con outras persoas embarcado, como estaba, nun proxecto global que el mesmo denominou como misión “redentorista”. Describe tamén, con letra apurada, a súa incorporación a diversos proxectos persoais e colectivos;

recolle impresións de viaxes ou o labor que desenvolveu en actos culturais como a Semana Cultural do Porto (1935) organizada polo Seminario de Estudos Galegos, probablemente para logo redactar unha crónica, deixando constancia tamén da súa participación en faladoiros ou encontros con persoas que, coa perspectiva actual, constituíron o máis selecto da intelectualidade daquela época.

Apenas podó deixar aquí dous exemplos deste grupo de textos conservados. Dentro dos que pertencen á época da República pódese ver unha folla solta que sitúa en marzo de 1936 na que recolle, en función probablemente de “segretario de aitas”, tal e como consta no propio documento, os acordos tomados na constitución da Asociación de Escritores de Galicia, e que comeza así:

29 marzo. Salón Sesiós Pazo Municipal, xúntanse escritores galegos. Presidiu Blanco Torres, un dos fundadores da primitiva Asociación, fundada en Ourense en 1930.

Leuse o Regulamento. Proponse a idea de trasladar á cirexa de Sto. Domingo os restos de López Ferreiro.

Acórdase dirixirse ô Ministro de Instrucción Pública pra que orde que nos mapas, padrós, nomeclátors, censos e documentos análogos se respeten as toponimias galegas sin traducciós caprichosas e case sempre [ilexible], e a creación, nas nosas Escolas Normás de cátedras de lingua galega, de estudo obligatorio. Filgueira propón que se pida tamén a criación dunha cátedra de Hª da Literatura Galega na nosa Facultade de Letras. Acórdase por unanimidade.

E a continuación faise referencia ás persoas asistentes á fundación da Asociación. Neste mesmo grupo de textos conservados atópanse un conxunto de folios que parecen pertencer ao comezo do *Diario de guerra*, con idénticas características —apenas cinco folios— que o felizmente editado por Lourenzo Fernández, mais que Del Riego non incorporara —polas razóns que fosen, entre as que cabe sospeitar que estes textos ficaron extraviados— ao inicio do manuscrito mecanografiado¹ que é do que se parte para a edición de Galaxia.

Como modelo de anotacións posteriores consérvanse unhas notas, de outubro do 1963, nas que deixa apuntamentos meticulosos dos seus desprazamentos e dos lugares que visita, como son a asistencia ao ingreso de Ánxel Fole na Academia Galega, os contidos da sesión que se celebra ao día seguinte, a experiencia de diversas viaxes e con quen se acompaña, como os que teñen como destino Viana do Castelo ou O Porriño, unha visita de Ramón Piñeiro etc.; en ocasións, consigna os títulos dos libros que le, acrescentando ás veces breves notas valorativas,

1 Reprodúcese unha imaxe do primeiro folio no anexo gráfico.

ou recolle quen asina, e en que medios, as recensións dos libros que publica. Co motivo de acontecementos culturais relevantes na súa vida, por exemplo, a súa escolla como académico de número da RAG en maio de 1960, elabora unha listaxe que recolle nome e apelidos das persoas que o felicitan. Notas, así pois, de carácter persoal que, con todo, gozan de manifesta importancia para coñecer, máis cabalmente, a súa personalidade e o seu percorrido intelectual.

ANGURIA NAS BRÉTEMAS (NOVELA)

Nos fondos aos que xa aludín atópase un texto narrativo descoñecido. O orixinal, mecanografado, grampado, escrito en 104 cuartillas e distribuído ao longo de trinta e tres capítulos, presentouse sen fortuna a un galardón organizado polo Centro Galego de Buenos Aires co lema “Finisterre” e baixo o pseudónimo Paulo Marco, sen que puidese, polo de agora, concretar en que convocatoria, pois cumpriría esculcar nos arquivos do Centro Galego, xa que existiu durante certo período da posguerra unha convocatoria anual de premios literarios organizados por esta institución.

O pseudónimo empregado responde ao personaxe central, isto é, resulta un álter ego do propio autor e, como se pode advertir nunha nota limiar, trátase dun texto en clave de auto-ficción e ao mesmo tempo xeracional, no que chamo a atención, se se me permite, sobre o recurso á ilusión óptica do engano do ollo ou trampantollo que denomina aludindo á expresión francesa *trompe-l'œil*. Velaquí apenas uns fragmentos: “A historia diste romance desenrólase nun ambiente turbo. Os pousos da xeneración que a protagoniza, fóronse sedimentando en escadas paradoxás. O clima esceficador é un clima escuro, de ‘trompe-l'œil’, ateigado de contradicións, de esculcas e de dúbidas, de ilusiós e de fracasos”, para engadir “*Anguria nas brétemas* amosa as liñas vitás dun carácter galego, e as singularidades dun sentimento, craros, rexos, pesie ó neboento ronsel que deixa a vía amarguranta por onde escorren. A guerra é a principal atmósfera do libro”, apostando ao final nesta presentación pola “liberación do noso ‘xenius loci’, o xenio de Galicia, que é, tamén, o espírito da liberdade”.

Ao meu ver é, talvez, dos textos conservados inéditos a fonte inspiradora do que anos máis tarde vería a luz —con fragmentos nos que a evocación das vivencias da guerra se incorporan e con evidentes modificacións— baixo o título de *O cego de Pumardedón* e que sería acaído analizar malia que ese non é o obxectivo deste relatorio. Se cadra nesta *Anguria nas brétemas*, como se pode tamén deducir das dúas últimas páxinas da novela, hai —para a época en que probablemente foi ideada e escrita— unha indubidable carga ideolóxica que faría imposible a súa publicación en Galicia e quen dubida que el mesmo sabía desa imposibilidade.

Proposta na que escolle —e apelo de novo a Philippe Lejeune (Vergara 2008)— significativamente unha identidade nominal diferente da verdadeira, isto é, ao revelarse unha contradición interna elixida polo autor por propia vontade, “o texto que resulta non é lido nin como autobiografía nin tampouco como novela, senón que aparece como un xogo de ambigüidade pirandelliana” (citado por Negrete 2015) noutras palabras, velaquí un desdoblamento do nome que non modifica en absoluto a identidade. Na realidade, esta e a seguinte proposta da que se falará achegáranse ao que o propio Lejeune (Vergara 2008) sinala como pacto novelesco, pois hai nela tanto unha práctica patente da non-identidade (autor e personaxe non teñen o mesmo nome) coma unha declaración da ficción, xa que nesta proposta aparece especificamente o termo “novela”, a través do que se sinala a natureza ficticia do libro, algo non explícito na seguinte abordaxe que realizamos pero na que parece agocharse na referencia dunha paisaxe íntima e xeográfica que resumo nun “periplo sentimental”.

NUCHO SOLOVIO (NOVELA)

Obxecto de maior interese suporá desvelar aquí a existencia desta novela mecanografiada carente de título e, que se saiba, nunca presentada a premio literario ningún nin, talvez, ideada para a súa publicación inmediata. Opetei polo título de *Nucho Solovio* para simplificar as referencias aludindo ao nome do protagonista. O orixinal consta dun total de 51 páxinas e un total de trece capítulos, neste caso sen limiar ningún, como a novela inédita anterior.

As razóns para lle prestar máis atención a esta novela radican en diversas singularidades que cómpre destacar. En primeiro lugar destaca o feito de que nas súas páxinas abraza o que se dá en chamar literatura do eu ou autoficción, deriva que abrazou na súa única novela editada, como é sabido, mais que está cruzada por diversos elementos que poden, en aparencia, desviar esa interpretación. Aquí fala, de novo, outro álter ego do autor, de nome Nucho —hipocorístico de Marcelino— Solovio nunha, de novo, inequívoca homenaxe ao personaxe de Adrián Solovio protagonista da novela oteriana *Arredor de si* e que ademais se rastrea nun ímpeto descritivo onde a paisaxe, sempre, exerce unha atracción irrefreable. É no espello da paisaxe onde Del Riego se mira a si mesmo emocionado.

Por outro lado, unha singularidade desta proposta é o círculo temporal de carácter autobiográfico que encerra, isto é, de 1913 —data do seu nacemento— ata cando se instala en Vigo coa súa esposa Evelina Hervella. Neste sentido, xa que cito a Evelina Hervella, alén doutros elementos que logo subliñarei de filiación biográfica nos que repara con outra tonalidade, é este un sorprendente “periplo sentimental”, tal e como el mesmo o nomea, en palabras de recendo lírico que

sentencia na dedicatoria: unha “paisaxe arrincada á alma polos bicos amorosos da ilusión”. Dedicatoria, por certo, na que inclúe o comezo da súa redacción: “Nos finais de 1938, segundo da guerra”.

En efecto, este *periplo* vital, confesional, autoficcional e, xa ora, memorialista, é un exercicio que se estrutura en función da súa relación, dos seus comezos e da súa evolución, con Evelina Hervella até que o casal decide establecerse en Vigo, como xa dixen. É, que eu saiba, a vez primeira que atopamos cun texto de autoficción onde o eixe transversal do mesmo está orientado cara a poñer o foco na que foi a súa compañeira de vida durante moitos anos e no que entendo un tributo infrecuente, se se me permite xeneralizar, ás esposas dos principais responsables da reconstrución da nosa identidade, política e cultural, tras a guerra civil.

Percorrer as páxinas deste orixinal inédito posibilita efectuar un recoñecemento minucioso da relación que Fernández del Riego mantivo no período devandito con Evelina Hervella, mais, ao mesmo tempo, deita interesantes reflexións, ou autoreflexións, que non utilizou posteriormente nin nos seus libros de memorias nin tampouco na súa novela xa mencionada. Gaña certo distanciamento, obxectivo sen dúbida consciente, ao empregar sempre a terceira persoa.

Estruturada secuencialmente a través dun fío cronolóxico, céntrome nalgúns datos persoais e descritivos de especial interese que se encerran na novela. Velaí como, no primeiro capítulo titulado “Lúa de lembranzas” encerra o período de vivencias en Vilanova de Lourenzá, transformada no topónimo *Arganza*, ata que se radica en Santiago en Compostela. Deste xeito, con catro anos, descríbese como un neno de “faciana fazuleira e souril, ollos vivos e azuis, cabelo longo e ensortillado”, nunha contorna familiar e vital se se quer feliz, onde, confesa, “vai medrando cun amorío extraño aos libros impresos” e onde baralla, sendo moi novo, camiños para o futuro que alternan entre ser militar ou aspirar, como sinala, “á oratoria eclesiástica”.

Neses primeiros anos, que van da escola nas aulas do convento bieito de Arganza ata a que denomina vila de “Monte Forte”, onde estudará cos escolapios, tamén me permito subliñar a valoración daquela experiencia formativa como alumno interno: “Solovio adáptase axina ao ambiente colexial, traballa, faise querer e respetar”, para concluír determinante que “a literatura é a súa teima”,² remarcando a influencia de escritores románticos como Byron, Bécquer ou Larra e, sobre todo, citando con recorrencia un título que lerá continuamente: *As desventuras do mozo Werther*, de Johann Wolfgang van Goethe, libro do xénero epistolar³ que abriu as

2 Desta época rescatei algunhas referencias en “A precocidade xornalística de Fernandez del Riego” (Nicolás 2023b).

3 Traduciríase á lingua galega baixo o título *As mágoas do mozo Werther* (Galaxia, 2007), por Francisco Manuel Mariño e Sabine Geck.

portas á expresión directa dos sentimentos e das emocións. Conclúe coa afirmación de que “Nucho soña con ser escritor” aínda que, nunha reflexión sobre o seu estado de ánimo sendo adolescente “sofre crises de amarguexo e misantropía”.

Desvela, nos días madrileños, o nome do seu titor, Afonso Utrillo, amigo do seu pai, que non citara nas súas memorias; describe o seu día a día e autodefínese tamén “de primeiras espectador pasivo, pero moi axina xurde nel unha afervoadada simpatía polas ideas novas”, e “pasea os desacougos románticos [...] polos bairros típicos do Madrid castizo” sen concretar o que chama, aínda que cita explicitamente, “amores de ocasión”.

Súmase, asemade, ao entusiasmo que xera o 14 de abril —chega a afirmar “Solovio queímase no entusiasmo republicano”—, aínda que nesta ocasión non revela que a descuberta do galeguismo —como afirma noutros lugares— nace na Meseta e tamén obvia o acto que coorganizou o 25 de xullo de 1931 en Vilanova de Lourenzá. O capítulo conclúe cando, nas súas propias palabras, “racha o cordón umbilical que o une á súa vila natal, e envolve o norte do futuro por outras paisaxes novas”.

No capítulo 2 comeza xa a fiar a historia de Evelina Hervella. Disfrazada levemente co apócope do seu nome propio, imaxínaa inicialmente, con dezaseis anos, por tanto en 1916 —malia ela nacer no ano 1908— cando era imposible que a coñecese, na vila de Redondela, onde fantasía con ela retorcendo “a gracia vertolán dunha ledicia primaveral”, malia nacer en “Montesclaros”, isto é, O Barco de Valdeorras, “onde o Sil ondea o seu curso sobre os limpos seixos”. En efecto, en Redondela abriu despacho de notaría o seu pai durante algún tempo.

A partir de aí constrúe un seguimento biográfico de Eve Sorrosal e dos lugares nos que se establece: Ourense, La Línea de la Concepción, Sueca (Valencia), Madrid e os seus estudos universitarios, Sama de Langreo (último destino de Antonio Hervella Ferreira, pai de Evelina), de novo os estudos universitarios en Oviedo e, finalmente, en Santiago de Compostela, incorporando no discurso fragmentos que semellan proceder quer de cartas persoais quer da recolla directa da memoria de Eve Sorrosal, pasaxes fundamentalmente de carácter descritivo sen esquecer a evocación da relación amigable e epistolar que ela mantivo co doutor Paulino Arbesú, polo que hai tamén moito neste libro de reconstrución do percorrido vital de Evelina Hervella, como se pode ir testemuñando.

De aquí en diante vémonos obrigados a retratar, de xeito telegráfico, o avance argumental que mestura os dous protagonistas en Compostela. Os anos composteláns de Fernández del Riego revélanse desde a inicial melancolía ata os estudos da carreira cos que alterna, cito, “unha vibración de árdiga mocidade. Galicia chámalo na súa ansia de enerxía, e acude axiña ao seu servicio”. Entre as tarefas esperanzadoras está a da colaboración co Seminario de Estudos Galegos, grazas á

que se sente “navegando, cunha esperanza florida, por un mundo novo”, e está a vocación política, coa descrición das súas primeiras actuacións como orador no que chama “pelerinaxe proselitista” a carón da firme vontade de galeguización universitaria, entre a que salienta a presidencia que acada na denominada Asociación Profesional de Dereito. Destaca igualmente a intervención que realiza en 1933, no cortexo civil ata a estatua de Rosalía na Ferradura, que reproduce parcialmente mais que saíu publicada nas páxinas d’*El Compostelano* (Fernández del Riego 1933, como se pode consultar no anexo). A memoria neste caso traizóao, xa que se intervén ao rematar o primeiro ano de carreira en Compostela falamos do verán de 1932, onde participou nun acto no teatro Principal de Pontevedra (Redacción 1932a, 1932b; poden consultarse no anexo), mais goza dun gran valor, como agora se ve a si mesmo: “viste traxe escuro, unha cravata escura sobre unha camisa branca, un gabán acolchonado e uns zapatos mouros. O cabelo castaño, ondeado, beizos carnudos, gafas redondas de montura negra, unha sorrisa opaca, intransparente, que se perde antes de nacer”.

A versión do primeiro encontro con Evelina é diferente nestas páxinas, sen chegar a entender as razóns doutra versión, na que apunta que foi un compañeiro quen lla presentou. Malia non ser un asunto fulcral na realidade, segundo o relato, trátase dun encontro visual na Alameda en primeiro lugar, ao que lle seguiu outro na biblioteca da Facultade de Letras e outros, xa talvez non tan circunstanciais, no corredor da Facultade de Ciencias, aos que seguiu o seu acompañamento desde o edificio das teresianas onde vivía. A relación sufriu parénteses e dúbidas —de feito algúns textos publicados en *La Región* que exhumei así o testemuñan (Nicolás 2023a)—, redactados posiblemente nun período vacacional gozado no pazo do Avia en que vivía Álvaro de las Casas, debido á relación de amizade que Evelina mantén co médico asturiano ao que aludín. Dun ou doutro xeito, con cartas cruzadas polo medio que nalgures deben estar, a relación con Evelina sostívose por este medio durante longos períodos. Nun momento confesa a súa visita a Sama de Langreo, onde vivía Evelina: días con engado, define, “sempre perfilados no caleidoscopio dun tempo ditoso”.

Por volta do curso 1933-34 perfílase unha relación estable, de maneira que confesa, en terceira persoa, que “o carácter taciturno e melacólico del, esmorecéu”, e sintetiza as súas actividades, xa na axudantía de dereito civil como profesor, adobiadas “coa oratoria mitinesca” e que “alterna a predicación cultural”. É consciente, asemade, da súa crecente sonda —“o ascenso polos roteiros da popularidade écheo de contento”—, ao tempo que, como confesa, “prepara teimudamente o programa de oposicións a Abogados do Estado”, alén de recoller múltiples actividades deste tempo das que deixou constancia noutros lugares.

É manifesto que o capítulo 8, titulado “A traxedia bélica”, foi redactado posteriormente ao período da guerra ao aludir a súa pertenza ao Comité Local da Fronte Popular, por exemplo, ou ao recorrer a afirmacións que, en calquera caso, poderían carrexarlle problemas. Refírome ás deste teor: “Comezan as detencións e decontado imponse o terror”, ou a guerra que se cualifica como “espida, brutal, cínica, sanguinenta”, asomándose a un “mundo de acedume e dór”. Ao mesmo tempo, constata a mobilización, o insomnio, as crises intermitentes que sofre e realiza un deseño brutal e esgazado da cidade de Compostela en guerra e acrecenta un dato, coido que pouco coñecido, como é, alén da inhabilitación recibida, o feito do embargo de bens familiares polas súas responsabilidades políticas.

Ao longo da guerra, a relación con Eve Sorrosal mantense acesa grazas ás cartas desde Compostela ou outros lugares: Mérida, Badajoz, Baños de Montemayor, Salamanca, Alba de Tormes, Peñaranda de Bracamonte, Ávila, Tordesillas ata Belchite, dirixidas a Castelnovo, topónimo que escolleu para se referir á Rúa, onde ela vivía. Son as cartas dela o único que lle ergue o ánimo, tal e como confesa, e onde se dirixe nos escasos permisos, cando menos en catro ocasións: “a guerra, durante esas horas, parece que non existe”. Acaba a guerra e escribe: “Nas estacións do traiecto as xentes berran a palabra ipaz! Pero, ¿iqué paz?”.

Os soños de refacer unha vida “desfeita”, tal e como sinala, son imposibles: “o fanatismo dos vencedores tolle todo proxecto de porvir. Ten que abandonar de novo Compostela para fuxir da represión” e procura refuxio en Arganza —Lourenzá—, dato coido que novidoso malia que, como apunta, “a febre feixista tamén ferve alí”, e foxe a Covelas (Ribadeo), e de aí a Lugo e Vigo, onde proxecta un futuro máis esperanzado.

Sen concretar, malia acariñar un casamento na catedral de Santiago, contrae matrimonio, imaxina unha viaxe de noivos a Italia, relata as primeiras vacacións xuntos no Cantábrico nun ton máis optimista, e a instalación do casal en Vigo cunha invitación á esperanza, con esa descrición final de efecto tan cinematográfico e que fai pensar, claro é, que malia todo nunca se sentiu un vencido:

O inverno é duro, os desacougos e as angurias multiplícanse no decorrer dos días. Pero sempre hai un acariño de ilusión, e a promesa das horas estiváis na pequena praia da ría. Solovio pecha un libro que estaba a ler afanosamente. Érguese un instante. Volve a se sentar á mesa. Durante un breve espacio de está moi quedo, sin que a súa ollada se fixe en nada. Despois, de vagariño, leva unha man case tremente ao seu rostro, debrúzase sobre a mesa, orde a unha follas de papel, axústaas con coidado e ponse a escribir...

Conclúo. Esta novela, acaroada a unha tendencia tan viva e contemporánea como é a non ficción, protagonizada por Nucho Solovio e Eve Sorrosal, é, ao meu ver, un texto interesante que completa os traballos memorialistas do autor nos que tantas e tantas persoas nos formamos, porque alén de ofrecer datos novos que completan a súa biografía persoal focaliza boa parte desas experiencias na figura de Evelina Hervella que, sempre nun segundo plano, paréceme, aquí cobra realce e relevancia como a compañeira que foi de Fernández del Riego e que, probablemente, o salvou dunha condena aínda maior que a que supuxo a guerra a través da compañía e o amor. Ben merecería, pero esta é outra cuestión, poder divulgarse esta achega este mesmo ano pola súa simboloxía e importancia.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Conde, Perfecto (2018). *Conversas con Paco del Riego*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Conde, Perfecto (2023). Do autorrelato ás memorias. En: Tamara Andrés, Manuel Naveira Fuentes e Armando Requeixo, coord. *Francisco Fernández del Riego no río do tempo*. Cadernos Ramón Piñeiro, 46. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 49-58.
- Fernández del Riego, Francisco (1933). Relembrazas. Oración a Rosalía de Castro. *El Compostelano*. 25/VII/1933, 5-6.
- Negrete, Julia Érika (2015). Tradición autobiográfica y autoficción en la literatura hispanoamericana contemporánea. *Raíz Diversa*. 2 (2), 221-242.
- Nicolás, Ramón (2023a). O outro Del Riego. *La Voz de Galicia*. 12/V/2023.
- Nicolás, Ramón (2023b). A precocidade xornalística de Fernandez del Riego. *La Voz de Galicia*. 12/VII/2023.
- [Redacción] (1932a). El Día de Galicia. *El Ideal Gallego*. 26/VII/1932, 8.
- [Redacción] (1932b). En Pontevedra. Un mitin. *El Pueblo Gallego*. 26/VII/1932, 10 e 9.
- Vergara, Constanza (2008). Apuntes de la clase sobre “El pacto autobiográfico”. *Comunicación lingüística* [blog]. 4/VII/2008. Disponible en <https://comlingcine.files.wordpress.com/2008/07/el-pacto-autobiografico.pdf>

ANEXO GRÁFICO

1937

1

20 agosto

Atópome no leito do Sanatorio do Dr. Alsina, en repouso dunha operación de fístula isquirrectal que me lixeron hai nove días. A prensa da mañá trae novas do avance realizado polos Tropas franquistas no fronte de Santander. Leo "El Espectador" de Ortega.

21 agosto

Os xornais de hoxe falan de que as avanzadas de Franco dominan Ontaneda. Reproducen o discurso de Mussolini en Palermo, no que afirma que non toleraría un Estado bolchevista no Mediterráneo. A guerra sigue indecisa e o problema internacional semella confuso.

Continuo no leito. Tiven algunhas visitas. Leo "Uma familia inglesa" de Julio Dixit.

22 agosto

A mañá paseina soa. Leo "O magnético" de Hoffmann. Pola tarde víterome varios amigos.

O parte de guerra franquista anuncia a toma de Ontaneda e Vildecarrivedo. Todo semella nebre de Entero me de que Filgueira Valverde colabora en "El Pueblo Gallego" co rendimino de Martín Valerio. Non sei aínda cando poderé abandonar o leito.

23 agosto

O parte de guerra franquista anuncia un avance polos frentes de Santander e Asturias. Von Fapfel, embaixador de Hitler, abandona Salamanca aducindo que se atopa doente. O Goberno de Valencia publica un manifesto, culpando a Inglaterra de que o feito de guerra se desenvolve en España. O desenvolvo da guerra sigue escuro verbo de seu remate.

Leo "Os bandidos" e "Wallenstein" de Schiller. Víterome varios amigos. Chamouna Cunqueiro por teléfono, por se interesar por min.

Fragmento (inédito) do Diario de guerra, de Francisco Fernández del Riego

RELEMBRANZAS

ORACIÓN A ROSALÍA DE CASTRO

Cantora inmorredoiroira da ledicia e da door. Doente de orfandade. Espiñada e sinxela.

Pra os que sinten o ideal da Patria revivido, coma un novo faro no novo Ocidente, Rosalía, a Santa: a súa figura e a súa lembranza serán perdurables coma o noso mar, anxeo inicial de descubertas; como as nosas montañas que acougan tamén nun ensono, recordo dun tempo inicial.

Rosalía, irmá dos paxaros e das frols, chora e canta como as frols e coma os paxaros. É un febre fi-dueiro atormentado. Un seixo. A probe muradela ensivieirada. O xenio da gandra froilida, azoutada pol-a inverniá temperá. A door da súa vida e a door da súa raza róelle coma un mal que endexamáis perdoe e trócaa na máis delicada esencia da arte.

Irmá das toxadeiras, da heroica beleza, do ermo homildoso. Curvada coma unha interrogante encol do lengaxe mudo das cousas, vaga ténue cáxeque flotante pol-os verdecentes campos de Padrón. Emprega a fala de Galicia e con unha tristura grave, punxente, relixiosa; xime con trememente son, quedo e docísimo: pol-a súa i alma, incomprendida pol-os que máis deberan de amala. Pol-a súa Patria, ofresa e vexada en total-as manifestacións d-unha vida agriloadada.

En Compostela deixóu pingas de aqueles versos románticos, con que tiña debutado antre un vó de pom-

bas e de folliñas azúes. En Compostela, coma nun berce de acougo e de traballo, vivín as páxinas — cheas de lembranzas da súa vida — de «Follas Novas». En Compostela durme o seu corpo santo, na eirexa gófica de Santo Domingo, doce e tranquilo, en remate sagro de aquela longa carreira de martirio que nin a deixaba delimitar cando eran na súa vida, a ledicia e as bágoas.

As paisaxes, os ventos, as nubens migradoiras e as montañas ceiban hoxe o seu espírito prisioeiro e dan pol-o sentir poético das cousas, o esquema da Historia de Galicia. As antenas de bronce dos campanarios. A silenciosa comunidade de frols e fontes. As desgracias e as penas. Todos irmáns, reciben o corazón da santa n-unha nova eucaristía de arte e de bondade.

Rosalía, a filla dos rechouchantes vals mahiáns, como a Terra apaixonada de saudade primadeiral, agroma nova e será no ouro das toxadeiras. Agroma o seu espírito, confiado, casto, heroico, como o das fontes e o dos carreiros e as orballeiras.

Agota ollámola i evocámola cos versos de lume do poeta que viu a súa soma pervagando na beira do mar, como unha tola, baixo do pasmo da noite:

«Do mar pol-a orela

mireina pasar

na frente unha estrela

no bico un cantar.

Marchaba tan soia na noite sin fin

que inda recei pol-a probe da tola

eu que non teño quen rece por min.

A probe da tola que vin pasar eu

comesta dos lobos, comesta morreu.

O restos son d-ela que vades gardar.

¡Ay, dos que levan na frente unha estrela!

¡Ay, dos que levan no bico un cantar!»

E a cantora do Sar, cando isto escribía o poeta, xa se tiña ido na serán de Xulio por unha estrada de topacios cara o máis aló. Poida que ceibe e distosa, sinta aínda ali saudades pol-a terra que tanto amaba e por ista vila compostelán — alma i espírito de Galicia — que foi a súa amiga.

Eu, coma Jordi Valor, dígolle n-ista data luminosa de recordos i esperanzas: ¡Fai o miragre dende o fondo da Eternidade!

FRANCISCO F. DEL RIEGO.

Relembanzas. Oración a Rosalía de Castro. *El Compostelano* (1933)

EL DÍA DE GALICIA

EN LA CORUÑA

Ayer se celebró el Día de Galicia en esta ciudad con bastante fidelidad. La gente se echó a la calle por la tarde para pasar el rato en los paseos, y jardines y en las tómbolas y barracas de la zona del puerto.

Fuera de los centros oficiales y media docena de casas en toda la población apenas se vieron las colgaduras que se anunciaban. La música ejecutó en el paseo de Méndez Núñez música gallega, por cierto ante bien poca concurrencia. De noche cantó el coro gallego Follas Novas.

Los elementos galleguistas se reunieron en fraternal ágape al mediodía de ayer. Con eso y con la música gallega ejecutada en cines y cafés y una fiesta en el liceo popular coruñés se cumplió con el día de Galicia en 1932.

EN BETANZOS

BETANZOS 25.—El día de Galicia en Betanzos se celebró cerrando el comercio sus puertas a las dos de la tarde, según costumbre.

La corporación municipal es al parecer opuesta a esta fiesta por cuanto no permitió que concierresé la música municipal a dar el concierto que los días festivos acostumbra a interpretar en la Plaza de García Hermanos.

No sospechaba eso el pueblo y así no es de extrañar que la plaza se hallase abarrotada de público que quedó defraudado al ver la "enfermedad" de los músicos.

EN FERROL

FERROL 25.—El coro ferrolano Toros e Froles festejó grandemente el día del Apóstol Santiago patrón de Galicia.

En el local social hubo baile y canto por todo lo alto.

La fachada estuvo engalanada y vistosamente adornada luciendo por la noche una espléndida iluminación eléctrica.

El comercio cerró sus puertas durante la tarde.

En el Ayuntamiento ondeó el pabellón gallego al lado del nacional.

EN PONTEVEDRA

PONTEVEDRA 25.—Hoy aparecieron muchas casas de la población engalanadas. Algunas con colgaduras blancas y otras con los colores de la bandera de Galicia pero luciendo todas en el centro la roja cruz de Santiago.

Los tranvías y automóviles circulan también con banderitas y los escaparates de varios comercios se adornaron también con los colores gallegos.

En los balcones de la Diputación y Ayuntamiento ondean las banderas gallega y republicanas.

En las oficinas públicas por haber sido declarado el día festivo no se trabajó.

El comercio cerró a medio día sumándose a la festividad.

Por la tarde a las cinco hay un festival deportivo en el Campo Progreso, tomando parte en él el Club Atlántico de Vigo y la Sociedad Gimnástica.

Conforme estaba anunciado tuvo lugar ayer a las once de la mañana en el Teatro Principal un mitin de exaltación gallega en el que tomaron parte: D. Francisco F. del Riego, alumno de Derecho, D. Ramón Martínez López, catedrático del Instituto de Lugo, don Ramón Suárez Picallo, diputado a Cortes y D. Alvaro de las Casas director del Instituto de Noya.

Después de breves y discretas palabras de presentación de D. José Lino, Francisco F. del Riego cambió a Galicia recordando las históricas gestas de la lucha por la libertad; destacó el sentido universalista del autonomismo y finalizó su interesante disertación, que fue muy aplaudida, mostrando el fondo de justicia en que se apoya el galleguismo.

D. Ramón Suárez Picallo hizo resaltar la comprensión que la nueva España manifiesta ante estos problemas, aunque reconoce que el centralismo absurdo tal como existe en la actualidad tiene todavía muchos defensores encubiertos, "encubiertos porque si todo nacionalista o autonomista se declara noablemente como tal, no existe en cambio un sólo centralista que no se llame a sí mismo autonomista". Dijo que el centralismo se defiende desesperadamente y que más tarde o más temprano será vencido por los que buscan una mejor organización de España.

D. Ramón Suárez Picallo hizo resaltar la significación que el día de Galicia tiene entre los emigrados y mostró con acento emotivo la triste situación que atraviesan los emigrados gallegos que "cominan por las calles de Nueva York, La Habana y Burdeos men, digando un pasaje", "Antes Galicia, para huir de la opresión tenía un recurso: emigrar a América, pero hoy América, ya no es América, América está aquí. Si Galicia quiere ser un pueblo próspero tiene que buscar su libertad".

Al establecer comparaciones entre el régimen de privilegio de que gozan las Provincias Vascongadas con respecto a Galicia y de la profunda injusticia con que el centralismo trata a nuestra tierra una voz del público interrumpe: "Eso hay que decirlo en el Congreso". Suárez Picallo contestó valientemente.

Alvaro de las Casas, al hacer el resumen con palabra emocionante trazó un cuadro de la fiesta del día de Galicia y ensalzó la profunda significación que esta fiesta debe tener para todos los gallegos, terminó brindando por la moedad gallega, por esos ultrayes que son la esperanza de Galicia." El público oracionó largamente a Alvaro de las Casas.

El Día de Galicia. *El Ideal Gallego* (1932)

En Pontevedra

UN MITIN

Conforme estaba anunciado, tuvo lugar el domingo, a las once de la mañana, un mitin de exaltación gallega en el que tomaron parte don Francisco F. del Riego, alumno de Derecho; don Ramón Martínez López, catedrático del Instituto de Lugo; don Ramón Suárez Picallo, diputado a Cortes, y don Alvaro de las Casas, director del Instituto de Noja.

El Teatro, en el cual se celebraba, estaba muy concurrido.

Después de breves y discretas palabras de presentación, de don José Lino, el señor del Riego cantó a Galicia, recordando las históricas gestas de la lucha por la libertad; destacó el sentido universalista del autonomismo y finalizó su interesante disertación, que fué muy aplaudida, mostrando el fondo de justicia en que se apoya el galleguismo.

Don Ramón Martínez López, hizo destacar la comprensión que la nueva España manifiesta ante estos problemas, aunque reconoció que el centralismo, tal como exis-

En Pontevedra. Un mitin [fragmento]. *El Pueblo Gallego* (1932)

DE TRASALBA A LOURENZÁ: A PAISAXE NA OBRA DE FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO

FROM TRASALBA TO LOURENZÁ:
LANDSCAPE IN THE WORK OF FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO

María López-Sáñez
Real Academia Galega
Universidade de Santiago de Compostela

ORCID: 0000-0002-8335-1687

Resumo: Como ensaísta e crítico literario, como creador e viaxeiro, Francisco Fernández del Riego puxo a paisaxe no centro da súa obra, trazando unha continuidade entre a xeración Nós e a dos 50 á que el pertenceu, e que ocupou un lugar sobranceiro no ensaísmo sobre a paisaxe en Galicia. A carón de ensaios de compañeiros de xeración como “Abrente e solpor da paisaxe”, de Celestino Fernández de la Vega, Del Riego legounos en “Panorámica da nosa paisaxe literaria”, asinado como Salvador Lorenzana (1955), unha visión transversal da literatura galega desde a perspectiva específica do tratamento da paisaxe. Neste achegamento é axiña perceptible un nesgo cara á sensorialidade que transcende o visual e unha atención moi especial cara ao elemento animal na paisaxe. En coherencia con esta perspectiva crítica, na propia produción literaria, como en *O cego de Pumardedón*, Del Riego opta, nunha novela na que a recreación da contorna e do espazo resulta central, por un protagonista cego, para así pór o foco sobre os outros sentidos. De xeito transversal ás súas diversas facetas é posible identificar un modo persoal e moi específico de achegamento ao territorio e á paisaxe que nos propoñemos explorar nas seguintes páxinas.

Abstract: : As an essayist and literary critic, artist and traveler, Francisco Fernández del Riego put landscape at the centre of his work, thereby tracing a continuity between the “Nós” Generation and the Generation of 1950 to which he belonged, and which occupied a prominent place in essays on the landscape in Galicia. In addition to essays by colleagues from the same generation, such as “Abrente e solpor da paisaxe”, by Celestino Fernández de la Vega,

Del Riego contributed “Panorámica da nosa paisaxe literaria” (1955), under the pseudonym of Salvador Lorenzana: a cross-sectional view of Galician literature from the specific perspective of the depiction of the landscape. A bias towards sensoriality that transcends the visual and a considerable focus on animal elements in the landscape is quickly perceptible in this approach. In line with this critical perspective and in the literary production itself, as in *O cego de Pumardedón*, Del Riego opts for a blind protagonist in a novel in which the recreation of the environment and space is central in order to focus on the other senses. Transversal in terms of its various facets, it is possible to identify his personal and very specific way of approaching the territory and the landscape that will be studied in this article.

Palabras chave: Francisco Fernández del Riego, “Panorámica da nosa paisaxe literaria”, *O cego de Pumardedón*, paisaxe literaria, descrición.

Key words: Francisco Fernández del Riego, “Panorámica da nosa paisaxe literaria”, *O cego de Pumardedón*, literary landscape, description.

A paisaxe foi un elemento central para a xeración de Francisco Fernández del Riego. Sobre ela, a xeración dos 50 asentou os alicerces do xénero ensaístico, ata o punto de que se pode afirmar que foi a responsable, en gran medida, do proxecto e da estratexia culturalista que se desenvolveron nos escuros anos da longa noite de pedra. Del Riego recolleu o elo de Otero Pedrayo e compartiu época, vencellos e intereses con algúns dos homes que escribiron os ensaios máis lúcidos e suxestivos sobre a paisaxe en Galicia, como “Abrente e solpor da paisaxe”, de Celestino Fernández de la Vega (1958), ou *Mito e realidade da terra nai*, de Xoán Rof Carballo (1957). O propio escritor mariñao contribuíu a este afondamento ensaístico na paisaxe cun vasto artigo que percorre transversalmente a produción literaria galega, “Panorámica da nosa paisaxe literaria”, asinado co pseudónimo de Salvador Lorenzana. Este traballo pecha o volume colectivo *Paisaxe e cultura*, publicado por Galaxia en 1955. Significativamente, o libro ábrese co ensaio de Otero Pedrayo “Ensaio sobor da paisaxe galega”. A organización estrutural do volume deixa patente a conciencia que tiñan os seus impulsores de estaren efectuando un relevo, un trasvase dunha xeración a outra, da xeración Nós á xeración de Galaxia, entendendo que a paisaxe era un elemento fulcral dese troco e desa continuidade.

A circularidade sublíñase con referencias cruzadas no primeiro e último dos textos, o de Otero Pedrayo e o de Del Riego, de recoñecemento e de plasmación dese diálogo arredor da paisaxe. “Galaxia chega, como no seu tempo chegou Nós,

e a paisaxe, a tona e pel sensitiva da nosa Terra, ó recibila, fondamente se alegra” (Otero Pedrayo 1955, p. 47). Ao final da obra, Del Riego reafirma o vencello e a débeda co tratamento da paisaxe no autor ourensán: “Quizaves ninguén coma Otero Pedrayo acertou, antre nós, a pintar a paisaxe de Galicia cun grado máis fondo de espiritualidade” (Lorenzana 1955, p. 244), idea e débeda que recoñeceu noutros escritos, como en *Galicia*: “Foi o mestre Otero Pedrayo quen me abriu de par en par as portas do mundo xeográfico deste país noso”.

A paisaxe ten en Francisco Fernández del Riego unha presenza transversal á súa dimensión de ensaísta e crítico, de creador literario e de viaxeiro. Atendendo a estas tres facetas podemos achegarnos á singularidade e á fasquía propia da súa percepción e do seu tratamento.

O “AMOR PREFERIDO DOS NÓSOS POETAS”: ANÁLISE CRÍTICA DO TRATAMENTO DA PAISAXE NA LITERATURA GALEGA

O artigo “Panorámica da nosa paisaxe literaria” ábrese afirmando a relevancia deste elemento na experiencia humana: “A significación da paisaxe no vivir humano ten un valor transcendente” (Lorenzana 1955, p. 219). Del Riego atribúe a este feito un valor causal, explicativo respecto á centralidade que ten na propia literatura galega: “Velaí por que os nosos escritores e poetas, cando quixeron ir á procura do espírito do país natal, tiveron que ollar a paisaxe” (1955, p. 220), chegando a afirmar que “[a] Natureza é o amor preferido dos nosos poetas”. Deste xeito, traza un traxecto desde o psicolóxico, individual e vivencial cara ao colectivo, territorial e cultural.

Existe unha filiación de pensamento co seu compañeiro de xeración Celestino Fernández de la Vega. Hai, en “Abrente e solpor da paisaxe”, a ollada dun filósofo que afonda na categoría estética da paisaxe e na súa conformación histórica; ideas que aparecerán desenvolvidas e sustentadas no ensaio de De la Vega asúmense e incorpóranse no de Del Riego dun xeito máis sintético, simplemente como presupostos, para o seu afondamento na literatura galega. Así acontece coa asunción da paisaxe como un “invento romántico” ou do Romanticismo como un intre decisivo en que “a paisaxe deixa de ser elemento accesorio pra se trocar en tema principalísimo” (1955, p. 220).

A análise transversal e o repaso do tratamento da paisaxe nos nosos escritores arrinca coas grandes figuras do Rexurdimento. Pouco a pouco, van aparecendo os trazos que caracterizan a singularidade de Del Riego na súa percepción e achegamento á paisaxe, plasmados, tamén, como veremos, na súa produción ficcional. O primeiro (e quizais o principal) trazo desa singularidade é a multisensorialidade, pois a súa visión da paisaxe é fondamente sinestésica e inmersiva.

Nas definicións da paisaxe como categoría e construción cultural non asimilable sen máis á natureza, é esencial a noción de percepción perspectivizada, o cal implica un posicionamento focalizador e unha captación de índole estética e non meramente funcional. Desta mesma definición, que, con lixeiros matices, se atopa en moitos teóricos da paisaxe (Fitter 1995; Roger 1997), destaca, sen dúbida, a súa dimensión visual. Na propia pintura paisaxística, tan determinante na historia estética do concepto, a paisaxe redúcese en gran medida, como resultado das características propias da arte pictórica, ao visual, quedando limitados outros sentidos á evocación que poida suscitar a estampa.

Mais Del Riego rachou radicalmente con esa centralidade da vista na captación da paisaxe e fíxoo tanto na súa lectura da nosa tradición literaria coma no seu propio tratamento literario. Os elementos visuais, como o cromatismo, intégranse con outros que apelan aos outros sentidos. “Cor, son, cheiro, tacto, sabor, figuras, entran a formar a integridade da atmosfera paisaxística” (Lorenzana 1955, p. 221). E este, que se fai presente xa nun momento bastante inicial do ensaio, é o trazo característico e definitorio da súa ollada singular sobre a paisaxe. O concepto de Natureza aparece xa con maiúscula e, ao falar de Rosalía, el mesmo acode a unha metáfora de índole paisaxística: “A súa poesía aseméllase á neboa incerta que aboia sobre do campo, e ó murmurio dos piñeiros na beiramar” (1955, p. 223). Con todo, malia que Rosalía foi, sen dúbida, a autora que concitou máis interese na súa xeración, especialmente na atención ao tratamento da paisaxe, no seu repaso transversal Del Riego deita un potente foco sobre a produción de Pondal, algo que se explica xustamente pola singularidade do gusto tan especial que sente pola dimensión auditiva. Pondal apela aos “sons, brúidos, susurros, murmurios, o balbordo do mar, o ouvear do vento, o zoar dos piñeiros” (1955, p. 226). E, ao carón da dimensión auditiva, agroma outra nota dominante na ollada que Del Riego deita sobre a contorna: a atención prestada ao elemento animal da paisaxe, a fauna, parcialmente explicable pola propia importancia do auditivo e por seren moitas veces os animais (nomeadamente os paxaros) os que introducen este sentido. A “fauna de paxaros, de feros corvos”, as “píllaras lixeiras”, os “mazaricos” (1955, p. 225).

Esas liñas identificadas xa no achegamento ao Rexurdimento prolónganse no percorrido que fai polos autores posteriores e convértense en determinantes para as comparacións e as xerarquías que establece. Así, na análise da lírica novecentista pon o foco sobre a produción de Noriega Varela e Ramón Cabanillas, salientando o predominio da vista no primeiro poeta, que se recrea no máis espiritual dos sentidos: “Hai na paisaxe de Noriega cores, brillos, reflexos, unha fonda calidade plástica” (1955, p. 230). Mais eleva sobre esa ollada o tratamento máis sensorial e atento aos diversos sentidos de Cabanillas, no que percibe “un goce máis sensual,

máis sonoro” (1955, p. 232), ofrecendo “unha mestura das sensacións visuais coas acústicas, e, aínda coas olfactivas”. De aí que se perciba unha preferencia polo tratamento dado á paisaxe no segundo dos autores, malia que saliente a fauna e flora montesías perceptible na poesía de Noriega Varela. Engádesse, así, a través do tratamento destes dous autores, unha explicación posible á preferencia de Del Riego polas impresións dirixidas aos outros sentidos, ás que atribúe unha maior sensualidade, fronte á espiritualidade que atribúe á vista. Unha propensión de gusto e carácter cara ao deleite gorentoso, sensual e hedonista dos sentidos explicaría, daquela, un achegamento que soborda a mera estampa visual na percepción e experimentación da contorna natural.

A oposición establecida entre Noriega Varela e Ramón Cabanillas replícase, de xeito semellante, na comparación que establece entre Luís Amado Carballo e Aquilino Iglesia Alvariño. No primeiro caso, como acontecía con Noriega Varela, ponse de relevo a sensibilidade plástica, a raigaña pictórica, o cromatismo; mentres que Iglesia Alvariño se caracterizaría pola multisensorialidade, na que sobrancea o musical, o olfactivo e mesmo o pouco frecuente sentido do gusto: “sensibilidade musical e pictórica e olfactiva [...] Tamén o senso do gusto, pouco frecuente na lírica galega” (1955, p. 239).

Ao se achegar á xeración Nós, Del Riego comeza, como non podía ser doutro xeito, por Ramón Otero Pedrayo, a quen reconece como mestre na percepción xeográfica do país. Ao referirse ao seu modo de representación de Galicia, emprega, significativamente, o termo de “espiritualidade”, vencellado á dimensión plástica e visual: “Quizaves ninguén coma Otero Pedrayo acertou, antre nós, a pintar a paisaxe de Galicia cun grado máis fondo de espiritualidade. Non hai emoción máis sentida que a súa cando se pon en contacto coa natureza do seu país” (1955, p. 244). A multisensorialidade é, novamente, o que fai que se deteña de xeito especial nas descrições de Vicente Risco, caracterizadas por unha amalgama sinestésica de impresións dos sentidos:

Nunha paisaxe recendente, de sotos sombrizos, o escritor escoita lenes brúidos, lixeiros estralares. Antremedias do silencio mesto séntese a caída das follas secas, e o ecoar das pisadas sobre das follas húmicas. Óense recendos de campía, o cheiro dos sotos e o da sombra dos castros. E todo adobiado por un vizoso cromatismo: as herbas verdes, as follas cobreadas e douradas, o sol a rebrillar amortecido na fondura. (1955, pp. 246-247)

Pola contra, a brevidade coa que se refire a Florentino López Cuevillas vai acompañada dunha constatación do predominio case absoluto da dimensión

visual na súa obra: “Fóra dalgunha leve alusión acústica, o prosista envórcase de cheo na aventura pictórica” (1955, p. 248).

Percíbese, pois, unha pauta que vai determinando o gusto e a valoración da análise de Del Riego, así como a atención prestada a cada autor, de maneira que a multisensorialidade e a presenza da fauna e o son que introduce na natureza se converten en elementos determinantes da atención prestada e en claros factores de ponderación positiva. Así acontece con Ánxel Fole, no que conflúen ambos os elementos: “Hai unha constante propensión, no prosista, a evocar a flora e a fauna que poboan as súas paisaxes. Non é estraño escoitar o canto do paspallás, o chirlar das anduriñas, o asubío dos aurioles, o voo das pombas, o ouvear dos cans” (1955, p. 251) e tamén con Álvaro Cunqueiro, que esixe de Del Riego o recurso á personificación e á metáfora para poder describir “o sortilexio das súas visións da paisaxe”: “A finura e a ledicia das cousas e do ambiente choutan en irisacións, en músicas e en cores” (1955, p. 251).

A VISIÓN DO ESCRITOR: A PAISAXE EN O CEGO DE PUMARDEDÓN

A novela *O cego de Pumardedón* pode servirnos como elemento de contraste para analizarmos a coherencia ou discrepancia entre o que Fernández del Riego valora como crítico literario e a súa propia aposta estética. Aparentemente, o protagonismo dunha personaxe cega, que se converte na entidade focalizadora do universo narrativo, semella en contradición co feito de que o libro teña unha forte dimensión paisaxística; mais, pola contra, trátase dunha obra na que o esencial recae xustamente na descrición da sensación inmersiva e envolvente do territorio. A escolla dun cego como focalizador convértese, así, de feito, no mecanismo, sen dúbida consciente e intencional, que permite prescindir do visual para colocar o foco sobre os outros sentidos e sobre os elementos naturais que os interpelean: o borboriño da chuvia, o vento, as campás e os trebóns, os foguetes e os fogos de artificio, o son do reloxo, o canto dos paxaros e o algareo dos grilos. Con todo, a vista, a través de diversos mecanismos que teñen que ver coa memoria e coa imaxinación, tan importantes no conxunto da produción do autor mariño, tamén está presente.

O protagonista non só é cego, senón que se chama Mauro, nun exemplo máis da tendencia ao xogo simbólico de Del Riego con antropónimos e topónimos. O propio *Pumar de Don* é un dos topónimos que el evoca ao comezo de *Lourenzá*. Cego, envolto na brétema e sumido na escuridade, Mauro protagoniza unha novela que xoga coa memoria histórica e coa autoficción; nela teñen unha presenza constante o xardín que rodea a casa e o camiño, a campiña, os espazos

lembrados, as árbores e o sabor dos seus froitos, e por iso a personaxe sente o degoiro de saír, expresado de contino: “Abre de par en par as fiestras do cuarto. A vida está fóra delas. O xardín esténdese maino, recendente, amigo. Devece daquela co desexo de saír” (Fernández del Riego 1992, p. 53). A campiña tórnase no último consolo:

Soamente aquí, en Pumardedón, séntese revivir como queredría vivir sempre. Co vento acariñándolle a face, aínda que mutilada pola cegueira, a volta con novos pensamentos. A campiña familiar, que coñeceu outrora e que agora resuscita na memoria, ensináralle a alentar, a pensar. É a mesma campiña íntima, tan axeitada á sensibilidade, delicada, ao pensamento senlleiro. A campiña sentimental da nenez, despois excitante, moral, da mocidade. (1992, p. 139)

O simbolismo dos nomes, a dimensión autoficcional da novela e o seu entroncamento coa memoria histórica reforzan o funcionamento do espazo no sentido simbólico (e mesmo de correlato obxectivo) que se fai explícito no relato. A asimilación do xardín co eu afirmase deste xeito: “Mauro debrúzase un algo, e as pingas caen na súa faciana. Alenta o recendo do xardín mollado. Entretense, porque ese xardín baixo a treboada é, en certo xeito, coma unha imaxe de si mesmo” (1992, p. 7). A propia alusión explícita ao tópico do *hortus conclusus* faise en referencia non ao xardín real que arrodea a casa, senón ao corazón de Mauro: “O corazón de Mauro viña ser daquela —segundo reza a xaculatoria virxinal— ‘hortus conclusus’, pecho, imposible de castrar” (1992, p. 13). Tamén o tópico do paraíso perdido da infancia proxecta a súa sombra sobre o tratamento espacial, ao facerse explícita a procura que o protagonista fai no seu retorno e pechamento en Pumardedón buscando un acubillo que lle permita “reatopar o clima da nenez” (1992, p. 25), do intre previo á guerra e á traxedia que o condenou á cegueira, un tempo no que o mundo aínda se presentaba ante el coma un “mundo novo”, baixo a idea dun “ideal anovador”.

Só nunha ocasión en toda a trama narrativa abandona Mauro Pumardedón, nunha viaxe que resulta frustrada na súa intención e finalidade e que se resolve no retorno ao espazo central, único, identificado co propio personaxe. Ese peche en si mesmo, o seu corazón coma *hortus conclusus*, exprésase tamén a través da precariedade das demais relacións humanas. Laura, a muller, é unha presenza “ausente” cara á que sente agradecemento; mais esperta nel a conciencia da morte, un “cartucho queimado do amor”. A mesma metáfora reaparece para se referir á súa relación pasaxeira con Xenerosa. O amor semella ausente da novela, e nin a morte de Laura nin o remate da relación con Xenerosa causan gran pesar nin conmoción. Mauro é un personaxe entregado a si mesmo e a única expansión do seu

eu é a casa, o xardín e a campía, de xeito que a súa exploración é unha forma de autoconhecimento. Poida que por iso haxa un rexeitamento do espazo urbano, do lugar no que se plasma a civilización, nunha procura do eu a través da Natureza: “Neses momentos xa chegara á conclusión de que as cidades, as fábricas, os libros, a ciencia, a radio, os autos que pasaban veloces polas estradas principais, eran algo irreal e efémero en comparación coa Natureza” (1992, p. 9).

Así pois, a presenza dun personaxe focalizador cego nunha narración marcada pola forte dimensión representacional e a importancia da contorna circundante tradúcense nunha plasmación marcadamente multisensorial, na que o habitual predominio das impresións visuais se ve amortecido e cede a miúdo terreo ante a captación auditiva, táctil ou olfactiva.

No ámbito desa pluralidade dos sentidos, a primacía corresponde, sen dúbida, ao oído: o son do reloxo marca o transcurso das horas; as campás, os tronos, os fogos artificiais irrompen na campía; o algareo dos grilos e o canto dos paxaros fan patente a vida buligante da fauna na natureza:

De moi lonxe chegan os tanguidos das campás. Mauro anda a esvarar por un plano de semiinconsciencia que non lle impide ouvir todos os ruídos da noite: o ladro do can distante. Os berros monótonos dunha curuxa. En voz monocrorde, o mar que se laia (1992, p. 49).

Ás veces é o olfacto o sentido dominante, chegando mesmo a guiar a Mauro. Como na ocasión en que percibe un cheiro que non identifica ao comezo, que non é o que outras veces captaba dos caraveis ou do céspede, que o vai guiando, pensando nun momento que poida ser o das marismas ou dalgún xardín veciño, e que acaba resultando un forte recendo a piñeiros:

A noite recende fortemente a piñeiros, a agullas de piñeiro, a pinas entreabertas zumegantes de resina. Cada inspiración é como unha ferida. O vento bafexa algunhas lufadas húmidas. O xardín cheira a caravel, a roseira murcha, a follas mortas. (1992, p. 34)

Como resultado da amálgama de sentidos, da multisensorialidade na representación do mundo natural, emerxe, decote, a sinestesia. Trátase da figura dominante e máis característica da novela e soborda as pasaxes descritivas, infiltrándose nas da memoria. Aparece, por exemplo, na evocación do compañeiro de batalla, Ernesto, que, coa súa man dereita seiturada pola metralla, nunha das pasaxes máis líricas da obra, xa nunca poderá escribir o seu “soneto de seda”.

A beleza da paisaxe serve para intensificar o contraste coa crueza bélica. Revisítase sempre o tópicos da indiferenza da guerra á beleza da paisaxe na que transcorre, unha idea que xa fora tratada por outros autores como Erich María Remarque (1929). O avance dos exércitos sobre o territorio prodúcese contrastando a deshumanización e a indiferenza fronte aos trazos estéticos da contorna e os seus elementos específicos da flora e a fauna, que aparecen así tamén feridos pola contenda:

A estadea bélica camiñaba allea aos contrastes, aos desdobramentos do horizonte. (1992, p. 50)

Os soldados avantaban, apoiados polas baterías, adiantados polos tanques. Cantaban as metralladoras ao pé das restrevas. Entre o seu mecánico fogo granado, as bombas de man, os morteiros, abrían profundos, escuro calderóns. O batallón de Mauro recuaba cara ao punto de partida. Torcen logo por un vieiro poeirento que levaba a un sobreiral. [...] No ceo, rachado de azuis intactos, soaba só o rechouchío da laverca, arredada, arredada. (1992, p. 51)

A loita esvaecía entre as árbores, entre os pequenos outeiros. Os tiros illados das avanzadiñas ecoaban nas sobreiras. (1992, p. 53)

A PERCEPCIÓN DO VIAXEIRO: A PAISAXE NOS ESCRITOS DE VIAXES DE FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO

A produción de Del Riego é especialmente vizosa en textos de evocación de viaxes, moitos deles breves e publicados na prensa periódica e outros máis extensos e sistemáticos. En conxunto, estes artigos permítenos achegarnos a unha intensa actividade de percorrido do territorio focalizada desde a ollada do home interesado na cultura, na antropoloxía e na sensibilidade paisaxística. Nesa multiplicidade de textos, case imposible de abranguer na súa totalidade, constátase unha fonda coherencia coa perspectiva do crítico e do autor literario, corroborándose, como notas dominantes e características, trazos propios e específicos e tamén outros compartidos, como a multisensorialidade e a atención ao elemento animal na natureza, que fortalecen, aínda máis, a íntima ligazón dos tres planos: o do crítico, o do escritor e o do viaxeiro. Referímonos á frecuencia coa que, na evocación do percorrido polo territorio, emerxen as referencias literarias, proxecándose, sobre a paisaxe, a sombra dos escritores que a cantaron.

Así, a modo de simple exemplo, en “Onde remata o vello mundo”, a lembranza dunha viaxe xa afastada no tempo polas terras de Fisterra acaba levando á evocación de Eduardo Pondal e de Gonzalo López Abente e o artigo péchase, de feito, de modo fundamente literario e sonoro, acudindo á metáfora musical para referirse ao vento e aos piñeiros, ao xeito da poesía do escritor bergantiñán, investindo a paisaxe de reminiscencias mitolóxicas, da presenza de naiades e titáns:

Escoitabamos, na impresionante soedade, a música filarmonizada polo mar, o vento e os piñeiros. A paisaxe grandeira, asolada, que Pondal cantou, erguíase de novo da nosa presenza. E ó seu esconxuro, a figuración do deus iñoto que, asegún Strabón, presidía os ritos misteriosos dos celtas nas noites de luar. (Lorenzana 1952, p. 19)

CONCLUSIÓNS: A PAISAXE IMMERSIVA, SONORA E HABITADA POLA FAUNA DE FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO

Nun artigo publicado en *Nós* no ano 1932, “Encol do elemento animal na paisaxe”, afirmaba Otero Pedrayo que “[o] elemento animal fica o máis esquencido de todos os que nas diferentes combinacións integran a paisaxe. O máis fuxitivo. O apenas sinalado” (1932, p. 158). No mesmo texto constataba, o autor de Trasalba, que esta aparente insignificancia non impedía que, desde a antigüidade, o animal tivese unha fulcral función simbólica. A explicación do aparente paradoxo radicaba, para el, na dimensión fuxidía do animal na paisaxe, no carácter efémero, fugaz, da súa presenza, en contradición coa quietude que se procura na plasmación paisaxística. De aí que, ao referirse especificamente aos paxaros, chegase a cualificalos como “sintetizadores dun instante da paisaxe” (Otero Pedrayo 1932, p. 161). Poida que, por iso mesmo, se distanciase dese predominio tradicional da dimensión plástica e visual desta categoría para afirmar a importancia do son e a presenza do animal:

A paisaxe non pode ser como no cadro, muda. A paisaxe exprésase en sonoridade. [...] A sonoridade mecánica manda na paisaxe inverniza: romor de vento, de choiva. A sonoridade vital enche dende a primadeira o outono a paisaxe. Cantar do moucho, do reiseñor, do sapo, vibración de élitros, croar das ráns. A sonoridade animal enche moitas paisaxes. (Otero Pedrayo 1932, p. 160)

Este artigo de Otero Pedrayo do ano 1932 ben podería constituír o manifesto paisaxístico de Fernández del Riego, quen se achega á análise da paisaxe na literatura, crea os seus propios textos literarios e plasma os espazos desde a perspectiva do viaxeiro seguindo os principios da sonoridade e a presenza do elemento animal.

Del Riego, tomando o relevo da xeración Nós e recoñecendo, de xeito explícito, o maxisterio de Otero Pedrayo, intégrase na xeración dos 50, para a que a paisaxe foi determinante na súa consolidación do xénero ensaístico, e atende esta categoría nas súas distintas facetas: a de crítico, a de escritor, a de viaxeiro. A coherencia do tratamento transversal da paisaxe nos tres tipos de textos permítenos achegarnos a unha visión fondamente persoal e propia da paisaxe, mesmo a unha teoría implícita que se corresponde coa expresada por Otero en *Nós* no ano 1932. Nas páxinas de Del Riego, mergullámonos nunha paisaxe inmersiva, sonora, habitada pola fauna, nunha captación que non é plástica, atemporal e estática, senón que apreixa a cualidade evanescente e fuxidía dun horizonte abraiante atravesado polo voo paisaxeiro da laverca nun instante da batalla.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Fernández de la Vega, Celestino (1958). Abrente e solpor da paisaxe. En: *Homenaxe a Ramón Otero Pedrayo*. Vigo: Galaxia, 103-128.
- Fernández del Riego, Francisco (1992). *O cego de Pumardedón*. Vigo: Ir Indo.
- Fitter, Chris (1995). *Poetry, Space, Landscape. Toward a New Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lorenzana, Salvador [Francisco Fernández del Riego] (1952). Onde remata o vello mundo... *Alborada. Órgano del Centro Gallego de Barcelona*. [Xullo de 1952], 17 e 19.
- Lorenzana, Salvador [Francisco Fernández del Riego] (1955). Panorámica da nosa paisaxe literaria. En: *Paisaxe e cultura*. Vigo: Galaxia, 217-257.
- Otero Pedrayo, Ramón (1932). Encol do elemento animal na paisaxe. *Nós*. 105, 158-162.
- Otero Pedrayo, Ramón (1955). Ensaio sobor da paisaxe galega. En: *Paisaxe e cultura*. Vigo: Galaxia, 45-105.
- Remarque, Erich María (1929). *Im Westen nichts Neues*. Berlin: Propylaen Verlag.
- Rof Carballo, Xoán (1989 [1957]). *Mito e realidade da terra nai*. Vigo: Galaxia.
- Roger, Alain (1997). *Court traité du paysage*. Paris: Gallimard.

III

Alocucións académicas sobre Francisco Fernández del Riego no Día das Letras Galegas

DEL RIEGO: JOIE DE VIVRE E PENSAMENTO ÚTIL / Margarita Ledo Andión

O DEVIR DA PAISAXE NA MIRADA DE FERNÁNDEZ DEL RIEGO
/ Francisco Díaz-Fierros Viqueira

**TRES HORAS NA VIDA DE FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO,
EN VIGO, O 18 DE OUTUBRO DE 1949: O ENCONTRO (SEMICLANDESTINO)
DUN INTELLECTUAL DO EXILIO INTERIOR, FERNÁNDEZ DEL RIEGO,
CO SEU CAMARADA, LUIS SEOANE, DO EXILIO EXTERIOR, TRECE ANOS
E CATRO MESES DESPOIS DE QUE FOSEN SEPARADOS POLAS CONSECUENCIAS
DA SUBLEVACIÓN MILITAR DO 18 DE XULLO DE 1936 /** Xesús Alonso Montero

DEL RIEGO: *JOIE DE VIVRE* E PENSAMENTO ÚTIL

DEL RIEGO: *JOIE DE VIVRE* AND USEFUL THINKING

Margarita Ledo Andión

Facer do síntoma de múltiples doenzas un sinal gozoso; andar á procura dos vestixios ocultos para construírmos unha outra xenealoxía de Galiza, esa na que está a nación, a lingua, o dereito á diferenza que emerxe en pequenas xestos que devéñen manifesto: dous mozos izan a bandeira galega no concello de Lourenzá o 25 de xullo de 1931 e o fol d’Os Celitas fai resoar até Mondoñedo o himno galego.

Sete décadas despois, confiando nun século novo do trinque, o 8 de setembro de 2001, a Real Academia Galega aproba en sesión plenaria as “Propostas da Real Academia Galega ó Goberno e mais ó Parlamento de Galicia” a partir dun texto que dous anos antes, so a presidencia de Francisco Fernández del Riego, elaboran os académicos Xesús Ferro Ruibal, Constantino García e Manuel González. O texto-chamamento peneira a situación xeral da lingua, advirte de importantes disfuncións, nomeadamente nos medios de comunicación (públicos e privados), insiste na baixa calidade da lingua na fala profesional, describe como espello “deformante” que apareza en castelán o que acontece en galego e deita o seu ollar crítico arredor do ensino ou da actividade empresarial. Nas recomendacións, dende pór ao día a Lei de normalización lingüística de 1983 até o incremento anual dun dez por cento do galego “nas seccións de maior audiencia” dos medios privados, esíxese, por exemplo, o control “daqueles [medios] ós que se lles concedeu licencia de emisión cunha proporción do galego preestablecido na concesión”. Ao tempo —citamos— “a RAG solicita do próximo Goberno Galego un compromiso de acción eficaz neste eido, sen o que será moi difícil que Galicia presente o seu verdadeiro rostro e se libere de tabús lingüísticos que aínda pexan o uso normal da lingua galega”.

Velaí dous acontecementos que reflicten e singularizan a persoa que nos convoca so o signo da pertenza e da necesidade de políticas a prol da lingua canda a súa inscrición nos medios informativos e de opinión. O deber de presenza na prensa para que con cada texto medre a aposta por un país en andamento foi tarefa que norteou de ben cedo a súa paixón e a dunha xeración metida a

xornalista que trouxo a subxectividade, a implicación persoal, para o modo de pensar a *comunitas*. Esa fotografía, tan reproducida, de Del Riego con Cunqueiro e Carballo Calero, diferentes e, ao tempo, unidos no desexo dunha nova Galiza, el atrás, no centro, con cigarro e lente dereita das gafas opacada pola luzada, a lle outorgar ese toque glamuroso, mundano, sempre a luír no que é necesario, fálanos dun mozo na procura do máis novidoso —a diversidade de países emerxentes que reclaman o seu recoñecemento— e que sospeita que nesa anqueira é imprescindible a comunicación.

Nel, en Francisco Fernández del Riego, colle corpo un intelectual non reconciliado no que coinciden ideario e acción, alguén que andou un século, o vinte, marcado por rupturas no pensamento, pola organización política dende novas propostas —tamén no mundo do coñecemento e da expresión artística: eis o Seminario de Estudos Galegos cuxo centenario celebramos—; dende novas e urxentes propostas que saen a escena co nacionalismo republicano. Un século, o vinte, que creba so a poutada do fascismo como remedio para a crise do capitalismo liberal que non deu con outra solución ca a do terror.

Mais na fosa oitava do oitavo inferno da *Divina comedia*, onde Dante encerra os “conselleiros pérfidos” de Florencia, as *luciole*, os lucecús, os vagalumes, anque de modo efémero, escintilan. Dínolo Pasolini nun seu artigo publicado o 1 de febreiro de 1975 no *Corriere della Sera* sobre a maquinaria totalitaria contemporánea que asimila e anula o singular, —o friulano, o galego— mentres se nos convoca a ver esa outra realidade que se albisca nas fendas, de modo intermitente quizabes, por onde agroma o refulxir do vagalume entre as tebras.

Paco del Riego é esa *luciole*, ese verme de luz que persiste en facer chegar o seu sinal na escuridade total —os primeiros textos en galego a finais dos corenta que iluminan rúbricas en *La Noche*, ou mediados os sesenta no *Faro de Vigo*—, que actúa para perder o medo abisal que anula o recordo, que sabe sobordar a dor que encobre o sufrimento, que nunca se vai sentir vencido e quere partillar esa posibilidade curadora coas máis. Pasador de mensaxes e dunha actitude de compromiso que vai para alén da represión (a comén da súa vida profesional foi inhabilitado para a docencia e estivo un par de veces na cadea), o recente egresado en Dereito que asiste á fractura das vértebras do século, non arreda pé e decide corcoser a ferida, esa que resulta das ordes de silencio, de acalar a existencia de Galiza. E facelo a través dun xornalismo situado nas “urxencias do tempo presente”, en expresión que mobiliza e identifica arestora e naquel tempo o pensamento decolonial. Deste xeito, o del Riego que realiza entrevistas, o articulista, o que fai comentarios e crítica literaria é, de seu, alguén que disemina sinais intermitentes a dicir: aquí.

Xa que logo, na súa escrita xornalística devalan figuras esgrevias como referencia e adoito brilla a materialidade do país na paisaxe ou nos varios artefactos culturais que o representan. E sempre o porvir nese hálito, nesa arela que tocas coa man por graza de Salvador Lorenzana, a rentes de que *Cantares [gallegos]*, “La primera obra maestra de las Letras Gallegas”, titula no *Faro*, chegue aos seus cen anos. Co punto de mira en rachar tópicos e advertirlle á lectora que non se trata de literatura de costumes, o comentarista bota man do crítico Gerald Brenan e do seu libro *The literature of Spanish People* publicado pola Cambridge University Press, onde o analista británico destaca as cantigas populares na base do que devirá poema lírico e, en fascinio, detense en “Airiños, airiños, aires” para manifestar:

Y así como la poesía gallega medieval sirvió de elemento básico en la formación de la lírica castellana de los siglos XV y XVI, aquel bello poema rosaliano ejercería influencia en el resurgimiento de la poesía española iniciado treinta años después de la muerte de Rosalía. En particular el *Romancero gitano*, de García Lorca, con su rico idioma musical, sus repeticiones continuas y sus alusiones a la poesía folklórica, le debe mucho.

Facer cousas con palabras. Facer que as palabras se tornen acontecemento. Aos poucos días, Fernández del Riego, con Gómez Román e Ferro Couselo, propoñen na RAG a creación da efeméride á volta da que nos congregamos o 17 de maio.

Viaxante entre o exilio, a diáspora e nós, as xentes da banda de acó; *empirista herético*, corsario que une a *joie de vivre* co pensamento útil porque —citamos— “o innegrabre é que agora se navega [...] percurando dar a cada hora a medida dun traballo eficaz e dun xeneroso desinterés”, esta declaración no artigo “Presencia da nosa Cultura”, que asina Salvador Lorenzana en 1959 en *Vieiros* (México) é unha das doas que engarzan todo o seu labor ingrávigo, o seu degoiro polos rexistros máis persoais, polas escritas do eu que cinguen o autor e a que le.

Galiza e o mundo por onde se moven as pernas da nación migrante son ancoraxes acaídas para reorganizar os seus materiais, esas máis de 4000 entregas de opinión, crónicas, conversas, comentarios e roteiros que antes e despois do trinta e seis saen en diferentes rúbricas, soportes e modelos que abranguen prensa de información xeral como *El Pueblo Gallego*, onde comeza a publicar en 1932; prensa interpretativa e de grupo como *A Nosa Terra*; revistas miscelánea tal *Vida Gallega*, ou cabeceiras culturais, políticas, de axitación: *Guieiro*, das Mocedades Galeguistas, *SER*, *Alento...* A misión consiste en enfiar as pezas soltas dunha comunidade

electiva que se configure na partilla dese obxectivo común co que se identifican: liberar Galicia de tutelas e servidumes éticas.

En principiando a década dos corenta, nos tempos máis tétricos da ditadura, o verme de luz aquén e alén reaparece silandeiro. Outra volta en *El Pueblo Gallego*, incautado polo réxime e reconvertido en “prensa del movimiento”; en *Vida Gallega*; nos periódicos que no tempo chamabamos de masas, en *La Voz de Galicia* de modo incidental e semanalmente dende 2005 ou, entre outros, no *Faro de Vigo* que dirixe Leal Ínsua, a partir do 1949 e ate comezos dos oitenta.

Mais o lugar de estima para que os lucecús saian camiñar e canda eles, tal como avanzamos, retorne o galego á comunicación será o xornal compostelá *La Noche*, singularmente os quince números do “Suplemento del Sábado” —15 de outubro do 1949 a 28 de xaneiro do 1950— que canda Isla Couto idea e co que lle botan un pulso á maquinaria totalitaria. Así, ao abeiro da arribada á Sé do arcebispo galeguista Quiroga Palacios, amigo de Otero, dan ao prelo un monográfico que fai saltar as alertas na sinuosa vixilancia que o nacional-catolicismo profesa. A maior abondamento, o 14 de xaneiro de 1950 —cóntanos o propio del Riego— “publicáronse artigos de homenaxe á figura de Castelao, que finara en Buenos Aires o día 7 do mesmo mes. O Suplemento rematou a súa carreira ao sábado seguinte, por determinación da censura oficial”.

Secasí, a súa rede de conexións ten un punto de honra nos guións para o *Galician Programme* da BBC, cuxo primeiro espazo se emite o 4 de abril do 1947 e que o 25 de xullo dese mesmo ano espalla un especial “para festexar o Día de Galicia”, relata don Paco n’*O río do tempo*. As emisións en galego, no medio máis prestixiado do xornalismo a nivel internacional, eríxense nese sinal expansivo que pula por diferentes iniciativas mentres acubilla un tempo paralelo, emancipado, distante do tempo dominante e que perdura até o 1956. De mil modos e maneiras, os lucecús continúan a refulxir e a fender as tebras.

Imos agora ao interior dos textos. Nunha ollada aos artigos e colaboracións que asina como Francisco F. del Riego ou con heterónimos como Salvador Lorenzana, como Cosme Barreiros, sobrancean certos esgos tal o afán en peneirar vestixios, en describir para facer existir, en fixar o detalle, ou en elaborar retratos aos que se lle apón a función de encarnar modelos a imitar. O deber de memoria, coidar da pegada do pasado nos sinuosos pregues do presente, condúcennos cara a un sistema estábel no que é doado constatar unha entrada, un *lead*-guieiro de lectura a través do que o autor cualifica o seu material e toma posición para, a seguir, nunha hábil manobra de transferencias que lexitimen os tópicos temáticos, exhibir as súas fontes, a súa erudición e, na fin, ir cara a un peche sen conclusión, unha sorte

de *follow up story*, que se abre a un *à suivre*, a un continuar, no que colle folgos todo o seu traballo.

A execución deste atinado dispositivo podemos observalo con mimo no devandito comentario sobre *Cantares gallegos* para *Faro*, como tamén o atopamos nun modelo distinto, neste caso na revista *Galicia Emigrante* e no minucioso perfil que fai Cosme Barreiros en “Don Manuel Murguía en la voz de su hija Gala”. Así, a esmerada recensión do encontro de dona Gala coa escritora de estirpe irlandesa *miss* Janet H. Perry, profesora do King’s College, a quen o autor xa dera a coñecer nunha entrevista para a mesma cabeceira, sérvelle a Del Riego non tanto para traer á tona as lembranzas da filla sobre Rosalía senón a reivindicación do pai, Murguía, inxustamente esquecido, di, que o xornalista aproveita para definilo como magnífico prosista que chega a cultivar a historia por patriotismo e como adiantado dunha grande empresa espiritual.

Devoto da conversa, dese xénero transitivo, para ir dando a coñecer o borrado, construír outra historia a contracorrente e facer das preguntas propostas, *Galicia Emigrante* [1954-1959, dirixida por Luis Seoane], unha das cabeceiras na que Salvador Lorenzana se move a vontade, amosa un Del Riego animador dunha mancha de persoeiros do galeguismo, de Bouza Brey a Ánxel Fole, de Parga Pondal a Río Barja, de Xohana Torres a Rodrigues Lapa, mentres trae á tona Plácido Castro, con quen fala da polémica de se literatura popular ou literatura de minorías, a Fermín Penzol, ao que define como “liña firme e continuada de servizo a Galicia” ou escribe sobre Carlos Maside, Celestino F. de la Vega, Ramón María Aller... para ampliar o real alén dos lindes da considerada materia literaria e, no número 37, debuxar un trevo de catro follas en parrafeo co poeta Cabanillas, co lingüista Aníbal Otero, co escultor Faílde, co pintor Manuel Torres mentres as ás da terra abren “cara ao hourizonte no que tanto soñamos”, dirá el.

Devoto da conversa e devoto de contemplar Lourenzá. Devoto da panorámica e dos golpes de memoria que a experiencia de mirar agasalla. A partida da familia no turismo de Rosendo cara a unha nova residencia en Santiago é ocasión para recoñecer, talvez pola primeira vez, iso que chamamos morriña e, ao albiscar a Volta Grande, solicita que o auto se deteña. “Gorentábame albiscar no fondo da veiga, desde a altura, o perfil da vila”. As torres da igrexa, a vexetación plurivaria, as casas desiguais van ateigando a escena mentres aquel rapaz presente que algo vai mudar:

Ía entrar, mozo cumprido, nunha nova época. Adeus, querida Lourenzá! Adeus corriqueos pola vila, paseos polo campo, falares coas xentes vilegas! Todo isto non o volvería ver. Vale dicir, non o volvería ver coa luz que daquela o ollaba. A luz brillante, iluminadora, da infancia e da adolescencia.

Luz brillante, iluminadora que o acompañou sempre, que fixo de Del Riego esa *luciole* que escintila en constante movemento por entre as fendas. Para que endexamais se dea nada por perdido.

p.s.- Na separata “Visión histórica da Literatura Galega” de Francisco Fernández del Riego, representando a RAG no congreso *Galicia nos tempos do 98*, atopo unha nota manuscrita de finais dos noventa que di así:

[Fuches esa] fibela invisíbel coa que a miña xeración setentista soubo ver que tiñamos unha historia política republicana, cidadá, destemida e plural. “Estou ledo porque na vida, agás subir en globo, fixen de todo” coméntachesme nun xantar en Pontevedra na compañía de Fortes. Tentar imitarte é xa unha escolla para todas nós, as persoas que nos identificamos coa nación.

O DEVIR DA PAISAXE NA MIRADA DE FERNÁNDEZ DEL RIEGO

TRANSFORMATION OF THE LANDSCAPE IN THE GAZE OF FERNÁNDEZ DEL RIEGO

Francisco Díaz-Fierros Viqueira

Nos séculos XVI e XVII, cando noutros lugares de España comezan timidamente a desenvolverse as prácticas “paisaxeiras”, en Galicia estas apenas callan. Posteriormente, no século XVIII, cambios moi significativos permítennos falar do avance da “protopaisaxe”. Finalmente, nos séculos XIX e XX o discurso da paisaxe terá tal éxito [entre nós] que seguirá crescendo cando en outros lugares comeza a remitir (Federico López Silvestre, 2008).

Con estas verbas, o recoñecido especialista na historia e teoría da paisaxe da Universidade de Santiago de Compostela, Federico López Silvestre, estábanos a sinalar que a paisaxe non é unha idea ou un sentimento que existise de sempre, senón que na historia cultural da humanidade foi unha adquisición relativamente tardía, xa que, por exemplo, no mundo occidental non comezou a agromar ata despois do Renacemento. Ao mesmo tempo, amosaba como en Galicia, aínda que apareceu cun certo atraso a partir do noso Rexurdimento no século XIX e, sobre todo, nas primeiras décadas do XX cos movementos rexionalistas e nacionalistas, acadou ao final un pulo que mesmo chegou a sobresaír polo seu vizoso e rico desenvolvemento dentro do conxunto das culturas ibéricas.

Nesta aparición da paisaxe no mundo, o teórico francés Alain Roger propón diferentes prácticas como sinais necesarios para poder falar da existencia destas ideas e sentimentos nun determinado país, entre as que destacaría, entre outras, o nacemento dunha literatura e dunha pintura cuxas paisaxes pasaban a ter un lugar protagonista e sobranceiro. En Galicia poderíase falar dunha pintura paisaxística a partir de Serafín Avendaño e Ovidio Murguía e, sobre todo, xa no século XX, de Souto, Corral, Sotomayor, Abelenda ou Lloréns. Porén, os especialistas concordan en que non chegarían a destacar dun xeito singular no concerto estatal diante de nomes como Leopoldo de Haes, Beruete, Solana ou Sorolla.

En canto á literatura, desde a Rosalía dos *Cantares gallegos*, coas súas inigualables verbas na procura dunha expresión lírica sentida, fonda e sincera da natureza, poderíase comezar a falar, xa en España, dun antes e un despois da literatura paisaxística. Pero non foi só ela quen cultivou este xénero, pois nomes como os de Pondal, Cabanillas, Noriega, Manuel Antonio, Amado Carballo e Iglesia Alvariño entre outros, souberon continuar no ronsel da cantora do Sar con orixinalidade e mestría. Deste xeito, cando Francisco Fernández del Riego comezou a transitar nos seus anos de estudante compostelán, xunto cos seus compañeiros Cunqueiro ou Carballo, polos vieiros dun galeguismo fresco e utópico, podían atopar como gozosa fonte de inspiración unha mancha de escritores galegos que con verbas fermosas lles falaban con engado e acerto da natureza e da terra.

Os tempos dramáticos da guerra civil, co seu forzado afastamento da carreira universitaria para a que se estaba a preparar, arredárono de Santiago e levárono á cidade de Vigo, onde mans amigas que lle ofreceron traballos e acougo, e conseguiron que sobrevivise con dignidade nos inmediatos anos da posguerra. Alí tamén se reencontrou con vellos compañeiros que, coas debidas precaucións e sixilos propios daqueles tempos de medos e incertezas, comezaron de novo a tentar a reconstrución do tecido cultural do país, dando pequenos pero ben medidos pasos. “Asomar a orella” era a expresión coloquial que utilizaba don Paco para cualificar aquelas primeiras e arriscadas andainas galeguistas para as que, como primeira medida, agochoou o seu verdadeiro nome, utilizando pseudónimos como os de Salvador Lorenzana, quizais o máis coñecido, no que se pode identificar unha homenaxe ao mosteiro da súa vila natal: San Salvador de Lourenzá.

Pero, sobre todo, no relativo á temática da paisaxe, tiveron especial importancia as relacións que comezou a tecer coas comunidades galegas do alén mar. Alí publicou en 1949 o seu primeiro libro, *Cos ollos do noso esprito*, asinado co seu verdadeiro nome, no que aparecen, a xeito de ensaios, varios traballos cuxo tema central sería a paisaxe galega. O máis salientable deles, titulado “Catro paisaxes”, adiantaba unha pequena definición, na que quedaba moi clara a necesaria participación do ser humano na construción das paisaxes:

Paisaxe ven de país que é a amabel concerción de terra e home; do que é bosco labourado e chouza garnida; teito e ceo, camiño e pradeira.

Describe despois as terras da beiramar, tanto as do mar bravo, nas que as augas van “morrer, desangándose en escumas”, construíndo un mundo “épico, de rompentes, de penascos”, coma as máis doces e suaves das rías, nas que “adéntranse, mainamente, as augas salgadas” e

Os núos penascos graníticos dos seus cumios, contrapóñense á luxuriosa vexetación das súas fértis marxes. A súa luz é ridente, intensa, proporcioándolles, en ocasións, un aspecto cáseque meridional.

Despois virían as terras do interior nas que, do mesmo xeito que a dozura das rías se contrapoiña ao mar de fóra, desfeito e perigoso, tamén existe agora un fondo contraste entre as terras produtivas e agradecidas dos vales fronte ás da montaña, sempre “lángueda, miserenta”, onde o seu horizonte “probe, sofre as mordeduras dos ventos”; e mergúllanse na “continuidade de brancas estadeas pantasmaes de brétemas e néboas”. Remata coa paisaxe urbana, “O perfil dos pobos”, das principais cidades galegas: Lugo, “coa súa armazón romá”; Ourense, “fidalgo, místico”; A Coruña e Vigo, coa súa “ledicia dinámeca”; Pontevedra, cos seus “vellos pazos” e Santiago, coas súas torres, “beilando súa muiñeira de pedra na néboa dourada da serán”. Este traballo auroral de Fernández del Riego sobre a paisaxe pode ter, como mínimo, dúas lecturas.

A primeira, referente á recuperación do xénero descritivo como a forma fundamental e máis acaída para falar da paisaxe, e que a nosa compañeira de corporación María López-Sández, no seu discurso de ingreso nesta casa nos lembraba con acerto que pasou felizmente de ser unha modalidade tradicionalmente “abafallada e desprezada” no mundo das letras, a ocupar un lugar senlleiro “revelador da súa profundidade de significado cultural”. No traballo do autor homenaxeado neste Día das Letras Galegas móstránsenos as ricas posibilidades na descrición das nosas paisaxes que mesmo se converten, nas mans da súa sensibilidade e mestría, en auténticas recreacións desa realidade.

A outra lectura que poderíamos facer mergúllanos de cheo na eterna polémica das interaccións entre o ser humano e o seu contorno natural. Cales deben ser as actitudes diante da natureza? De protección total, defendéndoa de calquera alteración dos seus valores, mesmo, segundo os defensores da ecoloxía profunda, con categoría de obxectivo absoluto, ou ben, as de atopar fórmulas de convivencia que permitan o seu aproveitamento dentro de certos límites que preserven a súa integridade? Fernández del Riego, diante das posibilidades que ofrecen as terras do país, mesmo “as probes bisbarras do noso ermo central”, opta por unha solución antrópica, segundo as súas expresivas verbas:

Toda Galicia, tan varia, tan suxestiva, podería transformar as suas belezas naturais, en riqueza, en potencialidade, en benestar dos seus. A paisaxe, sin perder os caracteres eternos da súa fisonomía, ten de se trocar, por necesidade de futuro, nun ámbeto industrial. A iniciativa humán dos galegos debe aproveitar

os dons que o chan lle ofrece, e curvar o seu esforzo colexitivo pra erguer tarefas de axeitada produción, alí onde a natureza se ten amosado cruel.

Este pensamento é compartido na época por compañeiros galeguistas, como o Valentín Paz-Andrade de *Galicia como tarefa* (1959) ou o Xaime Isla das paxinas da *Revista de Economía de Galicia* (1958-1964), da que era o seu director. Virían despois novos traballos sobre a paisaxe, como os que lle dedicou Fernández del Riego nese mesmo libro á aparición en 1945 da segunda edición da *Guía de Galicia* de Otero Pedrayo e á cuarta edición, a luguesa, de 1946, do libro de poesías *Do ermo*, do seu admirado Noriega. Pero, sobre todo habería que resaltar a súa participación no libro colectivo *Paisaxe e cultura* (1955), editado por Galaxia e coordinado por Ramón Piñeiro, no que se tentaba, no camiño da *fixación conceptual da realidade galega*, presentar o tema da paisaxe como un dos elementos fundamentais que influían e conformaban a nosa cultura particular. Xunto a nomes egrexios como Otero Pedrayo, López-Cuevillas ou Cunqueiro, Del Riego tratou o tema da “Panorámica da nosa paisaxe literaria”, no que desde Rosalía de Castro ata Carballo Calero, se describe por primeira vez nas nosas letras como o tema da paisaxe foi unha constante dos nosos escritores, sobre todo dos poetas, que “cando quixeron ir á percura do espírito do país natal, tiveron que ollar a paisaxe. Ollala e atopala”.

No ano 2000 volve tratar o mesmo tema noutro libro colectivo sobre *O feito diferencial galego*, promovido polo Museo do Pobo Galego e no que agora se aprecia sobre todo unha evolución no seu concepto da paisaxe, que tomaría, segundo a súa propia confesión, “dun ilustre ensaísta”. Ao meu entender, podería tratarse de Celestino Fernández de la Vega, quen, no seu maxistral artigo “Abrente e solpor da paisaxe” (1958), levou o pensamento paisaxístico galego ás máis altas cotas do ensaísmo ibérico.

A paisaxe non sería agora algo autónomo, exterior ao ser humano, con quen interrelacionaría segundo a concepción clásica, senón que máis ben sería produto dunha “mirada” persoal na que, á súa vez, estarían reflectidos todos os intereses e valores que caracterizaban o sentir máis íntimo. Deste xeito, para un anaco de natureza determinado, poderían existir diferentes paisaxes segundo o diversas que fosen esas miradas. “Só hai grandes paisaxes se os miran grandes homes”, diríanos o inmenso poeta portugués Miguel Torga. Tamén os especialistas franceses Yvan Droz e Valérie Miéville-Ott, neste mesmo roncel, condensarían estas ideas nun libro que levaba o expresivo título de *La polyphonie du paysage* (2005).

Posiblemente, pouco imaxinaría don Paco, cando afirmaba que “Para que unha paisaxe exista, a primeira condición é a mirada”, que nese mesmo ano se estaría a aprobar en Florencia o Convenio Europeo da Paisaxe, no que se recollían *mutatis mutandis* ideas semellantes, que seguen vixentes na actualidade e serven

para orientar unha boa parte das accións encamiñadas a catalogar e protexer as paisaxes do vello continente.

Pero, ao falar das paisaxes en Fernández del Riego, sería inescusable non facer unha referencia aos dous territorios máis vinculados á súa vida e obra, como foron a cidade de Vigo e as terras de Lourenzá, ás que, como cabería agardar, lles dedicou descrições paisaxísticas singularmente expresivas e sentidas. Da cidade olívica, onde desenvolveu o seu principal labor de “obreiro da cultura”, tal como el gustaba que o recoñecesen, destacaría dous fragmentos do libro *Vigo sentimental* (2001). O primeiro estaría dedicado a unha descripción que non é moi normal nas recreacións da paisaxe galega: a ollada nocturna dunha urbe e do seu contorno:

A ría ata a boca e a fachada escadeirada da cidade andaban xa a agachar os seus detalles. Mergullábanse nas sombras, piñeirais, cultivos, hortas. As Cíes seguían a ordear os ventos e as mareas. Como nas nosas visitas ó Castro, compracíanos contemplar a noite desde a altura. Vigo ofrecíanos unha especial visión coas súas luzadas. Viña ser como un prodixioso candieiro de mil brazos que se pousaban na terra. As luces viguesas parecía como se as abanease o vento.

A seguinte amosa ese carácter aberto e contemporáneo de Del Riego, que non rexeitaba os adiantos e o progreso dunha cidade moderna:

Compracíanos recordar, durante as nosas visitas ó alto do Outeiro, o rápido crecemento da urbe. Imaxinábamola como unha fita que se alongaba pola ribeira mariña, con ramais desviados cara o interior. No centro da fita, a xeito de protuberancia, unha esbrilladura inchando a configuración urbana tras do monte. Logo, ancheándose nunha extensión sen cabo. A través do pulo expansivo, mantíñase presente en nós de como Vigo se fora formando ó pe do dilatado esteiro.

E finalmente, Lourenzá, a vila do Conde Santo, onde pasara os seus anos de neno e mozo antes da súa saída cara aos estudos universitarios. Volvía agora “cangado de anos” ao reencontro con aquelas terras e aquelas xentes, moitas delas xa desaparecidas e presentes só nas súas sombras. Corría o ano 2004 e as impresións desta viaxe ficaron recollidas no libro *Lourenzá* do que rescato, como primeira mirada, o sentimento que lle provocou a visión dos lugares natais cando, ao chegar á Volta Grande da antiga estrada, aparecía con todo seu esplendor o val:

[...] contemplei de novo a cunca multiverde arrodeada de lombas. Rexurdía na realidade contemplativa o belo panorama de outrora. No fondo da visión

recollíase a pequena vila da moi lonxana nenez. As dúas torres da igrexa abadenga, unha sen rematar, sobranceaban entre os tellados de escura pizarra. Todo ó redor, a teoría de cumes festoneadas. Dozura dos horizontes. O aboio dos labrantíos, das alfalfas, debuxos suxestivos. Reaparecían lanzais, formando masas runflantes.

E despois, “Achégome emocionado á breve paisaxe coa que tanto convivín. [...] Deambulo a modo polo recinto vilego. [...] As memoranzas amoreáanse ó camiñar”. Antigas prazas e rúas, algunhas como cristalizadas no tempo, mantíñanse igual; outras ofrecían xa perfís novos e descoñecidos, e don Paco... seguía con seu “vagacento pasear”. Remataba xa o primeiro día e comezaba a escurecer. “Acendíanse as luces da vila. Sobre a serra antiga e núa da Cadeira brillaba o luceiro do serán. Pasaban de vagariño, silandeiras, as nubes. [...] Ouvía as campás, e sentía como si viñesen a se deter a luz e as horas”.

Nos días seguintes percorría o fermoso e sen igual val de Lourenzá, ese vizoso xardín das terras luguesas onde podía medrar con fartura calquera cultivo. Topónimos eufónicos como *Cachopol*, *Corno*, *Fonte dos Ramos*, *Cobas* ou *Penas da Cal...* humanizábano, e dese deambular pracenteiro e agarimoso pola contorna deixábanos tamén fermosas descrições:

O río, silandeiro, espellaba os bidueiros e ameneiros das beiras. Os montes de verde escuro pechaban o horizonte. Enriba, no alto, brillaba un anaco de penedo grisallo. Embaixo, entre algún castiñeiros, estendíase un ancho cadro de pradería. Salientaba, admirablemente labrada, a terra de cultivo.

Ao final remataron os días do seu demorado ruar polo escenario laurentiniano, onde os vellos sitios e as xentes que os significaban, onte e agora, se amoreaban na memoria e no corazón. Chegaba a hora da despedida, quizais a derradeira e definitiva, na que o pasado e o presente se fundían nunha cálida e tenra mestura.

Con ese sentimento saudoso, quero eu tamén poñerlle o ramo a esta alocución, na que lles quixen facer parceiros desta singular sensibilidade cara á paisaxe do noso homenaxeado, algo que penso non se salientou dabondo pero que, certamente, ao meu parecer, debería contribuír a completar o perfil humano deste gran home, incomparable obreiro da cultura galega, que viviu en primeira persoa os seus feitos máis transcendentais, aos que lles dedicou con paixón e intelixencia, como ningún outro, todas as horas da súa longa e moi ben andada vida.

Beizóns para don Paco!

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Droz, Yvan e Miéville-Ott, Valérie, dir. (2005). *La polyphonie du paysage*. Lausanne: Presses polytechniques et universitaires romandes.
- Fernández del Riego, Francisco (1949). *Cos ollos do noso espírito*. Buenos Aires: Alborada.
- Fernández del Riego, Francisco (2000). Paisaxe e literatura. En: Augusto Pérez Alberti, coord. *As Paisaxes de Galicia: [relatorios do Encontro O feito diferencial galego. As paisaxes de Galicia, celebrado na sé do Museo do Pobo Galego en Santiago de Compostela os días 26-29 de xuño de 2000]*. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego, vol. 1, 208-218.
- Fernández del Riego, Francisco (2001). *Vigo sentimental*. Vigo: Caixanova.
- Fernández del Riego, Francisco (2004). *Lourenzá*. Sada: Edicións do Castro.
- Fernández de la Vega, Celestino (1958). Abrente e solpor da paisaxe. En: *Homaxe a Ramón Otero Pedrayo no LXX aniversario do seu nacemento*. Vigo: Galaxia, 103-128.
- López-Sández, María (2023). *Onde abrolla o manancial: a paisaxe na raíz do ensaísmo galego*. A Coruña: Real Academia Galega. <https://doi.org/10.32766/rag.408>
- Lorenzana, Salvador [Francisco Fernández del Riego] (1955). Panorámica da nosa paisaxe literaria. En: *Paisaxe e cultura*. Vigo: Galaxia, 217-257.
- Roger, Alain (1997). *Court traité du paysage*. Paris: Gallimard.

TRES HORAS NA VIDA DE FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO, EN VIGO, O 18 DE OUTUBRO DE 1949: O ENCONTRO (SEMICLANDESTINO) DUN INTELCTUAL DO EXILIO INTERIOR, FERNÁNDEZ DEL RIEGO, CO SEU CAMARADA, LUIS SEOANE, DO EXILIO EXTERIOR, TRECE ANOS E CATRO MESES DESPOIS DE QUE FOSEN SEPARADOS POLAS CONSECUENCIAS DA SUBLEVACIÓN MILITAR DO 18 DE XULLO DE 1936

THREE HOURS IN THE LIFE OF FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO, IN VIGO, 18 OCTOBER 1949:
THE (SEMI-CLANDESTINE) MEETING BETWEEN A GALICIAN INTELCTUAL IN INTERNAL EXILE,
FERNÁNDEZ DEL RIEGO, AND HIS COMRADE, LUIS SEOANE, IN EXTERIOR EXILE,
THIRTEEN YEARS AND FOUR MONTHS AFTER BEING SEPARATED
DUE TO THE MILITARY UPRISING OF 18 JULY 1936

Xesús Alonso Montero

Francisco Fernández del Riego e Luis Seoane viviron nos anos da II República momentos de entusiasmo cívico, participando, en ocasións, nas mesmas tarefas culturais e políticas, ás que levaron o seu compromiso e o seu esforzo. Camaradas no galeguismo (“irmáns”, dicíase neses anos), camaradas na causa da cultura e devotos do ideario republicano, representaban moi brillantemente, na Compostela desas datas, aquel tempo de ilusión, que así o definiu Rafael Dieste. Ademais de compañeiros entusiastas na causa da República, na do galeguismo e na da cultura, foron colegas, moi próximos, na Facultade de Dereito, carreira que Seoane finalizou en 1932, e Del Riego, tres anos máis novo, en 1934. Licenciados ambos os dous, acollen o triunfo da Frente Popular de febreiro de 1936 cunha emoción especial e con fermosas perspectivas, que foron dinamitadas, como é ben sabido, a fins de xullo de 1936 por unha sublevación militar apoiada polos estamentos máis reaccionarios do país, xerarquía eclesiástica incluída, e coa colaboración moi eficaz de dúas potencias estranxeiras de réxime fascista: Alemaña e Italia.

Aquí as cousas, as novas circunstancias torcen a vida profesional e cívica dos nosos protagonistas de xeito moi diferente; Del Riego, xa destituído como profesor universitario de dereito civil, alístase, *a fortiori*, no exército de Franco, e Seoane, que, por sorte para el tamén tiña nacionalidade arxentina, emprende viaxe a Portugal fuxindo das intencións da Falanxe coruñesa. Xa en Lisboa, embarca rumbo a Buenos Aires onde se instala, tras graves dificultades, a fins de 1936. Seoane, ó principio con pseudónimo, loitará contra o Réxime de Franco coa espada afiada da súa pluma e co aguillón do seu lapis de debuxante, mentres Del Riego, en España, na chamada zona nacional, é un soldado de corazón republicano con uniforme franquista que ten que disparar contra posicións que defenden, xa coa espada da pluma, xa co lapis de debuxante, xa con ambas, Rafael Dieste, Arturo Souto, Juan González del Valle e Alfonso Daniel Rodríguez Castelao.

Finalizada a guerra en 1939, Del Riego decide probar fortuna en Vigo, onde, *pro pane lucrando*, nos primeiros tempos, desempeña mesteres moi diversos, desde colaborar nun periódico deportivo ou nunha revista técnica de asuntos pesqueiros ata impartir clases de Letras nalgún centro escolar con carácter, en certo modo, semiclandestino. Mentres, Seoane, en Buenos Aires, en territorio libre, segue a execrar a Franco e a gabar as virtudes do Réxime republicano. Nese período, non moi breve, de 1936 a 1946, Luis Seoane e Fernández del Riego, Del Riego e Seoane non teñen noticias precisas nin amplas o un do outro. Franco separara as súas vidas aínda que non lograra arrefriar corazóns tan fraternos e fervorosos.

Vai ser o 10 de maio de 1946 cando Fernández del Riego lle escriba a Luis Seoane a primeira carta, que, por erros no enderezo, chegou moi tarde ó seu destino. Iso explica, en boa parte, que Seoane conteste oito meses despois, o 20 de xaneiro de 1947. Da carta de resposta é inevitable non citar estas liñas:

De nuestra vida os suponemos enterados por [Rodolfo] Prada. Hemos trabajado mucho, con suerte y sin ella, de cualquier manera, haciendo de todo, pero tratando en todo momento de hacer honor con nuestra conducta y labor a Galicia. [Arturo] Cuadrado y yo hemos fundado dos editoriales dedicadas a publicar, en parte, libros gallegos, idea que tuvimos que abandonar por falta de eco en la emigración, no sin antes publicar unos cincuenta libros que, por lo menos, quedarán y darán idea de nuestra permanencia en ésta [...]. Tu carta constituyó un pequeño acontecimiento cuando la tuve en mis manos y, a pesar de que te referías concretamente al envío de una obra tuya, ella fue leída por todos nosotros porque era algo así como la seguridad de vuestra amistad, y ello nos causó a todos una gran alegría. Con ella tuvimos la certeza de que, a pesar del tiempo, nuestros amigos, que recordamos constantemente, no nos habían olvidado.

Del Riego contesta axiña, á volta de correo, o 30 de xaneiro de 1947 e faino en nome propio e no do grupo de vigueses que fan o que poden nas coordenadas do exilio interior:

Ahora mismo acabo de recibir tu carta y no demoro ni un solo instante en contestarla. Puedes creer que me ha producido sincera emoción la lectura de tus afectuosas palabras. También nosotros somos fieles a una amistad que, a pesar de la distancia y el tiempo no ha podido entibiarse.

A partir desta data, o número de cartas que se cruzan entre eles é moi elevado, e en todas elas está ben presente a amizade e a irmandade que xa estaban consolidadas antes do mes da sega do 36. Son as cartas de dous temperamentos moi efusivos, que, cando teñen que comunicar feitos relacionados, dalgunha maneira, coa política, reprimen a súa efusión para non lle daren pistas ó policía franquista que era, en moitos casos, o primeiro lector daquelas misivas.

As que agora máis nos interesan son as dúas escritas por Seoane, en 1949, desde Europa, unha en París e a outra en Londres, ambas as dúas contestadas polo dilixente Fernández del Riego. O pintor exiliado comunícalle, o 15 de xullo de 1949, ó vello camarada, que xa leva dous meses na capital francesa visitando, coa súa esposa, museos, galerías de arte, palacios e vellas igrexas. O que non lle conta é que, do 20 ó 25 de abril, asistira, como delegado, ás sesións do Congreso da Paz, dato, estou convencido, do que tomaría boa nota o policía experto en literatura epistolar. Hoxe sábese ben que os Congresos da Paz eran, no esquema político da guerra fría, organizados polos partidos comunistas e ós que asistían persoas que, non sendo militantes deses partidos, militaban de cheo na causa da paz desde as premisas da esquerda progresista. Era o caso de Luis Seoane, que nunca militou no PC, pois, como dixo en memorable ocasión, el só tivo na súa vida un carné político: o do Partido Galeguista.

A esta carta respóndelle decontado Del Riego, verdadeiramente alborozado pola experiencia artística que estaba vivindo o pintor, que nunca viaxara a Europa. Informado Del Riego de que Seoane se propuña facer unha exposición da súa pintura en Londres, proporciónalle contactos eficaces na capital británica para conseguir unha galería axeitada.

A seguinte carta, de Seoane, está datada en Londres o 9 de outubro de 1949, case catro meses despois da resposta de Del Riego, a quen lle comunica que fixo unha mostra dos seus cadros e que tivo certo éxito de crítica e de vendas. É unha carta moi breve, de medio folio, encabezada por esta noticia:

Salgo de Londres hacía Buenos Aires el día 15 de este mes, es decir, el sábado que viene, en el “Highland Princess”, barco de la Mala Real Inglesa que para una o dos horas en Vigo. Me gustaría mucho verte lo mismo que a [Carlos] Maside si está en esa. A mí es casi seguro que no me dejan bajar pues viajo en tercera clase y me gustaría que tú hicieses lo posible por venir a bordo.

Non é difícil imaxinar a emoción, a conmoción, de Fernández del Riego ó saber que, dentro de moi poucos días, tería a oportunidade de abrazar ó amigo que deixara de ver desde o verán de 1936. Os dous amigos e camaradas tiñan a ocasión de vérense e de falaren, aínda que moi pouco tempo, trece anos e catro meses despois de que o fascismo hispano os separase.

Produciuse o inesperado encontro o día 19 de outubro a iso das doce, a hora da chegada do barco ó porto de Vigo. Sabémolo por unha noticia de *El Pueblo Gallego* (19/X/1949), xornal que tamén precisaba a hora de saída rumbo a Buenos Aires: as tres da tarde. Así pois, a estancia de Seoane e da súa esposa en Vigo foi, *grosso modo*, de tres horas, que non foi moito pero que superaba a previsión pesimista do viaxeiro (“una o dos horas”). Felizmente tamén, non se cumpriu a previsión do propio Seoane, a de que non os deixarían baixar do barco por seren viaxeiros de terceira. Todo fai supoñer que quen conseguiu este favor das autoridades portuarias foi Valentín Paz-Andrade, avogado vigués moi ben relacionado co universo empresarial marítimo e director da importante revista *Industrias Pesqueras*. Aínda así, non é desaxeitado supoñer que o propio Fernández del Riego, vello amigo de Paz-Andrade e redactor destacado na súa revista, colaborou intensamente co prestixioso avogado vigués. O certo é que Luis Seoane e Maruxa Fernández López residiron en chan galego, despois de trece anos e catro meses, durante tres horas, quizais unha miguíña escasas.

Agardaban no peirao, ós ilustres e saudosos viaxeiros, sete persoas conmovidas: Darío Álvarez Blázquez e o seu irmán Emilio, Celso Collazo Lema, Francisco Fernández del Riego, Laxeiro, Carlos Maside e Valentín Paz-Andrade. Os sete pertencían ó bando dos vencidos na guerra civil e todos eles, cada un ó seu xeito, militaban moralmente na causa galeguista, que era a causa dos viaxeiros. Algúns, como Paz-Andrade, Maside e Del Riego, sufriran diferentes tipos de represalia; dous, os irmáns Álvarez Blázquez, eran orfos de pai, fusilado no 36 polos sublevados cando Emilio cumpría 17 anos. Non sabemos canto tempo duraron os abrazos, dos que o menos breve foi, sen dúbida, o de Fernández del Riego. Estas intensas apertas eran observadas, con certo disimulo, por dous individuos da Policía Nacional. Despois dos abrazos e das primeiras palabras, máis tatexadas que faladas, o grupo dos nove exiliados dirixiuse a unha taberna céntrica e coñecida da cidade, moi próxima á rúa do Príncipe, para xantaren, seguidos, a discreta distancia, polos

dous policíaas, que case consideraban aquela amical paseata unha manifestación. Luis Seoane e Del Riego ían diante, capitáns que non paraban de preguntárense polos amigos mortos, polos compañeiros fusilados ou paseados e por un enfermo ilustre e venerado, por Castelao, daquela xa á beira do pasamento. No medio e medio do grupo, a única dama daquela comitiva, dona Maruxa Fernández López, vai de ganchete de Emilio Álvarez Blázquez, un dos cidadáns galegos de máis delicada xentileza.

Antes de chegaren á travesía da Aurora, nº 4, á taberna do Eligio, a máis frecuentada neste tempo por artistas e escritores, o grupo fixo dúas paradas non moi breves: no Casco Vello, onde tiña o seu estudio o pintor Carlos Maside, e nunha rúa preitiño da taberna, onde Laxeiro lles amosou os seus últimos cadros. Cando chegaron á famosa taberna, subiron ó primeiro andar, a un reservado que o dono ofrecía, en certas ocasións, a clientes moi especiais, no que estes consumían o viño do mellor pipote da taberna, que procedía das viñas de Gomariz, no Ribeiro de Avia, berce do mítico taberneiro. Pero ese día, nin Fernández del Riego, o mellor compañeiro de don Ramón Otero Pedrayo nas xornadas báquicas, se decatou da fina agulla do viño ribeirán. El e mais os outros oito do grupo debíanse a outros manxares, a outras necesidades: saberen dos infortunios dalgúns vellos compañeiros e se había, naquel outono vigués, algunha faísca de esperanza para a Galicia do 28 de xuño de 1936. Comeron pouco, mesmo Fernández del Riego e Luis Seoane, non inimigos da boa mesa. De feito, tratábase dun xantar de traballo informativo cun certo ton elexíaco. Sospeitábano os dous teleacompañantes do grupo, contrariados ante o feito de que aqueles dubidosos españois falasen das súas cousas sen que eles os puidesen oír. Tiveron que limitarse a permanecer na planta baixa da taberna, entre a xente común, consumindo cafés con leite e simulando que lían o *ABC* e o *Faro de Vigo*.

Os nove exiliados saíron da taberna co tempo xusto para chegaren ó porto ás tres da tarde, hora en que o *Highland Princess* partía rumbo ás Américas. Del Riego, o máis emocionado sen dúbida, foi autorizado a subir á embarcación e, deste xeito, dispor duns minutos máis para despedirse, con frases entrecortadas, de Maruxa Fernández e Luis Seoane. Sabemos, por unha crónica oral totalmente fiable, que Del Riego, cando desatracaba o barco, tivo que baixar por unha escada de corda, montar nunha lancha e chegar nela ó peirao, onde os seis amigos agardaban desacougados.

Xa en terra firme, sete panos brancos despedían aquela parella de irmáns conmovidos e bagoentos. Nese momento, os dous policíaas deron por cumprida a súa misión e regresaron á Comisaría, sita a menos de medio quilómetro. É mágoa que non saibamos o que pensaron da comunión e da emoción daqueles nove cidadáns galegos.

Xa en Buenos Aires, Seoane tardou máis de dous meses en escribirlle ó vello irmán de Vigo. Fíxoo, o 2 de xaneiro de 1950, nestes termos:

Debí haberte escrito antes... pero no pude. No puedo explicaros lo que fueron para mí las dos o tres horas de nuestra estancia en Vigo. Vosotros debéis comprender. No recuerdo las calles, ni el café, ni el bar donde estuvimos. Sólo recuerdo vuestros rostros, vuestros gestos, tan familiares míos y que los años no habían borrado de mi memoria y la espléndida pintura de Maside y de Laxeiro. Quizá no debería escribir esto. La salida de Vigo fue para mi mujer y para mí algo que nunca olvidaremos: aún siento el calor de vuestros abrazos [...] ¡Cómo nos hubiese gustado quedar en Galicia! Por vosotros, por el aire, por el mar, por todo cuanto constituye Galicia... A todos os encontré igual que siempre. A Maside, a quien debo innumerables lecciones que, seguramente, no sospecha haber dado y a quien admiro profundamente por su pintura, por su virtud. A Laxeiro, inquieto y valiente en su pintura como emocionado por todo lo que le rodea. A Valentín, a ti, que no has perdido ninguno de tus fervores y que eres, con unos pocos, muy pocos más, una excepción de aquellas generaciones de estudiantes voceadores que sólo tenían, se vio después, espíritu de clan. Por otra parte, a los Álvarez y a Collazo me pareció conocerlos de siempre... Perdóname por todo esto que escribo pero quizás quedo más libre del recuerdo de esas horas de Vigo escribiéndolo. Me hizo bien y mucho daño haber pasado por Vigo...

Doe aínda hoxe ler estas dez palabras, este decálogo: “Me hizo bien y mucho daño haber pasado por Vigo”. Por que tanto dano? Tres anos despois, en 1952, Seoane publicou, en Buenos Aires, o seu primeiro libro de poemas *Fardel de eislado*, que contén un poema que titulou “Dende o Highland Princess”. Nel, referíndose ós amigos, estampou este verso:

sumidos en espesas, mouras tebras.

Eran as “tebras” da longa noite de pedra.

III

Voces da narrativa

PERDÓN POLAS MANCHAS DESTA PÁXINA /Berta Dávila

OS LUGARES E AS CONVERSAS / Brais Lamela

PROCESOS DE CREACIÓN ENTRE A LITERATURA E O XORNALISMO / Alberto Ramos

SAÍR DA SEDA / Sica Romero

POÉTICA DUN DEBUT LITERARIO / Cecilia F. Santomé

PERDÓN POLAS MANCHAS DESTA PÁXINA

SORRY FOR THE STAINS ON THIS PAGE

Berta Dávila

Resumo: Escribir unha novela significa sempre tomar partido, ocupar un lugar. Sobre o lugar desde o que se escribe, sobre as condicións de posibilidade desa escritura e sobre como esta se constrúe en diálogo co tempo e con outras voces falan estas notas.

Abstract: Writing a novel always means taking sides and taking a stand. These notes discuss the place from where one writes, the opportune conditions for that writing and how it is constructed in dialogue with time and with other voices.

Palabras chave: *Voces da narrativa*, escritura literaria, tradición literaria, novela, narrativa.

Key words: *Voces da narrativa*, literary writing, literary tradition, novel, narrative.

A finais de novembro de 2023, a Real Academia Galega xuntounos a media ducia de novelistas para unha xornada de encontro. A proposta non era que promovésemos as nosas obras máis recentes nin que debullásemos os temas que nelas se tratan, senón, máis ben, que falásemos sobre escritura literaria, sobre narrativa ou sobre o que nós quixésemos. As persoas que escribimos, contra todo prognóstico, non temos moitas oportunidades de desvendar esta clase de asuntos fóra dos nosos espazos privados. Con frecuencia, relacionámonos entre nós coma se non formásemos parte dunha comunidade que se sostén grazas ás redes e aos vínculos e que necesita de maneira urxente que esas redes e eses vínculos sexan verdadeiros. Para que isto ocorra, inventar posibilidades de conversa é unha boa estratexia. E para que exista unha conversa, como para que exista unha novela, debe existir antes un lugar.

Nesta ocasión, o lugar foi unha mesa. En realidade, tres. Creo que paga a pena describilas. A primeira era ancha, de cristal, sen público arredor. A segunda, para xantar. A terceira parecíase a un mostrador, con micrófonos enriba e toma de vídeo. Esa é a única que se pode ver agora, a que permanecerá. Unha mesa de cristal convida á franqueza. Unha mesa para comer terma do pan. Unha mesa que se grava revolve o tempo: á vez que sucede, garda un recordo. Pero o importante é a contaminación cruzada.

Sobre a memoria e a franqueza, sobre o lugar onde unha novela e unha novelista se colocan, sobre as interferencias doutras voces niso que demos en chamar a propia voz (coma se de verdade fose nosa), é dicir, sobre (enriba de) todas esas marcas e superficies, seis novelistas xogaron a cartografarse unha xornada de outono. Escribir unha novela significa sempre tomar partido, adoptar unha postura e logo, na medida do posible, defendela. Significa daquela querer instalarse nun sitio, nunha tradición ou na súa contra. O que máis conta é a intención, aquí si. Pero en realidade son os demais quen nos sitúan. Non é posible cartografar unha illa respecto a nada. Inventamos as coordenadas co propósito de saber onde estamos e poder contarllelo a outros.

Non sabía todo isto, aínda que sospeitaba algo, cando escribín a miña primeira novela, que se presentaba como unha falsa tradución ao galego das memorias urxentes dunha escritora ficticia no final da súa vida. Unha narradora que se estreia usurpando a voz dunha que se despide, unha escritora que escribe nunha lingua minorizada xogando a imitar os xiros lingüísticos dunha das linguas máis poderosas do mundo. Só moitos anos despois, no encontro desa novela con outras, e da miña escritura coa lectura, fun capaz de deitar luz sobre o que revelaba aquela proposta. Parecen sinais de alguén que escribe desde a incerteza, que sempre é o medo a perder algo antes de saber o que é ese algo, pero o que en realidade delata é un conflito aberto sobre a pertenza. Nunca hai que dar por feita a pertenza, como ocorre coa cidade, como ocorre coas casas. Mesmo aquelas que son nosas non o son de todo. Evidencialo é unha posición.

E, con todo, é posible que cando unha novelista di que a escritura é unha tarefa solitaria, alguén entenda que esa novelista pensa en si mesma como un planeta errante, que naceu, poño por caso, dunha explosión. Estou lembrando agora unha chanza moi coñecida sobre un gandeiro que contrata un grupo de físicos teóricos para facer un cálculo sobre a produción leiteira da súa granxa. Os físicos teóricos enuncian unha solución que comeza así “imaxinemos unha vaca esférica no baleiro”. Isto ocorre tamén cando falamos de soidade e da escritura fóra da mesa de cristal —a da franqueza—. Obrigámonos á vaca esférica como punto de partida. A escritura é unha tarefa solitaria na medida en que dúas cabezas non poden pensar simultaneamente unha frase. Iso é todo. Algunhas veces esta

idea non nos gusta, pero non me parece incompatible con renegar, no esencial, do cuarto propio como condición de posibilidade. Tampouco nos gusta falar das condicións materiais da escritura —a mesa que terma do pan—, e sempre existe a alternativa de apartar as migas e facer coma se non estivesen aí. Pero iso tamén é unha posición.

Gustaríame non perder o costume de reflexionar sobre as mesas onde cada libro que leo foi escrito, e sobre as mesas imaxinarias onde as escritoras desexaríamos que os nosos libros fosen lidos.

Entre as cartas que Julio Cortázar lles enviou aos Jonquières, un matrimonio amigo, nos anos cincuenta, hai unha que remata cunha desculpa: “Perdón polas manchas desta páxina. Son de té con limón ou de laranxa. É posible que un día teña dúas mesas: unha para comer e outra para escribir”. Esas manchas non se conservan, por suposto, na edición impresa que eu lin das cartas, pero debúxanse inmediatamente no pensamento de quen as le. De todas cantas mesas hai nestes parágrafos, a mesa das manchas é a única que transcende a súa función porque non necesita existir para existir. Con eses vimbios é que facemos literatura.

OS LUGARES E AS CONVERSAS

PLACES AND CONVERSATIONS

Brais Lamela
Yale University

ORCID: 0009-0006-5311-0328

Resumo: *Voces da narrativa* foi unha oportunidade para reflexionar sobre dous eixos do proceso da escritura: os lugares que ocupamos, físicos ou metafóricos, e as conversas, as voces que gardamos dentro, eses diálogos secretos que animan unha obra literaria e que poucas veces se fan explícitos. Mais a literatura non é soamente memoria, senón tamén creación e imaxinación, unha sorte de bricolaxe na que se acumulan capas que pertencen a distintos mundos, reais ou imaxinados.

Abstract: *Voces da narrativa* was an opportunity to reflect on two key aspects of the writing process: the places we occupy, physical or metaphorical, and the conversations and the voices we keep inside, those secret dialogues that drive a literary work and that are rarely made explicit. Literature is not only memory: it is also creation and imagination, a sort of DIY in which layers belonging to different worlds, real or imagined, accumulate.

Palabras chave: *Voces da narrativa*, narrativa, ficción literaria, *Ninguén queda*, documentación, metaliteratura.

Key words: *Voces da narrativa*, narrative, literary fiction, *Ninguén queda*, documentation, metaliterature.

Dicía un ensaísta alemán que hai dous tipos de narradores: aqueles que quedan e aqueles que marchan. Os que quedan ocúpanse da memoria do lugar, arman as súas historias cos vimbios do cotián. Os que marchan, pola contra, entreteñen a xente con narracións fantásticas sobre mundos ignotos. Nunca me convenceu esta dicotomía. Ás veces, os mundos verdadeiramente ignotos revélanse na contemplación do familiar, e ás veces quen marcha é quen máis se interesa pola memoria do lugar que deixou atrás. No meu caso, cada retorno é unha oportunidade para redescubrir un mundo coñecido desde un ollar novo. Por iso lle agradezo tanto á Real Academia Galega que me convidase a conversar sobre escritura este pasado novembro, durante a xornada *Voces da narrativa*. Foi unha oportunidade fermosa, ese día anublado, para os retornos e os diálogos.

Se cadra eses foron, para min, os dous eixos das xornadas: os lugares e as conversas. Falamos, ao cabo, sobre os lugares que ocupamos, físicos ou metafóricos, e sobre as voces que gardamos dentro ou que acompañan a nosa escritura, eses diálogos secretos que animan unha obra literaria e que poucas veces se fan explícitos. Falar con xente que admiro moito foi tamén un xeito de repensar a miña obra desde un ángulo novo.

Cando escribín *Ninguén queda*, sabía que a cuestión do lugar sería central, igual que a cuestión do diálogo. Achegueime á historia da colonización da Terra Chá, ao cabo, coa vontade de interrogar o lugar: o rural galego, que tantas veces imaxinamos como unha realidade atemporal, garda a memoria de moitas loitas e de moitas violencias. Escribín *Ninguén queda*, tamén, nun tránsito entre sitios, acompañado polas voces dos colonos que recollín en numerosas entrevistas, deixando que os seus apuntamentos contribuísen ou entrasen en contradición coa voz dun narrador fóra de lugar. Achegarse a un mundo familiar desde a distancia, non ocultar esa distancia: velaí algunhas das coordenadas que, paréceme a min, definen o que entendo por escritura.

Durante as conversas tamén xurdiu outra cuestión: a literatura non é soamente memoria, senón tamén creación e imaxinación. No meu caso, coido que o máis importante do rexistro literario, se cadra o que o define, é a capacidade de imaxinar mundos posibles, máis aló da documentación e dos arquivos e das entrevistas, de facelos presentes. Se a primeira parte de *Ninguén queda* está, dalgún xeito, baseada nun proceso de investigación, a segunda constitúe, para min, un exercicio máis ben de artesanía. A través dunha viaxe en coche polas montañas neboentas de Negueira de Muñiz, a novela céntrase nunha serie de figuras que se dedican ao oficio de construír mundos. Son personaxes que crean, reutilizando os fragmentos esquecidos de pasados violentos: tubos oxidados que ficaron trala construción dun encoro, mobles que nunca se venderon nunha tenda pechada durante a crise económica, pezas de tractores en desuso. A novela, dalgún xeito,

céntrase neses actos de bricolaxe como formas de creación, como xeitos de darlle nova vida aos restos.

Gustárame concluír con esta idea, a bricolaxe. Durante as conversas organizadas pola Real Academia Galega, mencionei que era importante para min escribir unha literatura aberta a novas tendencias sen por iso abandonar certo pulo documental. Dalgunha forma, penso que esta forma de construír o libro, mediante a acumulación de capas que pertencen a distintos mundos, servíume para fabricar un artefacto literario que ficase aberto a novos xeitos de concibir o literario, pero que tamén gardase a violencia de espolios pasados. Se o xesto colonizador busca crear desde cero, o meu propósito era idear un libro que partise da sedimentación lenta, como os deltas dos ríos destruídos polos encoros. Cando, nun momento de *Ningún queda*, os restos materiais das vilas anegadas aparecen de súpeto, como negándose a aceptar o seu lugar baixo a superficie, as palabras que se usan para describir a escena —*rebusca, rapañota, espigar*— buscan vincular os traballos comunais do mundo labrego co traballo poético de construír algo que permaneza tralas grandes segas da historia. No fondo, *Ningún queda* é un libro sobre o que podemos facer co que queda, incluso cando parece que non queda nada. Por iso seguimos, e conclúo estas notas como conclúe o libro, “armando cousas entre os restos.”

PROCESOS DE CREACIÓN ENTRE A LITERATURA E O XORNALISMO

CREATIVE PROCESSES BETWEEN LITERATURE AND JOURNALISM

Alberto Ramos

Resumo: As canles polas que transitan o xornalismo e a literatura comparten transvases, como é ben sabido, dende a aparición mesma das primeiras publicacións de carácter informativa. Constitúen dúas esferas que, ademais de apostar pola hibridación ou pola mestizaxe, tenden a se contaminar tanto en recursos coma en medios, fórmulas, formatos ou obxectivos. Os procesos de creación literaria enléanse do nobelo, por momentos confuso, que se constitúe cos fíos de dous oficios ás veces complementarios e ás veces coincidentes, malia que en moitos casos e nun estrito senso deberan ser incluso antagónicos. Consideracións desta natureza conflúen de forma recorrente nos autores e nas autoras nas que converxen ou converxeron estas dúas actividades. Na xornada *Voces da narrativa: diálogos entre novas voces das letras galegas*, organizada pola Real Academia Galega en novembro de 2023, abordouse este aspecto a través da experiencia creativa do autor das seguintes páxinas.

Abstract: The channels through which journalism and literature travel have culminated in shared places, as is well known, since the very appearance of the first informative publications. They constitute two spheres which, in addition to leading towards hybridization or miscegenation, tend to be contaminated both in resources and in means, formulas, formats or objectives. The processes of literary creation are derived from the at times confusing tangling of the threads of two trades that are sometimes complementary and sometimes coincident, although in many cases and strictly speaking they should even oppose each other. Considerations of this nature can be found recurrently in the authors in which these two activities converge or have converged. In the *Voces da narrativa: diálogos entre novas voces das letras galegas* conference, organized by the Royal Galician Academy in November 2023, this aspect was addressed through the creative experience of the author of the following pages.

Palabras chave: *Voces da narrativa*, xornalismo e literatura, hibridación de xéneros, hemeroteca, documentación literaria, pacto de ficción.

Key words: *Voces da narrativa*, journalism and literature, genre hybridization, newspaper archive, literary documentation, fictional contract.

Nada hai de insólito ou sorprendente, nin sequera de orixinal, nas afirmacións que se desenvolverán nas seguintes liñas ao redor das relacións entre o xornalismo e mais a literatura. Esta simbiose entre dous mundos complementarios nos recursos, aínda que antagónicos nos seus obxectivos, é unha relación xenerosamente tratada e, con moita probabilidade, abordada en exceso. Malia todo, foi un elemento analizado ao longo da xornada organizada pola Real Academia Galega en novembro de 2023 baixo o nome *Voces da narrativa: diálogos entre novas voces das letras galegas*. Nese citado encontro, tanto na reunión previa a porta pechada coma nas conversas cruzadas abertas ao público entre dúos de autores/as sobre novelas propias, agromou esta cuestión xunto a outras que, como a autoficción, a autorreferencia, os espazos públicos ou as influencias narrativas, se foron sucedendo ao longo das charlas.

No referente ás conexións entre literatura e xornalismo, podemos situarnos na base de que ambas as dúas actividades parten dunha mesma materia prima —que non é outra que a realidade— para diverxer nos recursos, nos fins e nos medios. Podemos partir e partiremos, polo tanto, dunha premisa sinxela: son dúas manifestacións da escrita que teñen na súa causa a realidade, pero que resultan —ou deberan resultar— contrarias nos seus efectos, no seu resultado final e nos seus formatos, por moito que haxa transvases lexítimos destes elementos entre unha esfera e mais a outra. E por moito que un gran número de sinaturas que se plasman e se plasmaron ao longo da historia nos xornais de todo o mundo tamén viron, con maior ou menor éxito, proxectado o seu nome nas capas de volumes nas librarías e bibliotecas de todas as latitudes.

Se do exercicio xornalístico agardamos —con maior ou menor inxenuidade— conceptos como obxectividade ou rigor, no eido literario non hai garantía nin para un nin para outro termo. De feito, non hai garantía para outra cousa que aquilo que acabe por entrar nun pacto de ficción establecido entre quen ostenta a autoría e quen practica a lectura. Por moito que se produzan constantemente hibridacións entre ambos os dous ámbitos, por moito que os paralelismos sexan incontables, por moito que as autorías que escriben ou escribiron en xornais —xa sexa como xornalistas puros ou como colaboradores/as literarios/as en columnas máis ou menos lúcidas— e por moito que no exercicio xornalístico se produza

a diario o desprestixio, as negligencias ou a falta de vontade por tratar de aproximarse a metas en verdade inalcanzables como é o mito da obxectividade, a literatura e o xornalismo constitúen esferas diferentes, aínda que coincidentes en multitude de puntos. Se nos permitimos certo xogo de imaxes e metáforas, poderíase dicir que son dous siameses unidos por diferentes partes do corpo e imposibles de desatar. Condenados a entenderse e a convivir polo simple feito de partillar un mesmo ventre, aínda que respiren de forma independente un aire compartido.

Estas e outras premisas xurdiron ao redor da conversa mantida con Sica Romero, entre a súa novela *Avelaiñas eléctricas* e *Os corpos dos Romanov*. Este título, o máis recente da obra que dei por publicar até o día de hoxe, resultou o escollido para o diálogo da xa amentada xornada por confluír nel diferentes aspectos desta relación entre xornalismo e literatura, atravesada sempre polo prisma da formación académica e o exercicio profesional. Unha serie de aspectos que relatarei a continuación e que impregnaron a miña produción literaria ao longo dos anos.

De entrada, podemos situar como primeiro elemento a mecha. N'Os *corpos dos Romanov* preséntase unha historia de vidas cruzadas nun ambiente de excepcionalidade: a evacuación da cidade de Augsburgo no Nadal de 2016 tras a aparición dunha bomba sen detonar da segunda guerra mundial. O artefacto, soterrado durante sete décadas, apareceu durante os traballos de construción dun aparcadoiro subterráneo. O mísil, guindado polos avións británicos durante a intensa —e salvaxe— campaña aliada de bombardeos masivos sobre as cidades alemás co obxectivo de mirrar a vontade do pobo teutón cun castigo reiterado contra a poboación civil, agromou da terra como metáfora dos camiños que atopa o pasado para volver dun xeito ou doutro.

A esta metáfora, máis ben grosa e pouco sutil, uníronselle as imaxes difundidas polas televisións alemás, as axencias de noticias internacionais e, en última instancia, os medios máis próximos (galegos e estatais). En todas as informacións reproducíase un estado de excepcionalidade: 56 000 persoas evacuadas na festividade do Nadal, as rúas desertas, o centro urbano sitiado, o dispositivo policial e, en definitiva, a cidade baleirada. Todo este conxunto de estado de excepción significou a mecha para o inicio da escrita. Como acontece en incontable número de obras literarias, a orixe atopámola na realidade que nos transmite o xornalismo. *Os corpos dos Romanov* é só un caso máis.

Cómpre sinalar que o impacto desas imaxes, en 2016, significou o inicio dunha escrita demorada que se foi estendendo ao longo de todo un lustro. Tamén cómpre sinalar que, nese lapso de tempo, o significado desas imaxes —dese concepto de cidade baleirada— mudou por completo a raíz do vivido por gran parte da

humanidade que se viu obrigada, dun xeito ou doutro, a permanecer nos seus domicilios durante o xa chamado Gran Confinamento e a abandonar os espazos públicos. O significado das imaxes de Augsburgo de 2016 —que non deixaba de ser algo anecdótico— viviu unha transformación rotunda, dadas as circunstancias globais, dende o inicio da escrita até a súa conclusión. E se non mudou ese significado, si que mudamos nós tanto de forma individual coma dende o punto de vista colectivo.

Un segundo elemento propio dos mecanismos cos que xiran as engrenaxes do xornalismo cóase n'Os *corpos dos Romanov* a través dos procesos de documentación levados a cabo no decurso da escrita. Dadas as circunstancias e o interese por desenvolver un relato de vidas cruzadas de tres personaxes nesta cidade baleirada que foi Augsburgo no Nadal de 2016, requiríase unha aproximación detallada ao acontecido naqueles días. Para recadar esa información, resultaron ineludibles as visitas ás hemerotecas e a diferentes recursos dispoñibles dende institucións públicas. Loxicamente, para alguén que nunca antes visitara Augsburgo e que aínda non o fixo, as hemerotecas virtuais convertéronse nun recurso fundamental.

En concreto, as variadas e amplas informacións albergadas no portal web do xornal local de Augsburgo (*Augsburger Allgemeine*) supuxeron unha fonte imprescindible para trazar con claridade unha cronoloxía. Tamén o foron en menor medida os arquivos dixitais do *Münchner Merkur* ou do máis coñecido *Der Spiegel*. Por outra banda, as fontes oficiais das institucións do propio *land* de Baviera, así como do *Rathause de Augsburgo* (é dicir, o Concello) serviron como punto de apoio para acadar un marco sólido xeral. Durante anos, o consistorio desta cidade alemá mantivo aberto un portal dependente da alcaldía (xa desaparecido da Rede) no que se recompilaban —entre outros moitos aspectos de interese— preguntas frecuentes sobre a evacuación, mapas sobre a zona afectada, os horarios, lugares de acollida, teléfonos de asistencia, procederes varios, bases legais nos que se sustentaba a evacuación ou lugares de información continuada.

Todos estes recursos, que teñen en gran medida a súa orixe na actividade xornalística e documental do gremio informativo bávaro, serviron para que un autor galego establecese a estrutura na que se ía sustentar tanto a trama literaria coma as vidas plausibles de tres protagonistas que vivisen nesa cidade. Tres personaxes aos que, de súpeto e por mor dun explosivo de setenta anos atrás, se lles tronza a rutina nun Nadal calquera.

Esta vía de documentación dixital, factible hoxe por hoxe, permite unha proximidade e unha oportunidade de recreación de espazos e lugares reais que representan dalgún xeito un trazo diferenciador dos procesos de creación literaria que se poden dar na actualidade e que resultarían se non case imposibles, ben

máis complexos en etapas anteriores non tan arredadas no tempo. A explotación destes recursos virtuais, así como as ferramentas de tradución automática, complementouse con métodos tradicionais de consultas en bibliotecas e hemerotecas físicas. A información recadada empregouse como parte desta estrutura que mantén en pé o artefacto literario. Un artefacto literario que, ao tempo que percorre as rúas baleiras de Ausburgo, traza un periplo por diferentes episodios da historia de Alemaña: dende acontecementos evidentes da segunda guerra mundial até a Reunificación, pasando pola permanencia de tropas americanas no territorio xermano, a caída do Muro de Berlín, o discurso de Helmut Kohl en Dresde ou o tiroteo en Múnic, tamén en 2016, por citar algúns exemplos.

A inclusión destes e doutros feitos históricos constitúe parte da estrutura. Son dalgún xeito pano de fondo e escenografía. Serven para xustificar —ou explicar— a evolución dos diferentes personaxes —así como a das súas estirpes familiares— que transitan polas páxinas d'*Os corpos dos Romanov*. É dicir, son artificio e forman parte do artefacto. Ademais, fannos dende o punto de vista literario: procuran a verosimilitude para entrar dentro das marxes do pacto de ficción que se pretende establecer. E se precisamos expresalo todo, o que non procuran é o rigor esperable nun ensaio histórico, nunha peza informativa ou, en menor medida, nunha desas crónicas xornalísticas que hibridan entre ambos os mundos que, anteriormente, definimos como irmáns siameses.

Agora ben, ao respecto das facilidades e das novas fórmulas que permite a explotación de ferramentas dixitais como as anteriormente sinaladas, únense unhas preguntas que xa debemos realizarnos de cara ao futuro máis inmediato. Que influencia e que impacto terán no exercicio literario novas tecnoloxías —se é que non o están a ter xa— como a intelixencia artificial? Este novo campo está chamado a modificar usos, costumes e procedementos da inmensa maioría de profesións. Por vez primeira, vese que unha posible revolución tecnolóxica afectará de forma substancial os oficios de alta especialización. Tamén estamos a experimentar —de forma incipiente pero moi elocuente— os seus efectos en diferentes ramas artísticas e en traballos creativos. O exemplo máis claro é o que está a acontecer na ilustración. Cómpre realizarse estas preguntas no eido literario: cal será o efecto nos procesos de documentación, elaboración e creación dunha nova ferramenta que, parece, se incorporará pouco a pouco ao noso día como xa o fixeron con anterioridade plataformas dixitais, ferramentas informáticas, procesadores ou as omnívoras redes sociais. Mais estas interrogantes —non digamos as súas posibles respostas— son materias para textos doutra natureza e estudos de longo percorrido.

Volvendo á materia exposta nestas liñas, toca agora a quenda dun terceiro elemento para destacar: a utilización dos xéneros xornalísticos. N'Os *corpos dos Romanov* dáse a xa citada hibridación ao introducir diferentes xéneros no seu texto, aínda que se fai de forma máis sutil e de modo máis reducido que noutras obras da miña produción escrita. Neste campo, o caso máis rechamante sería a novela *Máscaras rotas para Sebastian Nell*, cuxa trama se reviste dunha longa entrevista realizada por unha xornalista pertencente á sección de cultura do diario inglés *The Guardian* a un tan destacado coma reputado actor británico completamente ficticio. Tamén, nesta liña podería encaixar *Con acuse de recibo*, novela por entregas que se adapta ás limitacións especiais e á periodicidade propia dos folletíns. Ou incluso tamén sería pertinente citar *Todos os días*, volume que reflicte —tomando de referencia o peche da cabeceira *Xornal de Galicia*— a maneira coa que morre un diario. Un deceso mercantil que funciona ao xeito de metáfora para subliñar como morre o xornalismo. Se é que algunha vez estivo esta disciplina realmente viva ou fóra dun coma profundo.

No caso d'Os *corpos dos Romanov*, a presenza dos xéneros xornalísticos resulta máis subterránea, na medida en que se introducen declaracións de personaxes reais en conferencias de prensa (é o caso do alcalde de Augsburgo entre 2008 e 2020, Kurt Gribl) e narracións xornalísticas aproximadas realizadas polas axencias de noticias do acontecido no xa citado atentado de Múnic. Ademais, incorpóranse episodios reais como as evacuacións de residencias de anciáns no perímetro de seguridade ou dos hospitais que tamén tiveron que ser baleirados. Fórmulas de redacción habituais na prensa escrita e puramente informativas, desprovistas de calquera nesgo ou intención literaria, introdúcense no texto emulando as novas propias dos medios. Principalmente, preténdese un contraste acusado entre dúas formas de escrita: por unha banda, a asepsia das axencias de noticias e, pola outra, a intención literaria habitual nas obras narrativas.

Un cuarto elemento que se abordou ao longo da xornada *Voces da narrativa*, sitúase fóra dos lindes da creación literaria, mais ten un velleiro claro co feito literario. Referímonos ao xornalismo cultural e todo o que podemos comprender que orbita ao seu redor: as críticas literarias, a difusión en medios tradicionais, as recensións ou entrevistas aos/ás autores/as. Tamén sería destacable incorporar a esta relación blogs de referencia, páxinas web especializadas na información literaria ou mesmo determinados perfís en redes sociais. Para abordar este aspecto, debemos iniciar cunha breve análise da situación do xornalismo cultural en Galicia dentro do sistema mediático. Unha situación que, sen querer caer demasiado no tremendismo, definiremos só como un terreo ermo.

En canto á prensa en papel, sinalaremos que agás *La Voz de Galicia* e *Nós Diario* —e cada un co seu ben claro campo de acción—, as cabeceiras galegas comparten un marcado carácter local. Así, as súas seccións de cultura ou ben non existen ou ben se subscriben á actividade cultural que se produce na súa demarcación informativa, primando así unicamente o xornalismo local. Nos casos amentados, a dedicación e coidado que *La Voz de Galicia* dispensa á esfera cultural —sobre todo, no referente á produción artística na lingua propia— pódese catalogar como residual. Ademais, minguou nos últimos anos coa reformulación do suplemento *Fugas* e coa máis arredada no tempo desaparición do suplemento *Culturas*. No caso de *Nós Diario*, o peso do espazo dedicado a aspectos culturais é moi relevante. Porén, o seu impacto na audiencia manexa as cifras que manexa.

Se miramos aos medios públicos, o estado das cousas é aínda máis preocupante. No ámbito televisivo, as informacións culturais fican limitadas a un único espazo: o *Zigzag*, emitido de luns a venres pola G2, que só nas fins de semana salta á primeira canle. En contadísimas ocasións a información cultural introdúcese nos —escasos— programas de produción propia da TVG —incluídos os telexornais— ou nos formatos que achegan as produtoras que sobreviven nutrindo a grella da canle pública. Este programa funciona, até certo punto, como reserva ou hábitat protexido. No caso da radio, a fragmentación do *Diario Cultural* non parece que sexa de grande axuda para a difusión cultural en xeral e a literaria en particular. Por último, atopamos portais webs con maior ou menor interese na produción cultural, como pode ser o caso de *Praza.gal* ou web especializadas en literatura, cun percorrido limitado.

De feito, o xornalismo cultural actualmente divídese practicamente en dúas clases. Por unha banda, un de trazo militante e de compromiso, no que o cuestionamento crítico é obviado co máximo coidado, e, pola outra, o xornalismo de axenda, que recae maioritariamente nos medios locais. Polo tanto, as sinaturas especializadas no eido cultural cada vez son menos e o seu impacto tamén limitado. Estes trazos producen unha serie de efectos sobre os libros e, principalmente, sobre a percepción que o lectorado pode chegar a ter dun libro. A falta de especialización implica que unha primeira entrevista ou unha primeira crítica (ou recensión, na maioría dos casos) vai establecer varios aspectos na (curtísima) vida mediática á que pode aspirar a inmensa maioría de títulos: establecerá unhas etiquetas, definirá unha serie de temáticas e marcará as preguntas de todas as entrevistas que se realicen a partir dese momento ao redor dun libro. Un libro que, na maioría dos casos, non será lido por unha prensa que, principalmente, está orientada á información local e cuxas rutinas informativas imposibilitan unha maior dedicación.

Por último, cómpre preguntarnos que impacto e que repercusión ten entre posibles lectores a publicación dunha crítica ou dunha información sobre un libro. En gran medida, resulta superfluo o efecto, por non dicir nulo. Na inmensa maioría dos casos —sempre haberá excepcións— terá a súa maior repercusión no propio sector e nos propios consumidores da información cultural, unha sección do xornal onde se produce con máis severidade que en ningunha outra un singular feito: as fontes e os lectores son practicamente os mesmos. Hai, até certo punto, un circuío pechado.

Este tipo de reflexións ao respecto do xornalismo cultural excede os límites do feito literario, mais orbita ao redor dos procesos creativos propios, materia que cada un dos autores e cada unha das autoras esmiuzou durante a xa citada xornada organizada pola Sección de Literatura da Real Academia Galega. De feito, tamén están presentes no libro menos xornalístico dos asinados por min: *A simetría das bestas*. Nesta obra, a protagonista é unha escritora que se enfrenta a unha enfermidade dexenerativa e que medita sobre o seu oficio. Tamén sobre a súa relación tanto cos seus lectores coma cos diferentes estamentos nos que se estrutura o sector editorial. A protagonista chega a sentenciar que os xornalistas se dividen en dúas clases: “Están os que len e os que non len. Pero que lean non é garantía de nada”. Se cadra, unha reflexión así poida servir tamén para o conxunto do oficio da escrita e para os procesos de creación literaria, pertenzan á xeración que pertenzan.

SAÍR DA SEDA

GETTING OUT OF SILK

Sica Romero

Resumo: Unha historia sobre o achegamento á literatura durante a nenez e da creación de mundos imaxinarios ata reparar no poder e nas posibilidades da palabra escrita.

Abstract: A story about the approach to literature during childhood and the creation of imaginary worlds leading to an awareness of the power and possibilities of the written word.

Palabras chave: Mamá Nela, Carnota, lembranzas da infancia, imaxinación, palabra escrita, *Avelaíñas eléctricas*.

Key words: Mamá Nela, Carnota, childhood memories, imagination, written word, *Avelaíñas eléctricas*.

Fun sempre amante de historias sen niso reparar.

Lembro con vivesa a imaxe dos bansos da casa de Mamá Nela, unha imaxe que aghocha unha parte do meu eu sendo unha meniña rebuldeira. Con seis anos, acurrunchada, pousando os ollos en cada banso de madeira durante minutos, cuartos de hora, horas enteiras.

Á noite, escuitaba as historias que Mamá Nela lle contaba á miña curmá. Elas durmían xuntas no mesmo leito e eu durmía no cuarto do lado. Quería que as historias me fosen contadas a min, mais non me faría ghrasia ningunha durmir coa avoa porque, para a eu daquela, Mamá Nela fartaba a unha con tanto rucurrucu do painoso pequeniño por aquí, Jesusito de mi vida por alá, ghloria al padre por acolá. Logho, non estaba tan mal durmindo soa; pero quería quisais seghir máis de preto as historias sen forsar a escuita e tamén sentirme preto de alghén, así que...

buscaba apouviño na única foto, xa desghastada, de meus pais que eu miraba e amparaba como o avó as estampas de santa Mónica ou de santo Aghustín.

Cando me daba por faser alghunha trasnada, cando non era ghiadiña, debía sentar en silencio mudo neses bansos. E algho había que faser... cabesiña, cabe-siña... Por cada banso, unha historia: unha cos trasnos do monte que vía de noite dende a fiestra, outra coa raíña Lupa rodeada dos seus tesouros, outra coa miña nai emighrada na illa neghra de area volcánica, miña nai que entraba de socato pola porta cun Aquí estou!... e fitaba eu para o terseiro dos bansos e comesaba a escribir na cabeza o que diría ao vela, o que ela diría ao collerme en brazos: tecleaba na máquina de escribir da cabeza todo canto as dúas diríamos. Cos ollos ghabeaba polas escaleiras e no maxín recreaba unha e outra vez as mesmas esenas, unha e outra vez as mesmas historias. Mundos propios. Cada banso, unha historia... Ía ás miñas primeiras lembranzas, nas Canarias, porque eu xa estivera alí, no lughar en que mamá e papá podían traballar e onde eu aprendín a falar, antes de volver a Carnota e topar cunha nova linghua e linguaxe, ghalego con s aspirado e castelán coa música do lughar no que nasera e que me vería medrar. De moita core son o paxariño que veñen de fóra, cantaba, e miña nai disía Sighe, sighe e eu No se má, co s final aspirado, e escribía moitas veces *Paxariño* por riba das páxinas dos contos que mamá mercaba para min no quiosco.

Cando has de volver?, e como se as palabras voasen de min sen poder apreixalas, repetía unha e outra vez o mesmo Cando has de volver?, cando has de volver? Pronto ha de volver. E volveu.

Con sete anos aghochábame tralas pernas de miña nai cando un descoñecido e mesmo cando alghún coñecido se dirixía a min. Custábame falar se non tiña confianza. Non puideron ver os avós maternos ata esta idade, ata os 7. Comesaron a chover os regalos, supoño que por compensar todos os anos anteriores en que non puideran mimarme. Libros de pintar, cadernos con xoghos de palabras, lápis, rotos de cores, estoxos con dibuxos... Quen che regalou iso? Preghuntou o pai de meu pai cando me viu estarricada nun banso escribindo no meu diario secreto. Quen furía? O pai de miña nai!, chantoulle a eu de sete anos, pequena pero toda chea de razón. Escachou a rir e, como el nunca fora falador, só lembro a maneira en que repetía esa frase rompendo a rir, durante anos, cada vez que me vía. Entendín ao momento que se disía Quen fui?, pero non Quen furía? e quedoume claro que era mellor escribir que falar. Escribindo, o tempo alonghábbase e alarghábbase e era máis doado dar coas palabras axeitadas pra que ninghén fixese a risa de min.

Con oito anos cheguei a unha nova escola. Afundín no interior dun bosque, no corasón dun relato e, nada máis sacar o pé del, dei en metelo noutro e dispois noutro e todo volveu ter un xeito, porque cando algho ou alghén turraba de min para fóra, sabía que decontado me achegharía a aqueles outros mundos onde, como

Mariña, podía ser unha e moitas ou desaparecer e non ser ningunha, namais ser unha faísca ou, como a profesora das Canarias me disía, un fi_squito namais. Pasou un tempo no que debía meter na cabeza tanta palabra sen proveito ningún que me rebelei contra libros e letras. Metíame nos recunchos, imaxinaba que vivía nos contos e fuxía do mundo ao que daban en chamar real. La niña es muy despistada, se distrae con facilidad, cada trimestre nesas anotacións de cores tan importantes. Las palabras agudas llevan tilde cuando terminan en -n, -s o vocal. Las palabras llanas llevan tilde cuando no terminan en -n, -s o vocal. Las palabras esdrújulas llevan tilde siempre. A profesora fasíame repetir en alto as fórmulas aburridas tal e como o paxaro feo que pasara anos nunha ghaiola, na miña casa, ata que un día atopou a porta da ghaiola aberta, a fiestra aberta e voou.

...Minutos, cuartos de horas, días e anos e anos de mirar as palabras como se fosen exames, de miralas para retelas na cabeza da maneira correcta e ordenada para ser lista e non burra.

Conseghín con desasete anos un ordenador de meu, un para min soa, e dei en teclear nel aquelas palabras dende sempre apreixadas nos adentros. Frases co eco dos esconxuros que me liberaban de canto oía, vía, non comprendía e debía calar. Cando has de volver?, e cunha ves era dabondo e mesmo estaba de máis, borraba e volvía comesar.

Unha frase levoume a outras mil e a escrita aos libros. De volta á lectura. Escribía historias de personaxes fighuradas cos seus diálogos de sempre apreixados. Lía historias que tiraron por min como se fose tan lixeira coma a faísca, o fi_squito, que aspiraba o s ao final das palabras. E despois de desbotar o que tiña dentro, imprimía e alá marchaba con todo pró contedor da reciclaxe, calada como un peto, rexeitando verme os adentros no papel.

Comesei a darlle forma ós esconxuros. Perdín o medo e pasei de imprimir e tirar con todo, a faselo libro de 222 páxinas, avelaíñas que saíron da cápsula porque eran horas de voar.

Apetéseche escribir. Faselo sen parar pra botar fóra. Pensas se deberías meter esta parte da noite no caderno. (Olivia, *Avelaíñas eléctricas*)

Con seis anos, sentadiña encolleita naqueles bansos de madeira era libre por dentro dándolle ao maxín... como o son aghora cando dou con novas historias que compartir, verbas para deixar saír da seda e faselas voar como avelaíñas.

POÉTICA DUN DEBUT LITERARIO

POETICS OF A LITERARY DEBUT

Cecilia F. Santomé

ORCID: 0009-0000-7720-2637

Resumo: A primeira novela —primeira e única ou primeira de tantas— posúe unha transcendencia maior aínda, se cadra, que a que se lle presupón en tanto que carta de presentación de quen a escribe. Pois non só constitúe un laboratorio de probas no que se manexan recursos e discursos coa intuición de quen camiña por un corredor en penumbra cara a un verme de luz que chispea ao lonxe, senón tamén unha proba en si mesma. Da materialidade da intención literaria, da capacidade de cultivar un sentido. Da posibilidade.

Volver a ela ten algo de reparador e de reivindicativo. A distancia —temporal e creativa— concede o acougo necesario para analizar motivos e intencións dese texto iniciático, libre xa da sombra da recepción. Velaquí unha aproximación ao nacemento de *Quérote. Eu tampouco*. Coma quen di, á miña chegada á escritura.

Abstract: The first novel —the first and only or the first of many— has an even greater significance, perhaps, than what is regarded as a letter of introduction from the person who writes it. It is not only a test laboratory in which resources and discourses are handled with the intuition of someone who walks down a dark corridor towards a spot of light, flickering in the distance, but also a test in itself. On the materiality of the literary intention, on the ability to cultivate a meaning. On possibility.

There is something restorative and rebellious about returning to it. (Temporary and creative) distance provides the calm required to analyse the motives and intentions of that initiatory text, now free from the shadow of reception. Here is an approach to the birth of *Quérote. Eu tampouco*. My approach to writing, we might say.

Palabras chave: chegada á escritura, debut literario, novela de debut, novela en galego, novela, narrativa galega, literatura galega, literatura en galego.

Key words: approach writing, literary debut, debut novel, novel in Galician, novel, Galician narrative, Galician literature, literature in Galician.

Comecemos polo principio, pola chegada á escritura —aínda que a acepción que aquí manexa estea exenta do carácter metafórico que Hélène Cixous lle atribuíu no seu texto homónimo (*La venue à l'écriture*, 1977)—. E comecemos por desmitificala, pois coido que a chegada á escritura non existe nun sentido estrito ou, canto menos, unha non pode nunca prever que nun futuro ha poder cualificar como tal o preciso instante en que colleron ritmo eses movementos illados, zoupóns e vagamente estereotipados que decidiu dar en facer un día sen maior transcendencia arredor dun caderno —con pauta ou sen ela?—, cun bolígrafo na man, ou percorrendo o teclado do ordenador coa lixeireza dun Rakhmáninov inspirado.

Do mesmo xeito que os fitos históricos non adquiren dita condición ata que a perspectiva e a distancia temporal permiten facer unha lectura ponderada do impacto do acontecido orixinalmente no que estaba por vir, así a persoa que despexa o seu escritorio e a súa axenda para escribir —nun acto xa non casual senón premeditado, preconcebido e ordenado— carece da separación necesaria fronte a ese xesto para calibrar a importancia do mesmo. Só o futuro dirá se foi unha simple tentativa, unha coreografía se cadra algo pretenciosa ou se constituíu un exercicio tristemente pouco solemne mais fundacional dunha carreira literaria.

Tantos anos despois, agora sei que eu cheguei á escritura nun outono máis ben morno de hai oito anos. Entre pilas de libros, fixen oco na mesa do comedor da casa dos meus pais e instaleime alí sen outro propósito que existir durante a paréntese persoal e laboral que se albiscaba no horizonte. Ninguén agardaba; eu, tampouco. E esa ausencia de expectativas, esa liberdade radical aínda que sobrevida foi o mellor acicate para darlle resposta á pregunta da literatura que levaba dentro.

Alguén dixo que a primeira novela é aconsellable escribirla dende a experiencia, buscar nela a materia narrativa que permita construír arredor dun e pisar terreo seguro canto menos no tocante ao argumento. Mais que pode entenderse por “experiencia” cando o propio significante se esfarela nunha multiplicidade de significados e nos convida a baixar os brazos e asumir a imposibilidade de abranguer esa especie de estalido calidoscópico que é a vida en esencia? Que tire a primeira pedra quen pronuncie esa palabra e na súa cabeza se materialice unha única e unívoca imaxe, quen sexa quen de individualizar unha vivencia sen ter conciencia da selección que está operando. Porque esa é en relación a outras, antes

doutras, despois doutras, mellor ou peor ca outras. A experiencia —concepto así ambiguo— pide modificadores ou sintagmas preposicionais que a acompañen e a volvan particular, manexable, humana. Accesible para o seu tratamento literario.

Falaba Elizabeth Strout por boca dunha profesora de escritura creativa en *My Name Is Lucy Burton* (2016) aconsellándolle á protagonista que realizase unha pescuda íntima, un exame de conciencia para facer abrollar ese ou eses temas —dous ou tres, como máximo— sobre os que desexaría escribir unha vez e outra, á marxe de formas e de enfoques, ata a fin dos seus días. Pois a irmá, o dó, a cidade, o frío, a risa, o desarraigo, o sono, o ruído, a non maternidade son en primeiro lugar ancoraxes da nosa ollada sobre o que nos rodea antes de converterse en materia para a ficción ou a non ficción.

A min interésanme moito —moitísimo— as dinámicas familiares, un concepto quizais excesivamente impreciso así expresado. A familia como espazo da formación e de modelaxe da identidade. A familia, sexa cal sexa o significado que un lle atribúa á palabra. E, tamén, unha certa forma de soidade non sempre percibida —e menos verbalizada— que se desprende do seu colapso.

Escribiría, xa que logo, de pais e fillos, de nais e fillas, de fillas e pais. Da necesidade e da dependencia, do rexeitamento e da ausencia, da falla por exceso e por defecto. Faríao dende iso que máis arriba denominei “experiencia”, pero non dende a propia senón dende a coñecida por boca de terceiros, esa á que se accede por procuración e que se nos presenta trufada de silencios, zonas de sombra e baleiros, a cuxa natureza só podemos achegarnos mediante unha especie de osmose. Coa ambición dunha entomóloga, quixen estudar a conduta de persoas da miña xeración marcadas por un forte desarraigamento e co agravante de viviren nun ambiente urbano tendente á deshumanización. Grace, Frank e a súa relación en descomposición daríanme pé, por exemplo, a debuxar o cadro da inestabilidade afectiva e a aventurar unha lectura da mesma. A explorar a validez da idea case freudiana de que na infancia se sementan as fortunas e os infortunios da idade adulta. A asomarme a tantas formas absurdas de arruinar o gozo dentro dunha parella, dunha familia, dunha sociedade; á incapacidade patolóxica de experimentar a felicidade. Da converxencia desas intencións e intuicións foi abrollando *Quérote. Eu tampouco* (2019), unha novela que captura un tempo e unha emoción moi concretos. Que responde ao espírito daquel realismo primixenio que se pretendía testemuño e notario da súa época.

Sen teren vocación de universais, estes dous seres á deriva convertéronse en nós, en ti, en min, neles. Somos todos e ningún. Son os pobres representantes dun xeito de estar no mundo. Porque, no meu maxín, Grace e Frank tiñan inicialmente algo de arquetipos. Unhas formas máis ou menos xenéricas ás que lles faltaba entidade física. Érame imperativo dotalos de corporeidade, facelos xurdir desa

“paisaxe nebulosa” —en termos de Iris Murdoch (1954)— á que lle estaba abrindo a porta ao armar a novela. Coma no teatro, decidín que os meus personaxes se fixesen carne mediante a palabra; pero, ao contrario que na escena, negueilles o monopolio do uso da mesma. A inestabilidade das súas condicións materiais e emocionais había de ter unha correspondencia no plano formal. Quen lese, debía verse exposto a un clima de axitación de natureza análoga ao que os protagonistas arrastran. Para iso, dinamitei o texto en infinitos fragmentos e outras tantas voces. O narrador omnisciente íra pasándolle o facho a unha presa de personaxes secundarios chamados a contribuír a unha imposible verdade —véndose eles tamén condicionados polo inevitablemente limitado coñecemento da intimidade allea—. Séndolles esquivia a dimensión real do drama, a súa intervención serviría para subliñar o carácter relativo da ollada e para rebaixar no lector a tentación de escoller un bando. *Quérote. Eu tampouco* debía fuxir da simplicidade inherente á articulación da análise de realidades complexas en termos de bos contra malos, como se a vida sucedese nun *western*.

Se esta novela fose un lenzo, nel predominarían os tons medios, matizados, nunha gama ampla que íra dende o marfil arrojado das meixelas de Grace entre as sabas ou o cerúleo do rostro de Frank xacente nunha cama de hospital ata o louro apagado do cabelo dela recollido sen ansia. Sería a carne no seu esplendor e na súa decadencia. Sería unha suma de impresións que se desvelasen ao aproximarse, un cadro centrífugo, unha frase cuxa derradeira palabra se perdesse de xeito irremediable.

Tan aberta coma a propia fin da novela. Saín dela canda unha personaxe esvaída ao fondo do plano, contaxiada da súa présa. Co tempo, entendín que me sinto máis cómoda permitindo que entre un derradeiro refacho de aire nos espazos dos meus textos antes de abandonalos arrimando só a porta ás miñas costas. Cunha lixeirísima presión, pódense botar fóra argumentos, idiosincrasias, tramas, arquetipos, lugares que volverán manifestarse un, dous libros máis adiante. *Quérote. Eu tampouco* é unha especie de irmá bastarda de *Unha rapaza de provincias* (2021), que, á vez, dialoga con “As orfas daquel verán” (2022), relato que, en non poucos sentidos, constitúe unha ponte entre elas.

Dese embigo simbólico que é unha novela de debut parte un cordón umbilical que conecta, abastece e mantén vivo o discurso sobre o que se cimenta —consciente ou inconscientemente— a maneira de estar na literatura de cadaquén. *Quérote. Eu tampouco* foi a primeira manifestación da miña. Se cadra, aínda non parei de escribila.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Cixous, Hélène (1977). *La venue à l'écriture*. Paris: Union générale d'éditions.
- Fernández Santomé, Cecilia (2019). *Quérote. Eu tampouco*. Vigo: Xerais.
- Fernández Santomé, Cecilia (2021). *Unha rapaza de provincias*. Vigo: Xerais.
- Fernández Santomé, Cecilia (2022). As orfas daquel verán. En: *A garza en chamás*. Santiago de Compostela: Alvarellos.
- Murdoch, Iris (1954). *Under The Net*. Londres: Chatto & Windus.
- Strout, Elizabeth (2016). *My Name Is Lucy Burton*. Nova York: Random House.

IV

VIDA OFICIAL DA RAG

A ACADEMIA NA ACTUALIDADE

CRÓNICA DA ACADEMIA (2023)

NECROLÓXICA:

AGARDANDO / Anxo Angueira Viturro

A ACADEMIA NA ACTUALIDADE (ANO 2023)

COMISIÓN EXECUTIVA

A Comisión Executiva da Real Academia Galega actúa por delegación do Pleno e encárgase de exercer o goberno da institución. Dende o 24 de abril de 2021 a súa composición é a seguinte:

Víctor Fernández Freixanes, presidente
Margarita Ledo Andión, secretaria
Fina Casalderrey, tesoureira
Marilar Aleixandre, arquivista - bibliotecaria
Henrique Monteagudo, vicesecretario

PLENARIO

Está constituído por trinta membros de número e é o encargado de tomar as decisións últimas que afectan á Real Academia Galega.

Relación dos membros numerarios por orde de ingreso:

Andrés Torres Queiruga
Manuel González González
Salvador García-Bodaño Zunzunegui (*faleceu o 7 de marzo de 2023*)
Xesús Alonso Montero
Xesús Ferro Ruibal
Antón Santamarina Fernández
Ramón Lorenzo Vázquez
Francisco Fernández Rei
Francisco Díaz-Fierros Viqueira
Rosario Álvarez Blanco
Víctor Fernández Freixanes
Xosé Luís Axeitos Agrelo
Euloxio Rodríguez Ruibal

Ramón Villares Paz
Margarita Ledo Andión
Manuel Rivas Barrós
Bernardino Graña Villar
Henrique Monteagudo Romero
Xosé Luís Regueira Fernández
Pegerto Saavedra Fernández
Fina Casalderrey Fraga
Marilar Aleixandre
Chus Pato
Ana Romaní
Ana I. Boullón Agrelo
Gonzalo Navaza Blanco
María Dolores Sánchez Palomino
María López-Sández
Lourenzo Fernández Prieto
Anxo Angueira Viturro (*electo o 28 de outubro de 2023*)

MEMBROS CORRESPONDENTES

Relación dos actuais membros correspondentes por orde de ingreso:

José Luis Varela Iglesias
Xosé Manuel González Reboredo
Francisco Xavier Carro Rosende
Fernando López-Acuña López
Ivo Castro
Dieter Kremer
Teresa Barro Muñoz-Ortiz
Xosé María Lema Suárez
Xulio Ríos
Luís Daviña Facal
Johannes Kabatek
Xoán Babarro González
Xoán Bernárdez Vilar
Francisco Calo Lourido
Augusto Pérez Alberti
Xosé Xove Ferreiro
Modesto Aníbal Rodríguez Neira
Francisco Antonio Cidrás Escáneo
Ernesto Xosé González Seoane

Domingo Frades Gaspar (*faleceu o 10 de xaneiro de 2023*)
Felipe Lubián Lubián
Héctor Manuel Silveiro Fernández
Carlos Xesús Varela Aenlle
Manuel Caamaño Suárez
Jorge Arbeleche
Craig Patterson
Luís Manuel García Mañá
Farruco Sesto Novas
Débora Campos Vázquez
Xosé Henrique Costas González
Antón Palacio Sánchez
Francisco Cerviño González
Alba Nogueira López
Xavier Vence Deza
Olivia Rodríguez González
Fernando Ramallo Fernández
José Manuel González Herrán
Luz Méndez Fernández
Goretti Sanmartín Rei
Xosé Antón Fraga Vázquez
Clodio González Pérez
Jorge Mira Pérez
Carlos Xavier Brandeiro
Marcos Bagno
Helena González Fernández
Olga Castro
Kirsty Hooper
Helena Villar Janeiro
Helena Zernova
Carmen Pazos Balado
Afonso Vázquez-Monxardín Fernández
Mercedes Queixas
Xavier Senín Fernández
Ramón Nicolas Rodríguez
Celia Pereira Porto
Ana Romero Masiá
Luciano Rodríguez Gómez
Bieito Silva Valdivia
Montse Pena Presas
Diego Rodríguez

MEMBROS DE HONRA

Relación de académicas e académicos de honra actuais:

John Rutheford

Carlos Alberto Zubillaga Barrera

Marina Mayoral

María Rosa Lojo

Kathleen N. March

Takekazu Asaka (electo o 28 de outubro de 2023)

CRÓNICA DA ACADEMIA (ANO 2023)

XUNTAS ACADÉMICAS

O Pleno da Real Academia Galega reuniuse en xunta ordinaria e extraordinaria nas seguintes datas:

XUNTAS ORDINARIAS

- 16 de marzo de 2023.** Plenario ordinario da Real Academia Galega en que se nomeou académico correspondente a Luciano Rodríguez Gómez.
- 29 de xuño de 2023.** Plenario ordinario da Real Academia Galega en que se acordou dedicarlle o Día das Letras Galegas de 2024 a Luísa Villalta (A Coruña, 1957-2004). Na mesma sesión foron elixidos membros correspondentes Bieito Silva, Montse Pena e Diego Rodríguez.
- 28 de outubro de 2023.** Plenario ordinario da Real Academia Galega en que se elixiu académico de número a Anxo Angueira Viturro (Manselle, Dodro, 1961) e académico de honra e Takekazu Asaka (Toquio, 1952).
- 15 de decembro de 2023.** Plenario ordinario da Real Academia Galega de final do ano en curso.

XUNTAS EXTRAORDINARIAS

- 11 de marzo de 2023.** Sesión plenaria extraordinaria e pública da Real Academia Galega no salón rexio do Círculo das Artes de Lugo co gallo da recepción de María López-Sández como académica de número.
- 17 de maio de 2023.** Sesión plenaria extraordinaria e pública da Real Academia Galega co gallo do Día das Letras Galegas dedicado a Francisco Fernández del Riego, que se desenvolveu en Vilanova de Lourenzá.

3 de xuño de 2023. Sesión plenaria extraordinaria e pública da Real Academia Galega no teatro Jofre de Ferrol co gallo da recepción de Lourenzo Fernández Prieto como académico de número.

23 de setembro de 2023. Sesión plenaria extraordinaria e pública da Real Academia Galega no Balneario de Mondariz co gallo da recepción de Kathleen N. March como académica de honra.

COMISIÓN EXECUTIVA

A Comisión Executiva da Real Academia Galega reuniuse nas seguintes datas:

17 de xaneiro de 2023

27 de febreiro de 2023

16 de marzo de 2023

4 de maio de 2023

9 de xuño de 2023

26 de xullo de 2023

11 de setembro de 2023

16 de outubro de 2023

6 de novembro de 2023

11 de decembro de 2023

INGRESO DE MARÍA LÓPEZ-SÁNDEZ

A filóloga e escritora, profesora de Didáctica da Lingua e da Literatura da Universidade de Santiago de Compostela, María López-Sández, ingresou na Real Academia Galega como membro de número o 11 de marzo de 2023 no Círculo das Artes de Lugo, a súa cidade natal. Marilar Aleixandre foi a encargada de darlle resposta en nome da RAG.

No seu discurso de ingreso, *Onde abrolla o manancial: a paisaxe na raíz do ensaísmo galego*, explora a relación da paisaxe cos inicios do ensaísmo galego e reivindica a descrición da natureza como parte esencial da necesidade da autorrepresentación colectiva. A nova académica identificou o xermolo do ensaísmo no limiar de *Cantares gallegos*, exemplo de autorrepresentación radical que constituíu o acto político máis poderoso da Galicia do século XIX; e sinalou a Ramón Otero Pedrayo como figura clave para a eclosión a mediados do século pasado dun xénero que sempre constituíu para as linguas minorizadas o último chanzo na loita polo seu recoñecemento como códigos de pleno dereito. María López-Sández ocupa a cadeira de Darío Xohán Cabana (1952-2021), a quen rendeu homenaxe antes de profundar no tema do seu discurso.

INGRESO DE LOURENZO FERNÁNDEZ PRIETO

O sábado 3 de xuño, no teatro Jofre de Ferrol, celebrouse a sesión extraordinaria pública de recepción de Lourenzo Fernández Prieto como membro de número. O catedrático de Historia Contemporánea da Universidade de Santiago de Compostela ocupa a vacante producida no ano 2020 polo pasamento da poeta Luz Pozo Garza. Ramón Villares foi o encargado de lle dar resposta en nome da institución.

A memoria, a historia e a política. A esquecida polémica Cela versus Paz-Andrade sobre a lexitimidade democrática, a memoria republicana e a Autonomía de Galicia en xullo de 1977 é o título do discurso de Lourenzo Fernández Prieto. Nel céntrase na relación entre historia, memoria e política no contexto da Transición democrática en Galicia a partir dunha discusión pública que tivo como protagonistas a Valentín Paz-Andrade, senador electo na reinaugurada democracia en 1977, e Camilo José Cela, senador por designación real. O episodio rescatado, vinculado á reivindicación galeguista dun Estatuto de Autonomía que apelase ás raíces republicanas, é para o historiador un exemplo claro da fondura do esquecemento colectivo e de como o relato do pasado, tamén o das vítimas, sempre está dominado polo vencedor.

INGRESO DE KATHLEEN N. MARCH

Kathleen N. March contribúe de forma destacada dende hai décadas á proxección internacional da literatura galega como crítica literaria e tradutora. En recoñecemento ao seu labor pasado e os proxectos que segue a desenvolver, a Real Academia Galega recibiu a o 23 de setembro no auditorio Infanta Isabel do Balneario de Mondariz como académica de honra.

A filóloga reflexionou no seu discurso *Máis alá do manifesto* sobre o carácter global da literatura galega e propuxo novos camiños que cultivar para facela chegar “máis alá”, como fixeron no seu día Rosalía e Manoel Antonio, dous autores que marcaron a súa traxectoria. A nova académica recitou as súas traducións ao inglés de poemas de autores e autoras galegos de distintos tempos, dende Pondal, Rosalía e Manoel Antonio ata Luz Pozo Garza, Xosé Luís Méndez Ferrín, Alberto Avendaño, Xohana Torres, Emma Pedreira, Luísa Villalta e Marica Campo. A académica Rosario Álvarez foi a encargada de darlle resposta en nome da corporación.

DÍA DAS LETRAS GALEGAS 2023

O pleno da Real Academia Galega, reunido o 9 de xullo de 2022, acordou dedicarlle o Día das Letras Galegas 2023 a Francisco Fernández del Riego (Vilanova de Lourenzá, 1913 - Vigo, 2010), cadrando coa celebración do sesenta aniversario do primeiro Día das Letras Galegas, do cal foi inspirador, e os cento dez anos do seu nacemento.

Fernández del Riego, membro da nova xeración de intelectuais que lle deron continuidade ao ideario do grupo Nós, foi un loitador cultural incansable que chegou a se converter nunha auténtica institución do país, respectado por todos e aberto ás diversas manifestacións do galeguismo. Figura central do galeguismo progresista e clave da resistencia no exilio interior durante o franquismo, a súa traxectoria polifacética e prolífica abrangueu dende a política, a creación e crítica literaria á edición. A comezos dos anos 50 é un dos fundadores da editorial Galaxia, empresa que desempeñou un papel central na resistencia cultural de Galicia durante o franquismo, e de 1997 a 2001 presidiu a Real Academia Galega.

PLENARIO EXTRAORDINARIO DA REAL ACADEMIA GALEGA
NO DÍA DAS LETRAS GALEGAS
DEDICADO A FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO

A sesión extraordinaria e pública do 17 de maio da Real Academia Galega celebrouse en Lourenzá, a localidade luguesa que viu nacer a Francisco Fernández del Riego en 1913.

O acto, que reuniu a veciñanza e representantes de institucións de todo o país, desenvolveuse no centro de usos múltiples Ponte de Cuñas e contou na parte musical co cuarteto Souto Xímaro (Lourenzá) e co coro Mestre Pacheco (Mondoñedo). A banda de música de Lourenzá animou o ambiente nas rúas da vila durante a mañá.

A sesión comenzo co discurso de Margarita Ledo Andión, *Del Riego: joie de vivre e pensamento útil*, no que afondou na consideración que o homenaxeado soubo darlles aos medios de comunicación como esfera pública precisa para facer que as palabras se tornen acontecemento. Francisco Díaz-Fierros Viqueira ofreceu unha intervención sobre o devir da paisaxe en Del Riego, cara á que o autor demostrou, ao seu xuízo, unha singular sensibilidade, con notables referencias a dous espazos vitais fundamentais na súa vida: Lourenzá, a vila natal á que lle

dedicou en 2004 o libro homónimo; e a cidade que o acolleu en outono de 1939, retratada en *Vigo sentimental* (2001).

A amizade entre Del Riego e Luís Seoane, un membro destacado do exilio interior e outro do exterior, foi evocada por Xesús Alonso Montero nunha alocución na que rememorou o seu breve encontro semiclandestino, trece anos despois de seren separados pola sublevación militar e tres despois de retomaren o contacto por carta. Aconteceu cando o barco no que viaxaba o artista instalado na Arxentina fixo escala en Vigo. Seoane viña de pasar un tempo en Francia e Inglaterra, onde exhibira con certo éxito os seus cadros.

PRIMAVERA DAS LETRAS

A presentación de Primavera das Letras 2023 desenvolveuse o 6 de marzo no colexio de infantil e primaria de Lourenzá, o CEIP Juan Rey, ao que se desprazaron o presidente da RAG, Víctor F. Freixanes, e a académica responsable do proxecto, Fina Casalderrey.

O acto, no que participou toda a comunidade educativa do colexio de Lourenzá e do veciño colexio de Trabada, foi conducido polo director do centro, Eduardo Iglesias Villar, e contou tamén coa intervención da presidenta da Mesa Coordinadora don Paco, a alcaldesa de Lourenzá, Rocío López; e da xefa do Servizo de Coordinación Cultural da Consellería de Cultura en Lugo, Ana Mel. O alumnado de 5º agasallou os convidados cunha obra teatro sobre a vida de Del Riego, adaptación da mestra Consuelo Borrajo González a partir do proxecto *Dende a fiestra de don Paco*.

Nesta edición, a través da web primaveradasletras.gal, ofreceuse unha biografía teatralizada: Eva Mejuto asina *As cousas de don Paco*, que ilustra Lucía Cobo. A páxina web, dirixida ás etapas de infantil e primaria, ofreceu ademais actividades

interactivas para conectar os nenos e nenas de forma lúdica co universo de Del Riego.

Primavera das Letras conta dende 2023 coa sección *Lingua Guapa*, concibida para acubillar contidos para o público máis novo alén da celebración do 17 de maio. Nela pode verse a curtametraxe *A orixe da nosa lingua guapa*, unha película protagonizada polo alumnado do CPI Santa Lucía de Moraña que explica, a través da fantasía e o humor, como se formou o galego. Todas as propostas da RAG desenvolvidas ao abeiro deste proxecto contan co apoio económico da Deputación da Coruña.

CONTÁDENOS O VOSO DÍA DAS LETRAS

A Real Academia Galega premiou os proxectos escolares realizados arredor da figura de Francisco Fernández del Riego no marco da sétima edición de *Contádenos o voso Día das Letras*. O concurso estivo aberto ata o 27 de xullo.

Os colexios da Espiñeira-Aldán de Cangas, Juan Fernández Latorre da Coruña e Juan Rey de Lourenzá foron os gañadores desta edición.

O CEIP Juan Rey de Lourenzá celebrou as Letras Galegas dende o comezo do curso cunha morea de iniciativas. O equipo da biblioteca desenvolveu no primeiro trimestre o proxecto *Desde a fiestra de don Paco*, con máis de oitenta actividades nas que participaron os nenos e nenas de todos os niveis. Co *Dicionario trangalleiro* inventaron palabras seguindo

as normas da lingua, elaboraron unha audioguía sobre a vida do homenaxeado e afondaron no mundo dos xogos tradicionais da súa infancia a través das achegas dos estudosos locais Xosé López e Xosé Manuel García.

O alumnado de Lourenzá tamén analizou e ilustrou o discurso que o autor pronunciou na vila en 1998 con motivo da Festa da Faba, afondou na súa infancia en Lourenzá a través da celebración do Samaín en *Paco e as pantomas*, deseñou unha exposición de carteis sobre o autor —premiada pola Consellería de Educación— e realizou unha pequena adaptación teatral sobre a súa vida.

A comunidade escolar do CEIP Juan Fernández Latorre levou a cabo a actividade titulada *Espallando as Letras polo barrio*. Os nenos e nenas repartiron nos establecementos comerciais, a biblioteca municipal, as escolas infantís ou o centro de día reproducións de textos de Fernández del Riego ilustrados por eles mesmos.

Os cativos e cativas de 5º e 6º de primaria do CEIP da Espiñeira-Aldán animáronse a levar á escena a obra teatral *As cousas de don Paco*, a proposta biográfica de Eva Mejuto, con ilustracións de Lucía Cobo, para a Primavera das Letras 2023. Durante a semana das Letras Galegas o alumnado de todos os niveis foi ademais completando un álbum de cromos baseado nos personaxes da obra nunha actividade

concebida para animalo a empregar decote o galego. A elaboración dunha creación plástica con frases chegadas dende as aulas en defensa do idioma propio e mais a adaptación do tema “Terra” das Tanxugueiras, desta volta titulado “Fálame galego”, completan a programación especial.

A entrega de galardóns desenvolveuse o 16 de outubro, nun acto celebrado na sede da Fundación Luis Seoane, no que, ademais das intervencións de Víctor F. Freixanes, presidente da Academia, e Fina Casalderrey, académica responsable de Primavera das Letras, o protagonismo recaeu nos nenos e nenas dos tres centros educativos.

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO NA CULTURA GALEGA DO SÉCULO XX

Lourenzá acolleu do 4 ao 6 de setembro un encontro onde preto de vinte especialistas de distintas institucións percorreron a traxectoria, a obra e a achega de Del Riego como activista, intelectual, estudoso e escritor, nos seus sucesivos contextos históricos, e en relación cos fenómenos sociais e os proxectos políticos e culturais en que se implicou: a II República (movemento estudantil universitario e Partido Galeguista), a guerra civil, a ditadura franquista (resistencia política e cultural, editorial Galaxia, Fundación Penzol e revista *Grial*, relación coa diáspora galeguista) e a autonomía.

A Real Academia Galega, a Universidade de Santiago de Compostela e o Concello de Lourenzá colaboraron na organización de *Francisco Fernández del Riego na cultura galega do século XX*, simposio que formou parte da oferta de cursos de verán da USC e que contou co apoio económico da Deputación de Lugo, o Ministerio de Ciencia, Innovación e Universidades e a Xunta de Galicia. A dirección correu da man do académico Henrique Monteagudo.

O programa que se desenvolveu foi o seguinte:

4 DE SETEMBRO DE 2023

17:00 h Inauguración do curso

17:30 h Francisco Fernández del Riego na Real Academia Galega /
/ Víctor F. Freixanes

18:30 h Unha traxectoria ao servizo Galicia / María Dolores Villanueva Gesteira

5 DE SETEMBRO DE 2023

9:30 h Francisco Fernández del Riego na II República: anos de formación política e intelectual / Justo Beramendi

11:00 h Da República á resistencia. Mesa redonda
Modera: Henrique Monteagudo

Francisco Fernández del Riego, un galeguista republicano na guerra de España
/ Lourenzo Fernández Prieto

Francisco Fernández del Riego na posguerra (década dos 40): a fanada reconstrución do Partido Galeguista na clandestinidade / Uxío Breogán Diéguez

Francisco Fernández del Riego e a xente de *Galicia Emigrante* /
/ Pablo García Martínez

12:30 h Francisco Fernández del Riego e a diáspora galega en América /
/ Ramón Villares Paz

16:30 h O epistolario entre Francisco Fernández del Riego e Luis Seoane: diálogo entre o exilio exterior e o exilio interior / Xesús Alonso Montero

18:00 h Francisco Fernández del Riego e Lourenzá / Manuel Román e Xosé López González. Percorrido didáctico

6 DE SETEMBRO DE 2023

10:00 h Epistolario, amizades e redes. Mesa redonda

Modera: Ramón Nicolás

Francisco Fernández del Riego, Álvaro Cunqueiro e Ricardo Carballo Calero / Dolores Vilavedra

Francisco Fernández del Riego e Ramón Otero Pedrayo / Patricia Arias Chachero

Francisco Fernández del Riego, Manuel Rodrigues Lapa e a conexión portuguesa / Henrique Monteagudo

12:00 h Memoria, ensaio, paisaxe. Mesa redonda

Modera: Patricia Arias Chachero

A obra memorialística de Francisco Fernández del Riego / Ramón Nicolás

De Trasalba a Lourenzá: a paisaxe na obra de Francisco Fernández del Riego / María López-Sández

Ceguei e loitei, mais tamén gocei / Camiño Noia Campos

16:30 h Francisco Fernández del Riego na editorial Galaxia, na Fundación Penzol e na revista *Grial* / Xosé Manuel Soutullo

17:30 h Francisco Fernández del Riego na xeración Galaxia. Mesa redonda
Modera: Dolores Vilavedra

A hidra tricéfala de Galaxia: o equipo Francisco Fernández del Riego, Xaime
Isla e Ramón Piñeiro / Xosé Luís Pastoriza

Francisco Fernández del Riego: a *Escolma da poesía galega (IV). Os contemporá-
neos (1955)* / Álex Alonso Nogueira

Francisco Fernández del Riego, editor na resistencia ao franquismo / Xosé
Manuel Dasilva

19:30 h Acto de clausura

As sesións puideron seguirse en directo dende *academia.gal* e a canle de *Youtube*
da *Real Academia Galega*.

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO, O QUE NUNCA SE RENDEU

Francisco Fernández del Riego, o que nunca se rendeu é a serie documental producida pola Real Academia Galega e realizada por Miramemira co apoio económico da Xunta de Galicia e do Ministerio de Ciencia e Innovación, que repasa a biografía e o legado do protagonista do Día das Letras Galegas 2023. O guión asínao Belén Rivero e a dirección, Damián Varela.

A produción percorre en seis entregas a traxectoria vital de quen foi unha figura central da resistencia cultural do galeguismo despois da guerra civil, cofundador da editorial Galaxia, ponte entre o exilio interior e a diáspora en América, presidente da RAG e impulsor de moitas outras iniciativas que procuraron a recuperación da lingua e a identidade de Galicia en tempos escuros. A narración avanza coas lembranzas de persoas que coñeceron e estudaron a figura de Del Riego, e tamén coa vivencia de autoras e autores das novas xeracións.

Tamén participan na serie alumnos e alumnas do CEIP Juan Rey, a escola de infantil e primaria de Lourenzá; e mais o músico do Valadouro Nuno Pico, coñecido como Grande Amore, e o escritor Bernardo Penabade, encargados das voces en off.

A montaxe enriqueceuse con material dos arquivos audiovisuais da CRTVG, o CGAI, a Filmoteca Española, Ricardo Gurriarán e a USC, e fotografías e outra documentación da Fundación Penzol, a editorial Galaxia, a Fundación Otero Pedrayo, Manuel Román e Lume Aceso, entre outras entidades.

NOVAS DAS LETRAS GALEGAS DE 2023

Inauguración do Ano Francisco Fernández del Riego

Lourenzá, 7 de xaneiro de 2023

Lourenzá acolleu a apertura do Ano Francisco Fernández del Riego cadrando co que sería o 110 aniversario do seu veciño máis ilustre. A Mesa Coordinadora don Paco e o propio Concello foron os organizadores desta primeira homenaxe.

Víctor F. Freixanes participou no acto inaugural, que continuou coa inauguración da exposición *110 anos de Del Riego* e a presentación dun calendario biográfico. A festa rematou no multiúsos Ponte de Cuñas cun concerto de música antiga de Grupo 1500 e coa actuación do grupo da Asociación Cultural Osorio Gutiérrez.

Presentación da programación da Academia para as Letras Galegas 2023

24 de xaneiro de 2023

O presidente da Real Academia Galega presentou a programación das Letras Galegas 2023 canda os membros da comisión executiva Henrique Monteagudo e Fina Casalderrey, nunha rolda de prensa celebrada na Fundación Luis Seoane.

A Fundación Penzol inaugura a súa primeira mostra sobre Francisco Fernández del Riego

20 de febreiro de 2023

A Casa Galega da Cultura de Vigo acolleu ata o 17 de decembro a primeira mostra da Fundación Penzol sobre Francisco Fernández del Riego. A exposición consta de paneis biográficos e mesas nas que se amosa unha parte importante da bibliografía do homenaxeado. O presidente da RAG, Víctor F. Freixanes, interveu na apertura —á que tamén asistiu o académico numerario Xesús Alonso Montero— xunto ao presidente

da Fundación Penzol, Manuel Puga; o seu actual director e comisario da mostra, Xosé Manuel Soutullo; a secretaria e biógrafa de Fernández del Riego, Malores Villanueva; o sobriño neto do intelectual Ramón Martínez e o alcalde de Vigo, Abel Caballero.

Presentación do Ano Francisco Fernández del Riego

24 de febreiro de 2023

O presidente da RAG participou no acto de presentación da programación das Letras Galegas de Francisco Fernández del Riego de distintas entidades, celebrado na Cidade da Cultura, xunto ao conselleiro de Cultura, Román Rodríguez; a presidenta do Consello da Cultura Galega, Rosario Álvarez; a alcaldesa da localidade natal de Del Riego, Lourenzá, Rocío López, e representantes doutras entidades.

O colexio de Lourenzá recibe o premio do concurso de exposicións escolares das Letras Galegas

5 de maio de 2023

A comunidade educativa do CEIP Juan Rey de Lourenzá recibiu o premio do concurso convocado pola Xunta de Galicia que distingue a mellor proposta de exposición escolar das Letras Galegas 2023. O presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes, participou na entrega do galardón xunto ao secretario xeral de Política Lingüística, Valentín García, a alcaldesa, Rocío López, e alumnado e profesorado do colexio.

O Museo de Arte Sacra de Lourenzá, primeira parada da exposición *Francisco Fernández del Riego. Cos ollos do seu espírito*

11 de maio de 2023

O Museo de Arte Sacra de Lourenzá foi a primeira parada da exposición *Francisco Fernández del Riego. Cos ollos do seu espírito*, comisariada por Malores Villanueva e Malós Cabrera. Catorce paneis e mesas con material gráfico e documental do homenaxeado trazan un percorrido pola vida e a obra do intelectual impulsado pola Xunta de Galicia e producido pola editorial Galaxia coa colaboración da Real Academia Galega e da Fundación Penzol. O presidente da RAG, Víctor F.

Freixanes, participou na inauguración da exposición xunto ao secretario xeral de Política Lingüística, Valentín García; o director xeral de Cultura, Anxo Lorenzo; o conselleiro de Galaxia e director da Fundación Penzol, Xosé Manuel Soutullo; e a alcaldesa de Lourenzá, Rocío López, entre outros representantes institucionais.

O IES Castelao dedícalle unha aula exterior a Fernández del Riego

14 de novembro de 2023

O alumnado do IES Castelao inaugurou o 3 de novembro unha aula exterior que leva o nome do homenaxeado nas Letras Galegas de 2023 nun acto que contou coa participación do presidente da RAG, Víctor F. Freixanes, e do académico Xesús Alonso Montero.

O Museo do Pobo Galego acolle a exposición das Letras Galegas 2023

20 de novembro de 2023

Tras a súa estrea en Lourenzá e unha segunda parada no Museo do Mar de Vigo, a exposición *Francisco Fernández del Riego. Cos ollos do seu espírito* chegou ao Museo do Pobo Galego, onde puido verse ata despois das festas do Nadal. O académico Francisco Fernández Rei interveu no acto inaugural en representación da RAG.

60 ANIVERSARIO DA CELEBRACIÓN DO DÍA DAS LETRAS GALEGAS

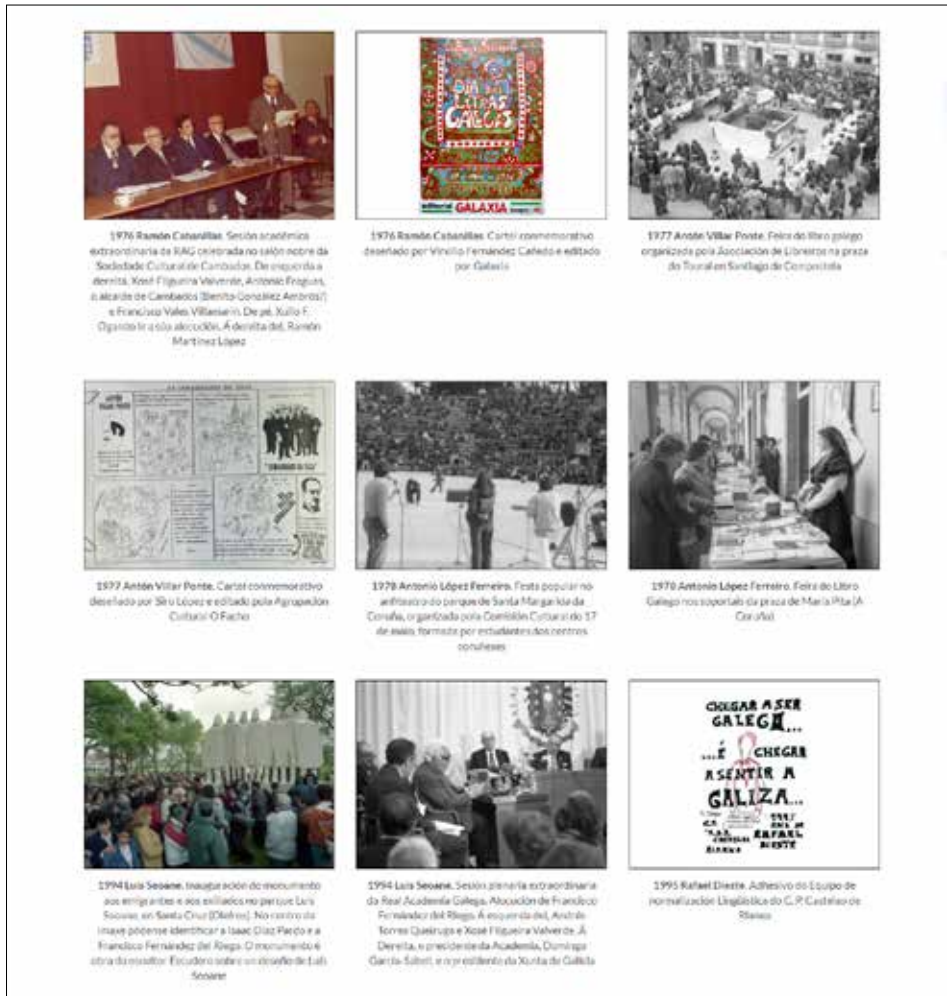
O 20 do mes de marzo do ano 1963, os académicos Manuel Gómez Román, Xesús Ferro Couselo e Francisco Fernández del Riego propoñen no plenario da Real Academia Galega a celebración dun día grande dedicado ao libro e á lingua galega, unha xornada festiva e reivindicativa a prol da cultura e a identidade de Galicia centrada sobre todo no prestixio do idioma. O libro era entón o principal símbolo dese prestixio. A data escollida, o 17 de maio, tiña unha significación especial: facíanse daquela cen anos da primeira edición de *Cantares gallegos*, título fundacional do noso Rexurdimento. A academia asumiu, por unanimidade, a iniciativa.

Seis décadas despois, a RAG bota a vista atrás e fai memoria da evolución da conmemoración, edición a edición, abrindo unha fiestra virtual que quere ser unha mostra cronolóxica do que consideramos o grande acontecemento cultural de Galicia.

A mostra virtual, composta fundamentalmente por documentos conservados na propia Academia, a Fundación Penzol e a editorial Galaxia, comeza co documento da proposta da creación do Día das Letras Galegas presentada ante a RAG polos tres académicos e dúas fotografías históricas daquela primeira edición: a da visita que, con motivo da conmemoración, lle fixeron os membros da Academia a Gala, filla de Rosalía, na súa casa da rúa de Santo Agostiño da Coruña, e mais a duns novísimos Salvador García-Bodaño, Carlos Casares, Arcadio López-Casanova e Xohana Torres no salón artesoadado de Fonseca da Universidade de Santiago de Compostela, onde os catro poetas participaron no recital posterior á conferencia sobre a autora que impartiu Ricardo Carballo Calero.

As imaxes escolmadas dan conta de como a iniciativa prendeu con éxito e adoptou distintas formas de expresión por todo o país. E tamén na diáspora: unha delas inmortaliza a segunda edición das Letras Galegas, a dedicada a Castelao, na Casa de Galicia de Nova York, outra reproduce o programa do Centro Galego de Buenos Aires co gallo do 17 de maio de Francisco Añón (1966) e unha terceira reproduce a adhesión do alcalde da localidade portorriqueña de Mayagüez á celebración do Día das Letras Galegas en 1975, que xirou arredor de Xoán Manuel Pintos.

A mostra remata, polo momento, con outros dous exemplos da pegada das Letras Galegas na expresión plástica: os murais dedicados a Xela Arias e Florencio Delgado Gurriarán nas súas localidades natis, Sarria e Vilamartín de Valdeorras, co gallo das Letras Galegas de 2021 e 2022, respectivamente.

GALEGO SEN FRONTEIRAS XXXIII EDICIÓN DOS CURSOS DE VERÁN DE LINGUA E CULTURA GALEGAS

Niveis: elemental, medio e superior
Santiago de Compostela, do 3 ao 24 xullo 2023

Director: Henrique Monteagudo
Secretaría académica: María López-Sández
Secretaría técnica: Liliana Martínez Calvo

Despois de tres anos de interrupción ocasionados pola pandemia da covid-19, en 2023 convocouse unha nova edición, a XXXIII, dos cursos Galego sen fronteiras.

A Real Academia Galega organiza estes cursos en colaboración co Instituto da Lingua Galega da Universidade de Santiago de Compostela, co apoio económico da Deputación da Coruña e a Xunta de Galicia, dende o ano 1988. Dende entón, polas súas aulas pasaron preto de 3 000 estudantes de múltiples nacionalidades co interese común de coñeceren o idioma e a cultura de noso.

O programa dos XXXIII cursos de verán de lingua e cultura galegas Galego sen fronteiras permitiu que o alumnado gozase dunha experiencia de inmersión lingüística e social en Galicia ao tempo que recibe clases e seminarios organizados por niveis. A oferta completouse con visitas e outras actividades que lles ofreceron

ás persoas asistentes unha aproximación á realidade do país dende distintas perspectivas, dende a literaria, lingüística e musical á artística e paisaxística.

Na convocatoria, anunciada a finais do mes de febreiro, matricularonse 42 persoas. O 3 de xullo de 2023 produciuse a recepción dos alumnos/as e realizouse a proba de nivel. No acto de inauguración da nova edición, celebrado no salón de actos da facultade de Filosofía da USC, participaron, canda o presidente da Academia, os académicos Henrique Monteagudo e María López-Sández, director e secretaria do curso; a vicerreitora de Estudantes e Cultura da USC, M.^a del Pilar Murias Fernández; a directora do ILG, Elisa Fernández Rei; e o secretario xeral de Política Lingüística, Valentín García.

Nesta trixésimo terceira edición participaron ata o 24 de xullo estudantes procedentes dos Estados Unidos, da Arxentina, do Reino Unido, do Brasil, da India, da China, Finlandia, Francia, Países Baixos, Italia, Ecuador, Cuba, Polonia, Alemaña, Rusia, Suíza, Austria, Chequia e México, así como doutras comunidades autónomas.

Do 4 ao 24 de xullo de 2023 desenvolvéronse as clases teóricas e prácticas, co seguinte profesorado:

Grupo	Clases teóricas	Clases prácticas
Elemental 1	Ana Fachal	Celia Fernández Vasco
Elemental 2	M ^a Esther Martínez	Xoán Carlos Goris
Medio	Vicente Feijoo Ares	Óscar Castro e Rocío Barreiro
Superior	Módulo xeral	Módulo literatura
	Ana Iglesias <i>Sociolingüística galega</i>	M ^a Xesús Nogueira <i>Poesía galega e xénero</i>
	María López-Sández <i>Historia da literatura</i>	Ana Garrido <i>Emigración e literatura da década de 1960 a actualidade. As viúvas de vivo na literatura galega e Literatura galega non mimética (distopías)</i>

Conferencias

6 de xullo. Marilar Aleixandre: *Dialogando con Rosalía nun mudo coro: as malas mulleres*

A novela *As malas mulleres* segue a vida das presas no cárcere da Galera, na Coruña, entre 1863 e 1865, a través dunha rapaza, Sisca, personaxe de ficción baseado nunha traxedia ocorrida en 1953.

11 de xullo. Álvaro Gago: *Cultivar o tesouro da diferenza*

Breve repaso da historia do cinema galego, desde o seu nacemento ata a actualidade. Nunha segunda parte, abordarase diferentes cuestións do proceso de creación dunha obra cinematográfica.

13 de xullo. Malores Villanueva: *Un país, unha lingua, unha celebración. Sesenta anos do Día das Letras Galegas*

Somos un país que ten como día grande a festa da cultura en idioma propio e que, durante a ditadura franquista, soubo crear empresas e iniciativas para manter a cultura e a lingua galegas vivas.

18 de xullo. María Obelleiro: *Medios e lingua galega: por que non?*

O galego conta hoxe cunha presenza moi reducida na prensa escrita. Tan só un dos medios diarios en papel entre a decena de cabeceiras que se imprimen en Galicia está redactado en lingua galega. Analizamos os retos do galego nos medios de comunicación.

20 de xullo. Fina Casalderrey: *Letras con sabores e recendos*

En Galicia, literatura e gastronomía son como xemelgas univitelinas que ata sufriron xuntas o menosprezo e o silencio. Hoxe, dende as feridas, dáse unha eclosión de ambas, favorecida polo contexto socio-cultural.

OUTRAS ACTIVIDADES

4 de xullo. Proxección do filme *Matria*, na sala Númax.

10, 12 e 17 de xullo. *Obradoiros de música galega*, a Central Folque10 de xullo, *Bailamos?*, a cargo de Mercedes Prieto no Centro Cívico do Romáño.

12 de xullo. *A regueifa, o brindo e o repente na Galiza: improvisación dita na tradición oral*, a cargo de Alba María Rodríguez.

A cantora e regueifeira expuxo as similitudes entre as regueifas e o rap e guiou os estudantes para crearen primeiro unha regueifa a ritmo de rap colectiva e continuaren despois con novas creacións por grupos.

17 de xullo. *Música en Compostela*, da man de Richard Rivera.

Viaxe no tempo a través das músicas que se escoitaron e se produciron en Compostela: o Códice Calixtino, a música medieval dos trobeiros e xogares, as campás da catedral, a música para órgano, a música de raíz, a música popular urbana... De paseo polas rúas da cidade para ver in situ os lugares senlleiros onde a música é a protagonista.

19 de xullo. Acto de confraternización, no parque de San Domingos de Bonaval.

O parque de Bonaval acolleu o tradicional encontro de confraternidade do alumnado. Na xuntanza servíronse petiscos e os estudantes interpretaron cancións galegas aprendidas nas clases e melodías populares dos seus respectivos países. Para rematar, Vikash Kumar Singh, co apoio de Antón Rey na lectura en galego, recitou un fragmento da súa tradución ao hindi de “Longa noite de pedra” de Celso Emilio Ferreiro.

15 de xullo: Excursión á Fisterra.

O alumnado cambiou as clases por unha excursión á Costa da Morte. Fisterra foi o destino final, pero houbo paradas en Noia, Muros e Carnota para coñecer algúns dos puntos de maior interese cultural destas localidades.

CLAUSURA

Despois de tres semanas de inmersión na lingua e na cultura galegas, os XXXIII cursos Galego sen fronteiras clausuráronse nun emotivo acto na Facultade de Filosofía da Universidade de Santiago de Compostela o 24 de xullo. O alumnado recibiu os diplomas de mans do presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes; o reitor da USC,

Antonio López; o director dos cursos, o académico Henrique Monteagudo; a directora do ILG, Elisa Fernández Rei; o secretario xeral de Política Lingüística, Valentín García; e a profesora Ana Fachal. Tamén tomaron a palabra para falaren da súa experiencia nos cursos e coa lingua galega Antón Rey, galego de Buenos Aires, e Claudia Iasparro, de Italia.

TOPONIMÍZATE 2023

En 2023 levouse a cabo a 6ª edición do programa *Toponimízate. Falámosche dos nomes da túa terra*. Este programa ten dous obxectivos principais: divulgar a riqueza toponímica de Galicia, que fai do país un lugar único no mundo pola insólita abundancia de nomes tradicionais que nomean case palmo a palmo o territorio; e involucrar a poboación de todas as idades e de todos os concellos galegos na recollida e xeolocalización dos microtopónimos aínda non rexistrados empregando a aplicación Galicia Nomeada.

O presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes, e o secretario xeral de Política Lingüística, Valentín García, presentaron o 9 de outubro na Fundación Luis Seoane a xeira 2023 acompañados polo coordinador técnico de Galicia Nomeada, o filólogo da Real Academia Galega Vicente Feijoo, quen será o encargo das accións formativas. Este ano, o mapa de concellos toponimizados chegou xa a máis de oitenta.

Os concellos nos que se desenvolveu a campaña foron os seguintes:

Friol, 11 de outubro de 2023, Centro sociocultural de Friol

Becerreá, 19 de outubro de 2023, IES Becerreá

Vila de Cruces, 20 de outubro de 2023, Auditorio municipal Xosé Casal

Tui, 26 de outubro de 2023, Centro cultural de Randufe

Trasmiras, 27 de outubro de 2023, Casa da Cultura

Padrón, 2 de novembro de 2023, Casa dos Capeláns de Iria

Amoeiro, 9 de novembro de 2023, Casa da Cultura

A Pobra do Brollón, 10 de novembro de 2023, Casa da Cultura

Dumbría, 17 de novembro de 2023, Centro social de Dumbría

Begonte, 17 de novembro de 2023, Casa da Cultura

Maceda, 21 de novembro de 2023, IES San Mamede de Maceda

Ponte Caldelas, 24 de novembro de 2023, Centro cultural de Ponte Caldelas

Narón, 1 de decembro de 2023, Centro cívico social do Alto do Castiñeiro

Nas charlas, incidiuse na riqueza toponímica que posúe todo o territorio galego e deuse conta do significado dos nomes de parroquias e aldeas de cada concello. Canto ao funcionamento de Galicia Nomeada, o público aprendeu tanto a incorporar os toponimos e as respectivas localizacións como a rexistrar a súa pronuncia ou as lendas e outras manifestacións da tradición oral vinculados a eses lugares. Por último, explicáronse tamén as utilidades prácticas desta información, unha vez xeorreferenciada e validada polo Seminario de Onomástica da Real Academia Galega, para a Administración, o mundo da investigación e a sociedade en xeral.

VIII XORNADA DE ONOMÁSTICA GALEGA: A ONOMÁSTICA E A CULTURA POPULAR

A VIII Xornada de Onomástica Galega explorou o 21 de outubro, dende o edificio Castelao do Museo de Pontevedra, o papel dos nomes propios e a súa riqueza na cultura popular. O encontro anual que organiza o Seminario de Onomástica da Real Academia Galega, coa colaboración da Deputación de Pontevedra e do Museo de Pontevedra, e coordinan as académicas Ana Boullón e Luz Méndez, prestoulle nesta ocasión atención especial á presenza da toponimia e a antroponimia no cancionero, aínda que tamén se tiveron en conta outros xéneros.

Na inauguración interviñeron o presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes; o vicepresidente segundo da Deputación de Pontevedra, Rafael Domínguez; a directora do Museo de Pontevedra, M.ª Ángeles Tilve; e a académica correspondente Luz Méndez. O programa desenvolveuse da seguinte forma:

Sesión de mañá

10:00 h Inauguración

10:30 h Os topónimos no cancionero galego dos séculos XVIII e XIX /
/ Domingo Blanco

11:00 h Nomes de persoa no cancionero / Xosé Miranda Ruíz

11:30 h Os santos no cancionero popular / Xoán Ramiro Cuba Rodríguez

12:00 Debate

13:00 h A onomástica no conto galego de tradición oral / Antonio Reigosa Carreiras (Galicia Encantada)

13:30 h Entre seres e estares: a onomástica e a antropoloxía en Galicia / Elena Freire Paz (Universidade de Santiago de Compostela)

14:00 h Debate

Domingo Blanco centrouse na presenza dos nomes de lugar nas coplas populares, nomeadamente a que se rexistra a partir do s. XVIII. A escolla dun topónimo na literatura de tradición oral garda unha estreita relación co público presente e as súas expectativas, por unha banda, e co interese do cantador ou a cantadora polo que hai nese lugar, a valoración que lle merece ou o que acontece nel.

Xosé Miranda abordou o significado connotativo do nome *María* e os seus hipocorísticos nas coplas. A escolla non é casual, xa que en case o 50 % das coplas con nome de muller aparece o de *María* ou os seus hipocorísticos. Como acontece nos relatos, no cancionero *María* deixa de ser só un nome de muller para se converter na práctica nun sinónimo de muller.

Antonio Reigosa, promotor da enciclopedia virtual Galicia Encantada, explicou que a maioría dos personaxes que interactúan nos contos galegos de tradición oral non teñen, por regra xeral, un nome persoal propio nin as accións suceden nun lugar preciso con nome de seu, senon que adoitan ser estereotipos que representan patróns culturais, modelos sociais que se identifican con roles ou funcións que forman parte dunha convención non escrita de símbolos.

A antropóloga Elena Freire pechou a sesión da mañá cunha achega sobre a denominación da casa no mundo labrego, que nomea todos os membros da familia que a habitan. Os nomes da casa funcionan como santo e sinal para todos os integrantes desa categoría na que se funden os dous tipos de condicións sociais previas: as relacións de parentesco e as relacións de produción.

Sesión de tarde

17:00 h Intervención didáctica “Veño de moi longas terras”: romances e onomástica no contexto educativo / Alba María Rodríguez Díaz

17:30 h Debate

18:00 h Actuación musical: Tralo-Valo / De nomes e lugares

Carme da Pontraga: voz e percusións

Ariel Ninas: zanfona e voz

19.00 h Clausura

Para a sesión de tarde estaba previsto a intervención do profesor da Universidade de Santiago de Compostela Carlos Baliñas Pérez, mais tivo que ser cancelada por unha indisposición de última hora. Polo tanto, abriu esta parte do programa a cantora, improvisadora oral e docente de secundaria Alba María Rodríguez, coñecida como Alba María. A súa proposta centrouse na celebración de obradoiros de creación de romances vinculados á toponimia ao abeiro das accións do colectivo de improvisación e poesía oral Erre que Erre.

A xornada rematou coa actuación musical de Tralo-Valo, con Carme da Pontraga na voz e na percusión e Ariel Ninas na zanfona. Na *última peza* sumouse tamén coa zanfona o coordinador do Seminario de Onomástica da RAG, o académico de número Antón Santamarina.

As contribucións presentadas nesta xornada poden lerse na publicación *Estudos de Onomástica Galega VIII. A onomástica e a cultura popular*, dispoñible na web institucional.

VI XORNADA DA COMISIÓN ESPECIALIZADA EN NOMES XEOGRÁFICOS

A Cidade da Cultura acolleu o 21 de setembro a VI *Xornada da Comisión Especializada de Nomes Xeográficos*, organismo do Instituto Xeográfico Nacional no que participa a Real Academia Galega xunto a outras institucións. O encontro reuniu por primeira vez en Galicia algúns dos maiores expertos en toponimia e cartografía de España. A Real Academia Galega e a Xunta de Galicia colaboraron na organización da cita, que se centrou na estreita relación existente entre os nomes xeográficos e mundo dixital. A Comisión Especializada de Nomes Xeográficos está integrada no Consello Superior Xeográfico e ten como misión impulsar a normalización dos nomes xeográficos no Estado, en coordinación cos diferentes organismos competentes do Estado e das comunidades autónomas.

O presidente da RAG, Víctor F. Freixanes, participou na inauguración da xornada xunto á presidenta da Comisión Especializada de Nomes Xeográficos, María Pardo; o secretario xeral de Política Lingüística, Valentín García; e a presidenta da Comisión Especializada de Nomes Xeográficos do Consello Superior Xeográfico, Mónica Groba.

O *programa* da xornada foi o seguinte:

Xornada de mañá

9:30 h Presentación da Xornada.

10:00 h El nuevo visor del Nomenclátor Geográfico Nacional / Angélica Castaño Suárez. Instituto Geográfico Nacional.

10:30 h Galicia Nomeada: toponimia colaborativa / Vicente Feijoo Ares. Real Academia Galega

11:00 h Conexión entre Nomenclátor y cartografía oficial. Retos en el tránsito de nombre a rótulo / Oihana Mitxelena. Diputación Foral de Gipuzkoa.

- 12:00 h Elaboración de la segunda edición de las Directrices toponímicas de uso internacional para editores de mapas, cartas náuticas y otras publicaciones / Maite Mollà Villaplana. Acadèmia Valenciana de la Llengua.
- 12:30 h Innovaciones en el Nomenclátor del INE / M.ª Natalia Fojo Diaz. Instituto Nacional de Estadística.
- 13:00 h La toponimia en mapas antiguos como herramienta para trazar su linaje: la transmisión del topónimo Elcano en la cartografía de los siglos XVI-XVII / Marcos F. Pavo López. Instituto Geográfico Nacional.

Xornada de tarde

- 16:00 h Proceso de normalización de la toponimia geográfica en el Principado de Asturias / Juncal Mónica García Velasco. Principado de Asturias.
- 16:30 h Últimos avances en el Nomenclátor Xeográfico de Andalucía / M.ª Teresa Garrido Borrego. Instituto de Estadística y Cartografía de Andalucía.
- 17:00 h El nomenclátor xeográfico de las Illes Balears y el visor de gestión, actualización y consulta / Eulàlia Fons Carbonell. Institut Cartogràfic i Geogràfic de les Illes Balears.
- 17:30 Clausura

PROXECTO PARA A MELLORA DA XESTIÓN LINGÜÍSTICA NA EDUCACIÓN INFANTIL E PRIMARIA DO CONCELLO DE AMES: MODO GALEGO, ACTÍVAO!

Modo galego, actíva! é o proxecto de dinamización lingüística alén das aulas froito da colaboración da Real Academia Galega e o Concello de Ames en materia de lingua e infancia e mocidade.

Esta colaboración comezou en 2016, da investigación que desembocou no informe *A lingua no CEIP Agro do Muíño* (2018), que evidenciaba a intensidade do proceso de desprazamento do galego polo castelán e que suscitou a ampliación do estudo ao conxunto dos centros de ensino do municipio. Do diagnóstico obtido no *Mapa Sociolingüístico Escolar de Ames* extráese unha problemática fundamental e de atención urxente: o abandono da súa lingua familiar do alumnado galegofalante no seu paso polo sistema educativo.

A iniciativa chegou aos arredor de 3 000 nenos e nenas do segundo ciclo de infantil e de primaria. O alumnado iniciou o 27 de febreiro unha experiencia de inmersión lingüística na que adquiriron o compromiso de empregar o galego durante todo o día, por medio da sinatura dun “Acordo de compromiso lingüístico”. O proxecto contou cun *blog* que orientou o profesorado sobre que facer día a día. A RAG e o Concello buscaron ademais a complicidade das familias con propostas para a fin de semana.

Alén do programa de inmersión, que se estendeu ata o 20 de marzo, *Modo galego, activo!* ofreceu accións formativas e de sensibilización para o profesorado, os educadores, o persoal auxiliar e o monitorado das actividades complementarias. Prestóuselles asesoramento ás empresas que se encargan destas actividades, acompañouse os colexios na revisión dos proxectos lingüísticos de centro e facilitóuselles a todas as partes material didáctico e apoio á formación.

O programa presentouse aos medios o 14 de febreiro de 2023, da man de Henrique Monteagudo, coordinador do Seminario de Sociolingüística da RAG, acompañado da concelleira de Normalización Lingüística do Concello de Ames, Escarlata Pampín, e o concelleiro de Educación, David Santomil.

O 22 de marzo, na Casa da Cultura de Bertamiráns, houbo un intercambio de primeiras impresións, nun acto no que participaron Henrique Monteagudo; Gabino Vázquez-Grandío, técnico do Seminario de Sociolingüística; e Escarlata Pampín; Enrique Gil Gil, coordinador do EDLG do CEP de Ventín; Javier Cacheiro López, presidente da ANPA do mesmo colexio; Alonso Barreiro Caxade, director do CEIP de Barouta; e M^a. Carmen Liñares Liñares, directora do CEIP Agro do Muíño. Presentouse tamén o vídeo *Modo galego, activo! – 21 días de compromiso lingüístico nas escolas de Ames*.

Modo galego, activo! desenvolveuse co financiamento da Deputación da Coruña e do Fondo Xacobeo da Xunta de Galicia, a través da Secretaría Xeral de Política Lingüística.

CENTENARIO DE MANUEL MURGUÍA 1923 > 2023

Pluma de Manuel Murguía que se conserva no Arquivo Municipal da Coruña

Centenario de Manuel Murguía 1923 > 2023

Jornadas organizadas pola Real Academia Galega
Co apoio da Xunta de Galicia

Coa colaboración da Fundación Rosalía de Castro Universidade de Santiago de Compostela
Concello da Coruña
Fundación Luis Seoane

2 de febreiro de 2023
A Coruña
Fundación Luis Seoane
Rúa San Francisco, 27

17:00 h - Apertura institucional
17:25 - 18:40 h - Mesa Redonda
Murguía e as institucións
As orixes da RAG e os símbolos de Galicia
Moderador: **Marizal Alexandre**
Ana Romero Manó - Os precedentes da RAG;
A Sociedade de Folklore Galego
Emilio Xosé Insa - Conflitos, logros e limitacións nos primeiros anos da Academia (1905-1923)
Pepe Barro - A bandeira galega de Manuel Murguía e Rosalía Castro
Xosé Luís Areitos - Manuel Murguía na Coruña;
- Academia Galega
18:45 - 19:00 h - Coloquio

9 de febreiro de 2023
Santiago de Compostela
Paraninfo da USC
Praza da Universidade, 1

17:00 - 17:00 h - Mesa Redonda
Murguía e a idea de Galicia
Moderador: María José López Couso
Ramón Máiz - O celtismo como paradigma
Ramón Vilaros - Murguía: a súa obra de historiador
Xosé Barreiro - Do provincialismo ao rexionalismo profesionnalista
18:00 - 18:30 h - Coloquio
19:00 h - Actuación Musical
Trio de corda da Orquestra da USC
Gonzalo Murto (violin)
Esther X. Pérez-Paralé (violin)
Antón Mazaira (viola)

16 de febreiro de 2023
Padrón
Fundación Rosalía de Castro
Lugar da Matanza

17:00 - 18:00 h - Mesa Redonda
Literatura e nación
Moderador: Anxo Angueira
Ana Acuña - Manuel Murguía e a literatura popular galega
Xosé Martínez - A creación dunha "escritura nacional"
Mª Xosés Lama - Rosalía de Castro e Murguía nas relacións trasatlánticas
18:00 - 18:30 h - Coloquio
19:00 h - Actuación musical
Eloise Mesa (batería)
Cándido Cabañero (piano)

Entrada: libre ata completar a capacidade das salas
Emisión en directo a través de académica.gal

As seccións de Historia e de Literatura da Real Academia Galega foron as responsables da organización da conmemoración do centenario do pasamento de Manuel Murguía, primeiro presidente da Academia. Os actos de celebracións foron os seguintes:

DESCUBRIMENTO DA PLACA CONMEMORATIVA NO CEMITERIO DE SANTO AMARO 1 de febreiro de 2023

Na véspera do centenario do pasamento de Manuel Murguía, a Real Academia Galega e o Concello da Coruña inauguraron unha placa conmemorativa ao pé da tumba do patriarca. O canto á lingua e á nacionalidade galegas que Manuel Murguía presentou na apertura dos Xogos Florais de Tui (1891) volveu oírse no cemiterio coruñés na voz de Margarita Ledo. A académica deu lectura a unha versión adaptada para a ocasión de fragmentos da histórica alocución.

Tras a descuberta da placa —deseñada por Pepe Barro—, a ofrenda con coroa de loureiro e a interpretación do himno galego por parte da Banda Municipal de Música da Coruña, a homenaxe

continuou no pazo municipal de María Pita, onde o académico de número e director da Sección de Historia, Ramón Villares, repasou a vida e o legado de Murguía. No acto tamén interviñeron o presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes; a alcaldesa da Coruña, Inés Rey; e mais o conselleiro de Cultura, Román Rodríguez, ante os membros das corporacións organizadoras e doutras institucións que tamén participaron na homenaxe previa no camposanto municipal.

XORNADAS CENTENARIO MANUEL MURGUÍA 1923 > 2023

O director da Sección de Historia, Ramón Villares, e a directora da Sección de Literatura, Marilar Aleixandre, foron os coordinadores das xornadas Centenario Manuel Murguía. Os encontros, que contaron co apoio económico da Xunta de Galicia e a colaboración da Fundación Rosalía, a Universidade de Santiago de Compostela, o Concello da Coruña e a Fundación Luis Seoane, reuniron especialistas de distintos campos para actualizar as olladas arredor das contribucións do intelectual ás institucións, á idea de Galicia e á relación entre literatura e nación. As xornadas desenvolvéronse de acordo co seguinte programa:

2 de febreiro de 2023. A Coruña. Fundación Luis Seoane

17:00 h Apertura institucional

17:15 h *Murguía e as institucións. As orixes da RAG e os símbolos de Galicia*

Mesa redonda. Modera: Marilar Aleixandre

Os precedentes da RAG: A Sociedade de Folklore Gallego / Ana Romero Masiá

Conflitos, logros e limitacións nos primeiros anos da Academia (1905-1923) / Emilio Xosé Ínsua

A bandeira galega de Manuel Murguía e Rosalía Castro / Pepe Barro

Manuel Murguía na Coruña: a Academia Galega / Xosé Luís Axeitos

18:45 h Coloquio

A directora da Sección de Literatura, Marilar Aleixandre, foi a encargada de moderar a mesa redonda da sesión inaugural, que dedicou á memoria de Xosé Ramón Barreiro Fernández (1936-2021), gran biógrafo de Murguía, cuxas contribucións sobre o intelectual foron destacadas en distintos momentos da tarde.

Tras a inauguración, na que interviñeron o presidente da RAG, Víctor F. Freixanes, o secretario xeral de Política Lingüística, Valentín García, e Marilar Aleixandre, a académica correspondente Ana Romero Masiá abordou os precedentes

da RAG. Deseguido o investigador Emilio Xosé Ínsua centrouse nos primeiros anos da Academia, sinalando os conflitos que viviu naquel momento, as limitacións que sufriu e tamén os logros; o académico Xosé Luís Axeitos analizou o ambiente político e cultural da Coruña na que se fundou a RAG e o deseñador Pepe Barro ofreceu unha intervención sobre a bandeira galega.

9 de febreiro de 2023. Santiago de Compostela. Paraninfo da USC

17:00 h *Murguía e a idea de Galicia*

Mesa redonda. Modera: María José López Couso

O celtismo como paradigma / Ramón Máiz

Murguía: a súa obra de historiador / Ramón Villares

Do provincialismo ao rexionalismo protonacionalista / Xusto Beramendi

18:00 h Coloquio

19:00 h Actuación musical

Trío de corda da Orquestra da USC

Gonzalo Muíño (violín)

Esther X. Pérez-Parallé (violín)

Antón Mazaira (viola)

A idea de Galicia foi o eixe da segunda sesión das xornadas. A sesión foi inaugurada polo presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes; o reitor da USC, Antonio López; e a vicerreitora de Titulacións e Internacionalización, María José López Couso.

Ramón Máiz dedicou á súa intervención ao desenvolvemento do mito celta e a súa funcionalidade política. O profesor Beramendi detívose no discurso que Murguía proxeitou dende moi novo a través de medios de comunicación como *La Oliva*, e referiuse á participación do intelectual na Revolución Gloriosa de 1868 como secretario da Junta Revolucionaria de Santiago, a frustrada candidatura progresista ás cortes constituíntes ou o intento da posta en marcha da chamada Unión de Galicia en 1869. As contribucións de Murguía como historiador foron tratadas polo académico Ramón Villares.

16 de febreiro de 2023. Padrón. Fundación Rosalía de Castro

17:00 h *Literatura e nación*

Mesa redonda. Modera: Anxo Angueira

Manuel Murguía e a literatura popular galega / Ana Acuña

A creación dunha 'escritura nacional' / Xurxo Martínez

Rosalía de Castro e Murguía nas relacións transatlánticas / M.ª Xesús Lama

18:00 h Coloquio

19:00 h Actuación musical

Anna Mélikhova (soprano)

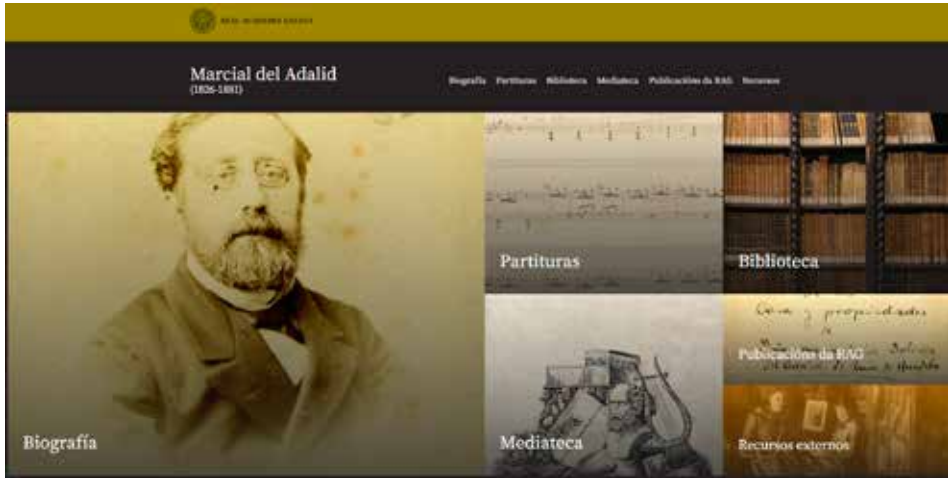
Martín M. Chaves Fraga (piano)

A derradeira xornada do centenario de Manuel Murguía mirou cara a América desde a Fundación Rosalía de Castro. María Xesús Lama detívose na relación do primeiro presidente da RAG e de Rosalía coa emigración transatlántica. Ana Acuña analizou a pegada en Murguía da literatura popular tanto na obra literaria coma no eido da investigación e o filólogo Xurxo Martínez achegouse á súa contribución á fixación dunha literatura nacional.

A tarde rematou cunha actuación musical de Anna Mélikhova e Martín M. Chaves Fraga. A soprano e o pianista interpretaron, entre outras pezas, “Rosa de abril”, “Maio longo” e “Negra sombra”, con música de Andrés Gaos, José Baldomir e Juan Montes para os poemas homónimos de Rosalía de Castro.

As achegas dos participantes nestas xornadas foron publicadas nun volume monográfico na colección Anexos BRAG da Real Academia Galega.

MARCIAL DEL ADALID 1826-1881

A Real Academia Galega custodia case a totalidade do legado compositivo de Marcial del Adalid (A Coruña, 1826 - pazo de Lóngora, Oleiros, 1881), unha das grandes figuras da música galega do século XIX. Tras completar a dixitalización destas partituras, a institución deu un paso máis para facilitar o acceso a este rico fondo documental nunha nova páxina web, *marcialdeladalid.academia.gal*, na que tamén pon á disposición de todos os usuarios outros recursos relacionados co legado do músico que conserva e mais coa súa figura.

A web, realizada co apoio económico da Deputación de Pontevedra, ofrece o catálogo da produción musical de Marcial del Adalid e mais da biblioteca de música do Fondo Marcial del Adalid da Real Academia Galega. Ambos os recursos naceron como parte fundamental do proxecto de investigación orixinario da tese de doutoramento que Laura Touriñán Morandeira lle dedicou ao músico coruñés.

O académico correspondente Fernando López- Acuña é o responsable da coordinación do proxecto, que se complementou coa edición dunha monografía, da man de Laura Touriñán, *Marcial del Adalid e o seu legado na Real Academia Galega*, que recolle unha biografía divulgativa e un percorrido pola historia da doazón do seu legado á Real Academia Galega.

DÍA DA POESÍA. DARÍO XOHÁN CABANA

Darío Xohán Cabana (1952-2021) foi o protagonista da conmemoración do Día da Poesía da Real Academia Galega. A institución rendeu-lle homenaxe o xoves 23 de marzo nun acto no que familia, amizades e outros creadores recitaron versos do escritor e académico, unha das grandes voces das letras galegas contemporáneas. A celebración, de entrada libre, tivo lugar na Fundación Luis Seoane e puido seguirse tamén en directo dende academia.gal e a canle de *Youtube da RAG*.

A homenaxe, organizada pola Sección de Literatura da RAG co apoio da Deputación da Coruña, foi conducida pola académica Ana Romaní. Tras a apertura do acto a cargo do presidente da Academia, Víctor F. Freixanes, e Marilar Aleixandre, a secretaria da institución e compañeira de xeración de Darío Xohán Cabana, Margarita Ledo Andión, pronunciou a loanza do homenaxeado.

Deseguido, as tamén compañeiras de corporación Chus Pato e Marilar Aleixandre recitaron poemas do escritor xunto a Pepe Barro, Marica Campo, Xoán Ramiro Cuba, Xosé María Álvarez Cáccamo e Anxo Angueira. Interveu ademais a tradutora María Alonso Seisedos, quen retratou o Darío Xohán Cabana que trouxo ao galego grandes clásicos, un labor no que sobresa a “excelsa versión” que deixou da *Divina comedia* de Dante. A parte musical achegouna o poeta e músico lugués Lois Pérez, que interpretou os poemas “Cantiga de amigo pra facer o camiño”, “Vocabulario chairego” e “Pedras de gozo”.

A homenaxe rematou coa emotiva lembranza da súa propia filla, Alexandra Cabana Outeiro, recitando “You Shall Overcome”, un canto de amor e resistencia para o proletariado, os vellos, a lingua e os nenos e nenas.

Os asistentes ao acto recibiron a *plaquette Darío Xohán Cabana, estirpe de labradores*, volume que reúne todos os versos do autor que se recitaron nesta homenaxe e as demais palabras dedicadas a Darío Xohán Cabana de quen os escolmaron.

VOCES DA NARRATIVA

Organiza: Sección de Literatura da Real Academia Galega
Coordina: Marilar Aleixandre, Chus Pato, Ramón Nicolás

Intervelen:
Berta Dávila
Brais Lamela
Alberto Ramos
Fabio Rivas
Sica Romero
Cecilia F. Santomé

VOCES DA NARRATIVA

Martes, 21 de novembro de 2023, ás 17:00 h
Fundación Luis Seoane
Rúa San Francisco, 27. A Coruña

Entrada libre e gratuíta
Emisión en directo a través de academia.gal

 REAL ACADEMIA GALEGA

 XUNTA DE GALICIA

O martes 21 de novembro, na Fundación Luis Seoane celebrouse *Voces da narrativa*, un encontro organizado pola Sección de Literatura da Real Academia Galega, coordinado pola académica de número Chus Pato, o académico correspondente Ramón Nicolás e a directora da sección, Marilar Aleixandre.

A cita consistiu en tres diálogos sobre o proceso da escrita entre Berta Dávila e Brais Lamela, Alberto Ramos e Sica Romero, e Fabio Rivas e Cecilia F. Santomé, narradoras e narradores exemplo da diversidade que caracteriza a literatura feita polas novas xeracións.

O diálogo entre Berta Dávila e Brais Lamela partiu de *Illa Decepción* (2020), obra coa que a autora gañou por segunda vez o Premio de Narrativa Breve Repsol,

e *Ninguén queda* (2022), a primeira novela do vilalbés, recoñecida co Premio da Crítica en lingua galega.

Alberto Ramos falou sobre *Os corpos dos Romanov* (2022), Premio Narrativa Breve Repsol, con Sica Romero, que compartiu reflexións sobre o proceso de creación do seu primeiro libro, *Avelañas eléctricas* (2022), Premio San Clemente de novela en galego.

Cecilia F. Santomé conversou a partir da súa primeira novela, *Quérote. Eu tampouco* (2019), con Fabio Rivas, que publicou en 2023 o seu primeiro libro, o volume de relatos *A pintura debida*.

O programa, organizado co apoio económico da Xunta de Galicia e do Ministerio de Ciencia, Innovación e Universidades, abriuse ao público pola tarde cunha serie de intervencións que poden verse *na canle de Youtube da RAG*.

IRMÁS NA FALA

O 18 de maio de 1916 celebrouse no local que daquela ocupaba a Real Academia Galega, na rúa Rego da Auga da Coruña, a primeira xuntanza das Irmandades da Fala. Nacía así un movemento chave que abriría un novo tempo para a defensa da lingua galega e de Galicia como suxeito político, formado por agrupacións locais espalladas por todo o país que chegaron a ter unhas 700 persoas afiliadas. As escasas fotos dos seus encontros amosan practicamente só facianas masculinas, e naquela xuntanza fundacional estivo unha única muller, Micaela Chao Maciñeira. Pero nas súas filas houbo moitas outras compañeiras. Elas tamén participaban nos debates políticos e loitaban polos seus dereitos como cidadás cando aínda nin se recoñecera o voto feminino. De todo isto dá conta *Irmás na Fala*, a serie web que produce a RAG para contribuír ao coñecemento e recoñecemento de mulleres que abriron camiños de futuro para todas.

A narración de *Irmás na Fala* desenvólvese a través das biografías de cinco figuras destacadas do movemento: Micaela Chao Maciñeira, a “irmá pioneira”; a modista María Miramontes, mecenas de proxectos como as Escolas de Insiño Galego; a mestra Elvira Bao, seguramente a primeira irmá que pronunciou mítins; Amparo López Jeán, presidenta da Agrupación Republicana Feminina da Coruña e primeira afiliada do Partido Galeguista nesta cidade; e a nadadora Emilia Docet, a chamada Miss España galeguista, participante no Mitin das Arengas da praza da Quintana canda figuras como Castelao ou Otero Pedrayo.

Irmás na Fala é unha serie producida pola Real Academia Galega co apoio do Concello da Coruña e realizada por Nós TV.

SEXTO CONCURSO DE MICRORRELATOS

A sexta edición do concurso de microrrelatos da Real Academia Galega e PuntoGal botou a andar o 1 de febreiro de 2023, nunha rolda de prensa na que interviñeron o presidente da RAG, Víctor F. Freixanes, Cláudia Morán, coordinadora de *Luzes*, e o presidente de PuntoGal e académico, Manuel González. A convocatoria diríxese ao fomento da expresión creativa e a presenza da lingua galega no ámbito dixital, e en 2023 conseguiu a participación de máis dun milleiro de persoas de todas as idades.

Nel Vidal (*Artes*, Ribeira, 1980) fíxose co primeiro premio na categoría de adultos, á que se presentaron arredor de 450 relatos, con “Deberes de lingua”. O segundo premio foi para Nanda Costas Misa (*Vigo*, 1978), por “A foto”, e Mónica Fraga Rodríguez (*A Laracha*, 1974) fíxose co terceiro premio co relato titulado “Zen”.

Na modalidade xuvenil, á que concorreron case 400 mozos e mozas entre os 12 e os 17 anos, o xurado premiou as historias de tres mozas de Ames, Vigo e Teo. Andrea Bravo López (*Ames*, 2009) acadou a máxima distinción con “Querer”, un relato con só nove palabras. O segundo premio é para Mencía Jorge Cabaleiro (*Vigo*, 2006) por “Perda”; e o terceiro para Beatriz Martínez García (*Teo*, 2006), por “Cun pouco de azucre”.

A categoría infantil contou coa participación de preto de 200 nenos e nenas de ata 11 anos. Ainhoa Valverde Silva (*Baiona*, 2012) foi recoñecida co primeiro premio por “O meu irmán”; Arwen Fernández García (*Nigrán*, 2014) recibiu o segundo por “O poema”, e Mai Lemmen (*Geldrop*, Holanda, 2016) foi recoñecida co terceiro por “A gatiña saltarica”.

XURADOS

Os relatos presentados na modalidade de persoas adultas foron valorados polo xurado composto polo presidente da RAG, Víctor F. Freixanes; o presidente de PuntoGal e tamén académico de número, Manuel González González; a académica de número María Dolores Sánchez Palomino; o director xeral de PuntoGal, Darío Janeiro; e a xornalista Rosalía Macías Tarrío. O xurado das modalidades infantil e xuvenil integrárono o académico de número Gonzalo Navaza, a académica correspondente Celia Pereira Porto, a profesora da Universidade de Vigo e secretaria da xunta directiva de PuntoGal, Edita de Lorenzo, e o mestre e escritor Lois Pérez.

ENTREGA DE PREMIOS

O 10 de xullo, nun acto celebrado na Fundación Luís Seoane, entregáronse os galardóns ás nove persoas gañadoras, que recibiron distintos premios tecnolóxicos —ordenadores, consolas, lectores electrónicos de libros— e relacionados coa lectura. Participaron na entrega os membros de número Víctor F. Freixanes, Manuel González González, M.ª Dolores Sánchez Palomino, a académica correspondente Celia Pereira Porto e a técnica de PuntoGal Cristina Ríos, todos eles membros dalgún dos xurados.

As historias galardoadas poden lerse xa nunha *edición dixital monográfica* e tamén, xunto aos once finalistas, no número XX da revista *Luzes*.

OUTROS ACTOS E INFORMACIÓNS

O presidente da RAG entérvistase co presidente da RAGC

23 de xaneiro de 2023

O presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes, e o presidente da Real Academia Galega de Ciencias, Juan M. Lema Rodicio, mantiveron unha xuntanza na que conversaron sobre os proxectos nos que están a traballar ambas as institucións e abriron as portas a vindeiras colaboracións.

Entrega de premios do III Certame de relato breve A Erbeda

23 de febreiro de 2023

A académica Fina Casalderrey participou na entrega dos premios do III Certame de relato breve A Erbeda, convocados pola asociación Os Nosos Lares de Palavea coa colaboración da propia RAG, do Concello da Coruña e das librarías Moito Conto, Xiada e Formatos. Na modalidade de persoas adultas, a premiada foi Alma Sánchez Núñez (1986), veciña de Lugo, cun relato titulado “A flor amarela”. Na categoría xuvenil o galardón foi para Aroa Currás García (2009), estudante de segundo da ESO do IES As Barxas de Moaña, por “A caixa”; e na infantil o xurado premiou “O paxaro máxico”, un conto de Sabela García Santos (2012), alumna do CEIP Castelao de Ordes, que foi tamén a gañadora nesta mesma categoría na edición de 2022.

Fina Casalderrey, Juan Ignacio Borrego, primeiro tenente de alcaldesa da Coruña; José Manuel Pampín, coordinador do club de lectura municipal Gándaras de Melide, Ana Santomé, en representación do xurado; e Álvaro Benedicto Pérez Sancho, vicepresidente dos Nosos Lares, foron os encargados de facer entrega dos galardóns nun acto celebrado na Fundación Luis Seoane.

A comisión representativa da proposición de lei para restaurar o texto do Himno galego presenta o texto á RAG

27 de febreiro de 2023

A comisión executiva da Real Academia Galega recibiu a comisión representativa da *Proposición de lei de iniciativa lexislativa popular para a restauración do*

texto fidedigno do Himno galego e a súa difusión. Xosé Manuel Carril, presidente de Galiza Cultura; Anxo Louzao, coordinador de Vía Galega; e o catedrático da Universidade da Coruña Manuel Ferreiro, estudoso da obra de Eduardo Pondal, presentaron na Academia o texto, que implica cambios no artigo 4 da Lei 5/1984 de Símbolos de Galicia e na disposición adicional terceira da mesma norma.

O presidente da RAG defende no IX Congreso Internacional de la Lengua Española a pluralidade cultural e lingüística

27 de marzo de 2023

O presidente da Real Academia Galega participou no IX Congreso Internacional de la Lengua Española que reuniu en Cádiz máis de 300 congresistas de todo

o mundo hispánico. Víctor F. Freixanes interveu no foro “Lenguas y culturas, un patrimonio común del Estado español”, canda os responsables das academias vasca, catalá e española, nun encontro no que defendeu a pluralidade lingüística e cultural como unha riqueza que debe ser apoiada por unha política común dende o Estado e dende as comunidades autónomas.

Marilar Aleixandre e Henrique Monteagudo participan en Dinamarca nun encontro sobre lingua e literatura galegas

24 de maio de 2023

A Universidade de Copenhagen celebrou un encontro sobre a lingua e a literatura galegas protagonizado pola directora da Sección de Literatura e o coordinador do Seminario de Sociolingüística da Real Academia Galega. Marilar Aleixandre e Henrique Monteagudo abordaron a violencia simbólica sobre as mulleres e a lingua galega, respectivamente, na mesa redonda que compartiron na capital danesa convidados polo departamento de Estudos Ibéricos da institución.

A RAG e a Acadèmia Valenciana de la Llengua exploran vías de colaboración

31 de maio de 2023

O presidente da Real Academia Galega recibiu a presidenta da Acadèmia Valenciana de la Llengua, Verònica Cantó, co obxectivo de abrir vías de colaboración arredor da defensa dos idiomas que representan ambas as entidades. No encontro tamén participaron por parte da RAG a tesoureira, Fina Casalderrey; o vicesecretario, Henrique Monteagudo; o director da Sección de Historia, Ramón Villares;

e a académica María Dolores Sánchez Palomino; e por parte da AVL, o seu vicepresidente, Rafael Ramos, e mais a académica Mª Àngels Francés e o académico Artur Ahuir.

A RAG celebra a aprobación da proposición de lei do Panteón de Galegas e Galegos Ilustres

28 de xullo de 2023

O presidente da Real Academia Galega participou dende a tribuna de convidados na sesión extraordinaria do Parlamento de Galicia na que se aprobou por unanimidade a proposición de lei do Panteón de Galegas e Galegos Ilustres.

O presidente da Real Academia Galega recibe o alumnado do Instituto Arxentino Galego Santiago Apóstolo

12 de setembro de 2023

O presidente da Real Academia Galega mantivo un encontro co alumnado do Instituto Arxentino Galego Santiago Apóstolo, que visitou Galicia acompañado polas profesoras María Cecilia Borgo e María Victoria Beni. Víctor F. Freixanes conversou cos mozos e mozas procedentes de Buenos Aires sobre o papel da RAG, a presenza da cultura galega na diáspora arxentina e as impresións do país dos seus avós na que para moitos é a súa primeira estada en Galicia.

A concelleira da Coruña Mercedes Queixas entérvistase co presidente da Real Academia Galega

2 de outubro de 2023

A edila do BNG no Concello da Coruña Mercedes Queixas mantivo un encontro co presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes, e o vicesecretario da institución, Henrique Monteagudo. A tamén deputada no Parlamento de Galicia e académica correspondente interesouse pola marcha das obras de rehabilitación da sede da RAG, a planificación da celebración do Día das Letras Galegas 2024, que homenaxeará a escritora coruñesa Luísa Villalta, e outros temas de actualidade relacionados coa lingua e a cultura galegas.

O presidente da RAG recibe a Asociación Galega do Libro Infantil e Xuvenil

18 de outubro de 2023

O presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes recibiu o presidente da Asociación Galega do Libro Infantil e Xuvenil, David Cortizo, nun encontro no que tamén participaron a tesoureira da RAG, Fina Casalderrey, responsable do

proxecto web Primavera das Letras; e, por parte de Gálix, a vogal de bibliotecas, Leonor Mazaira, e a secretaria técnica, Mercedes Pacheco.

A RAG recibe a Francisco José Prieto como novo arcebispo de Santiago de Compostela

6 de novembro de 2023

Francisco José Prieto realizou unha visita institucional á Real Academia Galega na que abordou co presidente da Academia, Víctor F. Freixanes, a importancia da Igrexa como axente normalizador da lingua galega. No encontro participaron tamén os demais membros da comisión executiva da RAG, Margarita Ledo, Henrique Monteagudo, Marilar Aleixandre e Fina Casalderrey; e os académicos de número Andrés Torres Queiruga e Xesús Ferro Ruibal.

A RAG e a Deputación da Coruña asinan o convenio de colaboración anual

19 de decembro de 2023

O presidente da Real Academia Galega, Víctor F. Freixanes, e o presidente da Deputación da Coruña e a deputada de Cultura, Valentín Formoso e Natividad de Jesús González, asinaron o convenio polo que a entidade provincial financia distintas actividades da RAG.

DECLARACIÓNS INSTITUCIONAIS

A LINGUA GALEGA NO PARLAMENTO ESPAÑOL DECLARACIÓN DO PLENARIO DA REAL ACADEMIA GALEGA

8 de novembro de 2023

Como é sabido, o Parlamento español aprobou recentemente unha reforma do seu regulamento para recoñecer oficialmente o dereito ao uso do galego, o éuscaro e o catalán nas súas sesións e no conxunto da actividade parlamentaria. Así, entre as previsións recollidas nesa reforma está o dereito dos deputados e deputadas a usaren as linguas cooficiais das comunidades autónomas en todos os ámbitos da súa actividade, incluíndo as intervencións orais e a presentación de escritos. Tamén se prevé a publicación oficial nestas linguas de todas as medidas lexislativas aprobadas pola Cámara.

O Plenario Real Academia Galega tomou por unanimidade o acordo de manifestar a súa satisfacción ante estas medidas, por canto supoñen non só o gaño dun novo ámbito de uso para o noso idioma, especialmente importante polo seu simbolismo e a visibilidade pública que outorga, senón tamén polo que significa de asunción da pluralidade lingüística por parte das institucións do Estado. É de esperar que o paso dado polo Parlamento, que vai na liña de medidas similares aprobadas tempo atrás polo Senado, abra o camiño que outras institucións e administracións públicas de distintos ámbitos —incluíndo a xustiza— deben comezar a transitar. Queda aínda un treito por percorrer ata unha aceptación plena e completa por parte do Estado do carácter constitutivamente plurilingüe e plurinacional dos pobos que conforman a sociedade española, polo que o paso dado polo Parlamento é merecente do aplauso da RAG. A Academia exhorta a todos os deputados e deputadas galegos nas Cortes españolas a que fagan uso do seu dereito a empregar o galego na súa actividade parlamentaria.

Asemade, a Real Academia Galega manifesta a súa esperanza de que as xestións do goberno español ante as institucións da Unión Europea, encamiñadas ao recoñecemento oficial no seu seo do galego e das outras linguas nacionais de España, teñan un resultado positivo. Os avances cara á plena oficialidade do idioma galego en todos os niveis políticos e administrativos non supoñen outra cousa que progresos cara á reparación da inxusta marxinación histórica do noso idioma e a discriminación dos seus falantes. Gañar en recoñecemento e en dereitos é camiñar cara á igualdade.

IN MEMORIAN

DOMINGO FRADES GASPAR

(San Martiño de Trebello, 18 de outubro de 1936 – Badaxoz, 10 de xaneiro de 2023)

Membro correspondente da institución dende o ano 2004 e destacado valedor do galego de Estremadura, unha ponla do galego medieval da que agromou un grupo dialectal formado polo valverdeiro, o largarteiro e o mañego.

Domingo Frades Gaspar, falante da variedade mañega dende o berce, realizou un importante labor de recompilación de vocabulario, toponimia, costumes e cantigas populares, á vez que promoveu o coñecemento da existencia das falas dos concellos cacereños de Valverde do Fresno, As Ellas e San Martiño de Trebello. Colaborou ademais na constitución de diversas asociacións culturais, entre elas a Asociación Fala i Cultura do Val do Río Ellas, da que foi o primeiro presidente. É o autor de diversas obras sobre a cultura e a lingua da serra de Gata, entre elas as monografías *Vamus a falal. Notas pâ coñecel y platical en nosa fala* (1992 e 2000) e *Callejeiru Mañegu* e a tradución de *Novu Testamentu en Fala* (2015), e o organizador de encontros como o Congreso da Fala en Valverde e o Seminario Internacional de Linguas Minoritarias da UE celebrado na mesma localidade.

Domingo Frades Gaspar tamén cultivou a poesía. Só uns días antes do seu pasamento chegara ás súas mans a súa *Obra poética mañega*, a recompilación dos poemas que foi creando e publicando entre 1971 e 2004.

Salvador García-Bodaño Zunzunegui / Xosé Castro

Agardando

Anxo Angueira

Salvador García-Bodaño Zunzunegui naceu en Teis (Vigo) o 17 de xullo de 1935, finou en Veitureira (Lampai, Teo) o 7 de marzo de 2023 e estivo vinculado toda a súa vida a Compostela. Asinaba case sempre como Salvador García-Bodaño, aínda que non arriase nunca o Zunzunegui de súa nai e da estirpe vasca da que procedía. Tampouco arriou aquel Teis no que viñera ó mundo, de aí que en 2004, cando foi recoñecido pola Asociación de Escritoras e Escritores en Lingua Galega coa distinción O Escritor na súa Terra, Salvador García-Bodaño escollese o dinámico barrio vigués, en concreto o seu Centro Cívico, para plantar unha árbore da súa escolla: un álamo.

En Compostela foi estudante de Dereito e destacado representante da xeración das Festas Minervais, concurso que gañou en 1959, en galego e castelán. Na súa formación intelectual dos anos 50 foron decisivos, segundo el mesmo confesa, Carlos Maside e Ramón Piñeiro. Desde os sesenta foi un activista destacado do galeguismo. En palabras de Arcadio López-Casanova, foi “intelectual en canto home de acción, que xa dende aqueles anos escuros da resistencia político-cultural foi exemplo de dedicación e de compromiso, de sacrificada tarefa, animoso sempre, sempre con ilusión e ata humor contaxioso naquela loita, arrodeada de silencios cómplices, polas liberdades e a identidade da nosa Galicia inmordeira”. Así, en 1961 fundou con outros a Agrupación Cultural “O Galo” de Santiago e logo participou no Consello da Mocidade e militou no Partido Socialista Galego (PSG) desde a súa fundación en 1963 ata o ano 1980. Participou tamén na celebración do primeiro Día das Letras Galegas (1963), no Salón Artesoadado de Fonseca, nun recital con Xohana Torres, Arcadio López-Casanova e Carlos Casares. En 1964 intervén na homenaxe a Antonio Machado organizada pola Facultade de Filosofía da Universidade de Santiago. Nese mesmo ano participa na conmemoración do Día das Letras Galegas en Pontevedra e sonlle censurados varios poemas, entre eles unha elegía dedicada a Alexandre Bóveda. Dez anos despois é sancionado conforme á Lei de Orde Pública, por un recital no Círculo Recreativo e Cultural de Perlío (Fene), no que se incluían uns poemas ao 25 de Abril e a Pablo Neruda.

Este activismo levouno a participar na creación da revista *Teima*, da editorial Escola Aberta, do Museo do Pobo Galego, da Asociación de Escritoras e Escritores en Lingua Galega (AELG), da Asociación de Tradutores en Lingua Galega (ATLG), do Instituto Galego da Información (IGI), da Fundación Castelao, do PEN de Galicia, do Ateneo de Santiago de Compostela, do que foi presidente, do Museo de Arte Contemporánea Carlos Maside e do novo Seminario de Estudos Galegos. Toda esta participación e actividade na difusión da cultura galega, así como a súa propia obra literaria, tivo como recoñecemento, entre outros moitos, o Premio Xunta de Galicia á Creación Cultural en 1988.

Ademais doutras institucións, como a Fundación dos Premios Pedrón de Ouro, Salvador García-Bodaño formaba parte da Real Academia Galega despois de ser proposto por Antonio Fraguas, Constantino García e Andrés Torres Queiruga. Titulou o seu discurso de ingreso *Compostela e as nosas letras ata o manifesto Máis Alá*, que foi lido o 25 de novembro de 1995 e contestado por Carlos Casares, que, entre outras observacións, testemuña a xénese dos primeiros libros de poemas do seu amigo. Na súa visión histórica e literaria da cidade non faltan as alusións á presenza de Compostela na literatura e nos poetas medievais, á importancia das Festas Minervais compostelás, e xa no XIX, á literatura dialóxica, ás publicacións periódicas e ás figuras máis relevantes, desde Rosalía de Castro a Antonio López Ferreiro. O discurso remata nos tempos da renacemento vividos con vigor en Compostela por institucións coma o Seminario de Estudos Galegos ou figuras coma Ánxel Casal.

Salvador García-Bodaño, desde moi novo, foi articulista habitual de *El Correo Gallego* e boa parte da súa dilatada obra está recollida en *De onte a hoxe. Ensaaios xornalísticos dende Compostela* (1993). Tamén foi tradutor, aspecto do que salientamos a *Viaxe por Galicia* de George Borrow. Como contista cómpre destacar o conxunto de relatos de ambientación compostelá incluídos en *Os misterios de Monsieur D'Allier* (1992), co que obtén o Premio da Crítica española para narración en lingua galega. Como ensaísta é autor de múltiples artigos e textos sobre arte ou literatura e cómpre destacar a súa achega *Rafael Dieste. Vida e obra en lingua galega* (1995).

Pero onde realmente destacou foi como poeta. Ó longo dos sesenta, os seus poemas publicáronse en revistas galegas, españolas e americanas, e despois en publicacións de todo tipo. A súa poesía achegou algo distinto ós camiños marcados polo socialrealismo daqueles anos. Toda a crítica destaca os seus primeiros volumes poéticos, *Ao pé de cada hora* (1967) e *Tempo de Compostela* (1978), que descubren un poeta de voz persoal e chea de autenticidade, segundo Ramón Piñeiro, que nos indica que con ela “podemos revivi-lo sentimento de identificación con Galicia, a solidariedade entrañable cos mártires que agardan debaixo da

súa lousa pola xusticia, a dor pola perda das grandes figuras representativas do noso pobo que a morte nos vai levando, a tensión ilusionada e atormentadora do amor, a misteriosa soidade do recanto máis profundo do noso espírito”. Arcadio López-Casanova, pola súa banda, atribuíalle á palabra de García-Bodaño un poder catártico e de curación, “curación da alma que nós levamos a cabo no silencio, unha vez que pechamos a última páxina do libro”. En todo caso, recorrentemente son citados como versos principais do noso autor aqueles que inician o “Galicia” co que se abre *Ao pé de cada hora*:

Galicia é isto que vai en nos
e que nos leva
camiño aberto nos sulcos
onde todo é por vir e non chega...

As obras posteriores seguen forxando un poeta de referencia: *37 debuxos para un país* (1985), *Compostela* (1989), *Obra poética* (1993), compilación que inclúe dous poemarios inéditos (*Poemas de amor a Xulia* e *As palabras e os días*), *Pegadas no alcatrán* (1994), *Cidade virtual* (2003) e *Cantos de ausencia. Elexías 1959-2002* (2004). A crítica sempre destacou o rigor léxico do poeta, a condensación, a musicalidade, o ritmo. Anxo Tarrío en concreto fala dun “poeta esencialmente elexíaco e amoroso que foi compoñendo dende Santiago de Compostela todo o seu entramado existencial, intelectual e ideolóxico”.

Efectivamente, Salvador García-Bodaño é un poeta de Compostela. Na historia da literatura galega, desde a Idade Media, hai moitos poetas que se apropiaron dun espazo, dun lugar. Así fixeron Martín Codax con Vigo, Eduardo Pondal con Bergantiños ou Uxío Novoneyra co Courel. Pois ben, Salvador García-Bodaño é o poeta de Compostela, da súa paisaxe social, histórica e política, da súa pedra e da súa palabra, da Compostela íntima e da colectiva, da diacrónica e da contemporánea. Non é casual que a homenaxe que a RAG lle dedicou en 2019 con motivo do Día da Poesía levase por título *Horas de Compostela*. Pero tamén é poeta de poetas, de escritores e pintores, vivos e mortos, en “poemas nominados”: Otero Pedrayo, Cabanillas, Castelao, Carlos Maside, Luis Seoane, Fermín Penzol... Todos con Rosalía á fronte. A ela lle dedicou numerosos versos. Como é un gran poeta do amor nos *Poemas de amor a Xulia*, nos que renace Petrarca en coidados sonetos:

Escoita este silencio, miña amada,
este ámbito de nós onde te sinto,
os corpos enlazados, labirinto
de amores no aire limpo da luzada.

Como recoñecido poeta, ten Salvador García-Bodaño con toda probabilidade un lugar preferente na república galega das letras á beira daqueles seus versos citados, os do “Galicia” que abre o *Ao pé de cada hora*. Era 1967 e no ambiente estaban xa os signos da revolta que ía estoupar ó ano seguinte, na páxina seguinte:

Eu sei que en cada tumba
atópase unha espada
agardando.

Eu sei que en cada morto
pervive un berro
agardando.

Eu sei que pra aquela derrota
hai unha vitoria
agardando.

Eu seino.

Dinmo os vosos nomes
sobor das lousas
agardando.

NORMAS DE ENTREGA DE ORIXINAIS PARA PUBLICACIÓN

O *Boletín da Real Academia Galega* (BRAG) é unha publicación anual que recolle traballos de investigación centrados en distintos aspectos da lingua, da cultura e da literatura galegas, e mais outros contributos arredor da figura homenaxeada no Día das Letras Galegas.

As persoas interesadas en enviar artigos para a súa publicación no BRAG deberán seguir as seguintes normas:

1. A lingua de publicación é o galego.
2. Os traballos deberán conter material inédito e non presentado para a súa publicación en ningún outro medio de difusión. O prazo para o envío de orixinais estará aberto durante todo o ano. A secretaría do *Boletín* comunicará a recepción dos orixinais. Tras a fase do revisión comunicarase o número do BRAG no que aparecerá publicado cada traballo.
3. Os traballos deben remitirse ao enderezo electrónico: **publicacions@academia.gal**. Deben vir acompañados dos seguintes datos: nome, apelidos, afiliación, ORCID (no caso de dispoñer del), correo electrónico, título do traballo, resumo, palabras chave, e referencias bibliográficas.
4. O texto deberá entregarse en versión definitiva. Unha vez recibidos os orixinais non se permitirá facer modificacións nin engadidos que afecten significativamente ao proceso de edición.
5. Os artigos e as notas deberán ir encabezados da seguinte maneira:
 - Título do artigo ou da nota, en galego e en inglés: centrado con minúscula negra de corpo 12.
 - Nome e apelidos do/a autor/a: debaixo do título, centrado, con minúscula e cursiva de corpo 12.
 - Universidade (ou centro de traballo) á que pertence o/a autor/a e ORCID: debaixo do nome, centrado, con minúscula redonda de corpo 12.
 - Breve resumo (máximo 200 palabras) e palabras chave (entre 3 e 5) do artigo ou nota en galego e en inglés. Se o autor ou autora ten algún tipo de dificultade na tradución poderá poñerse en contacto co equipo editorial do *Boletín* para que se encargue de dita tarefa.
6. O corpo utilizado nos parágrafos normais do texto será 12, con entreliñamento sinxelo e cunha extensión dun mínimo de 20000 e un máximo de 50000 caracteres por artigo.

7. As citas textuais que se fagan dentro do texto principal deberán adoptar dous formatos diferentes: se non superan as tres liñas, irán dentro do parágrafo, co mesmo tipo de letra, entre comiñas; as citas máis longas poñeranse en parágrafo á parte, sen comiñas, con sangría pola esquerda e letra de corpo 10. En ningún caso se empregarán as cursivas.
8. As táboas, cadros ou materiais gráficos irán numerados correlativamente (Táboa 1, Táboa 2 etc.) e levarán un encabezamento conciso. No texto principal incluíranse as referencias a estes materiais. Deben acompañarse do recoñecemento da fonte e da autoría, e, no seu caso, dos correspondentes permisos de uso e reprodución. As fotografías, mapas, debuxos e gráficos deben presentarse con calidade para seren impresos; terase en conta que a edición impresa do BRAG publícase a unha tinta.
9. As notas do texto principal situaranse ao pé e estarán numeradas de xeito correlativo, en corpo 10. Non se incluírán aquí as referencias bibliográficas por extenso.
10. As citas dentro do texto deben introducirse entre parénteses, de acordo co seguinte formato (Apelido ano, n.º de páxina). Exemplo: (Barreiro 2012, p. 156). Evitaranse as formas tipo *op. cit.*, *ibidem* etc.
Os nomes dos autores citados poderán ir dentro do propio texto, e non entre parénteses, en casos semellentes aos do seguinte exemplo: “Como xa sinalou Barreiro (2012, p. 50), a literatura...”.
11. Todas as citas do texto debe estar recollidas nun apartado final de Referencias bibliográficas, de acordo á última versión actualizada das normas de referencia de Harvard (2023). As citas compoñeranse da seguinte maneira:

Libros:

Apelido(s), Nome (Año). *Título*. Edición (se non é a primeira). Lugar de publicación: responsable da publicación.

Barreiro Fernández, Xosé R. (2012). *Murguía*. Vigo: Galaxia.

Apelido(s), Nome e Apelido(s), Nome (Año). *Título*. Edición (se non é a primeira). Lugar de publicación: responsable da publicación.

Piñeiro, Ramón e Losada, Basilio (2009). *Do sentimento á conciencia de Galicia. Correspondencia (1961-1984)*. Vigo: Galaxia.

Apelido(s), Nome (Año). Título do traballo. En: Nome Apelido(s), ed(s). *Título do libro*. Edición (se non é a primeira). Lugar de publicación: responsable da publicación, rango de páxinas.

Cochón, Iris (2003). Lois Pereiro. En: Arturo Casas, ed. *Antoloxía consultada da poesía galega 1976-2000*. Lugo: Editorial TrisTram, 661-682.

Artigo de publicación periódica:

Apelido(s), Nome (Ano). Título do artigo. *Nome da revista*. Número, rango de páxinas.

Rodríguez Fer, Claudio (1980). O fonosimbolismo na poesía de Novoneyra. *Grial*. 68, 144-160.

Martínez González, Xurxo (2018). A obra de Saco Arce no contexto do Rexurdimento. *Boletín da Real Academia Galega*. 379, 419-462. <https://doi.org/10.32766/brag.379.741>

Web:

Apelido, Nome (Ano). *Nome da web*. Dispoñible en url

TILG = Santamarina, Antón, dir. (2006-). *Tesouro informatizado da lingua galega*. Dispoñible en <http://www.ti.usc.es/TILG/>.

12. O Comité de Redacción reserva o dereito de facer leves alteracións nos traballos recibidos coa única finalidade de corrixirmos erros mecánicos ou lingüísticos.
13. Tras unha comprobación inicial do traballo realizada polo/a editor/a, solicitaranse informes de avaliación a expertos externos e/ou membros do comité científico, mantendo o anonimato do autor ou autora e das persoas avaliadoras (dobre cego). O seu ditame será decisivo para a súa inclusión no BRAG, aínda que será o Comité de redacción o que decida sobre a publicación.
14. O proceso de avaliación desde a recepción do orixinal ata a resposta ao autor ou autora non durará máis de dous meses. No caso de que o traballo precise correccións, á vista dos informes emitidos, o Comité de redacción do BRAG poderá incluír na comunicación unha listaxe coas súas propias recomendacións. O novo traballo, cos cambios introducidos, deberá ser enviado nun prazo máximo dun mes. A nova versión do traballo será enviada de novo aos revisores, que, nun prazo de quince días, emitirán un novo informe sobre a conveniencia ou non da publicación.
15. Os autores recibirán as primeiras probas para corrixir. Admitiranse só correccións tipográficas e ortográficas e, sempre a xuízo dos editores, aqueles engadidos ou eliminacións de texto que non afecten á maqueta da publicación.
16. A entrega dos traballos para a publicación no BRAG implica a cesión do seu dereito de explotación e copia. Esta cesión ten por finalidade a protección do interese común de autores e editores.
17. O *Boletín da Real Academia Galega* non se responsabiliza do contido de ningún traballo e o feito de patrocinar a súa difusión non implica, necesariamente, conformidade coas teses expostas. O editor, en calquera caso, exímese de toda responsabilidade derivada da eventual vulneración de dereitos de propiedade intelectual por parte do autor.

Índice xeral

5

LIMIAR

I FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO NA CULTURA GALEGA DO SÉCULO XX

11

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO NA REAL ACADEMIA GALEGA
/ *Víctor F. Freixanes*

A SINGRADURA DUN SÉCULO SEN ACOUGO

25

UNHA TRAXECTORIA AO SERVIZO DE GALICIA / *María Dolores Villanueva Gesteira*

35

LOURENZÁ EN DEL RIEGO / *Manuel Román Ramos*

41

DON PACO, O PÍCARO QUE NUNCA ESQUENCEU / *Xosé López González*

47

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO NA IIª REPÚBLICA:
ANOS DE FORMACIÓN POLÍTICA E INTELECTUAL / *Justo Beramendi*

71

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO,
UN GALEGUISTA REPUBLICANO NA GUERRA DE ESPAÑA / *Lourenzo Fernández Prieto*

77

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO E A FANADA RECONSTRUCCIÓN
DO PARTIDO GALEGUISTA NA CLANDESTINIDADE / *Uxío-Breogán Diéguez Cequiel*

109

APUNTAMENTOS SOBRE FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO, A EDITORIAL GALAXIA,
A REVISTA GRIAL E A FUNDACIÓN PENZOL / *Xosé Manuel Soutullo*

129

“VIN E LOITEL. SON UN HOME!” / *Camiño Noia Campos*

REDES, EPISTOLARIOS, RELACIÓNS E COLABORACIÓNS

153

A HIDRA TRICÉFALA DE GALAXIA: O EQUIPO FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO,
XAIME ISLA E RAMÓN PIÑEIRO / *Xosé Luís Pastoriza Rozas*

169

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO, ÁLVARO CUNQUEIRO E RICARDO CARBALLO
CALERO, EN REDE / *Dolores Vilavedra*

185

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO, EDITOR NA RESISTENCIA AO FRANQUISMO /
/ *Xosé Manuel Dasilva*

217

“QUERIDO E ADEMIADO IRMÁN”. FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO
E RAMÓN OTERO PEDRAYO, MÁIS DE CORENTA ANOS DE FRATERNAL
INTERCAMBIO EPISTOLAR (1934-1975) / *Patricia Arias Chachero*

235

MANUEL RODRIGUES LAPA, FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO E A EDICIÓN DAS
CANTIGAS D’ESCARNHO E MALDIZER / *Henrique Monteagudo*

257

FERNÁNDEZ DEL RIEGO, CÓNsul DA DIÁSPORA GALEGA (1945-1960) /
/ *Ramón Villares*

281

O EPISTOLARIO FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO - LUIS SEOANE:
DIÁLOGO ENTRE O EXILIO INTERIOR E O EXILIO EXTERIOR
(COA “PANTASMA DO COMUNISMO” ALÓ NO FONDO) / *Xesús Alonso Montero*

321

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO E A XENTE DE GALICIA EMIGRANTE:
HISTORIA DUNHA DISENSIÓN PRODUTIVA / *Pablo García Martínez*

347

FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO MEMORIALISTA / *Ramón Nicolás*

365

DE TRASALBA A LOURENZÁ: A PAISAXE
NA OBRA DE FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO / *María López-Sández*

II ALOCUCIÓNS ACADÉMICAS SOBRE FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO

379

DEL RIEGO: JOIE DE VIVRE E PENSAMENTO ÚTIL / *Margarita Ledo Andión*

385

O DEVIR DA PAISAXE NA MIRADA DE FERNÁNDEZ DEL RIEGO /
/ *Francisco Díaz-Fierros Viqueira*

393

TRES HORAS NA VIDA DE FRANCISCO FERNÁNDEZ DEL RIEGO, EN VIGO,
O 18 DE OUTUBRO DE 1949: O ENCONTRO (SEMICLANDESTINO) DUN INTELLECTUAL
DO EXILIO INTERIOR, FERNÁNDEZ DEL RIEGO, CO SEU CAMARADA, LUIS SEOANE,
DO EXILIO EXTERIOR, TRECE ANOS E CATRO MESES DESPOIS DE QUE FOSEN SEPARADOS
POLAS CONSEQUENCIAS DA SUBLEVACIÓN MILITAR DO 18 DE XULLO DE 1936 /
/ *Xesús Alonso Montero*

III VOCES DA NARRATIVA

401

PERDÓN POLAS MANCHAS DESTA PÁXINA / *Berta Dávila*

405

OS LUGARES E AS CONVERSAS / *Brais Lamela*

409

PROCESOS DE CREACIÓN ENTRE A LITERATURA E O XORNALISMO / *Alberto Ramos*

417

SAÍR DA SEDA / *Sica Romero*

421

POÉTICA DUN DEBUT LITERARIO / *Cecilia F. Santomé*

IV VIDA OFICIAL DA RAG

427

A ACADEMIA NA ACTUALIDADE

431

CRÓNICA DA ACADEMIA (2023)

NECROLÓXICA:

487

AGARDANDO (SALVADOR GARCÍA-BODANO) / *Anxo Angueira*

491

NORMAS DE ENTREGA DE ORIXINAIS PARA A PUBLICACIÓN

Deputación
Pontevedra